

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

IV жилд

ДАРСЛИК ВА ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАЛАРИ,
ИЛМИЙ МАҚОЛА ВА ТАДҚИҚОТЛАР

ТОШКЕНТ «МАЊНАВИЯТ» 2006

Таҳрир ҳайъати:

*Тўра Мирзаев, Наим Каримов, Дилором Алимова,
Нажмиддин Комилов, Суннат Аҳмедов*

Абдурауф Фитрат бадиий ижод ва илмнинг жуда кўп соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борди. Сизга ҳавола қилинаётган 4-жилдан унинг «Адабиёт қоидалари», «Энг эски турк адабиёти намуналари» каби адабиётшуносликка, «Тилимиз», «Сарф», «Наҳв» сингари тиљшуносликка оид ҳамда ижтимоий-маърифий йўналишдаги «Оила» асари ўрин олган.

Китоб фитратшунос тадқиқотчилар ва меросимиз билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д. проф. *Б. Қосимов*

Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

**Ф 4702620204-19
М25(04)-06**

© «Маънавият», 2006

ШЕЬР ВА ШОИРЛИҚ

(Адабий мубоҳаса)

Шеър ва шоирлиқ деган сўзлар бизда янгиана бир нарса эмас. Турк улуси ўз борлигини очунга кўрсаткали шеър ва шоирлиқни билибгина келганлар. Ҳар ким ишонадирким, турк улусининг борлиғи ва маданийлиғи араб келгач бошланмаган. Турклар Олтой теграсинда маданият қуруб, ҳукумат ясад, тинчгина яшаб турғанда арабларнинг Арабистондағи ҳолларини, эҳтимолким, ўzlари ҳам билмас эдилар. Маданий бир улуснинг шеърсизлиғин сўйламак эса, гапуруб турған бир кишининг жонсизлиғина ишонмоқ каби кулинчдир. «Турклар мусулмонлиқдан бурун ҳам буюк маданий донғли бир кун кечирғанлар». Мана бу сўзни қабул қилдикми, «Туркларнинг мусулмонлиқдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди» демакдан ўз бошилизни қутқара олмаймиз. Ўзбек, тотор, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унүтилмас бир йўсунда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртаклар, ўлан ва лапарларнинг ҳар бирини эшишиб юрамиз. Туркман, қирғиз эллариндағи наврас¹ кишилари, кичкина болалар, ўкув, ёзув билмаған халқнинг қизларининг сўз усталиqlари борлигини билиб турамиз. Мана шунларнинг ҳар бири турк эски адабиёт мадрасасиндан тушуб қолған баҳоли тошлардан бошқа нарса эмасдир. Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яхшиғина онглашилурким, турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва ошиқдан бошқа фалсафа, хикмат ва ахлоқдан ҳам кўб нарсалар бор экан.

Эсиз, мингларча эсизким, араб келгани сабабли эски турк адабиётининг буюк ва баҳоли излари сўлинди, йўқолди-кетди. Зийрак, тиришған, чидамли, онгли ҳар ишнинг кетини тушунган араблар қайси ўлкани босиб олғанда энг кўп шул ўлканинг эски дини, эски тили, эски битиклари, эски асарларини битирурга тушар эдилар. Биз турклар араб босқини билан ўз ҳарфларимиз ва ўз ёзувимизни

йўқотғандан кейин ўз адабиёт ва шеърларимиздан ҳам айрилишимиз табиий эди. Мана шул айрилиш сабабли кўб керакли нарсаларимизни йўқотдик. Эски адибларимизнинг шеър ва шоирлик тўғрисида қандай йўллари, қандай қараашлари бор эди, бунларни билмаймиз. Бунлар йўқолған, қўлимиздан чиқғандир. Эски турк адабиёти тўғрисида очиқ ва етарлик билгиларимиз йўқдир.

Адабиётимизнинг икинчи бўлими мусулмонлиқдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлған негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборғанлар. Биз мусулмонлиқдан сўнг адабиёт йўлларини ияручилиқдан² сира қутултира олмағанмиз, адабиёт йўлларинда энг катта хунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак бўлған. Адабиёт йўллариндағи бу ияручилиғимизнинг кўзга кўринур ерларини чизиб ўтайлик.

Сўнгги араб адиблари шеърни «каламу муваззанин мұқаффанин» дея таъриф қила(р) эдиларким, «вазнли, қофияли гап» демакдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино қабул этдилар. Шунинг учундирким, «вазн» ва «қофия»си бўлған турли маънисиз сўзларнинг шарафина ишонған сайин шеърнинг ҳақиқатиндан узоқлашиб қолдилар. Етти-саккиз сўзни билгили бир вазнда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айрма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатгучи, сингирларини³ ўйнатгучи, миясини титраткучи, сезгусини қўзғатгучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаған сўз вазн ва қофияси бўлсун шеър бўла олмайдир.

Юқорида дедикким, шеърни «вазнли, қофияли сўз» деб таъриф этканлар. Арабнинг сўнг адиблари дейдирлар: бу сўз тўғридир. Арабнинг ясама шоирлари бўлған мантиқ илмлиси шеърни янглиш йўлда таъриф қылғанлар. Арабларнинг чин ва табиий шоирлари бўлған жоҳилият шоирлари⁴ эсалар, шеърни бу маъно билан онгламаған эдилар. Тарихи исломни ўқуған мактаб болалари ҳам биларким, араблар Куръон оятларина қарши «хува қовлу шоир» (ва шоир сўзи-дир, шеърдир) деган эдилар. Куръон «Ва ма ҳува биқовли шоир» (бу шоир сўзи эмас, шеър эмас) деб сўзларини қайтарған эди. Табиий шоир бўлған жоҳилият шоирлари шеърни «вазн» ва «қофия»ли сўз деб билған бўлса эдилар, «вазн» ва «қофия»си бўлмаған Куръон оятларини «шеър» демас эдилар. Биз ҳам шеърни «вазн» ва «қофия»дан иборат (деб) билиб

турғанча чин шеърға яқинлаша олмаймиз. Талабимиз қилған каби «шароб, жом, хумор, ҳол, хат, қош, кўз, гул, булбул» сингари ўн-ўн беш сўзни билгили вазн тизиб, «ол, ҳол, ҳол» каби сўзларни «қофия» қиласмизда, ўзларимизни шеър ёзған атаб ўтуб кетармиз. Ҳолбуким, шеър бошқа, «қофия» билан «вазн» бошқадир. Ўила эса «шеър» надур?

Биласизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздағи нарсалар ва ҳодисалардан чорландуруб тургучи «беш сезгич» (ҳаввоси хамса) бордир. Жонимиз шул беш сезгич орқали дунёнинг ўз теграмизга эришкан нарса ва ҳодисаларни билиб тура(p) ва ҳар бирисиндан қайғи, севинч, қўркув, қизиш, қайнаш каби сезги ва туйғилар оладир. Қишининг қорли совуқ бир кунида йиртиқ чопонли, кўк бетли, оқ соқолли бир тиланчи бобонинг ўрнида йиқилиб қолғанини қўрганда юрагимиз сезгисиз қоларми? Шундаёқ ёпёлғуз бу йўлда бир кишининг яралариға ўралиб, қонлариға беланганд ўлукни қўйуб қочар; бири ўлукнинг бошиға тутуб, унинг бўялиб ётқон гавдасини қўрганда ҳар ким ўзиға яраша бир нарса сезар: бири буюк бир қўркув билан ҳолиға йиғлар; бири чукур қозиб кўмар; бири эса ул ярали гавдани кўргач, қони қайнаб кетар. Бу ишни қилған виждонсиз йиртқичларни топуб ўлдирмак учун ҳар ён чопар. «Шеър» юракимизда ҳосил бўлған ана шундай сезгиларни ҳунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўткармакдир. Шоир теграсиндағи нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгиларни ҳунарлича (хидматкорона) сўзлар билан бошқаларға ўткармакчи бўладир. Кишининг юраги қанча «сезафон» (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирлиқ учун юракда бир сезги ва у сезгини ҳунарлича сўзлар билан бошқаларға ўткарғучи бир куч керакдир. «Қофия» билан «вазн»нинг эса, шеърнинг ҳақиқатиға таъсири йўқдир. Бир неча кишилар шеър учун «ҳунарлича сўзлар»нинг ҳам тейишлигини инкор қиласлар. «Шеър юракдаги сезги тўлқунларини сўз орқали ташқариға тўкмакдир» дейдилар. Бу қараш бир оз ифротдир⁵. Шеърнинг бир санъат бўлғанлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби «чин шеър ва санъат» очуниндан узоклашғанлар эсимизга келган ҳар бир сўзни «юракимиздаги сезги тўлқунлари» гумон қилиб ташқариға ота берсак, Тангри кўрсатмасун, ўқучиларимиз қочарға йўл тополмай қоларлар..!

Шеър ики турлидир: манзум шеърлар (тизим шеърлари),

мансур шеърлар (*сочим шеърлар*). Тизма сўзлар билан шеър сўйламак бўлғани каби сочиқ сўзлар билан ҳам шеър сўйламак бўлар. *Сочиқ шеърлар* (*мансур шеърлар*) учун «вазн» ва «қофия»нинг тейишлиги бўлмаса ҳам сўзларнинг ҳунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдир⁶.

II

Ўткан мақоламиизда шеърнинг «нималиги»ни (моҳиятини) айткандан кейин ики турлилигини кўрсатдик. Ики турли шеърдан сочим шеър тўғрисида қисқафина гапуруб, тизим шеър тўғрисиндағи сўзни икинчи мақолага кўйған эдик. Тизим шеърларининг ойдин ва очиқ бир сифати «вазн» билан «қофия»дир. Биринчи мақолада «вазн билан қофиянинг шеърни ўқитурға таъсиrlари йўқдир» деган эдик. Бу ерда эса, тизим шеърда вазн ва қофиянинг кераклигини сўйлармиз. Вазн билан қофиянинг шеърга таъсири йўқдир, вазн ва қофияси бўлмаган кўп шеърлар бўлғани каби «шеър» бўла олмаган вазнли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгиларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса, сўзниң «безаги» (зийнати)дир. Юракимиздаги сезгиларни тўғри бермакчи бўлсоқ қофиясиз, вазнсиз бир шеър (соchим шеър) ёзиладир. Шеъримизни безамакчи эсак, вазнли, қофияли шеър (тизим шеър) ёзармиз. Вазн ва қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайдир; сезгиларимизни тасвир этучи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларга ўткармак учун айтилгуси сўзлар вазнли, қофияли бўлғанда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун қулоққа ёқимлироқ келадир.

Қоп-қоронғу бир кечада бошқа бирисининг пучмоғинда севгилисини кўзлаб турған бир киши шамолнинг эсиши билан япроқ ва бутоқ тебранишлариндан чиққан мунгли мусиқага ияриб бир шеър айтадир. Бу шеърнинг етти-саккиз сўзи бир вазнда тизилган, бир вазнда кўринган ҳар сўз туркумининг оғир нидо – қулоқға бир турлигина таъсири беручи сўзлар қўйилса, ул шеърнинг таъсири, албатта, яхшироқ бўлар. Мана шеърда вазн ва қофия безаги (зийнати) шудир.

Энди мусулмонликдан сўнгра турк шоирларининг қабул этдиги вазнга боқайлик. Турк шоирларининг мусулмонликдан сўнгра қабул қилған вазнлари тубда араб вазnidир. Эронлилар бу вазнни араблардан қабул этиб олғандан кейин ўз шеърларини ўйноқи ва назм руҳига кўра ўзgartканлар,

ислоҳ этканлар. Бу кун бизнинг орамиздағи «вазн» шул эронлилар томонидан ўзгартирилган вазндиrikim, араб вазниндан бир оз айирмаси бордир. Дунё саҳнасинда «иярувтақлид»нинг рўлини ҳеч бир миллат биз турклар каби адо эта олмағандир! Биз қайси бир миллатнинг қайси бир нарсасига тақлид этмакчи бўлсак, ўзимизнинг миллий руҳимизга қарамасдан тақлид этамиз. Араблар қайси бир улусдан қайси бир сўзни олғанда ўз шевалариға кўра бузуб олғанлар. Бир арабни ўлдирсангиз (ҳам) «Петрограф-Петрасбург» демайдир. «Битроржрад-Битрасбурж» дейдир. «Франсик» демайдир «афранж» дейдир ва, шундай қилиб, ўз тилининг истиқолини сақлаған бўладир. Арабларға иярмак билан маҳтаниб юрган бизлар эсак, арабнинг бу яхши қилиғина бутун қарши кетамиз. Тилимизга кўб қоғияли араб сўзини эмас, унинг имлосини ҳам ўз сўзимизнинг имлосига қараб ўзгартмакни «фарз» деб биламиз! Эронлилар араб сўзини ўз тиллариға қараб ўзгарткан эканлар, биз эронлилардан шеър вазни остида ўз руҳини эмас-да, тилимиздан чиқарған еринда шеър вазни-да бўлса; биз шеърнинг ўзини олганмиз (яшасун тақлид!). Ҳолбуким, эрон вазни билан туркча шеър ёзуб турк улусига ўқутмоқ мумкин эмасдир.

Форси(й)ча дунёning энг ўйноқи ва нозли сўзларидан-дир. «Вазн» чанбаринда театру саҳнасиндағи қизлар каби ўйнаб турадир. Турк сўзи эса, оғир, виқорли, гавдалидир. «Мафоъийлун, мафоъийлун» чанбаринда ўйнаб турмоқ нари турсин, вазнга кира олмайдир, сифмайдир. Эрон вазнида туркча шеър ёзғанлар ики турли ишқа мажбур қолалар. Биринчиси, шеър орасинда кўбрек арабча сўзлар киргузалар. «Мафоъийлун» вазнини туркча сўзлардангина тўлдурга олмайлар. Икинчиси, вазн раияси билан туркча сўзларнинг гавдасини бузарлар, эрон вазнида шеър айтқон бутун турк шоирлари шул ики касалга тутилғанлар, бироргаси ҳам қутула олмаған. Туркча шеърда арабча, форсча сўзлар киргузган турк шоирларимизнинг ҳар ҳолда билгили бир йўллари бор эди. Ундан ҳам сўзнинг маънисини англаб ўз еринда қўя(р) эдилар. Ҳозирғи шоирларимиз эсалар, бус-бутун йўлсиз ва қоидасиз кета(р)лар. Нетайким, нурли шоирларимиздан бири «ёзувчилар уюшмаси»га бир шеър ёзмиш. Шеърнинг биринчи мисрать(с)и шудир:

Куч билан босған йўлингу миллата «роҳи алҳамду».

Шу шеърдаги «роҳи алҳамду» сўзиға кўнмасак мумкин бўлмайдир, «роҳ» форси(й)ча бир сўз, «ҳамд» арабча сўздир. «Ал» сўзи арабча «изофа» қоидасига қарши бирлашдиришдир. Ўз тилларини «аслан англаш шарқияда матлабдир» деган бир қисм ислоҳ шоирлари ҳам бўйла бир ишқа қулиб-гина қарайдир.

Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмоқға кўб тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда гавдаси бузилған сўз оз кўринадир. Демак, Навойи ҳазратлари бу ишнинг совуқлигини онгламиш, бироқ ўзини бутун кутқара олмамишдир. Мисол айтиб, Навойининг шул шеърини кўрсатамиз:

*Юзингни кўриб, мени рамида⁷
Ишқ ўтиға бўлғали гирифтор.*

Шул байтдаги «юз» сўзини бузуб «юзз» қилмағунча вазн тўғри келмайдир.

Эмди шул ишки шеърларни, байтларни охтарайлик. Юқорида сўйлаған эдикким: зоҳиран ўз юракиндаги эзгу туйғуларини сўзлар воситаси билан бошқаларға бериб ўткармакчи бўладир. Бошқа турли айтканда: шоир сўз орқали бошқаларға таъсир этмакчи бўладир. Бунинг учун шоирға керакдирким: сўзларининг яхши қабул бўлишига тиришсун, шеърни бузгучи сўзлардан узоқлашиб турсун.

Биламизким, ҳар улус ўзининг миллий мусиқасини, миллий тилини кўбрак севар, бунлардан кўбрак таъсир оладир. Бир турк кўб йиллар Оврўпанинг музика мактабида ўқуған бўлсун. Оврўпанинг музикасини неча йиллар қулоқ солған, неча йиллар тинглаган бўлсун. Бир кун Туркистонга келиб эски турк мусиқасини эшитканда бошқа ҳолға тушар. Оврўпа музикасида кўра олмадиги таъмни-да келиб эски турк мусиқасида кўрадир.

Мана шу ҳол тил тўғрисида очиқроқ ва буюкракдир. Негаким, тил улуснинг эски бир нарсасидир. Усмонли ҳукуматининг аскарий хидматига кирган донгли немис жинероли «Фундурғруҳич» пошонинг усмонли чериклари (нафарлари) тўғрисида шуйла бир мутолааси бор. «Фундурғруҳич»⁸ пошо дерким: «Усмонли нафарлари асру урушған эрурлар, буни ҳар ким биладир. Бунларнинг бир урушга келишлари «дин» кўлкасиндандир, бунларда «дин» сезгиси кучлидир. Бироқ бунларға «вазн» сезгиси бермак

бўлмайдир. Негаким: «вазн» сўзининг туркчаси йўқдир. «Вазн» арабчадир, турк олдида ёт сўздир. Ёт сўз нима бўлса ҳам сафо истаган таъсирни бера олмайдир.

Яхшифина пиширилган паловдан бир оғиз олиб ҳордиқ билан чайнаб туришлик кишининг тишифа тош текиб қолса кайфи қандай қочар? Ёт бу сўзга учраған туркнинг ҳам кайфи шуйла қочадир. «Туркники» деб ўқуб турган шеърида ёт сўзга учраб, кайфини қочирған бояқиш турк туркча сўзлардан ҳам бир-икисининг гавдасини бузук кўргач, у шеърдан безадир. Икинчи йўла уни ўқумоқчи бўлмас.

Мана шунинг учундирким: турк шоирлари ўз шеърларини турк кўбчилигига маъқул қила олмағанлар. Ўзлари туркча айтғач, шеърларининг совуқлигини кўргач, форсийча ёза бошлиғанлар.

Форси(й)ча шеър сўйларға берилған кўб турк шоирлари бор. Уларнинг бу ишлари учун кўб сабаблар кўрсатиладир. Бироқ менга ул сабабларнинг биринчиси, Эрон вазнидан туғилған шул қабоҳатлардир. Туркча шеърнинг ўзига кўра бир узри бор. Эрон вазнида сўйламак фикрий шул тонуқлар ила чурутилғач, турк вазнининг олий (суфати) қолиб кетадир. Уни бошқа бир мақолада сўйлармиз⁹.

АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ

Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўйланма

САНЪАТ

Адабиёт сўзини тузукгина онгламоқ учун бошлаб санъат ҳам гўзал санъатлар деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат луғатда хунар демакдирким: бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб шунга берилиб, яхши ишлаб чиқаратурған бўлса, шу иш унинг санъати бўладир. Бир киши тобоқчиликда¹, бир киши тикгучиликда яхши ишласа, шу иш унинг санъати бўладир. Бу санъаткорлардаги яхшилиқдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли бўлған бир кишининг танбур, дутори шунга яхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги «санъат»дан тилакда бошқача бўлған бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиши бўлған бир кишини яхшилаб чалинған бир «Ироқ»² куйи бу кишининг санъатидир. Бироқ яхшилаб чалинған «Ироқ» куйининг тилаги билан яхшилаб ясалған бир танбур, бир

танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бошқача айтганда, «Ироқ» куйининг яхшилиги билан тобоқ, танбурнинг яхшилиги бир эмасdir. Тобоқ, танбурнинг яхшиликлари буларнинг ишқа ярафанликларидир. «Ироқ» куйининг яхшилифи эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқинлантирмоқdir. Шунинг учун бунинг яхшилиғига, яхшилиқ эмас, гўзаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса «гўзал санъатлар» дейиладир.

ГЎЗАЛ САНЪАТЛАР

Тирик бир кишининг бир кўб тилаклари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари бўладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайгурадир. Одам ўзининг теграсидаки турли воқеалардан, бўлуб турған ишлардан, турли кўринишлардан, бошқа кишиларнинг бошларига тушкан баҳтли-баҳтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир ё қайгурадир.

Ҳар ким ўзининг шодлиқли-қайгули туйгуларини бошқаларға билдирилмаган, уларни ҳам шу туйгулар билан туйгулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлиқ кўрган киши ўзининг шод туйгуларини бошқаларға билдириб, шодлигини орттирадир. Улуғ бир қайфуга учраган эса, ўз дардини бошқаларға ўткариб, ўзини овунтирган бўладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқли-қайгули туйгуларини сакраб, ўйнаб, кулуб, йифлаб, талпиниб жонлантирадирлар, очиққа чиқариб бошқаларға онглатадирлар-да, шу йўл билан овунтирилған бўладирлар, санъат эгалари эса турли товар (материёл)лар ёрдами билан ўзларининг туйгуларини жонлантириб майдонға чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйгулари билан туйгулантиришга тиришадир. Мана шундай юрак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товар (материёллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ ҳунарига гўзал санъатлар дейиладир.

Гўзал санъатларда товар (материёл) товуш, оҳанг бўлса, гўзал санъат *мусиқий* бўладир; бўёвлар, чизиқлар бўлса, *расм* бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, ҳайкалчилик бўладир; тош, ёғоч, кирпич, ганж, турпоқ бўлса, *мезморлиқ* бўладир; тан, муга³ ҳаракатлари эса ўйун (*танс*) бўладир; гап, сўз эса *адабиёт* бўладир.

1. Мусиқий.

2. Расм.

3. Ҳайкалчилик.

4. Меъморлик.

5. Ўйун (танс).

6. Адабиёт.

Гўзал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирларига яқинлашмоқ эътибори билан ики туркумга айриладир. Адабиёт, мусиқа, ўйун (танс) бир туркум; расм, ҳайкалчилик, меъморлик бир туркум бўладир.

АДАБИЁТ

Мана, юқоридағи маълумотдан сўнг адабиётни шу йўлда таъриф этишимизга йўл очилған бўлди: *адабиёт* – фикр, туйгуларимиздағи тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шул билан ёзилған асарларга *адабий* асар дейиладир.

Адабиётнинг иkinчи бир таърифи, бир турли тартибга солиниб ёзилған бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда, бир тилда ёзилған бутун асарлар шу тилнинг адабиёти бўладир. Ҳам шундай ишлатадирлар: *Рус адабиёти бойдир. Ўзбек адабиёти камбагалдир* каби.

Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимиизга бойланиши йўқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган «адабиёт» сўзи биринчи таърифдаги «адабиёт»дир.

Биринчи таърифга кўра адабиёт саналған асарлар ёзмоқ учун кўзда тутилиши лозим бўлған тузуклар, қонунларга *адабиёт қоидалари* дейиладир.

Бизнинг бу дарсда кўрганимиз шу «адабиёт тузуклари»дир.

ШЕЪР

Бизда эски мадрасадан қолған янгилиш бир фикр бор. Вазн, қофияси бўлған ҳар бир сўз тўдасифа «шеър» деймиз. Чунки бурунги форс-араб адабиётчилари шеърни «қофияси, вазни бўлған гапдир» деб таъриф қиласр эдилар. Вазн ва қофияси бўлған ҳар бир сўзни шеър деганимизда Сўфи Оллоёрнинг:

*Ёзилди форси(й) тил бирла мактуб,
Ақида ту, фуруғу қурби маҳбуб⁴,*

*Ониким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эранлар.*

*Битилса турки(й) тил бирла ақида,
Кўнгуллар бўлса ондин орамида, –*

деб ёзған тизмалариға ҳам «шеър» дейиш керак бўладир, ҳолбуки, шу шеър эмас, бир назм парчасидир.

Шеърнинг шеър бўлишига вазн ва қофиянинг ҳеч дахли йўқдир. Вазну қофияси бўлуб, шеър бўлмаған парчалар бў(л)ғани каби вазну қофиясиз (соҳим) шеър парчаларида кўбдир.

Чўлпоннинг «Клеъўпатра»си соҳим йўсунида ёзилған; вазн, қофия йўқ, бироқ бир шеърдир. Ҳолбуки, Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» деган вазнли, қофияли кўб парчалари бордирким, шеър дейишқа ярамайдир.

Чўлпоннинг «Клеъўпатра»сидан:

*Ойдин кечаларда сирли Нилнинг бўйларида узун этакларингни
Майсалар, гуллар устидан судраб юруб, янги
Очилған, вафо ҳидли нилуфар чечаги узубсан.
Ўзингни елтиб тургучи қўлга чечакнинг фазилатларидан
Гапирганингни эшийтдим...*

Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» деган асаридан:

*Битибдир жомеъи мушкот ичинда,
Набидин сўрди бир сўргучи бандা.*

*Ёмонларнинг ёмони қайси инсон,
Жавобин бермади онда ўшал он.*

Ёзиш қоидалари

Таълиф: белгили бир нарса тўғрисида бўлған фикрлар, муҳокамалар, сезгилар, туйгуларни тартибга солиб, сўз билан ифода қилишга *таълиф ё тасниф* дейиладир.

Таълиф ё тасниф аталған адабий юмуш билан майдонга чиқсан нарсага *асар* дейиладир. Бир асарни ёзганда зеҳнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга киради: ёзувчи-адиб бошда шул тўғрида ёзилатурған бир нарсани топадир. Сўнгра шу нарса тўғрисидағи ўйлар, туйгуларни охтариб, топиб йифадир. «Зеҳний юмуш»нинг шу бўлимига *ижод* (бор этиш – яротиш) дейиладир.

«Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг *мавзуъи*, икинчи натижаси асарнинг *мундарижаси* бўладир. Ондан кейин ёзғучи мавзуз тўғрисида йифилған маълумотни (асарнинг мундарижасини) ўз зеҳнида белгили бир тартибга соладир. Бу эса асарнинг *тартиби* бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзгучи-адибнинг зеҳнида мавзузъ ҳам у тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сўзлари, гаплари билан *ифода* этилиши керакдир. Шул ифода этиш билан асар майдонга келадир. Ёзгучининг зеҳнида йиғилған мавзузъ ҳам у тўғрида тартибга солинган маълумот, сўзлар, гаплар билан ифода этилмаганга асар саналмайдир.

Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адаб-шоирлари бор. Буларнинг ифодалари, албатта, ўзбекчадир. Бироқ, у адаб-шоирларимизнинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-биридан ўзгачарак бўлғани кўруниб турадир. Демак, булардан ҳар бирининг ўзига маҳсус бир *ифода* йўсуни бор. Мана шул ифода йўсунига услуг дейиладир.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: мавзузъ, мундарижа, тартиб, ифода, услуг. Мана эмди буларни биттадан текширайлик.

МАВЗУЬ

Адабиётнинг мавзуви бутун табиат, борлиқ дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглағанларидир.

Бир томчи сувдан тенгизгача, бир учқундан буюк бир ёнфингача, кичкина бир япроқдан улуғ ўрмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адаб-ёзгучи учун мавзузъ бўларлик нарсалардир.

Бироқ адаб-ёзгучи ўз асарининг *тилагига* (фоясига) қўра мавзузъ толлайдир; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлиб асар ёзар эса, шунга кучлирак бойланган бир мавзуъни оладир.

Ёзгувчи-адиб томонидан толлаб олинган мавзузъ асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзгучи мавзуъни толлашга янглишған бўладир.

МУНДАРИЖА

Адаб асарнинг мавзуъини, асарнинг тилагини бера оларлиқ қилиб толлағандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йигадир. Мавзузъ теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйгуларини тўплайдир. Бироқ, уларнинг ҳаммасини ёзабермайдир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа файритабиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотадир.

а) мавзузъ теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеа-

ларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очиқ қилиб бера олурлиқ бўлғанларини оладир;

б) мундарижадафи асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатисиз бўлмағанларини оладир;

ж)⁵ мундарижа қисмларининг бир-бирига қарши бўлмаслиқлари, яъни биртасининг берган таъсирига қарши бўлмаслигини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кўзда тутуб ёзилған асарда «бирлик» бордир дейиладир. Бир асарнинг мундарижаси мавзуъ билан муносабатсиз ё бир-биридан ҳеч турли бойланиш бўлмаса ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қарши, тескари бўлса, у асарда бирлик йўқдир дейиладир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа файритабиий, нотўғри бўлса, ўзининг таъсирини йўқотадир. Эски ўзивларимиз ўзларининг кеча қайгулари тўғрисида шеър ёзганда «*Оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кўзёшибдан ер юзини сув бости*» деб инграмакчи бўладир. Мана бундай сўзлар файритабиий, нотўғри бўлғани учун кулунч бўлуб чиқадир.

Эски ёзучиларимиз асарнинг бирлигини сақламоқчи бўлиб, жуда ифратга тушар эдилар: бир ҳикоя ёзганда «*аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор андоқ ривоят қилурларким*⁶» деб ҳикоя қаҳрамонларининг туғилиш кунидан бошлаб ўлишига қадар бўлиб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилған ҳикоялар, достонлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун ўкувчиларни бездирадар, мияга офирилик қиласидир. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, рўмон, достонларни турли кўринишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чўлпоннинг (*«Кор қўйнида лола»*) деган ҳикоясини олингиз. Буни эски шаклда ёзмоқчи бўлғанда, «*Андоқ ривоят(т) қилурларким*» деб бошлаб, «*Самандар aka бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди...*» деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган бўлар эди. Бироқ, Чўлпон бундай қилмаған. Мундарижани янги-янги тўрт фаслга, тўрт кўринишга бўлган:

Тўб ўйуни, шайх, тўй, одамларнинг бу тўй тўғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи тўғрисида бўлғанини сездирмасдан қизларнинг тўб ўйунларини жуда усталик билан тасвир этишга киришган...

ТАРТИБ

Мундарижа яхши тартиб этилган сайи(н) асарнинг қиммати ортадир, ёзгучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. Тартиб мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлиқ даражада йифилиб толланғандан кейингина тартибга кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, сўз сўйлашда ҳам муҳимдир. Бир нотиқ айтмоқчи бўлғани сўзларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чиқуб гапурса, ҳеч бир мақсадға ёқинлаша олмай(дир), сўзинда қаёққа бориши билмай гапура берадир, ҳеч битира олмайдир.

Тартибсиз асар ёза бошлиғанларнинг ҳам шу балоға йўлиқишилари андоқдир. Чўлпоннинг юқоридағи ҳикоясидаги тўртинчи кўриниш, яъни: ики йигитнинг кўчада тўй тўғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга қўшилиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учунчи фаслда битирилса эди, қоровул тилида онглашилмоқ истанилған эди. Сўзлар очиқ онглашилған бўлар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортған бўла(р) эди. Мана бундай ортиқча фасллари бўлмаған асарлар «яхши тартиб этилған» саналадир.

УСЛУБ

Юқорида сўйладик: бутун ўзбек ёзгучиларининг ифодалари ўзбекча бўлғани ҳолда ҳар бирининг ўзига маҳсус бир услуби бордир. Бироқ, услубдағи бу ҳол тубан, кучсиз адаб-ёзгучининг асарларида ўзини очиқ кўрсата олмайдир. Кучсиз ёзгучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қоладир. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзадир. Шоир-ёзгучи санъаткорликда кўтарила борған сайи(н) ўзига маҳсус бир услуб яратса бошлайдир.

Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлғач, ўзига яраша бир услуб борлиққа чиққан бўладир.

Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилған бўлиши мумкинdir. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўкута олған куч услубдадир.

Эски адабиётимизда «Лайли-Мажнун» достони бор. Буни форс шоирлари, турк шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир ва воқеа бир ту(р)лидир. Бироқ форсча-туркча билған бир киши уларнинг форси(й)ларидан Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хусравға⁷

келгач, Навойини албатта уларга таржиль қиласадир⁸. Фузулийни кўргач, Навойининг⁹ «Лайли-Мажнун»ини токчага кўйуб, Фузулийни ўқишга мажбур каби бўладир. Мана булар услубнинг ишидир.

Эски-янги шоирларимиз орасида ишқ, ҳижрон (севги, айрилиқ) йўлида кўп нарса ёзилған, олардағи фикрларнинг бир-бирига ўхшаганлари очиқ кўринадир. Бироқ бу йўлда Чўлпоннинг:

*Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайгуларим-ла?
Ҳижронинг куйини бошлаб,
Йигловчи чолгуларим-ла!
Севгимдан сўнгги малаклар
Тўб-тўгри кўкками учди?
Кўнглимдан тоза тилаклар
Ёвнингми бағрига тушди?
Ортиқ сен мендан узоқда
Кўзларни ўйнатасанми?
Ортиқ сен бошқа булоқда
Дилларни қайнатасанми?
Ортиқ сен ундаги боғда...
Ортиқ мен якками қолдим?
Фарёд йўқ... барча жаҳон жсим
Ер ютса яхши шу чоқда!..
Кетдингми сен мени ташлаб,
Қолдимми қайгуни бошлаб? –*

деб йиғлагани бутунлай янги нарса каби севилиб ўқиласадир. Бу-да услубнинг хунаридир. Гўзал санъатларда ҳар *миллатнинг ўзига маҳсус* услуги бўлғани каби ҳар замоннинг ўзига *маҳсус* услуги бордир.

Шеърда форс услугига берилиб қолған Алишер Навойи ўзининг «Мажолис» деган¹⁰ китобида баъзи шоирларнинг таржимайи ҳолини ёзганда «туркона» ёзадир, «туркона шеърлари бор» деб кўрсатадирким, бу «турк услугида ёзадир» демакдан бошқа нарса эмас.

Оврўпа санъаткорларининг-да баъзи бир асарларида руҳимизда яқинлик сезилганда «бу шарқ услугига яқинлашибдир» деб мақтаймиз.

Мана бунлар ҳар миллатнинг айрича бир услуги борлигини кўрсатадир. Узимизнинг ўзбек-чифатой адабиётини олиб қарағанда жуда очиқ кўринадирким: Навойи, Бобир, Бойқаролар замонидаги услуг билан Умархон, Фазлийлар замонидаги услуг бир эмасдир.

Умархон замонининг услуби билан Муқимий, Авлоний замонидаги услуб ҳам бу кунги янги адабиётимизнинг услуби бошқа-бошқа услублардир.

Навоий, Бобир, Бойқаронинг уч ғазалини бир ёнда, Боту, Чўлпон, Элбекнинг уч шеърини бир ёнда қўюб қара-сак, ораларидағи услуб бошқалиғи очик кўринадир. Шунинг билан Навоий, Бойқаро, Бобирдан ҳар бирининг ўзига маҳсус бир услуби бўлгани каби Боту, Чўлпон, Элбекларнинг ҳам ўзларига маҳсус услублари бордир. Демак, услуб замон билан ўзгаргани каби шахс билан ҳам ўзгарадир. Ҳатто, яна бир оз чукурроқ бориб, бир кишининг сочимтизим¹¹ ёзғанида ҳам услубнинг ўзгариб қолғанини кўрамиз. Навоининг услуби тизимда ҳашаматли бир оҳанг билан юрадир, сочимда эса оғирлашиб қоладир. Яна бир оз ингичкарак қараганда, бир шоир услубининг асарнинг мавзуъига кўра ўзгарганини ҳам кўрамиз. Навоининг «Лайли-Мажнун»идағи ўйнаб қайнаған услубини унинг «Лисон ут-тайр»ида кўриб бўлмайдир. Бироқ, бу ўзгаришлар (яъни: асарнинг шакли ё мавзуъига кўра бўлған ўзгаришлар) асосий эмасдир. Навоий ҳам Чўлпоннинг услублари тизим-сочимда ё мавзуъига кўра ўзгартмак билан уларнинг «ўзлик»ларини (шахсиятларини) йўқотмайдир. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навоининг Навоилиги бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзуз ўзгаришига қарамасдан кўруниб турадир.

Булардан бошқа услубнинг синфига кўра ўзгариши бор: Бизнинг Ўрта Осиё ҳижрий тўртинчи асрнинг¹² сўнгларидан бошлаб ислом-эрон маданияти таъсирига қаттиф берилган. Ислом маданияти билан озиқланувчи бир мадрасасарой гуруҳи пайдо бўла бошлаган. Бу синфнинг энг ҳашаматли кунлари, олтун даври машҳур жаҳонгир Темур ҳам унинг болалари замонида бўлған, ҳижрий тўққизинчи асрнинг¹³ бошларидағина «Юсуф-Зулайҳо»сини ёзған Дурбекдан Навоий, Бобир, Умархон, Фазлийларгача, о(н)лардан замондошимиз бўлған Муқимий, Камийларгача етишкан бир турли шоирлар бор. Булар ҳалиги эрон-ислом таъсири остида қолиб, сиртдагина қурилған дабдабалар, ҳашаматларни севгучи сарой-мадраса синфига қаратиб, шуларға ўқутғали ёзар эдилар. Булар ўзларини юқори синф атаған аристўкрат шоирларимиз эдилар. Шулар билан бирлиқда буларни сиртдаги дабдабаларига қарши ўзининг ёлғузгини

самиймийлиги билан ўзини сақлашға тиришқон бир адабиётимиз бор.

Булар халқ орасидан чиққан, халққа, күпчиликка қаратиб ёзған, сўйлаған шоирларимиз, бахшиларимизнинг асарларидир.

Аҳмад Яссавий, Қул Сулаймон ҳикматлари, Машраб шеърлари, ким томонидан тўқилғани онглашилмаған «Аҳмадбек», «Зуфунун» достонлари, Хивада Андалиб исмли бир халқ шоири томонидан ёзилған «Юсуф-Зулайҳо» шу қаторға кирадир. Булар ҳамки синфга, сарой-мадраса синфлариға қаратиб ёзмағанлар. Кўпчиликка сиртдағи дабдабага кўра самиймийликни севган элга қаратиб ёзғанлар. Шунинг учун буларнинг услублари билан юқори даражада шоирларимизнинг услублари орасида ҳам тоғлар қадар айрма, бошқалиқ бордир.

Навоийининг тизим асаридан:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узра ким хайлу ҳашам чекти,
Шиоъи хат била кўҳсор уза олтун олам чекти.*

*Қазо фарроши чекти субҳи сиймин бир супургисин¹⁴,
Музахҳаб парларин андоқки товуси ҳарам чекти.*

*Муazzzin каби токи кул узра бонг самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанг санам чекти.*

*Яқо чок этти гоҳи субҳ ул мотамгаким ошиқ,
Бу муҳлиқ шоми ҳижрон ичра юз ҳумони ғам чекти.*

*Замони кулди ул тоғилгаким, даврон ситам тифин
Анго урмоқни онглаб ўзгага тифи ситам чекти.*

*Хушо улким, мунингдек чоғ, вафоси умрни онглаб,
Сабухи жомини аҳбоб бирла дамодам чекти.*

Навоийининг сочим асарларидан¹⁵:

*Тоғ, тоғ ниёз рафъидан сўнгра фоф, фоф ихлос юзидан
маъзур улким: бу фаслдаким наврўз насимининг мушкбезлиги
булут мизожин ҳавои қилибтур; лоладек савдойшилиқдан тоғ
ҳавоси, булутдек ҳавоишилиқдан қиё савдоси бошга туши.*

Бобирнинг тизим асарларидан¹⁶:

*Даҳрнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Ҳаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?*

*Мени хор эт(т)илю қилди муддаийни парвариши,
Даҳри дунпарварнинг ўзга муддаоси қолдиму?*

*Мени ўлтурди жафоу жавр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмак учун меҳру вафоси қолдиму?*

*Ошиқ ўлғач кўрдим ўлумни ўзимга, эй рафиқ,
Ўзга кўнглимнинг бу оламда ҳароси қолдиму?*

*Эй кўнгил, гар Бобир ул оламни истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси қолдиму?*

Бобирнинг сочим асарларидан («Бобирнома»дан):

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нарсалар айтур эди. Уднинг торини ики қилиб бир чолибдур. Айби бу эдики, бисёр ноз ила чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур. Такаллуф қилиб ҳам ёмон-ёмон чолур: ҳам созини келтурмай ярамас соз келтирур.

Шайбоний фахмлар. Буюруким: сухбатда ўқ-ғалаба «гардани» урап. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор, будур...

Умархондан¹⁷:

*Эй кўнгул, ҳолингни ёшурмоққа имкон қолдиму?
Фош бўлмай ишқ сирри ҳеч пинҳон қолдиму?*

*Фурқати шомида аҳволимни сўрма, эй рафиқ,
Ким: «Сенга Лаблидан айру тушкани жон қолдиму?»*

*Дема сунбул: «Ман киби ҳолинг надан ошифтадир?»
Зулфига нисбат топан бўлмай паришон қолдиму?*

*Чатр урмиш жисм оро кўнглим қуши товусдек,
Кўнглима, билмамки, асри доги пинҳон қолдиму?*

*Кўзгу изҳори таҳайюр айламиши мендек, Амир,
Бир боқииш бирла онинг юзига ҳайрон қолдиму?*

Чўлпоннинг тизим асарларидан¹⁸:

Тола йўлларидан...

*Тола йўлларидан юриб борамен:
Ҳар япроқ бошимда битта елпигич,
Юмшоқ ел...
Юзимни буриб юрамен,
Ҳисларим ел каби енгил ўйнагич...*

*Кичкина ариқнинг пастак шовваси
Майин товуши билан «шов»лаб турадир.
«Ай, қўпол шаҳарнинг жанжал-ғовғаси,
Тола йўлларида мен борамен!» дейдир.
Тола йўлларида телбалар каби
Эртадан кечгача мен ҳам чопамен.
Афсоналардаги дарбадар каби
Кимсасиз ерларга қўюн очамен.
Кимсасиз ерларда сирлар айтилди,
Гафлат уйқусидан уйғониб кетдим.
Янги нашидалар дилга бетлади,
Уларда туганнис мас майни дарж этдим.
Шовва товушлари эркин шеъримга
Олтун қанот тоқти афсоналардан:
Олқишилар қўзғалди гул-лолалардан,
Ўзлик ёт кўринди турған еримга...
Ўзликдан ташқари бир дунё кўрдим...
Иккимиз ўшанди оқиб борамиз,
Фоний қирғоқларни ииқиб борамиз,
Ҳақиқий «бирлик»га шунда йўл бўладим!
Шу он... «ўзлик»ларни уруб борамен,
Тола йўлларидан юруб борамен!..*

Чўлпоннинг сочим асарларидан¹⁹:

*Самандар ака уйига келгунча кўнглидаги туйғу билан
тортишиб келди. Ўзининг пири-устозига тузукгина, кат-
тагина, иложи бўлса, бошқа муридлар бера олмаған бир нарса
бермакчи эди. Бироқ, уйида арзигудек бир нарса йўқ. Арзий-
турған нарсалари бўлса, барчаси қарзга кетган...*

*Кўб ўйлади. Бироқ, ҳеч бир нарсага кўнгли ҳарф топма-
ди, агар илгариги вақт бўлса олақашқани тутар эдим...*

*Кўнгли оғриди: бир замонги бойликлари, давлатлари эсига
тушди. Олақашқаси, тўриқ йўргаси, бўйи тевадек Масков-
зовут оти... уч файтун, ер-суви... унча-мунча беришни ўзи-
га эп билмади. Бошқа нарсаларни босиб кетгундек бир нарса
беришка ўйлар эди.*

Элбекнинг тизим асарларидан:

*Бибихоним мадрасаси
«Ўтмишдан эсталик» дедим буни мен,
Чиндан-да эсталик учун яшар:
Қув-қуввлаб рақс урган бир кўб кўкарчин
Менга ўтмишлардан эртак айтишар.
Бир замон кўкларга қанот ёзган бу
Севикли, муҳташам, ҳайбатли бино*

*Емирилиш соатини кутгандаи бўлуб,
Кўрунур қўзларга қайтилигина.*

*Ер юзин титратган зўр ботирларнинг
Ўлгач қолдирғучи суюкларидаи,
Ер узра тўпланған кирпич йигини
Юракка урадир алам тигини.
Нетайин билмаймен мен ҳеч йигини!
Билсайдим бошлардим йиги-сигини!*

*Кўзим ёш ўрнига олов сочадир,
Йимрик ўринларга қўйним очадир.
Олтин-ла ёзилған таърих бетига
Қарайдир, ўзига боблар очадир.
Ўқийдир: бул бобда бундайин маъни:
«Ҳар бир иши бир ҳолда қолмағай», яъни:
Ҳар бир камчилик қолмас мангулик,
Бир кун чиққуси яна янгилик...*

Эл шоири Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо»сидан:

*Кўрмасам бир замон тоқатим йўқдир,
Мени зор ингратиб, қўзим, айримла.
Сен кетарсан, мен қолурман зор йиглаб,
Ҳижрон ўти бирлан бағримни дөглаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроғлаб,
Шунқорим, лочиним, қўзим, айримла.*

Мана шу ўрнаклар²⁰ Навойи замони, Умархон замони ҳам бу куннинг услублари орасидағи айрмани кўрсатгани каби бу шоирлардан ҳар бирининг ўзига маҳсус бир услубини ҳам кўрсатадир, ҳам оларнинг тизим-соҷим асарларидағи ўзариш кўриниб турадир.

СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузулган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, битта йўсундан бирида тузуладир: соҷим, тизим (назм, наср).

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойлан-масдан, белгили бир ўлчов билан ўлчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар *соҷим* йўсунида тузилган бўладир. Мисол: *Кампирнинг қарифан, қуруған қўзларидан йироқ-йироқ ерлардан ики томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у ики томчи ёшни енги билан артғандан сўнг отаси ҳам шундай қизим... дейди.* (Чўлпон)²¹.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланниб, белгили бир ўлчов билан ўлчаниб тузилган бўлса, у асар *тизим* йўсунида тузилган бўладир.

*Юракда умидлар, амаллар
Тузумсиз қаронги босаркан,
Нега мен чақмоқдек югурмай?!
Эскиган, чуруган тамаллар
Йўқликка эгри йўл босаркан,
Нега мен ундан юз ўгурмай?!*

(Боту)

Тизимнинг ҳар бир кесиги бир *мисраъ* бўлуб, ҳар ики мисраъи бир *байт* аталадир. Ботунинг юқоридағи тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир²².

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаған ҳоллари бордир. Рус тилида «босим» (ударение) бор²³. Бунинг сўз орасидағи ўрнини қоида билан билиб бўлмайдир. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашадир. Бутун турк тилларида эса «босим» сўзнинг охирида бўладир. Босими охирида бўлмаған сўзлар жуда оздир.

Форси(й)ча ё арабчада қай бир чўзгини «тўрт чўзғи» каби чўзиш мумкиндири. Ҳар тилнинг ўзига маҳсус бўлған бу ҳоллари бу тилнинг тизим (наср) усулларига кучли таъсир қиласидир. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳолларига ўйғун бўлған тизим ўлчови *бармоқ вазни* аталған ўлчовдир.

Бармоқ вазни бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учунда миллий вазндири, мусулмонлиқдан бурун бутун турк шоирлари шул бармоқ вазни билан тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

Мусулмонлиқдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теграларида араб-форс маданиятига берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) турадир (пайдо бўладир). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги «мадд»-лик²⁴ оҳангига ўйғун бўлған *аруз* вазнини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлуб, араб-форснинг аruz вазни биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазнимиз бўлған бармоқ вазни буларнинг орасидан чиқди. Миллий вазн, бармоқ вазни бу санъаткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йўқолмади,

ўлмади. Эл-улус аро ёйилиб қолди, эл-улусимиз ўзининг қўшукларини, ашуаларини шул вазнда айттилар, достонларини шул вазнда ўқудилар, тингладилар. Араб-форс маданияти таъсири остига киргандан замонамизгача (ўн ики мулчар-аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига маҳсус шоирлар аруз вазнида ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк баҳшилари бармоқ вазнини барк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови ики турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазнимиз бўлған бармоқ вазни, икинчиси, араб-форс ўлчови бўлған аруз вазни.

БАРМОҚ ВАЗНИ

Миллий вазнимизда асос сўз бўғумларининг саноғидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бўғум эса, икинчи мисраъи ҳам шунча бўғум бўладир.

Бўғумларнинг ҳарф, чўзғи сонларига эса аҳамият берилмайдир. Бир ҳарфли бўғум билан ики ҳарфли бўғум баравар саналадир.

Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлғанда, биринчи мисраъ бўғумларини бармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнгра икинчи мисраъи бўғумларини санаймиз, баравар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазнни *бармоқ вазни* дейишимизга сабаб шудир:

*Кўнглимда бўлған севги тамуғи:
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг сўнар ёруғи.*

Ботунинг мана шул ики байтининг вазнини кўрмакчи бўлғанда шундай қиласиз:

*Кўнг-лум-да – бўл-ған – сев-ги – та-му-ғи = 10
Дард-ли – кўнг-лим-нинг – сев-ған – о-зу-ғи = 10
Бу – та-муғ-да-ги – о-лов-лар – сўн-са = 10
Ти-рик-ли-гим-нинг – сў-нар – ё-ру-ғи = 10*

Кўринадурким, Ботунинг юқоридағи шеърининг ҳар мисраъи ўнлар бўғумидандир. Демак, бу шеър бармоқ вазнининг «ўнлик» қисмидандир. Масалага шу билангина тўхта-

маймиз. Ҳар мисраънинг ўрта ерида бир-ики туриш ўрни бўладирким, биз мунга *turoқ* деймиз.

Бир мисраънинг бўғумларини, «туроқ»ларини санағанда шул «туроқ»ларни кўзда тутамиз. Тугоқнинг ики ёғида бўлған бўғумларни айри-айри санаймиз:

Күнглимда бўлған – севги тамуғи 5+5
Дардли кўнглиминг – севги озуғи 5+5

Демак, Ботунинг бу ўнлик тизмаси ($5+5=10$) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу туроқ масъаласига аҳамият бермайдилар. «Вазнда бу қадар ингичкалик шоир-нинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайдир», дейлар. Бу сўз тўғридир. Бироқ, биз бундағи мисоллари-мизни туроқлари билан кўруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда бармоқ вазни тўртликдан ўн олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Түртлик:

Үлгән келмас,
Үчқон ёнмас.
(Эл сүз)²⁵

Бешлик:

Ёш қиз юзини,
Қора күзини
Күролмадим мен.
(Боту)

Олтилик:

*Яхши топиб сўйлар,
Ёмон қониб сўйлар.*

Еттилик:

<i>а) Чархим таноб – ташлайдир,</i>	<i>4+3</i>
<i>Бир балони -- бошлайдир.</i>	<i>4+3</i>
<i>б) Сүв келар – гулдир-гулдир,</i>	<i>3+4</i>
<i>Севганим – қызыл гулдир.</i>	<i>3+4</i>
<i>Севганим – топылмаса,</i>	<i>3+4</i>
<i>Үлганим – ўшал кундир.</i>	<i>3+4</i>

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг ики турининг оғир-роғини оралаштириб шеър ёзған:

Мен күчли – менда исён, 3+4
Мен түлкүн – менда түгөн, 3+4
Күпурарман – тошарман. 4+3

Саккизлик:

Кел ўтиргил – сажда қилғил,	4+4
«Лот, монатка» – банда бўлғил,	4+4
Ё жонингдан – умид узғил,	4+4
Ёш ўглон – келганинг надир?	3+5

(«Зайн ул-араб»)

Тўққизлуқ:

Юракда – умидлар – аламлар,	3+3+3
Тўзимсиз – қароқни – босаркан,	3+3+3
Нега мен – чақмоқдай – юурмай.	3+3+3

(Боту)

Ёлғузликларда – чидагандим,	5+ 4
Чунки мен сени – ўйлагандим.	5+4

(?)²⁶

Ўнлик:

Отимдир ўғуз – билинглар аён,	5+5
Номимдир Хисрав – билинглар яқин.	5+5

Эрка малак – аччиғланмам сенга,	4+6
Учурсанг-да – кўкка юрак кулин.	4+6

(Φ.)²⁷

Ўн бирлик:

Ўтрутк бўйидағи – барча тү/р/кманлар,	6+5
Дўстим, хабар бергил – омон-эсонми?	6+5

Ўн икилик:

Сўзим қаттиғ – тилим аччиғ – ўзим золим,	4+4+4
Фарип жоним – сарф айлайсан – йўқдур молим.	

(Яссавий)

Узун, узун аргамчи – йўлда ётарми?	
Эсизгина Маллахон – гўрда ётарми?	7+5

(Ашула)

Кечаги қайнашлар – пасайған бўлса-да,	
Кечаги ҳужумлар – сусайған бўлса-да.	6+6

(Боту)

Ўн учлик:

Салом сенга, малакларнинг – ўлув рахбари,	
Билим, ҳикмат кўкларининг – нурли ҳулкари.	8+5

Ўн тўртлик:

*Дунё, дунё, сан дунё – кимга вафо қилибсан?
Сендан вафо кутганга – сен кўп жафо қилибсан.* 7+7

Уқтириш: бир ўн тўртлик мисраъ ики (мисраълик) еттилик мисраъ бўла олғани учун бу вазнда оз ёзиладир.

Ўн бешлик:

*Гўзал юлдуз – еримизнинг – энг қудратли –
тувғани,
Нега биздан – қочиб мунча – узоқларга –
тушубсан.* 4+4+4+3
(Φ.)²⁸

Ўн олтилик:

*Гашт этдим тоғу тузлари, – кўрдим ажойиб қизлари,
Бизнинг ернинг канизлари – ҳур ила гилмон мани зор.* 8+8

Уқтириш: ўн олтилик вазннинг мисраълари жуда узундир, ҳамда ҳар бир мисраъи икита саккизлик мисраъ бўларликдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзиладир.

Эмди аруз вазнини кўрайлик.

АРУЗ

Юқоридағи фаслларда сўйлаганимиз каби тизимда вазн масъаласини миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилған. Бизнинг тилимизга уйғун келатурған вазн, албатта, миллий вазнимиз бўлған бармоқ вазнидир. Бироқ эрон-араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга кирган, муҳим ўрин олған, муваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган. Сўнг кунларда ёш ўзбек адабиёти замонида ўз ўрнини яна бармоқ вазнига топшириб, орадан чекилмоқда.

Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзған. Ҳижрий (170 нчи) йилда ўлған имом Халил ибн Аҳмад бу вазнларни йифиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олимни томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форси(й) шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ, форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазнларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргандилар.

Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс арузидир. Бизнинг Ўрта Осиё халқлари қачон қабул этгани аниқ эмас. Бироқ ҳижрий 462 да Қашгарда ёзилган машхур «Кутадгу билиг» китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўладир.

АРУЗ УСУЛИ

Юқорида айтилган эдиким: бизнинг бармоқ вазнимизда бармоқ асоси сўз бўғумларидир. Бизда тизим ўлчови сўз бўғумларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғумларини оладир. Бироқ у чўзғиларнинг узунлик, қисқалигини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўғумлидир. Ҳар бўғумида неча ҳарф, неча бўғум бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўлларини мунда чизиб кўрсатмак фойдасиз, кулуңч бир иш бўладир. Шунинг учун биз уларнинг туб тилакларини ўз йўлимиз билан онглатарға тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғумларининг, асосан, шу қисмларға ажратганини кўзда тутадилар:

- а) бир ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғум: *ма, ба* каби;
- б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғум: *ё, бу* каби;
- ж) ики ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғум: *гал, бул* каби;
- д) ики ҳарф, бир узун чўзғили бўғум: форсча *шоҳ, хўб* каби. Аруз билан ёзилған бир тизимнинг вазнини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғумида неча ҳарф, қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир.

Шоирни(нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қиласидир. Арузчилар мана шу оғирлиқдан қутулмоқ учун юқоридағи чўзғи тақсимни кўзда тутуб, ф, ъ, л, н, т, с ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзғилардан ўлчов сўзлар тузгандар:

Қа-ни-сен — фа-у-лун, *кел-дим* — фаълун, *кел-дим* — бу-кун — мус-таф-ъи-лун каби. Мана шу ўлчов сўзларига *арузнинг усуллари* дейиладир.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб қўпайтирганлар. Бу ўн усул ўзгартмалари билан жуда кўпаядир. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чи-

ғатой тизимларида қабул этилганларинигина кўрсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чигатой тизимларида араб-форс арузидан олин-ган ўлчов сўзлари – аruz усууллари шулардир:

Мафъулун-мафоъйлун²⁹ Муфталиун-муфталиун

Фаъулун	Фоилун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафоийлун	Фаул
Мафоийлу	Фаълу
Фаал	Фоилоту
Фоилотун	Фарь-фөъ
Файлун-фаълун-фаилун	Мустафъилун
	Мустафъийлун

Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузнига «ўлчов» сўзларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб қўюб ўлчайдирлар. Мисол учун Бобирнинг шу байтини ўлчаб кўрайлик:

Вазни: Мафоийлун, мафоийлун, фаъулун

*Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни³⁰.*

Ўлчаш йўли: *Сени кўрмай – мафоийлун: йироқдин зо – мафоийлун – р бўлдум – фаъулун.*

*Бир оз ёд эт – мафоийлун: йироқдан зо – мафоийлун:
– рларни – фаъулун.*

Арузчилар юқорида кўрганимиз ўлчов сўзларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аruz «баҳр»лари тузгандар. Аruz истилоҳида баҳр вазн туркуми демакдир. Ҳар баҳрда бир-бирига яқин кўб вазнлар бордир. Араб арузида ўн олти баҳр бордир:

1. Мадид	9. Мужтасс
2. Тавил	10. Муқтазаб
3. Басит	11. Музориъ
4. Вофир	12. Ҳафиф
5. Комил	13. Мунсариҳ
6. Рамал	14. Сариъ
7. Ражаз	15. Мутақориб
8. Ҳажаз	16. Мутадорик

Форс шоирлари араб арузининг ўн усулидан бештасинигина ўзгартмалари билан қабул қилғандар. Арабнинг 16 баҳридан бошдағи бештасида оз шеър ёзғандар. Ҳамда

ўз миллий вазнларини жадид, қариб, мушокил исмли уч баҳр остида йифиб, ҳалиги 16 баҳрга қўшғанлар³¹. Шул йўл билан араб-форс арузидаги баҳрларнинг сони ўн тўқуздга эришган.

Чигатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу баҳрларнинг ҳаммасидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Ўзларига қулай қурулған баҳрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.

Чигатой-ўзбек адабиётида ишлатилган аruz вазнлари шулардир.

I

Баҳри комилдан бир вазн

Вазни: мутафоилун мутафоилун мутафоилун (мутафоилун)

*Ҳами зулфи, орази даврида магар ул қамарки бу ҳоладур,
Юракимда фурқати зўридин ишим оҳу дард ила ноладур.*

Ўлчаш йўли:

Ҳами зулфи о – мутафоилун, – рази даврида – мутафоилун, магар ул қамар – мутафоилун, ки бу ҳоладур – мутафоилун, Юракимда фур – мутафоилун, қати зўридин – мутафоилун, ишим оҳу дар – мутафоилун, – д ила ноладур – мутафоилун.

II

а) фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

*Бўлди гул вақтию мен дарду ғамида мубтало,
Ишқ ўтида лоладек бағримда юз доғи бало.*

(Бойқаро)³²

Ўлчаш йўли:

Бўлди гул вақ – фоилотун, – тию мен дар – фоилотун, – ду ғамида – фоилотун, мубтало – фоилун: Ишқ ўтида – фоилотун, лоладек бағ – фоилотун, – римда юз до – фоилотун, – ги бало – фоилун.

б) фоилотун фоилотун фоилун

*Нечаким қилдим вафо кўрдим жафо,
Нечаким кўрдим жафо қилдим вафо.*

(Бобир)

*Нечаким қил – фоилотун, – дим вафо кўр – фоилотун,
– дим жафо – фоилун: нечаким кўр – фоилотун, – дим
жафо қил – фоилотун, – дим вафо – фоилун.*

ж) фоилотун фоилотун фоилотун фаулун

*Ёр юзимни кўруб дарду ғамим билса керак,
Юз кўруб дарду ғамим чорасини қилса керак³³.*

(Бундан бошлаб ўлчаш йўли кўрсатилмайдир. Юқори-
даги ўрнакларга қараб тилдагина ўлчаб бориш керак.)

д) фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

*Гулинг ар қолмади гулзорда бўстонда нашиман,
Лекин ўлдинг чаманистони фасоҳатда саромад.*

(Комил)

х) фоилотун фоилотун фоилун

*Хон Самарқандни олдирганда,
Бояги қалъада ўлтурғанда.*

III

Бахри ражаздан ики вазн

а) мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъи-
лун

*Даврон ғамин барбод қил, ишрат уйин обод қил,
Жону кўнгилни шод қил овози чангу най била³⁴.*

б) муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун

*Боги жаҳонки хуш эрур гулшани айшхонаси,
Роҳати жисму жон эрур базми адаб нишонаси.*

IV

Бахри ҳазаждан етти вазн

а) вазни: мафоилун мафоилун фаулун

*Тўкуб қоним тараҳҳум қилмадинг ҳеч,
Кўруб ҳолим табассум қилмадинг ҳеч.*

(Бобир)

б) мафоийлун мафоийлун мафоийлун мафоийлун

*Кулар эдим бурун Фарҳоду Шир(ин) достонига,
Бу Шириндорки, онинг бирла ўқ ҳамдостон ўлдум.*

(Бобир)

ж) мафъулу мафоийлу мафоийлу фаулун

*Эй гул, мени зор этмаки, ҳуснунг чаманида,
Бир кўз юмуб очғунча бу гулзор топилмас.*

(Бобир)

д) мафъулу мафоийлун фаулун

*Девона бўлуб чиқиб жаҳонда,
Овора диеру хонумонда.*

х) мафъулу мафоийлун мафъулу мафоийлун

*Ҳар ёнғаки азм этсам ёнимда борур меҳнат,
Ҳар сорики юз тутсам ўтрумга келур қайғу³⁵.*

в) мафъувлу мафоилун мафоийлу фаол

*Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғариблиқда шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатда севинмас эрмиш, албатта, киши³⁶.*

(Бобир)

з) мафъувлу мафоийлу фаъувлун

*Тонг отти, жаҳон зулмати битти,
Мунгли кеча минг дард ила ўтти.*

V

Баҳри мужтассдан ики вазн

а) мафоилун фоилотун мафоилун фαιлун

*Кўнгилга бўлди ажисб бало, қаро сочинг,
Шикаста кўнглим бўлмиш қаро, бало, сочинг.*

б) мафоилун фоилотун мафоилун фоилотун

*Не тонг, агар сени кўрмай фифон қиласай туну кун мён,
Ки умр бўйича менга рафиқи дарду бало сен.*

VI

Баҳри музореъдан ики вазн

а) мафъулу фоилотун мафоийлу фоилун

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга ёри вафодор топмадим³⁷.*

б) мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

*Зулминг аро дориқ сабза ичида лола,
Ул чашми пур хуморинг лоладаги газола.*

VII

Бахри ҳафиғдан бир вазн

Фоилотун мафоилун файлун

*Санъатим онда соз чалмоқ иши,
Қилмайин мен каби ишимни киши.*

VIII

Бахри мунсариҳдан ики вазн

а) муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ

*Улки менга ёри дилнавоз күрүнди,
Жаврни күрсатти күбү оз күрүнди.*

б) муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

*Шоҳи гулу настарон ҳид берур бўйидан,
Атрини мушки Хўтган касб қилур бўйидан.*

IX

Бахри сареъдан бир вазн

Муфтаилун муфтаилун файлун

*Эски оммага бўлуб печ-печ,
Хечдин ўзга нима йўқ онда ҳеч.*

X

Бахри мутақорибдан уч вазн

а) фаулун фаулун фаулун фаул

*Чу Дорони даҳр этти жондан сутух,
Скандари жаҳондор Доро шукух.*

б) фаъулу фаулун фаъулу фаулун

*Эй юзи насрин, қомати шамшод,
Неча қилурсан жонима бедод.*

ж) фаулу фаулун, фаулу фаулун, фаулу фаулун, фаулу фаулун

*Ҳамиша туби қадингга вола, ҳамиша ошиқ руҳингга лола,
Ҳамиша ҳайрон кўзингга абҳор, ҳамиша ошиқ лабингга кавсар.*

Араблар юқоридағи вазндан ёлғуз саккиз руқнилик ёзсалар-да, форс, турк шоирлари 16 руқнилик ёзғанлар.

Мисолимиз шул 16 руқнилиқдир.

XI

Бахри мутадорикдан бир вазн

Фоилун фоилун фоилун

*Сен каби кўрмадим бир вафосизни мен,
Мен каби кўрмадинг бир вафолиқни сен.*

Мана чигатой-ўзбек адабиётида қабул этилган аruz вазнлари шулардир. Бироқ бу узул-кесил бир гап эмас. Охтариб топқонимиз шулардир. Яна топилса, илова қилинадир, албатта.

АРУЗНИНГ БИZNИНГ ТИЛГА ЯРАМАҒАНЛИГИ

Юқорида сўйладикким, араб-форс сўзларида туркча сўзлардағи босим ўрнида «мадд» бор, бу «мадд» ҳам туркчанинг босими каби вазннинг охирида келмайдир. Сўзнинг ҳам чўзғисини «маддламак» — тортиб, чўзиб айтмак мумкиндири.

Сўнгра араб-форс сўзларидағи «мадд»нинг бизнинг тилдаги босим каби белгили бир ўлчови йўқдир. Уни бир узун чўзғидан тўрт узун чўзғигача тортмоқ мумкиндири.

Шунинг учун аruz усуllibарини «қисқа маддли», «узун маддли» деб ажратиб, тақтиъ қилишга мажбур бўламиз. Бизнинг тилда эса «мадд» йўқдир. Аruz вазнида асар ёзсанда аruz усулидағи «узун маддли» ўлчовга тўғри келтурмак учун туркча сўзларни ҳам «узун мадд» билан айтиш лозим келадир, бу эса жуда кулуңч бўладир.

Арузнинг энг оҳангли, энг ўйноқи бир вазнида ёзилган туркча бир шеърни қишлоқда яшаган, ўз тилининг оҳангини бузмаған бир туркка ўқутсангиzu тинглагани шеърда туркча сўзларнинг чўзулуб, тузатиб bemaza этилиб айтилғанини эшигтгач, албатта, куладир-да, тинглагани шеърнинг бир турк оғзидан чиқмағанига ҳукм қиласадир. Эмди шу даъвонинг қуруқ далилсиз бўлмағанини кўрсатмак учун мисоллар келтирайлик:

Дурбекдан:

(муфтаилун муфтаилун фоилун)

*Бор эди Миср элида бир буттараст,
Юрур эди Мисрда пайваста маст.*

*Барча онинг ю...зина олдирди кўз,
Борчасининг оғзиди қолмай...ди сўз.*

*Жумлайи номусингга айлар зиён,
Се...ни қилур айб бу халқи жаҳон.*

Бобирдан:
(фоилотун фоилотун фоилун)
*Ўзни, кўнгил, аиш ила тутмоқ керак,
Бизни у...нумтқонни у...нумтмоқ керак.*

(мафоилун 4 дафъа)

*Тиё олмон йифи...ни кўргач ул ёшни, вали ул ҳам,
Кўзим ёши...ни кўргач асрой олмас юзни кулгу...дин.*

Навоийдан:
(мағъулу мафоилун фаулун)
*Ё...рим кечаким насими гулбез,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез.*

Комилдан:
(мафоийлун 4 дафъа)

*Гули руҳсорингу сарви қадингнинг о..рзу..си..да,
Қилур қумрию тўти тун-кун алхону нағма келгил.*

(фоилотун фоилотун фоилотун фаълун)
*Үртониб фурқати ў..ти..фа, басе, зор ўлдим,
Роҳатим кетти ғаму гусса била ёр ўлдим.*

Умархондан:
(фоилотун 4 дафъа)

*Ё Rab, ул ойнинг насими субҳи фаррошимидур?
Ё бу ғавғолар фироқ аҳлини ғавғосимиудур³⁸.*

Мана шу мисолни етарлик кўруб, масъаланинг бошқа томонига қарайлик, аruz вазни билан шеър сўйлашга давом эта берганда бора-бора тилимиз билан аruz вазнининг бир-бирига келишиб қолиши мумкинми?

Албатта мумкин, бироқ, форси(й), арабий сўзлар билан, ҳам форси(й)чанинг васфи, изофиий таркиблари билан тилимизни тўлдирмоқ шарти билан мумкиндир. Бу ишдан на фойда кўрамиз, уни билмайман. Аруз вазнини севгучи усмонли адабиётларидан баъзилари табиий ҳодисаларнинг ҳар бирида бўлған ўзига маҳсус оҳангини аruz вазнларидан топмоқ мумкиндир. Шунинг учун қайси мавзуъга муносиб бир вазни топиб олармиз. Нетайким: усмонли шоир Тав-Фиқ Фикрат «Ёғмур» отли тизмасида *фаулун, фаулун, фау-*

лун, фаул вазнида ёзадур. Бу вазнида эса ёғмурнинг оҳанги-га ўхшаш сингарларни «ғавсатгучи, бўшатгучи бир оҳанг бордир» деб айталар.

Менингча, бу дайвонинг ҳам асоси йўқdir. Чунки Тав-фиқ Фикратнинг «ғавсатгучи» вазнида форс шоири Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сини ёзған. Қилич, қалқон, олов, қон майдонларини жуда яхши тасвир этган «Шоҳнома»нинг уруш майдонларини ўқуғандан ҳалиги «ёғмурнинг ғавсатгувчи оҳангি» сира эсингизга келмайдир.

Навойи ҳам шул вазнида ўзининг «Искандарнома»сини ёзған. Онда буюк уруш майдонларини бутун фожеълари билан кўрсатгандир. Тўғридир: форс шеърларида вазнлар орасида жуда ўйноқи, жуда шўх вазнлар бор. Бироқ, буларнинг гўзалликлари шул форс тилидагина қоладир. Бизнинг тилимизни форсий-араб сўzlари билан ишлатмак мумкин эмасдир.

ҚОФИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлар бир хил турли бўлған сўз бўғумлариға қофия дейиладир.

Ботунинг:

*Адам адамдир, саждалар ортиқ,
Адам сўзлари адамга тортиқ.
Бордан тугар куч, бунга бор шоҳид,
Ўйларинг тубсиз, самарсиз, зоҳид*

деган шеърида «тортиқ» билан «ортиқ» сўзлари қофия бўлғани каби «шоҳид» билан «зоҳид» сўзлари ҳам қофиядир. Бурунги шеърларимизда қофиянинг жуда катта ўрни бор эди. Ҳатто, вазн, қофияси бўлмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шаклларига кўра қофиянинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар «маснавий» (икилиқ) эса ҳар ики мисраънинг ўзига маҳсус қофияси бўладид: фазал эса, қофиянинг биринчи ики мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши кўриладир.

Маснавийдан мисол:

*Тошкент эшиги очилгунча,
Ондаги мастрлар ойилгунча,

Сизни бу банд ила асрарбиз,
Айламанг хавф бу ишлардан сиз.*

*Қалъани холи этуб чиқсунлар,
Буржсу боруларини ийқсунлар.*

(«Шайбонийнома»дан)

Фазалдан мисол:

*Гүнчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,
Фам билан буткан кўнгил гулгашт ила очилмағай.*

*Ранго-ранг гулларингни, боғбон, арз этмағил,
Таҳ-батаҳ қонлиқ кўнгул гул орзусин қилмағай.*

*Йўқтур улким гул юзингдин айри боқсам гул сари,
Гунча янглиғ кўнглима юз хори фам санчилмағай.*

*Сендин айрилдим эса бўлди насибам хори фам,
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айрилмағай³⁹.*

Баъзи фазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина сўз қайтарилиб туур. У сўзга радиф дейиладир. Бобирнинг:

*Жонима ўт солди ул руҳсорайи зебо яна,
Кўнглума ул зулф бўлди мояйи савдо яна*

деган байтида, «зебо», «савдо» сўзлари радифdir⁴⁰. Эл адабиётимизда қофия бошқачароқ бир йўсундадир: «Ё маснавий йўсунла ҳар ики мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлинниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраъларда бир қофия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1-, 2- мисраъга бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам достонларида кўрганимиз каби. Ҳамда шу йўсунларнинг ҳар бири, албатта, лозим деб топилмаган. Кўб жойларда бу йўсунлар бир-бирига аралаштирилган.

Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам бўлиб ўтган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йўли билан бормоқдадир.

ФОРС-АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАКЛЛАРИ

Эски тизмаларимизда мавзуз доираси жуда тор бўлгани каби шакл доираси-да тордир. Адабиёт, шеър торлиқни истамайдир, торлиқда ўсмайдир. Бизнинг адабиётимиз тақлидчиликдан чиқолмай бўгулиб қолғанига сабаб мана шу мавзууда, шаклда торлиқдир. Бизда форс, араб арузидағи тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

ФАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар ики мисраъида, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмалар 12

байтдан ортуқ бўлмаса *ғазал* бўлади. Юрак «лиризми» шеърлари кўбрак *ғазал* шаклида айтилади.

Мисол:

*Кимга қилдим бир вафоким, минг жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

*Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға
Хар тарафдан юз туман тиги жафосин кўрмадим.*

*Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошким,
Хар вафога юз жафо онинг жазосин кўрмадим⁴¹.*

ҚАСИДА

Ғазал йўсунида тузулиб, ўн ики байтдан ортуқ бўлған тизмаларға қасида дейиладир. Қасида *ғазалдан* кенграқдир. Махташлар, махтанишлар, табиат тасвирлари, ахлоқий фикрлар қасида йўсунли айтиладир. Бизнинг ўзбек-чигатой адабиётимизда қасида йўли жудаям кенгаймаган, чиройлик ўрнаклари оздир.

ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байти бўлмаса, қолғани қитъа бўлади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида бўлуб, биринчи мисраъи қофиясиз бўлған тизмаларга қитъа дейиладир. Кўбрак талабномалар, чақириш битиклари, насиҳатлар қитъа шаклида ёзилғандир.

МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг ики мисраъи ўзига маҳсус қофияси бўлған тизмаларга *маснавий* (икилиқ) дейиладир. Достонлар, мактублар (кўбрак севги мактублари) маснавий йўсунили ёзиладир.

Мисол:

*Мен қарибман мени худ нетғусидир,
Мени бу ерда муқим этғусидир.*

*На қўлум бор, на оёғим, на белим,
Бу қадар эвриладир сўзга тилим.*

РУБОЙИ

Тўрт мисраълигина бўлуб, 1-, 2-, 4- мисраъи қофиядош, учинчи мисраъи қофиясиз бўлған тизмаларга *рубойи* дейиладир. Рубойи форси(й)га маҳсус бир тизим шакли-

дир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг маҳсус вазни бордир. Араб-форс арузини чигатойчада ёзған Навойи рубоий учун «ҳазаж» баҳридан йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайдир. Бироқ бу йигирма тўрт вазн бир-бирига шунча ёқиндириким, Навойининг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир.

Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазнни бир вазн санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турған рубоийга мисол:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур⁴².*

Турк адабиётида рубоийининг яна икинчи бир шакли бордир. Бунга туюқ дейиладир. Туюқ қофия эътибори билан форс рубойиси кабидир. Вазн бошқа, Навойи туюқни рамал баҳридан деб кўрсатадир. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатадир:

*Ё Rab, ул шаҳду шакар ё лабмудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур,
Жонима пайваста ўқин отғали,
Famza ўқин қошиға ёлабмидур.*

Кўриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан тажнис⁴³ бордир. Шунга таяниб, «туюқ тўрт мисраъли, қофияси тажнисли тизмалардир», деб таъриф қиласидар. Ҳолбуки, Навойининг «Мезон ул-авзон»ида кўрсатилғанига кўра, туюқ учун тажнис албатта лозим эмас. Навойи бу ҳақида мана шундай дейдир: «Бириси туюқдурким, ики байтга муқаррардир. Ва саъй қилурларким, тажнис этилғай» («Мезон ул-авзон»).

Менинг фикримча, бармоқ вазнимиз билан ёзилған тўртлик тизмаларнинг оти бўлған, сўнгратари араб-форс арузи билан ёзиб бошлаган шоирларимиз унинг вазнига яқин бир аruz вазнига айлантириб, жинсли қилурға ҳам тиришкан бўлсалар керак.

МУСТАЗОД

Бир газал ёзиладир. Ҳар мисраъ ҳар байтидан кейин шул мисраънинг бир бўлаги вазнида сўз орттириладир. Бунга *мустазод* дейиладир.

Мисол:

*Не ўсмаю, не кесмадур ул зурфи сумансой,
не ғамзаи жоду,
Машшота сенга золим фалакдур магар, эй ой,
хуршид анга кўзгу.
Тош ёси била кирпик ўқин ҳар сори отсоқ,
имкони хато йўқ,
Ҳар кимсаки, бўлғай унга бу наевъ ўқу ёй,
туз бўлғуси қобу⁴⁴.*

Навоий «Мезон ул-авзон»да мустазод тўғрисида деган: «Ва яна ҳалқ орасида бир суруд (ашула) борким, ҳазажи мусамман вазнида унга байт боғлаб, ҳар мисраъидин сўнгра ҳам ул баҳрнинг ики рукинини бир қилиб суруд (ашула) нағмаотига (куйига) рост келтирилар эрмиш» («Мезон ул-авзон»). Навоининг шу сўзларидан мустазод шаклининг турк куйларига тўғри келтириб ўқумоқ учун сўнгра тузулған бир шакл экани онглашилади.

МУСАММАТ

Узун бир тизмани тўртлик, бешлик, олтилик парчаларига ажратадилар. Биринчи парчасининг ҳамма мисраълари қофиядош бўладир. Қолған парчаларининг сўнг мисраълари айрича қофиядош бўлуб, сўнг мисралар эса биринчи парчанинг қофиясиға бойланадир.

Мусаммат неча турлиқ бўлади: 1) тўрт мисраълиқ бўлса мураббаъ (тўртлик); 2) беш мисраълиқ бўлса мухаммас (бешлик); 3) олти мисраълиқ эса мусаддас (олтилик) дейиладир...

Навоий, Лутфий, Ҳусайнний, Комил, Рожий, Амирий каби кўб чигатой-ўзбек шоирларининг мусамматлари (мухаммас, мусаддас, мураббаълари) бордир.

Баъзан бир шоир хурмат қилғани бир шоирнинг бир газалини олади. Унинг ҳар ики мисраъининг устига уч ёки тўрт мисраъ бойлаб, бир мухаммас (бешлик) ёки мусаддас (олтилик) тузадир. Бу адабий йўлдошликка мухаммас ё мусаддас боғламоқ дейиладир. «Мусаммат»га мисол учун Ҳусайннийнинг Навоий газалига боғланфа(н) мухаммасини ёзамиш:

Хусайнининг Навойига мухаммаси

Лаъли жонбахшингдин¹ айрў оби ҳайвонни² нетай,
Ҳар дам ар³ юз жон берур жононасиз жонни нетай,
Гар эмас манзур ҳуснунг, ҳуру гулмонни нетай,
Гулшани кўйингдан айру боғи ризвонни⁴ нетай,
Бошим гар гул сочар, сонсиз гулафционни⁵ нетай.

Ҳажр⁶ андуҳида⁷ то гулшан аро қилдим гузар⁸,
Сарв бўйи қоматингни наҳидан⁹ берди хабар,
Лек¹⁰ онинг васидин не баҳра топдим не самар¹¹,
Наҳл қаддинг чун эмас гирён кўзимда жилвагар,
Жўйбор¹² атрофида сарви хиромонни¹³ нетай, – деб¹⁴ бошланған.

Ҳа(р) бир бўлагида:

Харобот¹⁴ оро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синган сафол

мисраълари қайтарилиған гўзал бир таржиъанди бор¹⁵. Шунинг бир бандини ёзиб кўрсатамиз:

Кетур, соқиё, муждаи жомдин
Ки, пажмурда¹⁵ бўлмишмен айёмдин.
Бу гулшан гулига чу йўқтур вафо,
Не парҳез этай жоми гулфомдин¹⁶.

Чу йўқ шоми ҳижрон ҳуморифа¹⁷ субҳ,
Йишиб онгламай субҳни шомдин.
Халос айлай ўзни маю нуқленинг¹⁸
Суву донаси бирла бу домдин¹⁹.

¹ **Лаълбахш** – жон бағишловчи лаб.

² **Оби ҳайвон** – ҳаёт суви.

³ **Ар** – (форсча) асар.

⁴ **Боғи ризвон** – жаннат.

⁵ **Гулафшон** – буюк байрамларда қилинатурған бир турли ўт ўйуни.

⁶ **Ҳажр** – айрилиқ.

⁷ **Андуҳ** – қайғу.

⁸ **Гузар қўлмоқ** – ўтмоқ.

⁹ **Наҳл** – ниҳол.

¹⁰ **Лек** – лекин.

¹¹ **Самар** – мева.

¹² **Жўйбор** – ариқлар ораси.

¹³ **Сарви хиромон** – манғиб (хиром қилиб) юргучи сарв бўйли гўзалларга берилган сифат.

¹⁴ **Харобот** – майхона.

¹⁵ **Пажмурда** – руҳсиз, сўлғин.

¹⁶ **Гулфом** – гул рангли.

¹⁷ **Ҳумор** – бош оғриғи.

¹⁸ **Нуқл** – газак.

¹⁹ **Дом** – тузоқ.

Бўлай дайр²⁰ пириға андоқ мурид,
 Ки ёд этмайин шайхулисломдин.
 Кираи дайр аро ўйла мајнуну маст
 Ки, кетсун хирад²¹ хос ила омдин.
 Солай бир алоло²² хароботда,
 Ки чиқсун фигон²³ аҳли айёмдин.
 Хароботий ўлмоқлигум, зоҳидо,
 Савол этма, мен зору бадномдин.
 Гарав қылғали майға чун қолмади
 Не тасбеху не хирқа²⁴, нокомдин.
 Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
 Май истарға илкимда синган сафол²⁵.

Бир дам, эй аҳбоб, ҳар сори қошиндин кетмангиз,
 Ҳарнаким дерман муважжах²⁶ бўлмаса, эшитмангиз!

Бу, ки дерман чехрадин²⁷ қонли ёшни ортмангиз,
 Лаългун²⁸ ашким лаби ҳижронида²⁹ айб этмангиз!

Кўз йўлидин тўқмайин бағримдаги қонни нетай,
 То айриди мендин ул маҳвашни³⁰ чархи қажниҳол³¹.

Эй Ҳусайнӣ, телба кўнглум бўлмади бир лаҳза³² шод,
 Оқибат чун топмадим ул шўх васлидин мурод.

Ёрдин айру бузук кўнглумга қилдим хайрбот³³,
 Эй Навоӣ, ўйла ганж³⁴ ўлмай чу, вайронни нетай.

ТАРЖИЪБАНД, ТАРКИБАНД

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмнинг ўзига маҳсус қофияси бўладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиргисини бутунлари бошқа қофияда ё бир

²⁰ Дайр – бутхона.

²¹ Хирад – онг.

²² Алоло – шовқин.

²³ Фигон – қичқириш.

²⁴ Хирқа – шайхлар чопони.

²⁵ Муважжаҳ – мақбул.

²⁶ Чехра – юз.

²⁷ Лаългун – қизил.

²⁸ Ҳижрон – айрилиқ.

²⁹ Маҳваш – ой юзли.

³⁰ Чархи қажниҳол – эгри табиатли фалак.

³¹ Лаҳза – замон.

³² Хайрбот – видо.

³³ Ганж – хазина.

неча қисм билан бир қанча қофияда бўлади. Бунга *таркиббанд* дерлар. Биринчи қисмининг охирги икки мисраъси ҳар қисмнинг охирига қайтарилиб турса, *таржиъбанд* аталади.

Навоийнинг:

*Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт¹,
Онинг нашъасидин кўнглум эди маст.*

УСЛУБНИНГ УМУМИЙ, ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

Юқорида услубнинг синфга, замонға, миллатга, шахсга, ҳатто, бир шахснинг сочим, тизимига кўра ўзгариб турғани кўрулди. Шунча ўзгаришган, бир ҳолда турмагур бўлған услубнинг хусусий, умумий ҳолларини ажратиб, аниқлаб қоъида шаклида қўрсатмак мумкин бўлмаған бир ишdir, оғирдир. Шундай бўлса ҳам адабиёт сабоқларида давом этган талабага фикр бериш тилаги билан услублар орасида бўлған ўртоқ сифатларни ажратиб олиб қоъида шаклида қўрсатмак фойдаси бўлмайдир.

Умуман, жуғрофиё, ҳисоб, ҳандаса каби илмий, фаний маъсалалар тўғрисида ёзилған асарларнинг услуби билан адабий, шеърий парчаларнинг услуби орасида кўзга кўринарлик айрма бор. Фаний, илмий асарлардан мақсад туйғуларимизни ўқувчиларга ўткариб, уларда бир турли ҳаяжон (руҳий тўлқун) қўзғатмоқ эмас, илмий бир ҳақиқатни онглатишдир. Бу мақсад учун содда услуг етарли кўрилган ҳамда бундай асарлар туташ шу содда услуг билан ёзила келгандир.

Адабий, шеърий асарлардан эса мақсад ўқувчини қайнатмоқ, унда руҳий бир тўлқун яратмоқдир. Бунинг учун хаёл ёрдами билан услубни безатиш лозим кўрилган, ҳамда адабий, шеърий асарлар ҳар вақт мана шундай безалган услубда ёзила келгандир. Мана шу айирмани кўзда тутуб, адабиёт китобларида услубни *содда услуг, безалган ё тасвирий услуг деб икига ажратадирлар*.

Услубнинг ҳолларини ҳам шул асосга кўра икига ажратиб қўрсатамиз, содда ҳам шеърий услубларнинг ҳаммасида топилиши матлуб⁴⁸ бўлған ҳолларға услубнинг умумий ҳоллари дейиладир.

¹ Субҳи аласт – азалдан.

Тасвирий услубларда топилиши матлуб бўлған ҳолларга услубнинг хусусий ҳоллари дейилади.

Энди услубнинг умумий ҳолларини, яъни ҳар услубда топилиши матлуб бўлған ҳолларни кўрамиз:

ТУЗУКЛИК

У асардаги сўзлар ҳам гаплари сарф, наҳв ҳам шевага кўра тузук бўлса, шул асарнинг услубида *тузуклик* бор дейиладир.

Тузуклик ҳар услугуб учун жуда зарур, жуда кераклик бир ҳолдир. Бир фикр қандай гўзал, қандай фойдалиқ, қандай очиқ бўлса бўлсун, уни ифода қилғанимизда сўзларимизнинг, гапларимизнинг сарф, наҳв, шевага кўра бузуқлиги у фикрнинг таъсирини йўқотадир. Ўзбекчани яхши билмаган киши билан гапиришиб турганда қандай бир ҳолда қолсангиз, бузуқ бир услубни ўқуғанда ҳам худди шу ҳолатда қолурмиз.

Ўзбек шоири Фанонинг:

Ушишоқларга бўлмаса шавқин чу раҳнамо

деган мисраъида сарф янглиши бор. Ошиқлар ўрнида «ушшоқлар» деган. Ҳолбуки, «ушшоқ» сўзининг ўзи ошиқлар демакдир. Русчадан тилимизга таржима қилиниб, Элбекнинг «Гўзал ёзгичлар»ида бостирилған «Қуш қўшиғи» ҳикоясида⁴⁹ шу: «*Бешикдаги боланг менга қараб ёруғ чиройдай катта кўзларини очиб, менинг қўшуғимни ҳам тинглаб, «онам қани?» деди*», — иборасидан «*катта кўзларини очиб*» парча(си) наҳвга кўра янглишдир. Чунки бундаги «*катта*» сўзи кўзга эмас, «очиб»га байланадир. Боланинг кўзи катта эмас, бола кўзини катта очған. Бунинг наҳвга кўра тўғриси: «*кўзларини катта очиб*» шаклидадир.

Яна шул «Гўзал ёзгичлар»даги «Бинафша» ҳикоясининг шу: «*Гулзор ичидаги гуллар ҳеч бир бинафшанинг борлигини сезмайдирлар, билмайдир*» деган парчасида наҳвий янглишиқ бор. «*Ҳеч бир*» дегандан кейин «*сезмайдурлар*» «*билмайдурлар*» эмас, «*сезмайдур, билмайдур*» демак керак эди.

Бурунги шоирларимиздан Фанонинг:

*Вой гул бир шавқида қон бўлди кўнглум ғам иши,
Булбули шўридадек юз ранг нолондур букун*

деган байтида нахвий янглишиқ бор. Бу байтда «кўнглум иши» эга, «нолондур» сўз кесимдир. «Кўнглум иши нолондур» деган гап нахвга кўра янглишдир. Кўнгулни иши «нола»дир, «нолон» эмас. Навойининг «Лайли ва Мажнун»идан шу:

*Гулишан аро қайси хушдин фард,
«Ётиб» эди ерда ўйлаким гард.*

*Ҳам магзида хушдин хабар йўқ,
Ҳам жисмида руҳдин асар йўқ.*

*Ёрим неча ким насими гулбез,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез*

деган парчада «ётиб», «ёrim» сўзларининг биринчи бўғумлари жуда чўзулуб, «мадд» билан айтиладир. Бу эса бизнинг шевамиизда йўқдир.

СОФЛИК

Услубда *софлик* сўз тузушда, гап тузушда ётчилик кўрсатмаслик, асарда ёт сўзлар ё эски онглашилмас сўзларни киргизмаслик, ёт тилларнинг нахвий қоъидалариға қараб гап тузмаслиkdir.

Ўқигучиларнинг қайсилариким, тиришмайлар ўз билимларини ортдира олмаслар деганимизда гапнинг тузулиши ўруссчанинг гап тузулишига эргашган, унинг таъсири билан бўлгандир. Бунинг тўғриси: *Тиришмайтурған ўқигучилар ўз билимларини орттира олмайдилар*, шаклида бўладир.

Эски шоирларимиздан Балхий Дурбекнинг «Юсуф Зулайҳо» китобидан шу:

*Бор эди бир боғ «бамисли Эрам»,
Миср азизи соб эрди ҳарам.*

*Қолди таажжубда «з-сунъи илоҳ»,
Юсуф ўшал тевага айлаб нигоҳ.*

*«Оқибатул амр зироҳи талаб»,
«Ҳиттайи Канъонга» етишти араб*

парчасини «бамисли Эрам», «з-сунъи илоҳ», «оқибатул амр», «зироҳи талаб», «Ҳиттайи Канъон» деган сўз уюшмалари ётчилик билан тузилгандир.

Муқимийнинг:

*To ўзингни маҳфиларо қилмадинг,
Ошиқларни зору шайдо қилмадинг,*

*Гайр аз дилинг санги хоро қилмадинг,
Бўлди дедим, ҳаргиз парво қилмадинг*

деганида «маҳфиларо», «гайр аз дилинг», «санги хоро», «ҳаргиз» сўзларида ётчилик бордир.

Асарда ёт сўзларни киргизмак, янгидан сўзлар ясамоқ ҳам услубнинг софлигига зарап берадир. Бироқ, бу масъалада кўб ифратга бормаслик керак. Бизда адабиёт, илмий бир тил янгидан ясалмоқдадир. Дунё ўзгариб турадир. Ҳаёт кундан янгилашиб борадир. Юз йил бурунги ота-боболаримизнинг тушларига ҳам кирмаған бир кўб ҳодисалар, нарсалар майдонга чиқиб турадир. Булар учун янги-янги отлар тақаш лозим бўладир. Биз буларнинг отларини ё янгидан ясаймиз (*учғич, уюшма, бошқарма каби*), ёхуд ётлардан олармиз (*электрик, телефон, пойизд каби*), ё унитилиб кетган эски сўзларимизни янгидан тиргизамиз (*қурултой каби*). Шул уч йўл билан тилимизга янги сўзлар киргизиши (софликни сақлаш учун) қабул этмасак, тилимизни бойимоқдан тўхтатған бўламиз.

Замонимизнинг илмий, адабий майдонига кирмак учун интилмакда бўлған тилимизни бойитмоқ учун ўз сарф, наҳвимизга қараб янги сўзлар ясамоқ, бурунги сўзларимизни охтариб топиб, ишга солмоқ лозимдир. Буларнинг услуг софлигига зарап беришлари вақтлигина бир ишдир. Бора-бора янги сўзлар эл замонидан қабул этилиб, ҳаётга ошадир, ўзлашадир, услугга зарари ҳам йўқолған бўладир. Бироқ, буларнинг баъзилари борким: бизнинг шунча ишлатганимиз билан-да ҳаётга ошмайдир, кўбчилик томонидан қабул этилмайдир.

Мана мундайлариға бизнинг ҳар қинғирлиқ қилиб ўтуришимиз ярамайдир. Дунё ўрнида очун, шаҳар ўрнида болик, аскар ўрнида *черик* мана шундай сўзлардандир.

ОҲАНГ

Ёзувчи-адиб сўзларининг мусиқийлигини қўзда тутиб, эшлишишимизда чиройлик ҳам мавзуъга муносибларини толлаб қулоқقا оғир келмайтурган бир тартибда тизишдир.

Навоининг «Лайли-Мажнун»ида Лайлининг ўлим куни онасининг йиғлашини тасвир этмак учун айтилган шу:

*Кўксини ёқодек этди пора,
Ким кўнглидан урди ўт шарора.*

*Тирногларин чу юзига қўйди,
Тирнок-тирногча ерни ўйди.*

*Деб навҳа билан чу тортибонвой,
Ким на оғир уйқудир, бўтам, ҳой!*

парчаси чиндан мотам кунларидағи йиғлаш оҳангини бергани учун мавзуъга муносибdir.

Услубнинг оҳангини бузатурған сабаблар:

а) бир товушнинг бир гапда дафъатларча келишидир:
Элбекнинг шу:

*Қор қаршусида қарға қагирлаб қувонишда,
Қоқар қанотин қайғули, қолмас қаро қишида.
Қот-қот қоринни қайғусида қолмаса қарға,
Қоқмасди қанотини қуруқ қўрқули қарға.*

б) наҳвда қарашиб белгиси аталған⁵⁰ «нинг»дан учтўрттасининг бир гапда кетма-кет келишидир: *Унинг отасининг боғчасининг ёғочларини кесганлар. У сенинг дафтарингнинг қоғозларининг анчасини йиртқон.*

ж) бир сўзнинг бир гапда неча қатла келишидир:

Унинг сўзига қулоқ солмай, сўзини қайтарар эди. Бир қарға бир патирни тишлаб бир ёғочга қўнди.

ОЧИҚЛИҚ

Услубда очиқлик⁵¹ фикрлар, туйғуларни қулай онглашарлиқ этиб ифода қилмоқдир. Ёзмоқдан мақсад фикрлар, туйғуларимизни бошқаларга сўз билан онглатмоқ бўлгач, онглашилмас бир ифоданинг мақсадга хилоф бўлғани, албатта, аниқдир.

Услубнинг очиқлиги учун заарлик бўлган ҳоллар шулар:

а) услубнинг соғлигига зарар берган ҳоллар (юқорида ўтти) унинг очиқлиги учунда заарликдир.

б) неча маъноси бўлған бир сўзни энг узоқ маъносига кўра ишлатмак ҳам услубнинг очиқлигини бузадир. Навойининг бир мактубидан шу: «*Дуойиким, шито қалбида шито қалбидин дилсўзроқ, ва ниёзийким қиши айнида қиши айнидин дилпузроқ бўлгай...*» Парчада биринчи шито қалби «қиши ўртаси» демакдир. Иккинчи шито қалби эса «шито» сўзининг тескариси бўлған «оташ» демакдир.

Биринчи қиши айни «қишининг юзи», икинчи қиши айни

«қуёш» демакдир. Демак, бу парчада софлик бўлмағани каби очиқлиқ-да йўқдир.

ж) тўлдирғичларни кўпайтириб, гапни жудаям узайтиб юборишда услубнинг очиқлиғи учун очиқ эмасдир:

Буюк инқилобдан бурун элимизнинг билимсизлигини, таасубини, мактабга қаршилигини, беглар, бойлар, муллолар, хонлар, ҳокимларнинг зулмларини, гуноҳсиз уруш, сабабсиз ўлдиришиларини, элга эркли бир йўл қўймаганларини, инқилобдан кейин элда уйғониш, ўқиши, билим ҳавасларини, очилған мактабларга кирмак учун навбат кутиб турганларини, зулм, ҳақсизлик, таассуб эгаларига нафрат эълон қилғанини, ўз ишларини идора қилишига истеъодод кўрсатишларини бирбирига қаршилаштириб кўрганда, кўнгул шодликларини қандай қилиб тасвир этишдан ожиз қоламиз.

УЙГУНЛИК

Услубда уйғунлик ифода қилмоқчи бўлғанимиз туйғулар, маъноларга эга уйғун бўлған сўзларни толлаб олмоқ, гапни-да фикримизнинг ифода(с)идан ортиқча узайтиб юбормаслиkdir. Бобирнинг шу рубойи (тўртлик)сида уйғунлик бордир:

*Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Ё барча муродларни тарқ этса киши,
Бу ики иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сорига кетса киши.*

Фикрнинг ифодаси учун кераклигидан ортуқ гаплар тизишга мисол:

*Бу асар шайх Сулаймоннингдир,
Бу китобу бу лугот онингдир.*

«Лугати Чигатой» эгаси бухороли Шайх Сулаймоннинг шу байтида биринчи мисраъдан кейин икинчи мисраънинг ҳеч кераклиги йўқдир.

Навойи «зиёфат мажлислари тартиб эт» демоқчи бўлганда:

*Унда такаллуф била аҳбобни
Чорлар талаттуф била асҳобни*

дайдирким, икинчи мисраъи ортиқдир.

В. Маҳмудийнинг «Гўзал ёзғичлар»даги «Кўклам куни» деган тизимининг шу:

*Қишининг оппоқ ўртукидан из йўқдир,
Ёзниг қизгин қуруқ чоги узоқдир,
Юртимизнинг севикли чоги бу чоғдир,
Ёзниг иссик, қишининг совуғи узоқдир*

парчасида тўргинчи мисраъ биринчи, икинчи мисраънинг айтганини қайтиб айтмак истагани учун ортуқчадир, кераксиздир. Севикли шоиришим Чўлпоннинг «Наврўз кунида» унвонли шеърининг шу:

*Хира, учқон, кирли, кучсиз дилларга,
Ёруғ, ёғду турмииш сепган янги кун*

деган парчасида ёруғ сўзидан кейин ёғду сўзи ортуқчадир. Уйгун сўзликнинг ортуқчалик қисмини ҳикоялар, рўмонларда ҳам учратмоқ мумкиндир. Негаким: севгили шоиришим Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» деган гўзал бир ҳикояси бор. Бу ҳикояда уч кўриниш билан англатмоғи керак бўлған нарсаларни онглатған, тилак ҳосил бўлған, ҳар ким «Қор қўйнида лола»нинг нима эканини билиб олган экан, яна бир тўргинчи кўриниш ортириб ики йигитни кўчага чиқариб, қоровул тилидан уларга қаратиб «Қор қўйнида лола»нинг маъносини онглатмоқ ортиқча бир иш бўлғандир.

УСЛУБНИНГ ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

Адабий-шеърий услубларда ишлатилган, услубни бе-затишга хизмат қилған ҳолларга *услубнинг хусусий ҳоллари* деймиз. Услубнинг хусусий ҳоллари шулардир:

СУФАТЛАШ

Тасвир этмак истаганингиз бир нарсанинг суратини кўз олдига келтирмак учун у нарсанинг суфатларини, ҳолларини қаторлаб тизиш *суфатлаш* бўладир.

Юмиш майсалар ичida кичгинагина, паканагина, юмшоққина бўлиб гул (бинафша) ўсган («Бинафша»нинг русчадан таржимаси).

*Кучсиз, титрак, оппоқ, кичик томчилар
Турмай, тинмай тупроқ узра ёғадир⁵².*

(Ф.)

ЎҲШАТИШ

Бир суфатда, бир ҳолда ўртоқ бўлған ики нарсани бирбирига чолиштириш адабиёт тилида ўҳшатиш бўладир: *Аҳмат арслон каби ботурдир, унинг сўзи оловдек деганимизда*

Аҳматнинг ботирлик суфатида арслон билан ўртоқлигини: унинг сўзини ўткириликда олов билан ўртоқлигини билган бўламиз. Ҳар ўхшатиш айтимида тўрт нарса бор⁵³: ўхшаган (*Аҳмат*), ўхшатилған (*арслон*), ўхшатиш қайди (*каби, -дек...*), ўхшаш (*ботурдир*). Бизнинг тилимизда ўхшатиш қайдлари шулардир: *каби, -дек, -дай, янглиғ, ўхшаш, сингари*.

*Арслондай юракли,
Тоғ каби гавдаси,
Оловдек сўзи,
Темир ўхшаш қўли,
Кўзгу сингари кўнгли бордир.*

Ўхшатиш айтимининг тўрт турли айтилиши бор:

1. *Аҳмат арслон каби ботурдир* (тўрт нарсаси бордир).
2. *Аҳмат ботирликда арслондир* (ўхшатиш қайди йўқ).
3. *Аҳмат арслон кабидир* (ўхشاши йўқ).
4. *Аҳмат арслондир* (ўхшаш ҳам, ўхшатиш қайди ҳам йўқ).

Мана шул тўртинчи йўсуни ўхшатиш айтимининг энг кучлиси дир. Тубандаги тизмаларда турли ўхшатишларнинг ўрнаклари бордир:

*Кул янглиғ ўғуллиғингни қилсан,
Ўғул каби қуллуғингни қилсан.*

*Раста каби печу тобинг ўлғай,
Парвонадек изтиробинг ўлғай.*

*Мандики, ичим ғамингда қондур,
Сенгаки, ғаминг танамда жондур.*

(Навоий)

*Тошқарийи гарчи палангига эдилар,
Лек сув ичра наҳангига эдилар.*

*Дедиким, уби каби ўлгумдур,
Даҳринг шоҳидин кулгумдир.*

*Ўқлари сўзлари янглиғ бори рост,
Сўзлари ўзлари янглиғ бори рост.*

(«Шайбонийнома»дан)

Ўхшатишнинг чиройли чиқиши учун зўраки, ясама ўхшатишлардан қочинма қўлланишдир.

Хоразмлик Комилнинг:

*Алифдек туз қаду нундек қошинг ҳижронидин ҳар дам
Тафаккур бирла гаҳ нундир қадим, гаҳ ўйлаким ёдур.*

*Жонбахш лаълинг устида ул холи ҳиндулармиудур,
Ё чашмаи ҳайвон уза зоғ сияҳ му(ғ)лармиудур?*

деган байтларида севгилиниң қадини алифга, қошини нунға, оғзини булоққа, холини қарғага ўхшатиш одамниң табиатини айнитгучи ўхшатишлардандир.

Бизнинг бурунғи шоирларимизнинг ҳаммалари бу ба-лога йўлиққонлар, ҳатто энг буюк санаған санъаткор шоирларимиздан Навоий ҳам:

*Эрмас учук, шакарга ёпишмас чибин бири,
Ики лабим била они олсам дудогингдан*

деб ўрунсиз бир ўхшатиш натижасида кўнгул айнитгучи бир фикр беради.

Ўхшатишнинг ёлғуз бир нарса билан бир нарса орасида бўлиши лозим эмас, бир ҳайъат билан бир ҳайъат орасида ҳам бўла беради. Чўлпоннинг Рабиндронат Тагурдан таржима қилгани «Сўба» отли ҳикоянинг шу бўлагига бир ҳайъат, бир ҳайъатга ўхшатилғандир: *Лекин отаси ўз бўйнида совуқ бир тош бўлсаю ўшандан қандай жирканса, ўзининг шу қизидан ҳам шундай жирканар эди.*

Тагур мунда тилсиз бир қизидан отанинг жирканишини унинг зийнат учун ўз бўйнига осилғани совуқ тошдек жирканишга ўхшатилғандир.

ИСТИОРА

Бир сўзнинг ўз маъносидан бошқа бир маъно учун ишлатилмакидир. Шул шарт биланким, у сўзнинг ўз маъноси билан янги маъноси орасида бир турли ўхшашлик бўлсун: Кўчада жуда ботур бир йигит билан гаплашиб қайтган киши *Буқун мен бир арслон билан гаплашиб қайтдим*, деса унинг шу айтғанида *истиора* бордир. Чунки, арслон сўзидан ўз маъноси эмас, орада ўхшатиш борлиғи учун ботур йигит онглашиладир.

Истиорада ҳам асос ўхшатишдир. Бироқ, истиорада ўхшаган ва ўхшатилған айтилмайдир. Мана шунга кўра истиорани икига тақсим қиласидирлар. Бири очиқ истиора. Икинчиси ёпиқ истиора. Очиқ истиора ўхшаган ўрнида ўхшатилған айтилладир. Олдовчи бир киши билан кўрушмак истагани-

мизда *У шайтон билан меним ҳеч ишим йўқ* десангиз, очиқ истиора қилған бўлурсиз, сўнгра ўхшаган киши ўрнида «шайтон»нинг ўзини қолдирасиз.

*Кечаги «қайнашлар» пасайган бўлса-да,
Кечаги ҳужумлар сусайган бўлса-да.*

*Борлиқнинг чокини сўкма,
Оғули кўз ёши тўкма,
«Ёш гул»ни ерга букма,
Кел, эмди яшнаб ўсайлик,
Кел, эмди бирга кулагиллик.*

Ботунинг юқоридағи шеърларида қайнашлар, тебранишлар учун, «ёш гул» дўстининг бўйи учун очиқ истиора йўли билан ишлатилғандир.

«Ёпиқ истиора»да ўхшатилған ўрнида ўхшаган қолдириладир-да, ўхшатилғаннинг баъзи ҳоллари бунга тақиладир: *Бундан ўн-ўн беш йил юртимиз, элимиз истибдоднинг қонли панжалари остида ингларди*, деганимизда истибдодни йиртғувчи ҳайвоннинг қонли тирноқларини истибдодга тақаб кўямыз. Мана бу ёпиқ истиорадир.

Ёқимли шамол мени севиб, юмшоққина «ўпадир».

*Борлиқнинг чокини сўкма,
Кел, эмди «яшнаб» ўсайлик.*

Мана бу гапларда *шамол* бир кишига ўхшатилған, яна шамолнинг ўзи гапда қолдирилғанда киши ишларидан бўлған *севиб ўпмоқ* ҳоли унга тақилған.

Борлиқ бир кийимга ўхшатилған, шоир ўзи билан ўртоғини юлдузга ўхшатған. Бироқ, ўхшаганларни ўзларини гапда қолдирғанда ўхшатилғанларнинг ҳолларини уларга тақаб кўйған.

Истиора ҳам ўхшатиш каби бир сўздагина эмас, бир ҳайъатда ҳам бўладир. Чўлпоннинг гўзал бир ҳикояси бошида ёзилған «Қор қўйнида лола» айтими мана шундайдир. Мунда «эшон», «қиз» ҳам «нигоҳ» учун, «қор», «лола», «қўйин» сўzlари истиора этилғандир. Истиоранинг булардан бошқа яна бир турлиси бор, «ўхшаган» билан «ўхшатилған»ни ёндаштириб кўямыз. Гёё ўхшатилған қарашлиқ бир нарса экан каби икисидан бир қарааш уюшмаси (изофий жумла) ясаймиз: *Инқилоб қуёши, умид юлдузи* каби айтимларнинг ҳаммаси наҳвга кўра қарааш уюшмаси (изофий жумла)дир. *Инқилобни «қўёш»га, умидни «юлдуз»га ўхшат-*

ғандан сўнг ўхшаган билан ўхшатилғанни «қараш уюшмаси» шаклида бир-бирига бойлаб айтганимиз учун буларга «қараш истиораси» деймиз⁵⁴. Қараш истиорасида ўхшатилғаннинг ўзи эмас, унинг бир сұфати, бир ҳоли қолдирилса бўладир: *Инқилоб нури, умид ёғдуси, зулм тирноғи, ўлум панжаси* каби тубандаги ўрнакларда қараш истиораси бордир:

*Қора ўтмиш чангалидан қутулиб,
«Эрк чечаги» тақа олған кучли қиз.*

*Тенгисизман деган «зулмат тирноғи»,
Бўгуқ фарёдлар йиқа олғаними?
«Турмуши денгизин» шамол қўзғатсан,
Сен ҳам кўзингга ёш тўлдирмағил.*

*Яна йиги, ўлукларга сажда қилиш бошланди,
Яна «умид юраги»га ништар учи ташланди.*

*«Умид буйруғин» ижро этаман,
«Тилағ юртига» тездан етаман.
Биз «борлиқ бағри»да қарши куч, унумта.*

(Боту)

Истиоранинг турли ўрнакларини Сайдалининг «Табиатда баҳор»идан олинған шу парчада кўрмак мумкинdir: *Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қиласадир. Турли чечаклар қуёшга қараб қувонч билан лабларини жислмайтирадирлар. Бироқ, менинг устимга эса қўрқунч, қора булутлар ҳар нафасда гулдурулаб, олов чақнатадирлар. Бағримда ёққон ўтли ёғмурлар ики кўзимдан ики вулқон каби қайнаб чиқадир, мени ботирадир, эритадир. Борлиғим қўрқунч бўронлар орасида қолмиш изла(r)дир.*

КИНОЯ

Киноя шундай бир сўз ё бир гапдирким, ёзувдан яқин онглашилған маъно ё фикрдан бошқа яна бир маъно ва фикрни онглатадир-да, мақсад ҳам шул икинчи онглатғани маъно ва фикр бўладир.

Синалмаған отнинг сиртидан ўтма деганимиз гап бир киноядир. Чунки, бунинг ўзидан яқин онглашилған фикрдан бошқа «синалмаған кишилар билан ишлама» деган фикрни ҳам билдирадирким, мақсад ҳам шудир.

Эл гаплари (маталлари) орасидан:

Бўзчи белбоққа ёлчимас.

Эшак бир танга, тўқум минг танга.

Чумчукни ҳам қассоб сўйсун

каби кўблари кинояли гаплардир.

Сайдалининг «Қарғаларнинг зори» деган сочими киноянинг энг чиройлик бир ўрнакидир. Элбекнинг ҳам ҳикоялари орасида гўзал киноялар бордир.

Арабча *таъриз*⁵⁵, ўзбекча *нисҳам-пичинг-учуруқ* аталған бир йўсун гаплашиш (тош отиб гапирмак каби) борким, адабиётда киноянинг бир бўлаги саналадир.

Ўзбек хони Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёни чигатойлардан тортиб олғани тўғрисида «Шайбонийнома» отли бир достон ёзилған. Муҳаммад Солиҳ ўзининг достонида Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўғилларини Ҳирот шаҳрига чақириб, Шайбонийга қарши кенгаш мажлиси қилғанини ёзганда кўб уста пичинглар отиб ўтадир:

Бу кунларда чигатойларнинг энг улуғи бўлған Султон Ҳусайн Бойқаро ўзбек хонига қарши бирликда ҳаракат қилишни лозим кўруб, ўғулларига киши юборадир:

*Чун бу сўзларни, деди ул Мирзо¹,
Солди ўғлонлари ичра ғавғо.*

*Бордилар бегоналари бу сўз ила,
Чоптилар от бори бу сўз ила.*

*Дедилар сўзини ўғлонлариға,
Еткурууб борчаларин жонлариға.*

*Борча сўзини қабул айладилар,
Отларининг сиртидан сийладилар⁵⁶.*

*Чопибон борча Ҳирий² бордилар,
Отанинг кўнглини охтардилар.*

*Балхдан «Шоҳ Замон»и келди,
Муниси, руҳи равони келди...*

*Ҳам Абул Муҳсиний Марвий келди,
Марвнинг арапу³ сарвари келди.*

*Борди Машҳаддан анга Шоҳ Кўпак,
Ким, бўлай, «Чин Сўфи»га⁴ банда қўмак...*

¹ Мирзо – Ҳусайн Бойқаро.

² Ҳирий – Ҳирот демакдир.

³ Арап – оқ тол, сарв, бир ёғоч.

⁴ Сўфи – шул замонларда Хива ҳокими бўлған бир киши.

*Йигилиб келди, басе, яхши-ёмон,
Кенагу артою бугдою сомон...!*

МАЖОЗ

Бир сўзни ўз маъносидан бошқа бир маъно учун ишлатмагидир. Шул шарт биланким, бу ики маъно орасида ўхшатишдан бошқа бир турли яқинлик, байланиш бўлсун. Бир кимсаки *Бошинг омон бўлғай* деганда тилагимиз унинг ўзининг омон бўлишидир. Боши унинг бир мучаси (аъзоси) бўлғани учун *бош сўзи*дан унинг ўзини онглаймиз.

Ботунинг қалами яхши. Навойини кўб ўқийман. Мажлис сўнгиди қарор берган. Инқилоб Иван билан Каримни ўртоқлаштириди деганимиз гапларнинг ҳаммаси мажоз билан айтиладир.

Адабиёт муаллимларидан баъзилари мажознинг чин маъноси билан янги маъноси орасида бўлған яқинликнинг нима эканини кўзда тутиб, мажознинг турларини кўрсатмакчи бўладир. Бу ортиқча бир ишдир, масъала-нинг муҳим жиҳати мана будир:

1. Ики сўзнинг ҳар бирини ўз маъносида қолдириб, бир-бирларига ўхшатилиб айтилса, ўхшатиш бўладир.
2. Бир сўз ўзининг чин маъносидан олинниб, шунга ўхшаған бошқа бир маънода ишлатилса, истиора бўладир.
3. Бир сўз ўзининг чин маъносидан олинмай шунга ўхшағон бир маънода ишлатилса, киноя бўладир.
4. Бир сўз ўзининг маъносидан олинниб, шунга ўхшатишдан бошқа нима бўлса майли, бироқ онглашиларлик бўлсун.

ЖОНЛАШТИРИШ

Инсондаги даражада тириклиги бўлмаған нарсаларга, жониворларга инсондаги тирикликтинг ҳолларини, суфатларини тақмоқдир. Жонсиз нарсаларни жонли кўрмак, қушлар, жониворларни кимсалар ўрнида тушуниб, о(н)лар билан гаплашмак, оғир қайгулар, кучли туйгулар, денгиз тўлқуни, қон қайнаши замонларида бўлатурған бир руҳий ҳолатдир. Мана шу руҳий ҳолатларни тасвир этмак истаган қаламлар, самимиyлиқдан чиқмасалар ифодалариға кучли таъсир берган бўладилар.

Элбекнинг шу шеърида:

*Бир замон кўкларга қанот қоққан бу
Севгили, муҳташам ҳайбатли бино,
Емрилиш соатин кутгандаи бўлуб,
Кўрунур кўзга қайгулиғина⁵⁷.*

Чўлпоннинг шу шеърида:

*Кичкина ариқнинг пастак шовваси
Мана, товуш билан шовлаб турадир.
«Эй, қўпол шаҳарнинг жанжал, говғаси,
Тола бўйларида мен бормен» дейдир.*

Бибихоним мадрасасининг харобаларида кўкларга қанот қоққан кучли бир қүшининг емирилиш, ийқилиши дақиқаларини кутуб турғанидаги қайгуларини кўрмак...

Далада оқиб турған кичкина бир ориқчанинг товушидан шаҳарнинг қўполликлариға, жанжал, гавғоларига қарши кўтарилган маъсум бир руҳнинг майин товушларини эшитмак жонлаштириш санъатининг чиройлик ўrnакларидир.

Навоий «Лайли-Мажнун» достонида бир боғда Лайли-нинг оёғи остига эссиж ийқилған Мажнуннинг, Лайли кетгандан кейин эса ўзига келиб кўз очқонин, боғдаги гул, булбул, ёғочларининг унга қайфудошлиқ қилғучилар каби кўрган тасвир қиласидир, бу жонлаштириш санъатининг жонли бир ўrnакидир:

*Гулсан аро Қайс¹ ҳушидан фард²,
Ётиб эди ерда ўйлаким гард³.*

*Ҳам магзида⁴ ҳушидан хабар йўқ,
Ҳам жисмида руҳидин асар йўқ.*

*Ёрим кеча ким насима гулбез⁵,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез⁶.*

*Гул атри⁷ димогига солиб хуш,
Очти қўзин ул ғариби мадҳуш⁸.*

*Кўрди ўзини чаман ичинда,
Сарву гулу ёсуман ичинда⁹.*

¹ (Қайс) — Мажнун исми.

² (Фард) — ҳушидан айрилған.

³ (Гард) — тўзон.

⁴ (Магзи) — мия.

⁵ (Гулбез) — гул ҳидли шамол.

⁶ (Гулрез) — гул сочгучи.

⁷ (Атр) — ҳид.

⁸ (Мадҳуш) — эссиж.

⁹ (Сарв) — бир ёғоч.

*Булбул боши узра нағмапардоз¹⁰,
Аҳволига навҳа¹¹ айлаб оғоз.*

*Гул ҳолиға чун назора¹² айлаб,
Гулгун ёқосини пора айлаб.*

*Чун кўксида ҳажрдан кўруб дөғ,
Кўкси узра лола куйдуруб дөғ.*

*Топиб чу вуқуф¹³ бу азога,
Ашжор¹⁴ алам¹⁵ чекиб ҳавоға.*

*Сунбул қилибон қаро узорин¹⁶,
Очиб қаро зулфи мушкборин¹⁷.*

*Дардиға оқан су(в) зор йиғлаб,
Ун тортибу сўғвор¹⁸ йиғлаб.*

СҮРАШ

Шоир-адиб умидсизлик, шошқинлик, қизғинлик, кучли бир қайғу каби ҳолларга тушғанды ўзининг туйғуларини узил-кесил қилиб онглата олмайдур-да, «умидир?», «бумидир?», «нечун бундай?» каби сўроғларни қаторлаб ўтадир. Бу усталик билан чинликни йўқотмасдан ишланса, кучли туйғуларни онглатиш учун чиройлик бир йўлдир:

*Боқмас менга жанона, ажаб ҳолат эмасму?
Бўлди яна бегона, ажаб ҳолат эмасму?*

(Лутфий)

Адабиёт муаллимлари услубнинг хусусий безаклари қаторида «бilmасликка солиш» (тажоҳули ориф) деб айрича бир безатишдан гапурадирлар. «Бундай шоир билгани бир нарсани гўё ҳеч билмас эмиш каби у тўғрида сўроғлаб қотарлаб кетадир», дейлар. Чўлпоннинг мана шу шеъри «бilmасликка солиш» учун кучли бир ўrnакдир:

*Бир-ики яхши сўз айтдик,
Ҳолимни онглағанингми?*

¹⁰ (Нагмапардоз) – мусиқий чолғучи, ашулачи.

¹¹ (Навҳа) – йиги-сиги.

¹² (Назора) – қарамоқ.

¹³ (Вуқуф) – онгламоқ.

¹⁴ (Ашжор) – ёғочлар.

¹⁵ (Алам) – байроқ.

¹⁶ (Узор) – юз.

¹⁷ (Мушкборин) – мушк сочувчи.

¹⁸ (Сўғвор) – мотам тутмоқ.

*Кўзларни қайгули артдик,
Холимга йиглаганингми?
Ётпиклар битдими энди?
Ортуқ мен сенга яқинми?
Қарғашлар кеттими энди,
Олдимми эски ҳақимни?
Тўйидиргич қон-қора тунлар
Ёнқични олдими биздан.
Юргайми ёғдули кунлар,
Сен босқон севгими издан?..
Кўкламнинг олдини тўсқон
Зулматлик қишиши йиқилди?
Бўйнига лолалар осқон
Кўкламни ўрнига келди?
Кўнглимга сирли қоқилған
Кўнглимнинг шарпасидирми?
Ё кўкда янгилиш отилған
Бир юлдуз куррасидирми?

Бир сўзла, биргина сўзла,
Қолдирма шубҳа кўнгулда!*

(1922 ийл 22 июл)

Бироқ, менинг фикримча, бу сўрашдан бошқа нарса эмас. Буни услубнинг айри бир безаги деб кўрсатиш тўғри бўлмайдир.

МУБОЛАФА

Туйгуларимиздан бирининг жуда кучли эканин билдирилмак, уни бўлғанидан бир оз ортириб кўрсатмакка муболага деймиз.

Муболага чин (самимий) бўлса, жудаям оширилиб юборилмаса, зўраки, ясама бўлмаса, туйгулардағи кучлилик-ўткирликни онглатишга катта ёрдам қиласадир. Катта бир баҳтсизликка учраган кишининг «Оҳ, ёндим, биттим!» дейиши мана шундай чиройли муболагалардандир.

Навойининг:

*Тирноқларин чу юзга урди,
Тирноқ-тирноқча ерлар ўйди*

байтида ҳам чиройли муболага бор. Эски адабиётимизда «фалаклар ёнди оҳимдан... кўз ёшим сел бўлуб дунёни бости...» руҳида ёзилған шеърлар зўраки, ясама, совуқ муболагалардандир.

Кўз ёшим чу дарё, ҳар тараф оби равоним бор.

(Залилий)

*Фам туни билмам шафақдир¹ ё фалак миръотида²
Акс кўргазган кўзимнинг лаългун³ ёши мидур.*

(Навоий)

Қайгули кечаларда, кўкда қизорған булутни кўрган,
бу менинг кўзимдан оққан ёшининг акси дир, онда кўринадир,
демак янглиш муболагалардан дир.

УНДАШ

Туйғулардаги тўлқунларни кўрсатиб, ўқувчини қайнатмак учун бўлған қичқириб ундаамакларга адабиётда ундаш дейиладир.

Навоий «Лайли-Мажнун» достонида Мажнуннинг қайгули бир ҳолини тасвир қилиб бўлғандан сўнг ўзи қайнаб кетадир-да замонга қарши:

*Эй золи замона⁴, дод, фарёд,
Атфолингга⁵ неча зулми бедод.*

*Бу ҳайникум ҳалок этарсан,
Ўз бағринг эрурки, чок этарсан –*

деб қичқирадирким, бу ундашнинг гўзал бир ўрнакидир. Сайдалининг «Табиатда баҳор»ида ундаш, сўраш безаклари жуда яхши ишлатилган: *Эй, табиат, бу нечун?! Нега сен куласан-да, мен ийглайман?! Мен-да сенинг бир учқунинг, мен ҳам сенинг бир бўлагинг эмасми?! Йўқ... Сен золим! Сенинг қийногингга менинг борлигум чидай олмайдир!* Эй, меҳрсиз она, болаларинг қайғу тенгизига ботған экан, сен байрамми қиласан?! Онанинг иши мидир?! Болаларинг эзилсун, бир тизим нон тополмасдан зор-зор ийгласун, турли балоларга учрасунда, сен кул! Она учун бу иш мумкинми?! Сен буларнинг ҳолини билмайсанми? Ўз қучогингдаги ҳоллардан хабарсизмисан?!..

ҚАРШИЛИК

Қарши бўлған фикрлар маъноларини усталик билан бир-бирига бойлаб ёндаширишга қаршилик дейиладир:

¹ Шафақ – қуёш ботарда қизориб кўрунган булут.

² Миръот – қўзгу.

³ Лаългун – қизил.

⁴ Золи замона – кампирга ўҳшаган замона.

⁵ Атфол – болалар.

*Ёруегликни севатурған бизнинг тинуқ кўнглимиз
Қачонғача қоронғулар ичра қолар бўйгулуб.*

(Боту)

*Юз ёмонлиғ кўриб ондин телба бўлдуңг, эй кўнгул,
Яхшилиқни кўз тутарсан ул париваш⁶ дин яна.*

*Мен неча жафою жаврингга сабр этай,
Бир зарра вафою меҳр йўқ сенда, нетай.
Чун бошим оёғингга қўярга ярамас,
Бошимни олиб оёқ еткунча кетай.*

(Бобир)

Мана бу юқоридағи шеърлардаги ёруели-қоронғу, ёмонлиғ-яхшилик, жафо-вафо, жавр-меҳр, бош-оёқ сўzlари орасида қаршилик бор. Буларни ёндаштирмоқ адабиётда қаршилик бўладир. Бироқ, бу кўрганларимиз сўздагина қаршиликдир. Ҳолбуки, қаршиликнинг энг яхшиси «фикр»лар-аро қаршилик ясацдир. Чўлпоннинг «Мен ва бошқалар»ида (шундай) қаршиликлар бор:

Мен ва бошқалар

*Кулган бошқалардир, ийғлаган менман,
Ўйнаған бошқалар, инграган менман,
Эрк эртакларин эшишган бошқа,
Қуллик қўшуғун тинглаған менман...
Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шоҳларга қўнадир, боғда яйрайдир.
Сўzlари садафдек, товуши найдек –
Куйини ҳам ҳар ерда, элга сайрайдир.
Менда-да қанот бор, бироқ боғланған...
Боғ йўқдир, шоҳ йўқдир, қалин девор бор.
Сўzlари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни-да девор тинглайдир.
Эркин бошқалардир, қамалған менман,
Жонивор қаторида саналған менман.*

(Чўлпон)

Бобир Мирзонинг:

*Эл борча пушаймон бўлар, тавба қилар,
Мен тавба қилибман, пушаймондириман*

деган байтида ҳам фикрий қаршилик бордир.

Қаршиликнинг ўртоғи бўлған бошқа бир услуб безаги борким, яқинлик (таносиб) аталадир. Бу гапда бир-бирига

⁶ Париваш – парига ўхшаган, чиройлик.

яқинлиғи (муносабати) бўлған сўзлар тузиладир. Сайдалининг «Табиатда баҳор»ида баҳор билан яқин бўлган чечак, қуёш, булут, гулдирилаш, чақнатиш, ёғмур, бўрон каби сўзларни тизгани адабиёт истилоҳича яқинлик (таносиб)дир.

ҚАЙТИШ (РУЖУЬ)

Шоир-адиб ўз туйгуларини онглатиб турған чоғда, гёё бирдан ифодалашнинг етишсизлигини билган бўлуб, бурунғи сўзидан қайтадир-да, ундан кучлирак бир ифода билан сўйладидир. Бунга қайтиши дейиладир:

Йиглаб турдим, йиглаб турдим эмас, унда тийрак ўлдим.

(Элбек)

Қиз ўзининг поёнсиз ёлғузлигининг энг охирли ҳадларигача йитиб қолған, йўқ, балки у ҳаддан ошиб ўтиб кетган.

(«Сўба», Чўлпон таржимаси)

*Кўнгил аро ҳушдин хабар йўқ,
Не ҳушки, кўнгилдин асар йўқ.*

*Ҳар бир монғишида бир латофат,
Йўқ, йўқки, сочиб жаҳонга офат.*

(Навоий)

*Азм айла, сабо, ул гули хандонимға,
Не гулки, қуёшдек моҳи табонимға.*

(Навоий)

Кўриларким, қайтишда сўнграфи фикрнинг бурунғи фикрдан кучли бўлиши лозим. Шундай бўлмағач, қайтишнинг маъноси қолмайдир.

Навоининг:

*Бўлмаса ишқ, ики жаҳон бўлмасун,
Ики жаҳон демаки, жон бўлмасун*

деганидағи қайтиш мана шундай кераксиз қайтишлардан-дир.

Чунки, бу ики жаҳон бўлмасун деганига рози бўлмай, йўқ, жон бўлмасун, дейдир. Ҳолбуки, икинчи фикри биринчи фикридан кучсиздир.

КЕСИШ

Инсонда баъзи фикрлар, туйгулар бўладиким, уларни билдириш учун сўзлаган сўзлар ҳалигиларнинг таъсирини

йўқотмоқдан бошқа бир фойда бера олмайди. Одатда ҳам «мен бу фикримни онглата олмайман, буни онглатмоқ учун сўз етишмайдир», деганимизда шундай фикрлар, туйгулардан хабар берамиз. Мана шундай фикрлар, туйгулар тўгрисида ортуқча сўзламакнинг фойдасиз бўлғанини сезган шоир бирдан сўзини кесадир, ўзини сўйлашдан ожиз қолғанин онглатмоқ йўли билан туйгуларнинг кучини кўрсатмак истайдир. Бунга адабиёт тилида *кесиш* (*қатиъ*) дейиладир.

*Яна бир кун кўк кўкрагини очиб,
Кула-кула бунлар сори боққанда.
Яна бир кун қизлар каби табиат,
Кулогига олтин ҳалқа тоққанда.*

*Булар бутун мучмоқлардан айрилиб,
Қўклар сори қараб, учиб кеталар.
Яна учиш, яна ўйун, яна эрк...
Оҳ, у кунлар...*

БУРИЛИШ

Бир нарсага ундан ё уни тасвир қилиб, ўз туйгулари-ни ёзиб турған шоир бирдан сўзнинг боришини бошқа томонга буруб қўйса, мунга *бурилиш* дейиладир.

Сайдали ўзининг «Табиатда баҳор»ида: *Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қиласадир. Турли чечаклар қуёшга қараб қувонч билан лабларини жилмайтирадирлар. Бироқ, менинг устимга эса қўрқунч, қора булуллар ҳар нафасда гулдурулаб олов чақнатадирлар. Бағримда ёққон ўтли ёғмувлар ики кўзимда ики вулқон каби қайнаб чиқадир, мени ботира-дир, эритадир. Борлигум қўрқунч бўронлар орасида қолмиш изла(r)дир дегандан сўнг бирдан сўзини буриб: Эй, табиат, бу нечун, нега сен куласан... деб қичқирадир, ундейдир-да, бизга бурилишнинг гўзал бир намунасини беради. Навоий «Лайли-Мажнун» достонида Мажнуннинг фожиыали ҳолларидан бирини тасвир қилғандан кейин бирдан сўзини табиатга, замонга қараб бурадир-да:*

*Эй золи замона, дод, фарёд,
Атфолинга неча зулми бедод!*

СЎЗ ЎЙУНЛАРИ

Араб-эрон адабиётидан таъсирланиб майдонга чиқсан бурунги адабиётимизнинг жуда аҳамият бергани сўз *ўйунлари* (*лафзий санъатлар*)дир. Буларга «санъат» демакдан «ўйун»

демак тўғрироқdir. Форс шоирларининг буюк бир қисми адабиётдан, шеърдан мақсадлари туйгуларни, воқеаларни, руҳий ҳолларни тасвир этмак, чизиб кўрсатмак эмас эди. Ақлсиз муболагалар, табиатдан ташқари ўхшатишлар, бир сўзни ики маънода, ики сўзни бир маънода ишлатишлар, сўкушдан-да қабоҷатли бўлган маҳташлар билан овора бўлмоқ улар учун улуф адиблиқ, буюк шоирлиқ саналар эди. Бир кишининг боласи ўлса, ё хотуни туқса, бир киши бир мансабга эришса, уй, мадраса, сарой, ҳавуз, ҳаммом ясаса, замоннинг энг катта шоирлари шунга таърих ёзib тақдим қиласидирлар эди. Буларнинг адабиёт билан, шеър билан муносабати бўлмаган сўз ўйунлари эканини онгламоқ истамаганлар бор кучлари билан шуларга берилганлар. Бизнинг ўзбек-чигатой шоирлари форс адабиётининг мана шу ясама санъат ўйунларига берилган форс шоирларини тақлид этиб, кўб асарлар ёзғанлар. Бироқ, бу йўлда форс шоирлари даражасига эриша олмаганлар. Ўзларининг адабий кучларини, адабий истеъоддларини текингтина совуруб қўйғанлар! Бу сўз ўйунларининг бу кунги адабий қарашга кўра ярим чақали аҳамияти йўқдир. Шундай бўлса ҳам бурунги адабиётимиз танишмоқ истаганларга, албатта, яраганини билганимиз учун китобхонимизга булардан ҳам бир оз гапурууб ўтмакчи бўлдум:

Тажнис

Маънода бошқа бўлуб, ёзилишда, айтилишда бир-бираiga ўхшаган ики сўзнинг бир мисраъда ё бир байтда сифдиришга *тажнис* дерлар.

Бобирнинг:

*Ёз бўлди юнга жаннат каби ёзи,
Хуш ул киши ким айш или ўтган қишу ёзи⁵⁸.*

*Дўстлар, кўнглумдаги қабрим тошига ёзгайсиз!
Токи бирдек бўлгай ул ой ишқида ичў тошим*

деган байтларида ёзи, тош сўзлари тажнис ўйуни билан айтилгандир. Навойининг шу туюғида ҳам тажнис ўйуни бор:

*Ё Раб, ул шаҳду шакар ё лабмидур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмидур?
Жонима пайваста ўқин отқали
Ғамза ўқин қошига ёлабмидур?*

Лаффу нашр⁵⁹ (Йиғиб тарқатиш)

Бир гапда, бир байтда ики-уч нарсанинг исмларини қатор тизиб, андин кейин уларга боғли ҳолларни шу тартиб билан қаторламоқча *лаффу нашр (йиғиб тарқатиш)* дерлар: *Гуллар, булбулларнинг боғчани тўлдирган ҳид, товушлари мени қайғи дунёсидан узоқлаштирган эди, деганимизда гулларнинг ҳиди, булбулларнинг товуши демасдан, «гуллар, булбуллар» дегандан сўнг уларнинг «ҳид, товушлари»ни қаторлаймиз.*

Амирнинг:

*Лаб ўгуру тақалумга, зулғингни паришон қил,
Қанд қийматин синдир, нархи анбар арzon қил⁶⁰*

деган байтида йиғиб тарқатиш бор.

Фазлийнинг:

*Оразинг била зулғинг боғ аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил*

байтида ики қабатлиқ йиғиб тарқатиш бор. Фазлий бошлаб *ораз* (юз) билан зулғни қаторлаб тизадир, сўнгра *ораз* тўгрисида *лола*, зулф тўгрисида *сунбулни* тизадир, ондин кейин *доғ этиб паришон қилишини лола билан сунбулга боғлайдир-да, лолани доғ этиб гапини оразга, сунбулни паришон қил* гапини зулфга боғлайдир.

Сажъ

Тизимда қофия нима эса, сочимда *сажъ* шудир. Бир мақола, бир ҳикояда гапларнинг охирларидағи сўзларнинг бир турли оҳангли бўлишлариdir. Араб адабиётида сажънинг эътибори жуда каттадир. Қуръонда оят охирларидағи *мубайян, муайян; карим, алім; ҳалак, фалаклар*. Мана шул сажъ деганимиз сўз ўйунидир. Арабча ёзилған бир кўп адабий сочим асарлар сажъли қилиб ёзилғандир.

Бизнинг адабиётимизда буни киргизишга тиришгандар кўп бўлған. Улардан бир-ики намуна кўрсатайлик.

Навойининг «Маҳбуб ул-қулуб»идан:

Аммо баъд, фуқаронинг гадойи ва гаройиб мастурлари чехра күшойиши, ал-фақири ҳақиқири Алишер Навоий мундоғ арз қилур ва адосин ўзига фарз билурким, бу хокисор, паришонрўзгор...

Амир Умархондан:

Таадди аҳлидин фуқаро ва масокин хотирлари жамъ ва

муҳофазатим таҳқиқидин, шомдин то субҳ раста ва дўконларда шамъ, ҳимматим саҳобининг рашаҳотидин муфлислар ғами ва кафи, кифоятим қаторотидан муҳтожслар мустағни бўлдилар⁶¹.

Күриларким, худди араб-форс сочмаларида бўлғани каби сажъли ёзишқа тиришмакни услубимизни бузушдан бошқа бир фойдаси йўқдир. Бир асарни бутунлай сажъли ёзмоқ эмас, сўз орасида бир-ики сажъли жумлалар айтиб кетишга бизнинг халқ шоирларимиз бўлған баҳшилар(дан) муваффақ ёзилиб олинган «Алпомиш» достонида ора-сира мана шундай ўрунли сажъларга учрамоқ мумкинdir:

Үн олти уруғ Күнгирот элида бир чүпон түй бўлди. Бийлар түйга келди, бийларни отини ушламади, кўнглини хушламади...

Жортибой оқсоқол деган бир зот бор эди. Мажлисли кун бўлса, тўрдан жой тегмас, пиёладан чой ичмас. Бузогининг олдинда кавиш билан оралашиб, ит ҳағиши бўлуб ётар эди

Мурнас күрсанг дерман новудай, каллалари сайт отнинг товудай...

Мана бизда ҳам сажъ бор. Бироқ, араб сажъи каби зўрлаб бир мақолани тўлдируб юбормайдир. Мақоланинг, ҳикоятнинг жонли ўрунларида ифоданинг табиийлигини бузмасдан, бир-ики йўла кўруниб, яна йўқоладир. Бу йўсунда сажъ эса, албатта, мақбулдир.

Таърих

Бурунғи мадрасаларимизда ўқуган ҳисоб илмида «Абжад ҳисоби» бор эди. «Абжад ҳисоби»га кўра, ҳарфларнинг ҳар бирига бир сон белгиланган бўладир. Мана шундай:

ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح	ط	ی
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ک	ل	م	ن	س	ع	ف	ص	ض	
20	30	40	50	60	70	80	90		
ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ			
100	200	300	400	500	600	700			
			ظ	ض	غ				
			800	900	1000				

Туғулиш, ўлим, тўй, тахтга чиқиш, бино солиши каби воқеалар тўғрисида бир тизим ёзиб, охирги мисраъида шу воқея таърихини абжад ҳисоби билан кўрсатишга *таърих* дерлар.

Кўқон хони Амир Умархоннинг «Зафар кўк» деган оти ўлганда «Биҳжат» деган шоир мана шу таърихли марсияни ёзган:

*Қайси гулбун гулининг ғунчалари тўкулмас,
Қайси гулбаргким, ул боди ҳазондин сўлмас.*

*Қайси хумдирки, қазо тоши они синдирмас,
Қайси жомеки, қадар шарбати анга турмас.*

*Не келур даври фалакдин бошингга, рози бўл,
Ҳеч жондор ажалнинг илкидан қўрқилмас.*

*Бўлди нобуд зафар кўк тўкулган су(в)дек,
Эл аро ушибу масалдирки, «тўкилган тўлмас»—*

*Деди таърихи учун ақл: «Зафар кўк ўлди»,
То мирохур бошини олмаса ҳаргиз бўлмас.*

Бунда эски имло билан ёзилган «Зафар кўк ўлди» айтимининг ҳарфлари юқоридағи абжад ҳисоби билан (1277) бўладир. Бундан «мирохур»нинг боши бўлған (۲) ҳарфи сони бўлған 40 ни чиқарғанда 1237 қоладирким, онинг ўлган йили шудир.

Хоразмнинг машҳур шоирларидан Полвонниёз Комил Хоразм шаҳзодаларидан бирисининг туғилишига шу таърихни айтган:

*Деди таърихини дуо бирла,
Комил хоксор бесомон.
Авж иззат уза муқим ўлсун
«نور عن سید محمد خان»*

(Нури айни Сайд Мұхаммадхон)

Эски имло билан ёзилганда тўртингчи мисраънинг абжад ҳисобига кўра сони 1203 бўлади. Мунга иззат (عَزْزَه) сўзининг юқориси (авжи) бўлған «ع» ҳарфининг сони 70 ни қўшсак, 1273 бўладир.

Муаммо

Бурунги шоирларимизни бўш-бўшига машғул қилиб чарчатған ўйунларнинг биртаси муаммодир... Шоирларнинг бири бир байт ёзадир шул йўсундаким, унда бир «исм»

махсус қоъидалар билан яширилған бўлсун. Сўнгра муаммо қоъидаларини билганларга ҳалиги яшурун аслини билдирамай, шу байтни ўқуйдир. Улар тиришиб, жон чекишиб билган қоъидалари юзасидан ҳалиги исмни топиб айтадирлар.

Бу ўйуннинг шеър, адабиёт билан олиш-бериши бўлмагани маълум. Бироқ, бизнинг бурунги шоирларимиз шеърдан, адабиётдан санағанларда, унинг йўлида мияларини чурутганлар. Ҳатто буни ўз бошича бир «фан» (муаммо фани) атағанлар. Қоъидаларини кўрсатиб, китоблар ёзғанлар, мадрасада дарс этиб ўкуғанлар..!

«Муаммо» ўйунининг энг кўтарилган замони Навоий замонидир. Навоий замонида форси(й)ча, ўзбекча муаммо бирликда кўтарилган, форсий муаммола кўбрак аҳамият берилган десак-да, Бобирнинг анча муаммолари бордир.

Навоий «муаммо фани»(!)да айрича бир рисола ҳам ёзған⁶². Биз Бобир ҳам Навоий муаммоларидан бир-ики ўрнак кўрсатамиз:

Навоийдан (Боқир / بَا قَر / исмиға):

*Жаннат гулу насринига¹ бўлсанг муштоқ,
Гоҳ «ёр» юзига, гоҳ кафи пойига «боқ».*

Боқ сўзи ёр сўзининг юзи бўлған «и – ى»га қўшулса, ёқи исми чиқар, оёғи бўлған «ج» қўшулса, ёқир бўладир. Ёқир ёзилишда *Боқир* кабидир.

(Жунайид исмиға).

*«Оҳ» ўқин «жон»дин чекарсам ул париваш «ёд»идин,
Қолмас ул ёдимда ҳам фарёд онинг бедодидин.*

«Жон» сўзидан «оҳ»нинг ўқи бўлған () ҳарфи Ёд сўзida ҳам қолмаса, «й, д» ҳарфлари қоладир. «ж, н, й, д» ҳарфлари бирлашгач, эски имлода «Жунайид» (جنید) исми чиқадир.

Форс-араб адабиётидаги сўз ўйунларининг турлари кўбдир. Бироқ, бизнинг адабиётимизда муҳим ўрин тутконлари шуларгинадир.

Зотан, буларнинг-да, қолғанларининг адабиётга аҳамияти йўқдир. Шунинг учун бу тўғрида сўзни узайтиш лозим кўрилмади.

¹ Насрин – бир чечак исми.

ЭЛ АДАБИЁТИ

Ёзма адабиёт, эл адабиёти деб адабиётни икига ажратадирлар. Бу ажратиш тўғрисида ёш адабиётчиларимиздан В. Маҳмуднинг шу аҳамиятли фикрини тинглаймиз: «... лекин ёзма, эл адабиётини айирмоқ ва буларни жомиъ, мониъ таъриф қилмоқ қийиндир, ҳатто мумкин эмасдир. Ёзма адабиётнинг бир хусусияти ёзмалиги, икинчиси, асар эгасининг маълум бўлишидир, эл адабиётининг хусусиятида, шу суфатларнинг бўлмаслиги ва оғиздан-оғизга кўчиб юришидир. Энди таҳдил қиласли:

Биринчи: бир вақтлар ёзма ўлароқ тасбит этилган (майдонға чиққон) бир адабий асар йўқолди дейлик ва сўнгра унинг парчалари оғиздан-оғизга кўчуб юрди ва асар эгасининг оти ҳам унтилди дейлик.

Икинчи: оғиздан-оғизга кўчиб, асрларча юрган достон, мақоллар ёзилиб бир мажмуа ҳолига келтирилди дейлик (қандайки, бу кун ҳар ерда қилинадир).

Бу иковини қандай қилиб ажратиш керак ва қайсини қайсисига киргизиш керак?»⁶³.

В. Маҳмуд «Эл адабиётининг эгаси маълум бир киши эмас. Унинг эгаси халқдир» деган фикрни ҳам мана шундай юрутадир: «Ҳеч бир достон, мақол, топишмоқ, ашула йўқки, йигирма киши ўйлашиб тўкуған ёки «баста»лаган (боғлаған) бўлсун.

Ҳар бир достон, мақол, топишмоқ, ашула, асосан, бир киши томонидан чиқориладир-да, сўнгра умумийлашиб кетадир. Туркистоннинг сўнг шоирларидан Муқимий, Фурқат, Ҳазиний парчаларидан шундайлари борки, агар аллақайси токчаларда чуруб, қорайиб кетган баёзлардан кўруб эгаларини билган бўлмасоқ, уларни эл адабиётидан ажратта олмас эдик...».

В. Маҳмуднинг гапи жуда тўғри. Бу ики турли адабиёт орасидағи фарқни ёзмоқ, ёзилмағанлиқда ёки эгасининг белгили-белгисиз бўлганида кўрмак янгишдир. Шундай бўлса ҳам бизнинг санъаткор адабиётимизга қарши ўзининг самимийлиги, соддалиги билан ўз борлигини сақлаб келган бир адабиётнинг борлиги-да маълумдир. Бироқ, бунинг айирмаси ёзма бўлмаслигида, ё эгасининг маълум эмаслигига эмас, ўзининг руҳидадир. Шаҳарларда, сарой, мадраса теграларида йигилиб, маданиятча илгари босқон, иқтисобча кўтарилған, туйғуча-завқча ингичкаланган бир

«кўма» (зумра)⁶⁴дан кейинга қарасангиз, маданият, эътиқод, туйфу, завқ ҳам тушунчада тубанд қолған буюк бир кўбчиликни кўришингиз аниқдир. Мана шу кетда қолған кўбчиликнинг тушунишига, завқига, туйғусига, руҳига қаратиб ёритилған кенг бир адабий майдон, жудаям кўп адабий асарлар бор. Мана шу асарларга биз эл *адабиёти деймиз*¹⁾. Бундағи ифода, услугуб, ўхшатишлар, суфатлашлар, мажозлар, истиоралар, қайнашлар ҳаммаси элники, эл тушунишига мос келтирилгандир. Ҳалиги санъаткор «кўма» (зумра) шоирларининг ҳеч-да ёқтирмағанлари таъбирлар, ўхшатишлар эл адабиётининг энг чиройлик қисмидир. Буни мисоллари билан кўрсатайлик:

*Лапар айтсанг тўйда айтғил,
сулув қизлар қочаро,
Очилмаған гул ғунчани
булбул сайраб очаро.*

*Кўзам олиб су(в)га чиқсан оҳ урадир бир йигит,
Кўзам қўюб қулоқ солсан, ёрдан айрилған йигит,
Ёрдан айрилған йигитнинг ёри мен бўлсаммукин?
Қўлига қирғий бериб, кўксига жон берсаммукин?*

(Эл лапари)

*Кўрмасам бир замон тоқатим йўқтур,
Мени зор ингратиб, қўзим, айрилма.*

*Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Хижрон ўти бирла бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроқлаб,
Шунқорим, лочиним, қўзим, айрилма.*

(Урганжлик Андалибинг «Юсуф-Зулаихо»сидан)

Мана бу шеърларда: *Очилмаған гул ғунчанинг булбул сайраши билан очилиши* каби чиройлик киноя, кўза олиб су(в)га чиқмоқ, қўлга қирғий бериб, кўкрагида жон бермак, сезигига қўзи, шунқор, лочин деб ундумак «кўма» (зумра) шоирларимизга ёқатурған таъбирлар эмасдир. Мана эл адабиётини «адабиёт»дан (тор санъаткорона адабиётдан) айриған нарса, унинг ёзилмағанлиги эмас, унинг руҳидир. У соддадир, табиийдир, кўбчиликнинг завқига яарлиқдир! Кўруладирким, бу масъалани, тўғриси, бу адабий ҳодисани ёзиш билан эмас, синф масъаласи билан изоҳ этмак тузукрак бўладир.

¹⁾ Мана шу мулоҳазага топиниб, А. Саъдийнинг «Эл адабиёти»ни омма адабиёти дейишига ҳақ бергум келадир (*Фитрат*).

Эл адабиётидан саналған асарларнинг эгалари кўбчиликнинг «кўма» (зумра) шоирлари томонидан ёзилған асарлар орасида кўбчиликнинг туйғу, завқига ёқиб, эл адабиёти қаторига киргандар ҳам бордир. Вадуд Маҳмуддинг айтгани Фурқат, Муқимий, Ҳазиний «парча»лари шу қатордандир. Эл адабиётидан саналған асарлар кўбчиликнинг туйғусига, завқига шундай мос келадирким, у буларнинг эгаларагига аҳамият бермайдир-да, асарни ўзиники қилиб оладир.

Бизда эл адабиётининг турлари шулардир: *ашула*, *эртак*, *мақол*, *топишмоқ*, *лапар*, *достон*. Энди буларни биртадан кўруб ўтайлик.

Куй, оҳанг билан ўқилатурған шеърлар, тизмаларга *ашула* дейиладир. Ашулаларимиз кўбрек миллий вазн (бармоқ вазни)да бўладир.

Ашула, шеърларимиздан энг кўби тўртликлардир. Бир ашулада ўқилатурған шеърлар олти-етти тўртликдан иборатдир. Бироқ, бир-ики мисраъ «нақарот» ҳар тўртликда айланиб турадир.

Ҳар тўртликнинг ўзига маҳсус қофияси бўладир. Ҳар тўртликда биринчи, икинчи, тўртинчи мисраъининг қофияланиши бир турли бўлуб, учунчи мисраъ қофиясиз, бошқа бўладир:

*Бекижон укам –
Жўхори экдим кечки,
Ёнидан қилдим бачки,
Ёргинам эсон келса,
Бекижон укам, ёрларам
Ҳар мозорга беҳ эчки.*

(бу нақаротдир)
Сув келар гулдир-гулдир,
Севганим қизил гулдир.
Севганим топилмаса,
Ўлганим ўшал кундир.

*Ариқ тўла сув оқар,
Сув тагида қум оқар,
Севганим ташлаб кетса,
Менга кулиб ким боқар?*

Шу ашуланинг тўртинчи бандига келган қофия йўсуни бирдан ўзгариб қоладир. Юқоридағи бандларда 1-, 2-, 4- мисраъ қофиясиз экан, тўртинчи бандда 1-, 3- мисраълар қофиясиз, 1-, 4- мисраълар қофияли бўладир.

*Боғ айланиб шафтоли,
Учган кимнинг каптари,
Айтсам адo бўлмайдир
Бевафонинг дафтари.*

Яна бешинчи бандда эса қофия бурунги йўсунга қайтадир:

*Боғинг бўлса қўра қил,
Ўқлунг бўлса мула қил.
Муллаликка кўнмаса,
Сатангларга жўра қил.*

«Андижон борай» ашуласи:

*Қошингни қорасига,
Хол бўлай орасига,
Асло раҳминг келмайдир
Мусулмон боласига.*

*(Нақарот)
Андижон борай дедим, боролмадим
Роҳатлик қилаи дедим, қилолмадим

От минсам ҳам ўйнайман,
Минмасам ҳам ўйнайман.
Севиб олған ёримга,
Минг боқсам ҳам тўймайман.*

Бундан сўнг яна юқоридаги нақарот айтиладир. Ондан кейин яна тўртлик, яна нақарот давом этадир. Нақаротсиз тўртликлар билангина юрган ашулалар ҳам бордир. Баъзи ашулалардағи тўртликларда қофия биринчи, икинчи, учинчи мисраъларда бир турли бўлиб, тўртинчи мисраънинг ўзи ҳар бандни тўртинчи бўлиб такрор этадир:

*Энди сендек, жоно, жонон қайдадир,
Кўруб гул юзингни боғда бандадир,
Сақлай ишқим токи жоним тандадир,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир.*

*Меҳринг ўти тушуб ногоҳ жонларга,
Парвойим йўқ зарра хонумонларга,
Лола янглиғ тўлуб бағрим қонларга,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир.*

Ҳосили шулким: эл ашулаларида шеър кўбрак тўртлик бўлади. Ҳар тўртлиқда бир-ики мисраъ нақарот бўладир: бўлмаганлари ҳам бор. Қофия бордир, бироқ ўрни белгили

эмасдир. Тўрт мисраъда қофия бўлғани каби 1-, 2-, 3- да ҳам бўладир. Бир-ики мисраъ қофиясьиз ҳам ўтиб кета берадир.

Эл адабиётидағи ҳикояларга эртак дейиладир. Эртак эл шоирларининг хаёллари ёрдами билан тузиладир. Булардан бири Абубакр Диваев имзоси билан нашр этилган «Эрксиз фолчи» эртагидир. Ўлкамизнинг энг зааралик қуртларидан бўлған фолчи-дуохонларга жуда чиройлик этиб кулгани учун муҳимдир¹⁾. Бу чиройлик эртакнинг қисқача мазмуни мана шундайдир: *Бир чолнинг хотуни ҳаммомга борадир. Ҳали ўзини ювуб бўлмаған экан, «подшоҳ фолчисининг хотуни келадир» деб ҳаммомни бўшатадирлар. Ярим ювунған ҳолда кампирни ҳам чиқарадирлар.*

Кампир уйига келгач, «сен нега подшоҳнинг фолчиси бўлмадинг», деб эри билан урушадир.

Чол, ҳой ундаи бўлса фолчи бўлайин, дейдир-да, фолчиллик асбоблари топиб, бозор бошида ўтурадир. Подшоҳнинг одамлари узоқ бир вилоятнинг солугини йигиб, хачирларига юклаб келаётганда йўлда бир хачир олтунни йўқотиб, подшоҳга хабар берадирлар. Подшоҳ ҳалиги чолни чақирадир. Бир хачир олтунни топиб беришини сўрайдир. Умрида ҳеч фолчиллик қилмаған чол нима десун!

Хачирнинг йўқолған жойини сўрайдир. Оғир юки бўлған ҳайвоннинг шу жойдан узоққа бора олмағанин ўйлаб, «шул йўқолған хачирингиз қўшиналардан бўлған бир боғда ётибдир» (деб) жавоб берадир. Подшоҳ одамлари от чопиб бора-дирлар ва хачирни топиб келтирадирлар.

Бир кун подшоҳнинг хазинасини ўғирлайдирлар. Подшоҳнинг фолчилари тополмайлар. Бизнинг ёлғон фолчимизнинг билмай қилған бир иши натижасида бу ҳам топиладир. Чол фолчи бутун фолчиларнинг бошлиги бўладир. Чол фолчи сирининг очилишидан қўрқадир. Бир кун ҳаммомда шу мисраларни ўйлаб турадир-да, энг сўнг ўзини девона қилиб қутлишига қарор берадир. Ҳаммомдан яп-яланғоч чиқиб, подшоҳ саройига югуриб келадир, таҳтга ўтирган подшоҳни ёқасидан тортиб ерга ийқитадир. Подшоҳ таҳтдан узоқлашғач, таҳт устидағи айвонча бирдан чўқадир. Буни ҳийлакор чол дарров бошқа ёқча бурадир. «Тақсир, ҳаммомда эдим. Шу айвончанинг ийқилиши менга маълум бўлди. Сизни қутқариш учун мана шундай яп-яланғоч келишга мажбур бўлдим» деб яна

¹⁾ «Билим ўчоги» журнали, 1-сон, 99-бет.

анчагина инъом оладир. Бир кун подшоҳ бир чигирткани тутмоқчи бўладир, ики йўла қочириб, учинчи йўли тутадир. Чолни чақириб қўлимда нима бор? деб сўрайдир. Чол энди бу гал қўлга тушганига аниқ ишонадир. Ҳеч бир ҳийла тополмайдир. Ўзининг ики йўла подшоҳни алдаб, энди қўлга тушканига ҳасратланиб, «бир сакрадинг қутулдинг, ики сакрадинг қутулдинг, учинчисида тутилдинг», дейдир. Подшоҳ эса «Бале, чол, топдинг» деб қўлини очадир.

Мана шундай бўлуб ўзининг фолчи эмаслигини яхши билган чол аҳмоқ хонлар саройида улуғ фолчи аталиб юрадир».

Достон – бу, асосан, эртакдир. Бироқ, ўзининг қаҳрамонларининг бўлуши, узун ҳам кенглиги, соф тизим ёки тизим-сочим аралашлиги, баҳшилар томонидан чолғи билан айтилиши билан эртаклардан айриладир. Достон улуғ воқеаларга аралашкан қаҳрамонларнинг қилған ишларини тасвир қиласидир. Тартиб эткучилари, айтиб бергучилари «баҳши» аталған эл шоирларидирлар. Достон нуқул тизим бўлғани каби тизим-сочим аралаш ҳам бўладир.

Бу достонлардан бири – эл адабиёти йўлида тиришгучиларимиздан ўртоқ Фози Олимнинг 1922 йилда Тошкент ва Самарқанд уездларида яшайтурған ўзбекларнинг машҳур оқинлари – Ҳамроқул баҳши ва Фозил жиров Йўлдош ўғлининг оғзидан ёзиг олғани «Алпомиш» достонидир.

Ўн олти уруқ Кўнгирот элида Довонбий деган ўтди. Довонбийдан Олтинбий деган пайдо бўлди... деб қисқа, жумласи очиқ, фасиҳ бир сочим билан бошланған бу достон сочим, тизим аралаш достонлардандир. Достоннинг қаҳрамонлари Бойбўрининг ўғли Алпомиш, Олтон билан Бойсари қизи Барчинойдир. Алпомишнинг мусулмонча оти Ҳакимбекдир. Ўзи мадрасада таҳсил кўрадир. Бир кун отасига закотдан маълумот берадир. Отаси Бойбўри Бойсарининг молидан закот талаб қиласидир. Бойсари акасига закот бермайдир. Кўнгирот элидан кўчадир. Мусулмон бўлмаган қалмоқ юртига бориб, қўнадир. Ондаги ботурлардан Қоражон билан Кўкалдош унинг қизи Барчинойга ошиқ бўладирлар, уни олмоқ истайдир: бу хабарни эшиккан Алпомиш ўзининг севгилисини қутқармоқ учун отланиб чиқадир. Воқеа шунинг теграсида юрадир.

Достонда қаҳрамонларнинг ўзаро сўzlари тизим билан борадир. Баҳши буларнинг қаёқча борғанларини, нималар қилғанларини сочим билан айтадир. Сочимлари енгил,

очик, қулай онглашиларлиқдир. Сўзнинг табиий боришини бузмасдан, ора-сира сажълар ясайдир. Баъзи жойларда сочимлар ярим тизим шаклини оладир: *Тўқсон отни Йўқсон ботур минади. Жарашига жияк совут кияди. Эрта билан намоз вақти бўлганда Бойсарининг овулина келади.*

Тизимлари бармоқ вазнидадир. Қоғия тўғрисида эркли бир йўл тутилған. Қоғияси бўлса ҳам белгили бир тартиб билан эмас. Қоғиясиз мисраълари ҳам бор:

Кўкалдош:

— *Бойсари ака, эшиш меним сўзимди,
Тўқсон полвон энг каттаси ўзимди.
Барчинойни тўқсон полвон талади,
Олиб чиққун Барчин деган қизингди,
Барчиной сайласин, бўлсун анга бош.*

Бойсари:

— *Айтканингга, эй Кўкалдош, кўнмайман.
Мол эмасман, ҳайвонингга юрмайман.
Барчинойнинг Алномишдай эри бор,
Ул тургандা сенга қизим бермайман.
Алномишим бу чоғда ёшдир,
Ёш бўлса ҳам Кўнгирот элига бошдир,
Бу сўзнинг эшишса Оллон келади,
Қасд айласа Оллон элинг олади.
Тўқсонингга қирқ кун қирғин солади.
Бир Барчин деб солса бошингга балони,
Бир Барчин деб қир(қ) Барчининг олади.*

Бундан бурун ҳам ёзишга ўткарилган эл достонлари бизда кўбdir: «Санавбар», «Тоҳир-Зухра», «Баҳром-Гуландом». Хивалик Нурмуҳаммад Андалибининг «Юсуф-Зулайҳo» ҳикояси шу йўсинда ёзилған, ҳатто босилған эл достонларимизданdir¹⁾.

Буларнинг энг муҳими «Аҳмадбек», «Юсуфбек» достонлариидир. Шу достонларнинг-да ҳаммаси сочим-тизим аралашдир. Сочимларида «Алномиш» достонида бўлған фасиҳлик йўқдир. Сабаби булар(ни) баҳшилар айтқонча ёзилмай, у замонги ёзиш йўлларига эргаштирилгани бўлса керак. Тизимлари юқорида ашула шаклида кўрганимиз тўртликлардан тузулган:

¹⁾ Буларнинг ҳаммаси сариқ қофозда, ёмон янглиш, ўқулмас ёзий (ёзув) бирла тошбосмада босилған, текширишкя ярамайдир. Илмий марказимиз ҳиммат қилса-да, шуларнинг ҳаммасини йиғиб, тузатиб, иҳлай бостиrsa...

*Язидалардин оғир лашкар келибдири,
Юсуфбекка йўқ савдолар солибдири,
«Валлоҳ аълам» Юсуфбек қул бўлубдур,
Туринг, беклар, айриб олай жонимни.*

*Бизни йўқлаб кўздин ёшни тўкмасун,
Банди бўлуб, марднинг кўнгли чўкмасун,
Эй йигитлар, бизнине¹⁾ бўлмасун,
Туринг, беклар, айриб олай жонимни.*

*Амирбекнинг онгланг энди сўзини,
Ақлингизга келиб онгланг тўгрини,
Худо ёр бўлса бир қирсоқ кофирини,
Туринг, беклар, айриб олай ёримни.*

Бу йўсиндан бошқа, эски ғазал шаклида қатор қофия била ёзилған (эл) тизмалари ҳам бор.

Лапар

Эл адабиётининг энг муҳим турларидан бири *лапардир*. Бу тўғрида шоиримиз Элбек мана бундай дейдир²⁾: «Бурунларда боболаримиз томонидан тўй-тўйга кўчурилиб, буюк ҳавас билан айтилиб келган бу «адабиёт» буқун сўнар ҳолга етмишdir. Лапар «опера»га ялтироқ (яқинроқ бўлиши кепрак – X. Б.) бир руҳда айтилган асар бўлиб, буни қизнинг никоҳидан бир-ики кун бурун ўйун кечасида «куй» билан айтиб ўқийдирлар. Мунда келин бўлгучи қиз ўзининг яқин ўртоқларини чақириб, «базм кечаси» ясадидир. Бунинг бир кечасига қизлардан ташқари хотунлар, куёв томонидан йигитлар ҳам келадирлар. Бу кўнгулли кечани бошқариш иши қари хотунларга топширилғанликдан улар тартиб сақлаб, кечани жуда яхши ўтказадирлар. Бу ясалғуси базм кечасида қизлар ва йигитлар ўзларининг кўнглидаги нарсларини лапар йўли билан бир-бирларига онглатадирлар. Лапарни бошлаш олдида қизлар билан йигитлар орасида турғуси хотунлардан бири лапарнинг бошланғичи бўлған кўйидаги лапарни айтиб, уларни лапарга ундейдир.

Бошланғич лапар:

*Лапарнинг аввали боши – мармар тоши,
Чит рўмолни ҳўл қилған кўзимнинг ёши.
Чит рўмолим хосае,
Кўлимда чинни косае,*

¹⁾ Бир сўз тушиб қолған.

²⁾ «Билим ўчоги» журнали, 1-сон, 97-бет, 1922 йил. Элбек мақоласи.

*Қизлар лапар айтганда
Йигитлар қулоқ солсае¹⁾.*

Бундан сўнг йигитлар тартиб билан ушбу йўлда лапарни бошлайдир ҳам бир гал қизлар ва бир гал йигитлар айтиб, тонг отдирадилар:

— *Лапар айтсанг тўйда айтгил
сулув қизлар қочаро,
Очишмаган гулгунчани
булбул сайраб очаро.
Эй булбул, мунча сайрайсан
тогу тошни ўйдурууб,
Иссиқ-совуқ сув ичарсан
мой юракни куйдурууб...*

— *Кўзам олиб сувга чиқсам оҳ уродур бир йигит,
Кўзам қўйиб қулоқ солсам, ёрдан айрилған йигит.
Ёрдан айрилған йигитнинг ёри мен бўлсаммукин,
Кўлига қиргий бериб, кўксида жон берсаммукин?*

— *Дарёning нарёгида бир туб гўза,
Ул гўзанинг тагуда олтун кўза.
Жон янга, жоним янга, арзим сизга,
Бир кеча қўшууб қўйинг қаро кўзга.*

— *Дарёning нарёгида қўй берамиз,
Тўтиқуш боласига тўй берамиз,
Тўтиқуш боласига ипак керак,
Ёр билан ўйнашмоққа юрак керак.*

— *Қизларжон, қайнар булоққа бошламанг,
«Моли кўб» деб бой боласин хушламанг,
Мол дегани қўлнинг кири, ювса кетар,
ТИрик қўлга мол етар, ўлган кетар.*

— *Субҳидамнинг салқини сўлдирди гуллар баргини,
Кимга айтиб, кимга йиглай бевафо ёр дардини?*

*Бевафо ҳаргиз вафодор ўлмади,
Тол ёғоч аста мевадор ўлмади.*

Топишмоқ

Баъзи нарсаларнинг отини айтмасдан суфатларини, белгиларини айтиб, бошқаларга топтиришга *топишма* дейилладир. Эл орасида адабий ўйунлардан саналадир:

¹⁾ Бу олти мисраъни ўртоқ Элбек тўрт мисраъ қилиб кўрсаткан. Мен унинг сўнг ики мисраъини оҳангига қараб тўрт мисраъ қилдим. Ҳаммаси олти мисраъ бўлади.

*Қишида келар,
Ёзда кетадир.*

(Буғ)

Эшик орқасида бели боғли қул ётадир.

(Сунурги)

*Пак-пакана бўйи бор,
Етти қабат тўни бор.*

(Суғон)

*Олтита оёғи бор,
Икита туёғи бор.*

(Тарози)

Мақол

Элнинг кун кўрган, иш ўткарган синалишли қарилари томонидан айтилган ҳикматли, қисқа, маъноли гаплардир-ким, эл орасида «яшаш қонунлари» каби хукм суруб, тилдан тилга юруйдир: *Синамаган отнинг сиртидан ўтма. Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл.* Чумчукни (ҳам) қассоб сўйсин. Чумчукдан қўрқсан тариқ экмас. Оч қорним – тинч қулогум. Ўз уйим – ўлан тўшагим. Бўзчи белбоқса ёлчимас. Мулла билганин ўқур, товуқ кўрганин чўқур. Ётиб қолгунча отиб қол. Оғзи қийшиқ бўлса-да, бой боласи сўйласун.

АДАБИЙ АСАРЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Адабий асарларда шеърий ижодларни⁶⁵ учка ажратадирлар:

1. Юракчилик–лирика.
2. Ривоя–эпос.
3. Томоша¹⁾.

Лирика: шоир ўзининг қайғи-армонларини, тилак-орзуларини, туйғу-сезгиларини тасвир этмак тиласиги билан тўлқунли, ҳаяжонли шаклларда яратилған асарларга лирика дейиладир. «Юракчилик–лирика» шеърларнинг ривоя, томоша асарларидан айирмаси каттадир.

Ривоя: томоша асарлари онглатиш йўли билан юрадир.

¹⁾ Адабиётчилар бундай «томуша» ўрнида «драма» дейдилар. Ондан кейин бу драмани фожиа, кулгу, драма деб учка бўладилар, бошдағи драмани кенг маъноси билан драма сўнггисида эса тор маъноси билан драма деб ажратадилар. Мен мана шу қийинчиликдан қочиб кенг маъно билан драмани *томуша* дедим-да, *драма* сўзини тор маъносига қолдирдим.

«Юракчилик—лирика» эса сездириш, туйфулантириш, тўлқунлаштириш тилаклари билан майдонга кирадирлар.

Ривоя, томоша асарлари воқеадаги хаёлдан⁶⁶ бир воқеани тасвир қилиш йўли билан мақсадларига қараб борсалар, «юракчилик—лирика» шеърларида энг катта рўлни оҳанглар, хаёллар, тўлқунлар, туйфулар ўйнайдирлар.

Бизда бурунгилардан Навойи, Бойқаро, Бобир, Лутфий, Машраб кабиларни «лиризм»нинг энг катта кишилари санайдирлар. Уларнинг фазаллари «юракчилик—лирика» шеърларининг энг гўзал намуналари дидир.

Янгилардан эса «лирика»нинг энг яхши намуналарини бизга Чўлпон билан Боту берадир. Чўлпоннинг «Кел бери», «Виждон эрки», «Нима», «Кетганингда» деган шеърлари билан, Ботунинг «Тўлқуним», «Умид сўзлари», «Юрак тўлқуни» деган шеърлари «юракчилик—лирика»нинг чиройлик мевалари дидир.

ТОМОША

Агар воқеадаги ё хаёлдаги бир ишни, бир воқеани тасвир этиш йўли билан юрганда тасвирлар шоирнинг, ёзувчининг тилидан эмас, шул воқеага аралашқон кишилар тилидан тасвир этилса, *томуша аталади*.

Бир воқеани шунга аралашқон кишиларнинг сўзлари, ҳаракатлари билан амалда тасвир этиб, тамсил, яъни саҳнада худди ўзи каби кўрсатиш тилаги билан ёзилған асарларга *томуша асарлари* дейиладир.

Томуша асарида саҳнада кўрсатиш (тамсил) тилаги борлиги сабабли муенинг гўзал чиқиши учун ёзғувчининг да аҳамияти каттадир. Адид-ёзғувчи чиройлиқ қилиб ёзса, ўйновчилар чиройлиқ қилиб ўйнасаларгина асар муваффақият билан чиқадир. Бироқ, энг муҳим рўл адид-ёзғувчининг ўзидадир. Ёмон бир ёзғучи томонидан ёзилған, санъатга тубан бир асарни уста артистлар ўйнамайлар, ўйнаслар-да яхши чиқара олмайлар. Яхши ёзилған бир асар ёмон ўйновчиларга учраса, шул биргина ўйундағи қийматини йўқотадир. Бироқ, ўзидаги адабий қийматини икинчи йўли яхши ўйновчилар томонидан муваффақиятли чиқмоқ ҳақини сақладайдир.

Томуша асари бир ёки бир неча бўлакдан иборат бўлиб, ҳар бўлагига *парда* дейиладир. Томуша асарининг мундарижаси уч асос бўлакка тартиб этиладир. 1) Богланиш;

2) бориш; 3) битиш. *Боғланиш* воқеанинг бошланғичи ҳукмидა бўладир. Бундай воқеадаги кимсаларни бирлаштириб, воқеага тўғри сурмак учун йўллар изланадир, шул кимсаларнинг воқеага воқеани туғдириш учун ўзаро боғланишлари кўрсатиладир.

Бориш воқеанинг боришини, *битиш* воқеанинг натижасини кўрсатадир, бу уч асос бўлакни неча пардага ёзиш тўғрисида қатъий бир сўз деб бўлмайдир: уч пардада, беш пардада, биргина пардада кўрсатиш мумкинdir.

Томоша асарининг муҳим қисми воқеа кимсалари тилидан ёзилған сўзлардир. Орада кимсаларнинг келиб кетишиларини, сўзлаш чоғидаги турмушларини, ҳаракатларини ёзгучи ўз тилидан онглатиб ўтадир. Бу сўз ёй ишорати аталған ишоратлар⁶⁷ орасида ёзиладир. Бу сўзларнинг вазифаси саҳнада ўйновчиларга раҳбарлик қилмоқдир. Томоша асарида воқеага аралашқон кимсаларнинг ўзаро гаплашмакларига диўлўг, ёлғузча гаплашмакларига мўнўлўг дейиладир.

Томоша асарларидағи аралашқон кимсалар орасидан биртаси шул воқеада катта ўрун оладир, воқеа маркази бўладир. Бунга воқеанинг ёки асарнинг қаҳрамони дейиладир. Томоша асарининг муваффақиятли бўлуб чиқиши учун кўзда тутилмоғи лозим бўлған шартлар шулардир:

1. *Тўлалиқ*: воқеага аралашқон кимсаларнинг характерлари, руҳий ҳолатлари бутунлай очилған бўлсун. Асар нима мақсад билан ёзилған эса, томошаларни ўз мақсад сари тортиб, элтиб эриштурсун. Кимсаларнинг характерлари, руҳий ҳолатлари буткул очилмай қолса, ўз томошачиларини туб тилагига эриштира олмаса, асар тўла очилмаган саналадир.

2. *Бирлик*⁶⁸: туб тилакнинг⁶⁹ очилишига керак бўлмаған кимсалар, кўринишлар, диўлўт, мўнўлўглар асарга киргузилмасун. Туб тилакнинг очилишига хизмат қилмаған кимсалар, кўрунишлар, воқеага сира бойланмаган диўлўт, мўнўлўглар асарнинг бирлигини бузадир. Бироқ, асарда бирлик бўлсун деб бир турлилик қилмоқ, яъни ондағи кимсаларни, кўрунишларни, воқеаларни, сўзларни бир турлироқ олиб бормоқ ҳам тўғри эмасдир. Бунга бирлик эмас, *бир турлилик* дейилади. Умуман, адабий асарлар учун бирлик қанча фойдалик эса, бир турлилик шунча заарлиқдир, ярамайдир. Томоша асарларида кимсаларнинг, кўринушларнинг тез-тез ўзгариб туришлари яхшидир. Бироқ, бу ўзгаришлар асарнинг туб тилагидан узоқлашиб бирлигини бузмасун.

3. *Тўғрилик*: асардағи кимсаларнинг характерлари тўғри кўрсатулсун. Воқеалар, гаплар характерларига мос келсун. Диўлўт, мўнўлўглар табиийликдан, ҳаётийликдан айрилмасун. Диўлўт, мўнўлўглар ўз эгаларининг илмий, адабий кучларига мос келарлик бўлсун.

«Томоша асарларидағи воқеада аралашқон кишиларнинг биртаси воқеанинг маркази бўладир, воқеада катта ўрин оладир. Бу киши воқеанинг қаҳрамонидир» деган эдим. Шул қаҳрамоннинг ҳаётда бир тилаги бўладир. У шул тилак йўлида тиришадир, тўсуқларга қарши кураш очадир. Мана шу асар қаҳрамони томонидан очилган курашнинг шаклига кўра томоша асарлари учка бўлинадир. Асар қаҳрамонининг кураши кичик, тубан, кулунч, масқара бўлса, томоша асари *комедия* аталадир. Уйғуннинг «Туркистон табиби» деган бир томоша асари бор. Онда «Туркистон табиби» бўлған кишининг тилаги ёлғондан табибликка от чиқариб, ўзининг тирикчилигини таъмин этишдир. Бу тубан тилак йўлида унинг кўрган ишлари, қылған курашлари кулунч, майда, масқарадир. Шунинг учун «Туркистон табиби»га биз комедия (кулгу) деймиз.

Асар қаҳрамонининг тилак йўлидаги курашлари драмадаги курашдан кучли бўлса, ҳалокатларга, қонли воқеаларга бориб тўхтаса, *трагедия (фожиа)* бўладир. Беҳбудийнинг «Падаркуш»и ҳам «Абулфайзхон», «Абу Муслим» каби томоша асарлари трагедия (фожиа)лардир.

Бу уч турли томоша асарлари кўбрек сочим йўсунда ёзиладир. Тизим билан ёзилғанлари ҳам бўладир. Тизим йўсунда ёзилиб, куйларга боғланиб, саҳнада мусиқа билан ижро этилса, унга *opera* дейиладир. Опера гўзал санъатлардан мусиқа билан адабиётни саҳнада бирлаштиргани учун томоша асарлари орасида муҳим ўрин тутадир. Оврўпа гўзал санъатлар дунёси операга жуда катта аҳамият берадир. Бизда операчилик йўлида отилған биринчи одим Фулом Зафарийнинг «Ҳалима»сидир.

РИВОЯ

Воқеада, ё хаёlda бўлған воқеаларни ёзғувчи-адиб тилидан тасвир этиб ёзилған асарларга *ривоя* дейиладир. Ривоя: масал, достон, ҳикоя, рўмон отлари билан тўрт асос қисмга ажраладир.

Масал: ҳайвонларга, баъзан жонсиз нарсаларга нисбат бериб ёзилған киноялти, ибратли ҳикоялардир.

Масаллардаги воқеалар кўбрак ҳайвонлар орасида тасвир этиладир. Бироқ, бу жудаям лозим эмас; воқеани жонсиз нарсалар орасида тасвир этиш ҳам мумкиндири. Чунки, у воқеага аралаштиргон ҳайвонларнинг-да, жонсиз нарсаларнинг ўзлари мақсад бўлуб олинмайлар. Улар одамлардан киноя қилинуб, одамлар ўрнида олинадирлар. Масаллар ўқувчиларга қандай бўлса-да, бир ибрат бериш тиласи билан ёзиладирлар. Масалнинг мақсади бўлған «ибрат» баъзан масалнинг охирида унинг бир натижаси қилиб, очиб кўрсатилиладир. Бизда бунга «қиссадан ҳисса» дейиладир. Баъзан-да масалнинг ибрати очилиб кўрсатилмайдир. Масалнинг боришидан онглашилиб қолған бўладир. Энг яхшиси ҳам шудир.

Бизнинг адабиётимизда Навойининг форсийдан кўчирагани «Лисон ут-тайр» китоби каттакон бир масал бўлғани каби Гулханий шоирнинг «Зарбулмасал»ида бир масал, замонамизда эса масалчилик йўлида шоиримиз Элбекнинг онча хизматлари бўлиб турадир.

Биз унинг масалларидан биртасини тубанда ёзиб кўрсатамиз:

Ики тулки

Бор эди бир ўрмонда ики тулки,
Уларнинг тириклиги эди турли.
Бири ҳар кун тўқайлиққа томон кетиб,
Овқатини ўтказарди эмгакланиб.
Икинчиси овлар эди боғчаларни,
Ерди ундан ўғирлаб кўб емишларни.
Бир кун булар йўл устида кўрушилар,
Бир-биридан ҳол-аҳвол сўрушилар.
Ҳар икиси ўз турмушин сўзлаб ўтди,
Бу орада бир кўб сўзлар бўлуб кетди.
Сўз ичиди ўғри тулки ўз турмушин,
Кўб мақтади унда еган бор емишин.
Гўё унинг айтишича боғ емиши,
Ҳеч меҳнатсиз, бутун унинг қўлида эди.
Бу сўзларга у тулкининг ақли шошди,
Тўхтамади ул-да шундан оғиз очди.
Ўз ишининг машаққатсиз бўлмаганин,
Меҳнат билан сира қорни тўймаганин
Айтди, қўймай, барчасини куоб-ёниб,
Ўғри тулки тинглаб турди қулоқ солиб,
Сўзлар битгач ики ёқдан, ўғри тулки
Деди, қараб ўртогига: «Кел буни е,

*Бундан сўнгра менинг ила бирга бўлгил,
Корнинг тўйиб, мендек сен ҳам ўйнаб кулгил
Деб, ул тулки ўзи билан олиб кетди,
Узоқ бормай, булар битта боққа етти.
Ҳар икови боф ичига кирйшилар,
Боғда бўлған емишлардан ейшишдилар.
Шул чоқ боғбон булардан тез хабар топди,
Хой-хой билан булар томон қараб чонди.
Ўғри тулки тез-теззигина кўрган йўлдан,
Яшириниб, билдириласдан чиқиб қочди.
Ҳалиги тулки йўл билмайин тутулиб қолди,
Кўркүшидан титраб-қақшаб,вой-войлади,
Бунинг товушин эшиштагач ул ўғри тулки
Қаттиғ товуш билан чақириб буни деди:
— Энди қачон кўрушамиз, ҳам қаерда?!
Икинчиси жавоб берди йиғлабгина:
— Эрта билан кўрушамиз тери бозорда.*

(Элбек)

ДОСТОН

Эл адабиёти фаслида айткан эдик: буюк воқеаларга аралашқон қаҳрамонларнинг бошидан ўтказганларини тасвир этиб ёзилған шоирона асарларга *достон* дейиладир.

Достонларни тўртка ажратмоқ мумкинdir:

1) қаҳрамон достонлари; 2) классик достонлар; 3) тақлидий-классик достонлар; 4) янги замон достонлари.

Қаҳрамон достонлари: ҳалқ қаҳрамонлари аралашқон буюк воқеаларни тасвир қилиб, ҳалқ баҳшилари томонидан ҳалқ чолгулари билан ўқилған достонлардир. Ўзбекча «Алпомиш» достони ва бошқалар каби. Китобимизнинг эл адабиёти фаслида бу тўғрида анча сўзланди.

Классик достонлар: ҳалқ орасидағи қаҳрамон ашулалари, қаҳрамон достонлари ҳам шуларга оид эртаклар талантли-истеъоддли санъаткор бир шоир томонидан тўпланиб, бир-бирига бойланиб, безаниб, тўла, улуф бир достон шаклида тузулган бўладир. Форсларнинг «Шоҳнома» деган китоблари шундай бўлуб тузилган. Машхур Эрон шоири Фирдавсий Эроннинг тарихи, афсонавий қаҳрамонлари тўғрисида бўлған ҳалқ ашулалари, ҳалқ достонлари, ҳалқ эртакларини йиғиб, ўттуз йил тиришиб, шул «Шоҳнома»сини ёзған. Бундай достонларга *классик достонлар* дейиладир. Юнонларнинг машхур «Илиада» деган достонлари шундай

достонларнинг биринчиси ҳам атоқлиси ҳисобланадир. Бундай достонлар бизда йўқдир. Ёлгуз биз эмас, бутун турк адабиёти бундай классик достонлардан маҳрумдир.

Тақлидий-классик достонлар: отидан онглашилғандир: юқорида кўрулған классик достонларга эргашиб (тақлидий қилиб) ёзилған асарларга *тақлидий-классик достонлар* дейиладир.

Навойининг форс классик шоирлариға эргашиб ёзғани «Лайли-Мажнун», «Фарҳод-Ширин», «Ҳафт манзар»⁷⁰, «Искандарнома»⁷¹ отлари билан машҳур бўлған достонлари ҳамда балхлик Дурбекнинг «Юсуф-Зулайҳо»си шундай достонлардандир.

Янги замон достонлари: шоир-адиб эл адабиётига мурожаат қилмай, ўз маълумоти ё ўз хаёлининг ёрдами билан воқеий, хаёлий бир қаҳрамон тўғрисида достон ёсса, унинг асари «янги замон достони» аталадир. Машҳур чигатой-ўзбек шоири Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си билан букун ўзбек шоири Фулом Зафарийнинг «Чўлпон темир», «Воннайча» деган достонлари шул янги замон достонларидир.

Ҳикоя

Бир кимсанинг ҳолларини, бир воқеани тасвир этиб, ривоя йўсунли ёзилған асарларга ҳикоя дейиладир. Ҳикоя ўз қаҳрамонининг руҳий ҳолларини очиб берадир: тириклигимиизда бўлуб турған кўб воқеаларнинг қоронгу пучмоқларини ойдинлатиб кўрсатадир. Ёмонлиги тузуккина сезилмаган кўб одатларимизни бутун фожеъ натижалари билан гавдалантириб, ўзимизга кўрсатадир. Шунинг учун ҳикоя ҳаётда муҳим ўрин тутадир. Чўлпоннинг «Қорқўйнида лола», «Ойдин кечаларда»си ҳаётимизнинг фожеъ лавҳаларини тасвир қылғани учун муҳим ҳикоялардандир. Абдулла Қодирийнинг «Тинч иши»и, «Улоқда»си адабиётимиздағи гўзал ҳикоя намуналаридир. Шоир Элбекнинг «Қўшчи Турғун»и узун ҳикоядир.

РЎМОН

Ҳаётнинг белгили бир даврини кенг суратда тасвир этиб ёзилған асарга *рўмон* дейиладир. Достонда қаҳрамоннинг қилған улуғ, фавқулодда ишлари тасвир этиладир.

Ҳикояда бир воқеа, бир-ики киши, ҳаётнинг биргина ҳодисаси бутун ингичкалиги билан очиладир. Рўмонларда

эса асарнинг қаҳрамони, ё қаҳрамонлари қайси замонда, қайси муҳитда, қайси жамиятда яшаган бўлсалар, шуларнинг урф-одат, қонун, тилак, ҳавас, орзу, камчилик, ахлоқ, эътиқодлари ингичка ҳам кенг суратда тасвир этиладир.

Томоша асарларида кўрганимиз тўлалик, бирлик, тўғрилик каби шартларнинг рўмон билан ҳикояда ҳам бўлишлари лозимдир.

Ривоя асарлари орасида энг муҳим ўрин рўмонларга берилгандир; бироқ адабиётнинг энг оғир, энг қийин шўбаси ҳам рўмон ёзмоқдир. Бизнинг адабиётда Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»идан бошқа рўмон ҳали майдонга чиқмағандир.

АДАБИЁТДА ОҚИМ ИСТИЛОҲЛАРИ

Класситсизм. Тақлидий класситсизм. Сохта класситсизм. Ратсионализм. Сентиментализм. Рўмантизм. Симвўлизм. Мўдернизм. Реализм. Натурализм. Футуризм.

Класситсизм: Милоддан бурун машхур бир юонон танқидчиси⁷² томонидан юонон шоирлари ҳам аларнинг асарлари текширилиб, танқид этилиб, даражаларга ажралған. Мана шул вақтда даражаларга ажралған шоирларга *классик шоирлар*, асарларига-да *классик асарлар* дейилганким, бошқаларга ўрнак бўларлик *мумтоз асарлар* демакдир. Сўнграталар бу атама бутун адабиёт дунёсига умумий бир атама шаклида қабул этилган, ҳар миллатнинг адабиётида бўлған мумтоз асарларга, мумтоз шоирларга классик дейишган. Форс адабиётида Саъдийнинг «Гулистон»и, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомийнинг «Хамса»си классик асарлардан. Ўзлари-да классик шоирлар саналадирлар.

Тақлидий класситсизм: классик асарларни тақлид қилиб ёзилған асарларга *тақлидий классик асарлар* дейиладир. Форс классикларидан Низомийнинг «Хамса»сини тақлид қилиб ёзилған Навойининг «Хамса»си, форс классик девонларини тақлид қилиб ёзилған шеър девонларимиз тақлидий классик асарлар саналадирлар.

Сохта класситсизм: юоннинг класситсизм даври милоддан бурун эди. Онинг асарлари милоддан бурунгу Юнонистоннинг ҳаёт, табиат, ахлоқ, иқтисодий вазияти таъсiri остида майдонга чиққан эди. Ондағи таъбирлар, сўзлар атамалар, суфатлаш ҳам ўхшатишларнинг ҳаммаси шул милоддан бурунгу юонон ҳаётининг юмушлари эдилар.

Милоддан 15 асрдан кейин Оврўпанинг турли ўринларида шул юонон классик асарларини тақлид қилиш ҳаваси уйғонадир. Улар ўз ҳаётларидағи воқеаларни милоддан бурунғи шаклларда ифода қылмоқça тиришканлар. Ҳеч тушунмай, ўйламай, орадағи 15–16 асрлик бир замон айирмасини ҳисбога олмай, юонон классикларини тақлид қила берганлар. Мана шуларнинг асарларига сохта класситсизм асарлари дейилгандар. Бизда ҳам Эрон адабиётини ўйламасдан тақлид қилиб майдонға чиқарылған сохта классик асарлари кўбдир.

Ратсионализм: бу ҳар масъалада, ҳар хусусда ақлни устун кўрган, ақлға жуда юқори ўрун берган бир фалсафа (ақлийун фалсафаси)нинг атамасидир. Адабиётда ҳам шул фалсафага бойланиб, ҳалқни оқартиш, одамларга фикрий тарбия беришни асос қилиб олған адеб-шоирларга шул атама берилгандир. Бу оқимдаги асарнинг энг очиқ намуналари бурунғи турк адабиётида Юсуф Хос Ҳожибининг «Кутадғу билиг»и, Аҳмад бинни Маҳмуднинг «Хибат ул-ҳақо-йик»идир. Бизнинг чигатой-ўзбек адабиётида Навоий ҳам ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб», «Ҳайрат ул-аброр» каби асарлари билан бу оқимга хизмат қилған. Сўфи Оллоёр, Аҳмад Яссавий каби шоирларимизга келганда булар «диний оқартиш» шоирлари дидирлар. Буларга ҳар нарсадан юқори, устун бўлған ақл эмас, диндир! Оқартиш оқимининг очиқ ўрнаклари бизнинг жадидизм давримизнинг адеб-шоирлари бўлған Беҳбудий, Авлоний, Тавалло, Ҳожи Муинлардир.

Сентиментализм: бу ақлийун оқимиға қарши бўлған фалсафа (ҳиссийун фалсафаси) оқимининг атамасидир, мана шул фалсафа оқимига ёндошқон адабий оқим *сентимен-тализм оқими*дир, бу оқимдағи шоир-адиблар бу жисмоний, моддий дунёмиздан бошқа маънавий, руҳоний бир дунёнинг борлиғига ишонадир. Кўзимиз олдида оп-очиқ, яп-ялангоч турған мана шул моддий ҳақиқатдан бошқа бир анъанавий ҳақиқат бор деб ўйладир. Бироқ, «Қани бу ҳақиқат?», «Қани бу маънавий олам?» десангиз, унга ақл билан, фан билан, тажриба билан эришиб бўлмайдир. Унга бирдан бир йўл – туйғудир, ҳисдир, дейиладир. «Улар гумон қиласидирларким, доҳий шоирлар ва санъаткорларда бу маънавий оламга қараб кўрмак истеъдоди каттадир. Мана шу истеъдод кўмагида улар баъзи ҳақиқатларни ақлға, илмға қарағанда бурунроқ хабар берадирлар». Кўриладирким, бу оқим асос эътибори билан рўмонтизм оқимининг

ўртоғидир. Бизнинг адабиётда бу оқимнинг намояндалари тасаввуф маслакида бўлған шоирлардир. Энг буюк тасаввуфчи шоирларимиз Аҳмад Яссавийни шу оқимнинг кишиси деб кўрсатмак мумкиндири.

Рўмонтизм: санъат ҳар турли қайддан озоддир деган; кўнгил, туйғуни онгдан, тажрибадан юқори тутқон, идеализм кетидан юргурган адабий бир оқимдир. Бу оқимдағи шоир-адибларнинг фикрларига кўра шеър фалсафа билан диннинг аралашмасидан иборатдир. Булар ҳам маънавий олам, ички дунёларға ишонадирлар, ўзларини севадирлар, ўз туйғуларига энг катта аҳамият берадилар. Бизнинг инқиlobгача адабиётимиз бошдан-оёқ бир рўмонтизм тенгизидир. Рўмонтик форс адабиётидан озуқланиб, шунга эргашиб борған чифатой-ўзбек шоирларимизнинг ҳамалари рўмонтизм оқимининг кишилари. Уларнинг бошқа адабий оқимларга асар беришлари ёлғуз шу оқимға бир-ики асар бермак учунгина бўлған. Асл санъатларини, туб хунарларини эса рўмонтизм майдонида кўрсатканлар. Янги шоирларимиздан рўмонтизмнинг улуг намояндаси Чўлпондири.

Реализм: турмушни, ҳаётни бўлғани каби, хаёл бўёвла-ри билан бўяған адабий оқимға реализм (ҳақиқийлик) де-йиладир. Бу оқим шоирларининг асос йўллари ҳаётни, турмушни бутун инкичкаликлари билан ўрганиб ўргатиши-дир. Бизнинг янги адибимиизда Боту ҳам унинг ўртоқлари билан бирга рўмонтизмдан қутулиб, реализм майдонига кирмақдадир.

Символизм: рамзчилик демакдир. Бизнинг тасаввуфчи шоирларимиз орасида бу оқим жуда мақбул эди. Форсий тасаввуф адабиётидағи рамзчилик бизнинг сўфий шоирларимиз томонидан айрим қабул этилган. Уларнинг айтканича, шароб, ишқ, муҳаббат ҳам маърифатнинг рамзи. Шароб бергучи (соқий) тасаввуфдағи пир-устоднинг рамзи бўла-дир. Булардан бири «мен бу кеча соқий қўлидан бир пиёла май ичдим» деса, унинг бу сўзидан «мен пиримдан масла-кимизға оид янги бир нарса ўргандим» фикрини онглаш керак. *Символистлар* асос-эътибори билан рўмонтизм оқимининг кишиларидирлар.

Мўдернизм: бу оқим янги рўмонтизм оқимиидир. Бу оқим ижтимоий ҳаракатларга, фанний тушунишга қарши бир оқимдир.

Натурализм: бу оқим реализмдан айрилған бир оқим

кабидир, реализм оқими ҳаётни, турмушни тасвир этишкан берилса, бу оқим ёлғуз табиатнигина, онинг яхши ўрмонларини, юксак тоғларини, оқар сувларинигина тасвир этишкан бериладир.

Футуризм: бу оқим йигирманчи асрнинг бошларида Италияда майдонға чиққан бир оқимдир, футуристларнинг асослари ҳаракат ҳам тезликдир. Булар янги гўзаллик, машина гўзалликларини мақтайлар. Вазнда озодлик тарафдори бўлған футуристлар жумла тузишни ҳам нахъв қоидаларидан «озод қилмоқ» истайлар. Суфатлар, тиниш белгилари, кўмакчи сўзларни ишлатмайлар. Феълларни ҳеч ишлатмайлар, феъл ўрнида «иш исмлари»дан «ёзиш», «ўкуш», «келиш...» кабиларнига ишлатадирлар. Шеърда рақам ишлатмакни мақбул кўрадирлар. Ўзларича янги сўзлар ясайдирлар. Бизда бу оқимнинг намояндаси Олтойдир.

ЎҚУВ

(Биринчи бўлак. Ибтидойи мактабларнинг сўнг синфлари учун)

ПИЛЛА УРУФИ

Марғилон шаҳрида Севар биби денилган (деб танилган) бир хотун бор эди. Бир куни мени кўруб дедиким:

— Бундан беш йил бурун ман кўп қашшоқ эдим. Эрим ўлган, ундан ики кичкина қиз қолган эди. Унинг-бунинг уйини супириб, кийимини тикиб, кун ўтказардим. Бир кун иш тополмадим. Ёнимдағи чақаларга нон олиб едик. Эртаси кун яна иш тополмадим. Қопчиқимда¹ оқча ҳам йўқди. Тун яқинлашди, кичик қизларим очлиқдан йиглай бошладилар. Кўп гаранг бўлиб қолдум. Ўрамимизнинг² нари бошинда бир бой хотун бор эди. Шунинг ёнига келдим, ҳолимни айтдим. Хотун ожурганди³ дедиким:

— Янгажон, сизга бир-ики оқча⁴ берсам, шу кун еб битирарсиз. Яна эртага яна шу ҳолга тушарсиз. Сизни шу ямон кундан кутқарурға керакдир. Бу ошни олиб болаларингизга элтиб беринг. Мана уч олтунни ҳам сизга бурж⁵ бера-йин. Бир олтунга пилла уруфи сотун олинг⁶. Иссиқ уйда сақланг, қурт чиқарар. Қуртларга тут япроги бера буютинг (катта қилинг). Қуртлар оз вақтда фўза⁷ кўярлар. Фўзаларини ипакчиларга сотарсиз. Қолған ики олтунини у кунгача озуқ қилинг. Фўзаларни сотгач, маним уч олтунимни берарсиз.

— У яхши хотуннинг уч олтунини олуб чиқдим. Берган

оши билан шу кечани ўтказдик. Эртаси кун бозордан пилла уруғи олиб, бой хотуннинг айтганича боқдим. Фўзларини ўн олтунға сотдим. Хотуннинг уч олтунини қуллуқлар билан бердим. Шундан бери ҳар йили пилла уруғи оламан. Оқчам кўпайди, Тангрига шукур. Кунимиз яхши кечиб боротибдир.

ТАМРИН⁸:

Севар биби қандай кун ўткара эди? Қаерға кетди? Нима олди? Нима қилди?

КЎРУЛМАГАН НАРСАГА ИШОНМА

Бир куни мактабимизнинг боғчасинда муаллим афандимизнинг кўрсатиши бўйинча ўйная эдик. Шогирлардан Туйғунбек келиб муаллим афандига дедиким:

— Афандим! Ярашнинг уйида уч қумиш товушқон⁹ бор экан.

Муаллим: — Қандай товушқонлар экан онлар?

Туйғун: — Жонли ҳам кумушдан яратилған!

Муаллим: — Ким деди санга?

Туйғун: — Эргашбой деди.

Муаллим: — Эргашни кетур!

Туйғун Эргашни эргаштириб келди.

Муаллим: — Ярашнинг уч қумуш товушқони бор эканин санми кўрдинг?

Эргаш: — Уч эмас афандим, ики.

Муаллим: — Сен кўрдингми шунларни?

Эргаш: — Йўқ афандим, Тўғонбой деди.

Муаллим: — Кетур Тўғонни.

Тўғонни кетурдилар.

Муаллим: — Ярашнинг ики товушқони бор?

Тўғон: — Ҳа!

Муаллим: — Жони ҳам борми?

Тўғон: — Бор, афандим.

Муаллим: — Сан кўрдингми?

Тўғон: — Йўқ афандим, Ярашнинг ўзи айтди.

Муаллим: — Кетур Ярашни.

Яраш келди.

Муаллим: — Сенинг кумушдан товушқонларингми бор?

Яраш: — Йўқ!

Муаллим: — Ўзинг айтгансан-ку!

Яраш: — Кимга?

Муаллим: – Тўғонга.

Яраш: – Йўқ, афандим! Ман уйимиизда оппоқ товуш-кон бор. Туклари кумуш каби дегандим.

Муаллим: – Ўртоғлар! Кўрмаганингиз нарсаларга сира ишона берманглар, сўнграси ўёт бўлур.

ТАМРИН:

Туйғун нима деди? Муаллим нега болаларни кетуриб сўра-ди? Сўзниң туби нима экан?

ТУРСУН ҚАНДАЙ БОЙ БЎЛҒАН

Ўғлум иш сени излаб кетмас, сен ишни излаб кет.

Турсун ўн беш яшар бир йигит эди. Мактабни битуриб чиқди. Уч-тўрт кун уйига келиб ўтурди. Кўрдиким, отаси-нинг қўлиндан иш келмайдир. Синглиси касал бўлуб ёткан. Ёлғиз онасининг уни(нг)-буни(нг) ишини қилиб топдиги озгина оқча билан тўрт кишининг кун ўткармаги қийин.

Турсун ҳимматсиз ярамаслардан эмасди. Тоғдек бир йигит онасининг эмганиб кетурдиги нонга кўз тикиб тур-сунми? Мана шунга рози бўлолмазди. Бирор иш топиларми-кан, деб уйдан чиқди. Унинг-бунинг дўконларига бориб қаради. Кимса: «Кел ўғлум, шу ишни қил, оқчани ол», демади. Турсун шошиб қолди, ўз ҳолига йиғлаб келди. Уйга кетайин деди, уёлиб оёғларини ердан кўтаролмади. Бир деворга таяниб ўтурди. Бошини қўлига олиб ўлади... ўлади. Бирдан севиниб тура қолди. Эсига Эргашбойнинг зовути келган эди. Зовутга қараб югурди. Тўғри Эргашбойнинг ёнига бориб, салом берди. Эргашбой жавоб берди:

– Ҳа ўғлум, нима ишинг бор? – деди.

Турсун: – Зовутингизда ишламоқ учун келдим, бой бобо, – деди.

Эргашбойга кўп ишчи керакди:

– Яхши қилибсан, ўғлим! Мана шу аробалардаги момуқ қанорларини кўтариб омборга элтиб ташлайбер. Оқшом шу ишчиларга қанча оқча берсам, сенга ҳам берарман, – деди.

Турсун суйинди. Югуруб, аробалар сари кетди. Қанорларни тошиб, омборга бераберди. Бошқа ишчилардан кўпроқ тиришди. Оқшом бўлди. Эргашбой Турсунга ики танга ошиқроқ берди. Турсун севина-севина уйга келуб, оқчаларни онасига берди ва ишни онглатди. Бундан сўнг ҳам ҳар куни эрта билан зовутга бориб, оқшом кунлигини олиб қайта(p)

эди. Оқча кўпайди. Касал бўлиб ётган синглиси учун дўқтур чақириб, даволатди. У дахи соғолди.

Бир кун Эргашбой Турсунни чақириб, дедиким:

— Ўғлум! Кўб тўғри ва ишончли йигит экансан. Ўқув билан ёзувинг дахи бор экан. Ўзингга яраша бир иш берадин санга. Ундан кейин юқ-ташимоқни кўй. Мана шу дафтарни ол, зовутдаги ишчиларнинг чўтини сақлағил.

Турсун қабул қилди. Бугун Турсун ўшал зовутнинг миразасидир.

ТАМРИН:

Турсун қандай ҳолда эди? Нега иш арап (охтарар)га чиқди? Қай ишга кирди? Ишчиларнинг орасиндан чиқуб мирза бўлурға сабаб нима?

ТИРИШКАНЛАР ОЧУНИ

Яхшибой кентнинг¹⁰ оқсоқолидир. Ўғуз денилган¹¹ бир кичик ўғли бор. Бир куни намоздан чиқуб, боқقا кирдилар. Яхшибой Ўғузнинг қўлини олди. Оғочлар¹² узра учшиб юрган болариларни кўрсатди. Дедиким:

— Ўғлум мана буларни кўр. Бизга бол ясад бермак учун керак бўлатурған нарсаларни охтариб юруб(ди)лар. Мана бу қушларни кўр. Бола-чақалари учун ем охтарарлар. Бир оз юқорироққа кўз сол. Еллар булувларни ҳайдаб кетуралалар. Булувлар экинларимизни суғормоқ учун ёғмур¹³ ёғалар. Бу ёндан еримизни иситмоқ учун қёш дахи¹⁴ чиқди. Шу йўлга ҳам қарагил! Бу ҳўкузлар ерларимизни сурарға¹⁵ кеталар. Бу отлар юкларимизни ташийлар. Бу киши экинчидир¹⁶. Ерларимизни экарга кета(р). Бу кимса тегирмончиидир. Буғдойимизни ун қилурға борадир. Оёқ остига ҳам озгина боқ! Шу қумурсқаларни кўр. Қиш озуқларини тўплаб турурлар. Ман дахи ярим соатдан кейин ўз ишимга кетарман. Ўғлум! Очун тиришканлар очунидир. Шунча одамлар, ҳўкузлар, отлар, еллар, булувлар, арилар, қумурсқалар тиришкандан кейин сан тиришмай ўтиранг тузукми??!

Яхшибойнинг бу яхши сўзларундан Ўғузнинг ўқтамлиги қўзғалди, дедиким:

— Йўқ, отажоним! Ман ҳам тиришурман. Буюринг, қандай тиришайин?! Йўл кўрсатинг!

— Яхши ўқурға тириш, ўғлум! Ўқурға!

Ўғуз чопиб уйига кирди ва китобларини олиб кетди. Қаерга кетди, биласизми? Мактабга.

ТАМРИН:

*Бол нимадан бўлур? Булутларни ҳавода нима ҳайдаб юрар?
Яхшибой бошқа ишларни қўйуб нега Ўғузни ўқурға буюорди?*

ИМОМ ФАЗЗОЛИЙ

Бурунги мусулмонларнинг улуғ хоқонлари билан, ўқтам ботурлари бўлдиги каби юзларча китоб ёзатурған катта муллалари дахи бор экан. Ўшал муллаларнинг буюкроқларидан бири Имом Фаззолий¹⁷ Бағдод шаҳриндағи улуғ бир мадрасада ўқуб, ўз ўлкасига қайтмоқчи бўлди. Китобларини хуржунга солиб, отга юклади. Ўзи отга минуб, ўлкасига қараб жўнади. Ики кундан сўнг катта бир тогнинг этагига бориб қўнди. Кечани шу ерда ўткариб, тонг отарда ериндан қалқди. Шу тоққа чиқмоқ учун отланди. Тогнинг теппасига чиқғач, бир неча қароқчига йўлуқди. Қароқчилар Имом Фаззолийнинг отини, оқчасини, китобларини олдилар. Ўзини яп-ялангоч қилиб кетдилар. Имом дахи ўз йўлини қўйуб шунларнинг кетидан кетаберди. Бош қароқчи орқаға қараб, Имомни кўргач қизуб кетди¹⁸. Қичқуриб дедиким:

— Ўй, мулла киши! Орқамиздан келма, йўқса, бошингни ҳам олақолурмиз.

Имом Фаззолий ёлбориб дедиким:

— Тоголарим! Биргина арзим бор, шуни айтгани кело-тибман. Ёмон ишим йўқ.

Бош қароқчи: — Нима арзинг бор?

Имом: — Оқчалар билан кийимларим ва отим ҳалолингиз бўлсун, ёлғиз шу хуржунимдағи нарсаларни қайтариб беринглар, уларнинг сизларга кераклиги йўқдир.

Бош қароқчи: — Нима бор хуржунда?

Имом: — Китоблар бордир. Богдод шаҳринда ўн йил тиришиб, эмганиб, ўқуған ва ўргангандар нарсаларим шу китоблардадир. Бунларни олиб кетсангиз, меним эмгакларим қуйуб кетар, бурунги каби кейин билгусиз бўлуб қолурман.

Бош қароқчи имомнинг бу сўзларига кулди ва дедиким:

— Ўн йил тиришиб ўқуғанларингни нега кўнглингга ерлашдирмадинг. Ўргангандар нарсаларингни кўнглунгда сақласайдинг, бу китобларинг йўқалмасиндан санга бир зарар келмас эди. Мана ол, китобларингни! Лекин йўлдан яна бири чиқуб қўлингдан олирса, сан яна билгувсиз бўлуб қолурсан.

Имом Фаззолий бош қароқчининг бу сўзларидан ибрат олди. Китобларини олиб, йўлйндан қайтди. Яна Бөғоддога келди, дарсларини қайта бошдан ўқуди. Бироқ бу дафъя ўқудиқлари юракинда сақлади.

ТАМРИН:

Имом Фаззолий кимдир? Богдод шаҳри қаердадир? Имом нечун қароқчиларнинг орқасидан кетди? Қайта Богдоддага келуб нима қилди?

ХУРУС¹⁹НИНГ СҮЗИ

Бир кун муаллим афанди дарс учун кирдилар. Ойбекдан бошқа бутун болалар келгандилар. Беш дақиқа сўнгра Ойбек дахи кириб келди. Уйқудан янгиғина қалқиб келдиги қабоқлариндан билинуб турга эди. Муаллим афанди Ойбекка қараб дедиларким:

— Ойбек! Уйингизда хурус йўқми?

Ойбек: — Бор афандим. Бир қизил хурус бор.

Муаллим: — Тонготардан бурунроқ қичқирмайдирми?

Ойбек: — Қичқурадир, афандим.

Муаллим: — Нима дейдир?

Ойбек: — Қу... қу... қу... қу...! — дейдир, афандим.

Муаллим: — Офарин, ўғлум! Маъносини онгладингизми, ўғлум?

Ойбек: — Ман хурус тилини билмайман-ку!

Муаллим: — Ундей бўлса ман билдирайин сизга. Хурус дейдирким: қу... қу... қу... қу..! Яхши болалар! Тун кечди, қуёш чиқа бошлади, уйку чоғи туганди, иш соати келуб қолди, ётоқдан туриңг энди. Қу... қу... қу... қу..! Кичик қўзилар! Экинчилар ер-сувларға, мулло бобо аzon ўқурға, темирчилар чўкич урарға, қушлар сайраб-учушурга чиқдилар. Сиз ётоқда қолманг, ўётдир, туриңглар энди.

Мана ўғлум! Кичкина хуруснинг сўзи шудир. Унинг у ўгратуларига қулоқ бермак, эрта билан ётоқдан қалқмоқ керакдир.

ТАМРИН:

Афанди, ерингиздан турууб, хуруснинг сўзларини бизга онглатинг.

СЕВАРНИНГ ЯРАМАСЛИФИ

Севар кичкина бир қиз эди. Акаси Темурнинг яхши сўзларини тингламас эди. Бир куни икала қардош боқقا

чиқдилар. Севар чечаклар учуб юрган бир капалак(ни) кўриб, олмоқчи бўлди. Темур қўймади. Дедиким:

— Шу бечорани олиб нима қилурсан? Шунинг дахи ота-онаси бордир. Сен буни тутсанг, унлар болаларидан айрилиб қолурлар. Сани қарғаб йигларлар. Ёзикдир²⁰, олма шуни. Кўй, озгина ўйнаб, уйига кетсун.

Севар акасининг бу яхши сўзларини тингламади. Капалакни олиб, қанотини узди. Бир оз ўтгандан кейин у бечорани қўл-оёғи кесилган кишиларга ўҳшатиб, ерга ташлади.

Шу ердан учуб боратурған бир қизил ари капалакка ожирған каби бўлиб, устига келди ва бир-ики айландиқдан сўнг қўнди. Капалакнинг у ён, бу ёнини кўрарга бошлади. Севар бу арини дахи олмоқчи бўлиб югурди.

Темур дедиким:

— Энди бунга тегма, ҳо!

Севар кулиб сўрди:

— Тегсан нима бўлур?

Темур: — Тегсанг пармогингдан чақиб, сени эртагача йифлатар.

Севар Темурнинг бу сўзларини ҳам тингламади. Явошгинага²¹ қўлини узатиб арини олғач «А.. а.. онажон» деб қўлини тортиди. Ари бечора Севарнинг кичкина пармогини чақиб қочмиш эди. Пармоги қизариб, шиша бошлади. Темур бир ип топиб бечоранинг пармогини бўғумидан боғлади. Севар йиглаб уйига келди. Онаси ётогига ёпиб берди. Севар узаниб ярим кечагача ингради. Ондан кейин уйқуси келди. Сўнгра ухлади. Эрта билан ётоқдан қалқиб, акасини кўргач ўёлди:

— Акажоним! Сенинг сўзингни тингламай ёзиқ этдим,

— деди.

Темур оғирлиқ билан шу жавобни берди:

— Яхши сўзни тингламасдан ярамаслар ёмон кунга тушгандан сўнгра ўёлиб қолурлар.

ТАМРИН:

*Севар кимдир? Қаерға кетди? Нима қилмоқчи бўлди?
Капалакни тутмаси яхшими бўлди? Қандай зарар кўрди?
Акаси нима деди?*

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ЕР

Муаллим афанди бир куни дарсга киргач, болаларни кўздан кечирди ва Тўхтамиш афандини турғузуб сўради:

— Ўёлум! Жуғрофиё ўқудингизми?

Тұхтамыш: – Ўқудум, афандим.

М.: – Устинда яшадигимиз ва кездигимиз нарсага нима дейлар?

Т.: – Ер дейлар. Арз деятуғанлар ҳам бор.

М.: – Офарин, ўғлум! Ернинг шакли қалайдир?

Т.: – Тарбус каби лўнгидир²², афандим.

М.: – Кўб яхши. Бутун ер юзи шу бизим ўлка каби қуруқмидир?

Т.: – Иўқ, афандим! Ернинг учдан бири қуруқлик бўлиб, учдан икиси сувдир.

М.: – Ердан учдан икисини қоплаб олған ўшал сувларга нима дейлар?

Т.: – Баҳри муҳит²³ дейлар, афандим.

М.: – Офарин, ўғлум! Сиз ўтуриңг энди. Айноқ афанди сиз туринг. Айноқ афанди ериндан қалқар.

М.: – Ернинг қуруқлик бўлган учдан бирида ҳам сув борми?

Айнок: – Бор, афандим.

М.: – Неча турли сув бор?

А.: – Ики турли сув бор: бири оқатурған сувлардирки, кичкинасига ариқ, каттасига наҳр²⁴ дерлар. Икинчиси, оқмайтурған сувдирки, кўл дейлар.

М.: – Бошқа?

А.: – Бизим ўлкада ҳар шаҳарнинг ҳар маҳалласида бир сув кўлмаги бордир. Бунлар ҳам кичкина кўлларга ўҳшайур. Бунларга ҳовуз деярлар.

М.: – Кўб яхши! Бизим ўлкамиздаги наҳрларнинг отларини айтинг?

А.: – Аму, Зарафшон, Сирдарё наҳрлари.

М.: – Офарин, ўғлум! Ўтуриңг эмди.

ТАМРИН:

Ер нимадир? Баҳри муҳит нимадир? Наҳр нимадир? Кўл нимадир?

ОЛТУН ЕР ОСТИНДАДИР

Тўғонбек Эсонбой денилган бир экинчи бойнинг ўғли эди. Ўқув учун Петрограддаки улуғ бир мактабга кирганди. Таътил чоғида ота-онасини кўргали Тошкентга келди. Эсонбекнинг ўртоғларидан уч катта бой бир кеча Тўғонбекни кўрарга келдилар. Кўрушуб, гапирушуб ўтурдилар. Тўғонбекнинг мактабиндан ва мактабда ўқутулатурған дарслар-

дан сўз очдилар. Тўғонбек мактабининг улуғлигини, муаллимларнинг яхшилигини ва дарсларнинг қай илмлардан эзукини ҳурматли қўноқларга²⁵ айтиб берди. Бойларнинг каттаси бўлган Тўхтамишбой дедиким:

— Ўёлум Тўғон! Бу мактабни битиргач, қай ишга кирмакчи бўласан?

Тўғон: — Петрофраддаки экинчилик мактабига²⁶ кирмакчиман.

Тўхтамишбой: — Офарин, ўелим! Тириклиқда иш эгаси бўлмоқдан яхшироқ йўл йўқдир. Шу уйда ўтурган биз тўрт кишини кўр: тўртовимиз ҳам иш эрларимиз. Отанг экинчидир, ердан бир-ики қарич қазиб сепдиги уруғидан ботмонлаб буғдой, арпа, момуқ каби нарсалар олур ва бу ишдан неча минг олтунлар топубдир. Мана бу ўртоғим Қутлуғбой ердан озгина чуқурроқ қозиб, темир ўчоқлари топган. Йилдан неча минг ботмон темир чиқариб, ҳар ёнга юбориб сотадир. Мана бу йўлдошим Бердий ер ёғи²⁷ булоқлари очуб, устларига зовутлар қуруб, улуғ ўлкаларнинг бутун кишиларига ер ёғи бера(р) ва шу йўлдан юз бингларча оқчаға эга бўлубдир. Мен ўзим дахи ер остидан тошкўмир ўчоги топдим. Бу кун Русиядаки фабрикалар, зовутлар ва темир йўлларнинг кўпроқ оқчаларини тортиб олотибман. Мана шу тўртимизнинг неча бойлигимиз ер остидан чиқарилған нарсалардандир. Ўглум, шунларни эсингда сақла. Унутмаким, олтун ёлғиз ер устинда эмас, кўброғи ер остиндадир.

ТАМРИН:

Тўғон қайси шаҳарда ўқий экан? Тошкўмир қаердан чиқа(р)? Ер ёғи-чи?

ТИЛАНЧИ БОБО

Қишининг қорли бир куни эди. Муаллим афанди дарс учун кириб еринда ўтирди. Дедиким:

— Неча кундан бери сизларга гапуриб келотубман, сиз гапурмай ўтурасиз. Бу кун сизлар гапуринглар, мен тинглайман. Ҳайда Турғунбой, шу кун ўрамда нима кўрган бўлсанг бизларга онглат.

Турғунбой ериндан қалқди ва муаллимга қараб йўқсук²⁸ товуш билан айта бошлади. Дедиким:

— Шу эрта билан уйдан мактаб сари неча одим отган, ўрамимизнинг бошида қорлар ичинда букулиб ўтурган

оқсоч, йиртиқ чопонли, учук тусли²⁹ қари бир тиланчини кўрдим. Совуқдан титрай эди. Ҳолига ожурғандим. Ёнига боруб дедим: «Бобожон! Бу ерда нечун ўтурубсиз? Эрта билан бу кичик ўрамдан ким ўтиб, сизга оқча берар? Со-вуқса чидаёлмай касал бўласиз. Уйингизга кетиб исиниб ўтурсангиз, яхшироқ эмасми?». Бобо бошини қолдириуб: «Оҳ, ўғлум! – деди. – Мен болалигимда сен каби ўқумадим. Туташ мактабдан қочтим. Отам ўлди, ундан кўп оқча қол-ди. Бир дўкон очиб ўтурмадим. Оқчаларни ёмон йўлларга сепдим, совурдим. Оқчаларим битгандан сўнг, бирон бой кишининг қуллиғига кирмасдан уйимни, еримни сотиб ея бошладим. Ер билан уй оқчалари дахи битди. Эгнимда-ги шу кийимлардан бошقا нарсам қолмади. Ўзим дахи ишдан чиқиб, қариб қолдим. Тиланчиликдан бошқа бир иш тополмадим. Уч ойдан бери кундуз тиланчилик қилуб, кечаси) тўғри келган ўрамда ётиб турибман. Уйим йўқдир».

Бобонинг бу сўзларидан юрагим ўрганиб кетди. Қопчи-қимда бир танга бор эди, чиқариб бердим. Кичиклигинда ўқумаганлар қарилиқда ўрамда қолар эканлар деб, чопиб мактабга келдим.

Муаллим афанди Турғунга бир «офарин»³⁰ берди.

ТАМРИН:

Афанди! Сиз ерингиздан туруб, Турғун айтган ҳикоятни айтиб беринг.

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ДАВЛАТЛАР

Бир кун муаллим афанди дарсга келди ва Ёвузбекни турғузиб, деди: – Ўғлум! Ўтган ҳафта орқадошингиз Тўхта-миш жуғрофиёдан сўрадигим сўроғларга жавоб берган эди. Бу кун сиз жавоб беринг.

Ё вуз: – Бош уза, афандим!

М.: – Ернинг қуруқлиги неча бўлакдир?

Ё.: – Беш бўлакдир.

М.: – Отлари?

Ё.: – Оврўпа, Осиё, Африқо, Америқо, Австралиё.

М.: – Оврўпадаки давлатлар пойтахтларини айтиб бе-ринг, қани?

Ё.: – Оврўпадаки давлатлар билан пойтахтлар шун-лардир:

Русия	пойтахти	Петрўгрод
Англиз	—«»—	Лўндўн
Франса	—«»—	Порис
Олмониё	—«»—	Берлин
Австриё-Можаристон	—«»—	Вёна
Италиё	—«»—	Румо
Туркиё	—«»—	Истанбул
Испаниё	—«»—	Мадрид
Пўртқиз ³¹	—«»—	Лизбун ³²
Белжиқо ³³	—«»—	Бруссел
Фламанк ³⁴	—«»—	Амстердам
Донимарқо ³⁵	—«»—	Купеҳоф ³⁶
Исвич ³⁷	—«»—	Стакҳолм
Нуруч	—«»—	Кристиёниё
Исвичра ³⁸	—«»—	Берн
Сербиё	—«»—	Белгород
Булгориё	—«»—	Суфиё
Руминиё	—«»—	Бикраш ³⁹
Юнон	—«»—	Этна
Қаратоф	—«»—	Четина

Муаллим: – Офарин, ўғлум! Ўтуринг эмди. Эгамқул афанди сиз туринг. Осиёдаги давлатлар билан пойтахтларини санаб беринг.

Эгамқул: – Осиёдаги давлатлар билан пойтахтлари шунлардир:

Эрон	пойтахти	Техрон
Афон	—«»—	Кобул
Жапун	—«»—	Тўкиё
Чин	—«»—	Пекин
Бухоро хонлиги	—«»—	Бухоро
Хива хонлиги	—«»—	Хива

Бухоро билан Хива хонлиги Русия давлатининг ҳимоясидадир.

М.: – Офарин, ўғлум! Ўтуринг эмди. Сиз туринг, Чингизбек.

Чингизбек: – Бош уза, афандим!

М.: – Миср хонлиги қаердадир?

Ч.: – Африқодадир.

М.: – Кўшма Американинг пойтахти қайси шаҳардир?

Ч.: – Вашингтун шаҳридир.

М.: – Ҳиндистон ўлкаси кимнинг қўлидадир?

Ч.: – Англиз қўлидадир.

М.: – Офарин, ўғлум!

ТАМРИН:

Бизим ўлкамиз ернинг қайси бўлагидадир? Ҳиндистон қайси бўлакдадир? Осиёда неча давлат бор? Оврўпода(-чи)?

ТИЛАВНИНГ ЁЗУСИ

Тилав бир кеча ёнимда мактабдан олдиги дарсларни ёзib ўтирганди. Бир гўпалак⁴⁰ учуб келди ва чироф билан ўйнаб айланиб турди. Тилав қўлидаги ёзғуч⁴¹ билан уни қувмоқ истади. Гўпалак кетмади. Бир оздан сўнг бечора гўпалак ўзини чироқقا урди. Кўл-қанотлари ёнди. Ерга тушуб биринки сакради ва ўлди. Тилав гўпалакнинг бу ҳолига қараб тургандан сўнг қофозни олиб, шу сўзни ёзди: «Ўт билан ўйнашган ёнар».

ЛАТИФА

Бир кеча қашшоқ бир кишининг уйига ики-уч ўғри кириб, кўб охтарган, озгина бўлса ҳам оқча тополмаган. Уй эгаси уйгониб, ўғриларнинг бу ҳолиндан хабардор бўлгач:

– Ўртоғлар, кеча охтариб турганингиз нарсани мен кундуз охтариб шу уйдан тополмагандим. Кўп эмганманлар,— деган.

ТАМРИН:

Тилав нима ёзди? Маъноси нима? Уй эгаси ўғриларга нима деди?

ИШ ЁШДА ЭМАС, БОШДАДИР

Хоқонлардан бири тахтга ўтургач, уни қутламоқ учун бир неча киши келдилар. Шунларнинг ўн беш ёшли бир ўғлони олдинроқ бориб, хоқонга гапурмакчи бўлди. Хоқон дедиким:

– Ўғлум, сен кичиксан, нарироқ тур. Сендан каттала-ри гапурсинлар.

– Хоқоним! Инсон тили ва онги билан инсондир. Кимнинг ўткир онги билан тутилмас тили бор эса, шул гапура берадир. Иш ёшда бўлса эди, ўлкадаки шунча ёшлиларни қўйуб, сизни тахтга чиқармас (эдилар), – деб жавоб берди бола.

ҲИРС ЁМОНДИР

Бир кўпак бир қассобнинг дўйонидан бир тилим эт олиб қочди. Йўл устидаги сувга кириб ўтмоқчи бўлди. Сувга боқуб кўрдиким, ўзига ўхшаган бир кўпак унивидан катта-роқ бир тилим этни олиб боротибдир. Уни олмоқ учун оғзида-ги этни ташлагач, сувда кўрдиги дахи йўқолди. Тайладиги этни олмоқ учун қайтиб қараса, буни ҳам бир қарға ютибдир.

ТАМРИН:

Ўн беш ёшли ўғлон хоқон олдига нега кетган эди? Хоқон унга нима деди? У нима деди? Кўпак нима қилди? Ишиндан осиг⁴² кўрдими?

ЎҚУВ ЙЎЛИНДА

Тўхтабой бир қассобнинг ўғли эди. Мактабга кетуб ўқумоқни чин кўнгулдан тилар эди. Лекин отаси бунга кўнмас эди. «Меним шунча ишимни қўйуб, мактабда нима қилур-сен», дея эди. Тўхта ўз истаги билан юрарға йўл тополмади. Мактабдан кўнглуни узди. Лекин ўқумоқ армони унинг юра-кинда ерлашган эди. Шуни чиқаролмади. Ўйлади, тушунди, ўқув учун бир йўл топди. Отасидан олиб йиғидиғи оқчалари-ни санади. Ики танга бўлдигини кўриб суюнди. Югуриб ки-тоб бозорига кетди. Бир «Алифбо» китоби билан бир дафтар ва бир ёзгич олди. Келуб дўйонга ўтурди. Келган олгучиларга «Алифбо» китобини қўрсатиб, ундан кунда бир-ики ҳарф ўрганиб қолди. Ҳар куни дўйонига келатурган олучилар Тўхта-нинг бу ишини ёқтуриб, чин кўнгул билан унга «Алифбо»-ни ўргата(р) эдилар. «Алифбо»ни ўргандикдан сўнг ёзарға бошлади. Тўрт-беш ой орасинда ўқур-ёзар кимса бўлди. Ҳисобдан дахи озроқ онглади. Дўйоннинг чўтини⁴³ сақламоқ учун бир дафтар олди. Яхшигина ҳисоб билан иш қўрди. Бой бўлиб қолди. Бугун қассобларнинг бойроғи Тўхтабойдир.

ТАМРИН:

Тўхтабой нима қилар эди? Ким қўймади? Отасининг шу иши яхшими эди? Тўхта тилакиндан қайтдими? Қандай ти-ришиди? Осиғландими?

МУСУЛМОН СЕВГИСИ

Пайғамбаримиз Мұҳаммад алайҳиссаломнинг қилған урушлариндан бири битгач, бир мусулмон хотун тушуб қолған яралиларни излаб топмоқчи бўлди. Ўлуклар орасига кир-

ди. У ён-бу ёнини излар чоғида «оҳ... сув!..» деган бир товуш эшилди. Бир ярали мусулмоннинг сувсадигини онглади. Озроқ сув топуб, шу ярали олдига келди. Бошини ювошгина кўтариб, сувни ичирмакчи бўлди. Ярали мусулмон дудогини сувга еткураг чоғда бошқа ёндан «оҳ... сув!..» деган ўзга бир товуш келди. Ярали сув кетурган хотунга дедиким:

— Бу сувни мендан бурун шу товуш эгасига элтиб бер. Бир йўлдошим яраланиб, сувсаб ётар экан, мен ичолмайман.

Хотунгина сувни икинчи яралига олиб борди. У дахи сувни ичай деб турган чоғда «оҳ... сув!..» деган яна бир товуш эшилди, хотунга дедиким:

— Шу йўлдошим сувсиз экан, мен ичолмайман. Бер сувингни шунга.

Хотун сувни учинчи яралига элтид. Учинчи ярали сувни ичаётганда биринчи яралининг «Оҳ... ўлдим, ...сувсизликдан» деган товуши келди. Бу дахи хотунга:

— Сувингни мендан бурун шу товуш эгасига бер, деди. Ўзи ичмади.

Хотун яна қайтиб биринчи яралининг олдига келса, бечоранинг ўлиб қолдигини кўрди. Икинчи яралига кетди. У дахи ўлиб қолган эди. Учинчи ярали сувсизликдан ўлиб қолмасин дебон югурга кетди:

— Э воҳ! Бу дахи ўлиб қолибdir, деб сувни тўқди. Мусулмонларнинг ўлим чоғинда дахи бир-бирларини қанча севдикларини ўйлаб, кўб йифлади.

ТАМРИН:

Хотун нега уруш майдонига кирди? Нима товуши эшилди? Биринчи ярали нега сувни ичмади? Икинчи нега ичмади? Учинчиси нега ичмади? Мусулмонлар бир-бирларини нечук сева эканлар?

БИР ОТАНИНГ ЎГУТИ

Бугун Очилбойнинг уйинда қизиқ бир севинч бор эди. Ойтўрахоним «акам мактабдан келур», деб сакраб ўйна(р) эди. Эргаш ва Улуғхонлар дахи мактабдан келатурган акалари учун чой қайнатиб, ер тузамақда эдилар. Барчаларининг дудоқларинда чучук бир кулиш ва кўзларинда ёруғ бир севинч бор эди. Мунча севинчларининг сабаби мана шу эди:

Очилбойнинг Тошхон денилган бир ўғли ўн кунли бир

санчигдан қутулуб шу кун мактабига кетган эди. Ойтўра-хоннинг «акам келур» деган севиндиги акаси мана шу Тошхон эди.

Бир соатдан кейин Тошхон мактабдан келди. Ота-онасини ўпид, қардошлари ёнига ўтурди. Лекин Тошхон кўб қайгули эди. Отаси сўрди:

— Қалай, ўғлум, соғлигинг ериндами? Бугун нечук кечди?

Тошхон: — Алҳамдуиллаҳ, яхши кечди, отажоним!

Очилбой: — Муаллим афандини кўрдингми? Нега мунча қайгули кўринасан?

Тошхон: — Муаллим афандини кўрдим. Соғайдифимдан суюндилар. Лекин дарсларимиз ўн кун олдай⁴⁴ кетибдир. Бу ўн куннинг дарсларини тузатмак керакдир. Йўқса синоғ⁴⁵ кунинда кучлик чекарман⁴⁶.

— Ўғлум! Сенинг қайғунг шунданмидир?

Тошхон: — Албатта, шундандир. Мен беш йилдан бери синфимнинг биринчиси бўлиб келдим. Эмди шу ўн кунлик касаллик юзиндан биринчиликдан айрилиб қолурман.

Очилбой: — Сен каби ботур бир ўғлон шунча иш учун қайфуруми? Ўғлум, буюк бир чидам билан тиришатурған ўғлонларга қийинлик йўқдир. Ўзинг дахи беш йилдан бери дарс йўлинда қанча тиришдинг ва неча «оффарин»лар олдинг. Касаллик юзиндан ўқиёлмадигинг ўн кунлик дарсларни ўн беш кунда бўлсун тиришиб, албатта тузата билурсан. Ўтган йили дахи ҳисоб дарсининг кучлик айладигини айтиб қайфурған эдинг. Сўнгра яхшилаб тиришув билан ҳисоб синоғингдан «оффарин»лар олмадингми?

Ҳурматли отасининг бу сўзлариндан Тошхоннинг кўнгли очилди. Юзи кулди, қайгуси кетди. Тиришув билан бутун қийинлиқларининг қулай бўлуриға ишонди.

Очилбой ўғлининг бу ҳолини кўргач, яна гапура бошлиди:

— Ўғлум, шу бир соатли қайғунгга сабаб нима бўлди?

Тошхон: — Ўн кун дарсдан қолмоқлиғим.

Очилбой: — Ўн кун дарсдан қолдигингга сабаб нима?

Тошхон: — Касаллигим.

Очилбой: — Дедимким, шу қайғунг учун туб сабаб касалликдир. Касал бўлмаса эдинг, дарсдан қолмас эдинг. Шундай эмасми?

Тошхон: — Шундайдир.

Очилбой: — Демак, касал ёмон нарса экан. Касал

кишини дарсдан қолдира(р) экан. Касал кишини қайфуга сола(р) экан. Касалликнинг ёмонлиги ёлғиз шу эмас, кўбидир. Одам(н)инг кучини олар, орқадошлариндан айируб, уйда ўтқазар. Шундай ёмон нарсага учрамаслик керакдир. Ундан қочиб юрмак яхшидир.

Тошхон: — Санчиққа билмасдан тутилдим, йўқса, албатта қочардим.

Очилбой: — Санчиққа нечун тутилдинг менга билгулидир. Сен ўткан ҳафта эрта билан ётоқдан қалқиб, ёлғуз бир кўйлак билан ётоқдан ташқарига чиқдинг. Совуқ олди. Эртаси кун озроқ иситма чиқориб, санчиққа тутилдинг. Совуқларда юпқа кийимлар билан чиқмасанг, совуқ сув ичмасанг, албатта, санчиққа тутилмазсан.

Тошхон: — Бош узра, отажоним! Сўзларингизнинг барчасини ерига кетурарман. Иншооллоҳ, бундан сўнг санчиққа тутилмазман. Лекин ёз иситмаси дахи ямондир. Ундан кутилиш йўли бўлмаса керак.

Очилбой: — Ундан дахи кутилиш йўли бордир, ўғлим. Эрта-индин муаллим афандингиз яхшилаб айтса керак.

ТАМРИН:

Тошхон нега дарсндан қолған экан? Шу учун қайфурмаги тузукми? Отаси нима деди? Тошхон нега санчиф бўлған? Санчиф бўлмамоқ⁴⁷ учун нима қилмоқ керак?

ЎРТОҚЛИҚ

Елдирим билан Ойдин уйларундан чиқуб, мактабга кета эдилар. Йўлда ўзлари каби бир боланинг валисапидга минуб ўқ каби ўтуб кетдигини кўрдилар.

Елдирим: — Орқадош!⁴⁸ Шу валисапид кўб яхши нарсами?

Ойдин: — Қўй, жоним, юракдаги ярани очма.

Елдирим: — Нима бўлди сенга? Нечун валисапид сўзи ёқмайдур. Уни ёмон кўрасанми?

Ойдин: — Валисапидни мендай яхши кўратурган кимса йўқдир. Ики йил бурунроқ валисапидга кўп ангал⁴⁹ бўлуб қолғандим. Отамга айтдим: «Менга бир валисапид олиб беринг». Отам дедиларким: «Мендан кунда олиб турдигинг оқчаларни бўш ерларга чиқорма, бир қутига солабер, кўпайтур, сўнгра шунлар билан бир валисапид сотуб ол». Отамнинг бу сўзларини тўғри топдим. Онамдан бир кути

олдим. Отам берган оқчаларни шу қутига солавердим. Орадан бир ой ўтди, қути кўб оғирлашди. Эмди оқчам кўпайгандир дедим. Эски бир фазитани олиб, уйнинг ўртасинда ёйдим. Кутини очиб, фазита узра қайтардим. Чақалар шалдираб тўкилди. Кутидан чиқғач, қочиб кетмак истаган бир-ики чопқунини йўлиндан қайтардум. Орқадошлири ёнинда қўйдим. Қарадим, бир йифин чақа! Оҳ, қанча кўпайибdir, шунларни бир санаб қўяйин, эрта билан бир валисапид олурман, дедим. Санай бошладим... Санадим-санадим, кўллар-да ҳорди. Кўрсам, барчаси тўрт сўм бўлибди. Бир валисапиднинг тўқсон сўм эдугин эшигтан эдим. Суюнжум кетди. Э воҳ! Валисапид ололмас эканман, дедим. Эрта чиқуб тўрт сўмга бир тўппи олдим. Ўзимни шу билан соқул қилдим (овунтиридим). Энди сен валисапид дегач, шу эсимга келуб, юрагим ўртанди.

Елдирим: – Шу ишинга неча йил бўлди, қардошим?!

Ойдин: – Ики йил бўлиб ўтгандир.

Елдирим: – Э воҳ! Сабр қилиб эндиғача чақа тўпласа эдинг, бугун яхши бир валисапид олур эдинг.

Ойдин: – Нима дейсан?! Ойда тўрт сўм тўпламоқ билан ики йилда бир валисапид олинурми?

Елдирим: – Албатта, олинур! Ишонмасанг, чўтини кўрсатайин. Тингла мени. Бир йил ўн ики ойдир. Ойда тўрт сўмдан, ўн ики ойда қирқ саккиз сўм бўлур. Бир йиллик пулинг қирқ саккиз сўм бўлганда, ики йилғи тўқсон олти сўм бўлур. Мана бир валисапиднинг пули.

Ойдин: – Тўғри дейсан, қардошим! Ёзуқ қилғанман. Не бўлса, ўтиб кетган ишни қўзғама энди.

Елдирим: – Нега ўтуб кетган бўлсун, янғидан бошлаймиз.

Ойдин: – Яна ики йил гўзламоқ⁵⁰ керак-да?

Елдирим: – Ики йил эмас, олти ой керакдир.

Ойдин: – Нечун олти ой?

Елдирим: – Мен, сен мактабдан яна ики ўртоқ топармиз. Тўрт киши бирлашиб оқча йиғамиз. Мана олти ойда тўрттамиз бир валисапид олурмиз дея.

Ойдин бу сўздан кўп севинди.

– Яхши тушунтиридинг, қардошим, – деди.

Бу чоғда мактабга эришдилар. Дарс бошланмаган эди. Яна ики ўртоқ топиб, тилакларини айтдилар. Уларга мақбул бўлди.

Елдиримни хазиначи ясадилар. Ойдиннинг қўлиға бир дафтар бердилар. Ҳафтада тўпладиқлари пулларни Елдиримга топшириб, Ойдинга ёздира бердилар. Олти ойдан кейин бир яхши валисапид олиб, бўш кунларда навбат билан миндилар, чопдирдилар. Ортиқ, тўртловининг ҳам дахи оғзиндан шу сўз чиқар эди: Яшасун, ўртоқлиқ.

ТАМРИН:

Афанди, сиз Ойдин ва Елдиримбекларнинг ҳикояларини айтиб беринг.

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ИСИТМА МИҚРЎБИ

Бир кун муаллим афанди кетуб, ўз ўрнинда ўтиргач, Тошхон ериндан туруб дедиким:

— Афандим, бир сўроғим бордир?!

Муаллим: Буйур, ўғлум, нима сўроғинг бор?!

Тошхон: — Ёз иситмасининг сабаби нимадир? Ундан қутулиш йўли йўқми?

Муаллим: — Тингланг мени, ўғлум! Бутун касалликларнинг айри-айри уруғлари бордир. Улар жонли нарсалар эрурлар: туғалар, туғдиралар. Шуниси борки, кўпроқ кичкина бўлдиқлари учун биз унларни кўролмаймиз. Дўқтурлар «миқрўсқўф» денилган нарса билан унларни кўпроғини кўра билганлар. Ҳар қандай касалликдан қутулиш йўли, шу касалликнинг миқрўбиндан қочмоқ билан бўлур.

Тошхон: — Яхши, эмди биз унларни кўрмагандан кейин қандай этиб қочармиз?

Муаллим: — Мана шуни билмак керак, ўғлум. Биз иситма миқрўбларини кўрмасак ҳам, дўқтирлар унларни яшадиқлари ерларни бизга онглатганлар. Биз шу ерларни ўрганиб қўйсак, унлардан қочмоғимиз, албатта, қулайлашар. Иситма миқрўблари кўпроқ кўлларда, ботқоқларда, ҳовузларда, тупроқларда, иситмали кимсаларнинг ёnlарида яшайдилар. Иситмадан қочмоқчилар учун керакдирким, кўллар ва ботқоқлар ёнинда уй қурмасунлар. Кўллардан чиқған музларни сувларига солмасунлар. Ҳовуз сувини қайнатмасдан ичмасунлар. Тўзонли кунларда уйдан чиқмасунлар. Иситмали кимсалар билан бир ерда еб-ичмасинлар.

Тошхон: — Бунларнинг барчаси қулай экан, афандим. Биз қилурмиз шу ишларни.

Муаллим: — Албатта қулайдир, ўғлум!

ТАМРИН:

Миқрӯб нимадир? Исимага учрамамоқ учун нима қилиш керак? Исимма миқрӯби қай ерларда яшар? Сувни нима қилиб ичмак керакдир?

ЯШАРНИНГ ЎГРИЛИГИ

Яшар ўн ики ёшинда бир ўғлондир. Отаси уни мактабга қўймайдир. Шунинг учун Яшарнинг бутун куни ишсизлиқ билан борадир. Ишсизлик ямонлиқларнинг буюк онасидир. Инсон ишсиз қолдими бир ерда ўтуриб, пинийаб⁵¹ ўйнамакдан бошқа не иш қилсун. Бизим Яшарбой дахи (ҳам) бир кун чойини ичиб, уйидан чиқди. Кўчада ариқ ёнинда-ки бир оғочга таяниб ўтурди. Ўйлади, тушунди, пинийади, ухлади, кўб тиришди шу кунни ўтказолмади. Ўтурмақдан ҳам ўсонди⁵². Еридан сакраб қалқди. Бирдан кўзига кўшни-нинг олма оғочлари эришди. Бир оз ўйлаб турди: «Ишим йўқ. Кеча узоқ-да. Бу қурғур кунни ўткаролмадим. Уйга кет-сам эшак, инакларни боқмоқ керак. Бир оз шу боққа ки-руб, оғочларга чиқайин-да ики-уч чорак⁵³ олма терайин. Яхши бўлмасми? » – деди. Ўзига шу тушунчалик яхши кўринди. Ҳайда деворга. Янашди. Лекин девор кўб юксак эди, Яшар чиқолмади. У ён-бу ённи қаради, одам ўта билур бир тешук топди. Куч билан ўтуб боққа кирди. Олма оғочлари-нинг бирига чиқуб, қўйниларини олмадан тўлдирғач, «қўйма ўғрини!» деган бир товуш эшитди. Ўзини оғочдан ташлаб, тешук сари қочди. Бошини тешукдан ўткарди. Лекин белиндан буёғини ўткара олмади. Чунки қўйунлари тўла эди. Шу чоғда боғ эгаси етишиб келди. Яшарни тешукдан тортиб олди ва олмаларни қўйнидан тўқтирди.

Дедиким: – Ўглум, сен Туркистон боласи, Чифатой ўглони, турк йигити эрурсан. Ўзингни билмайсанми? Сенга шундоқ ишлар ярашурми? Эшикдан қўноқ бўлиб келсанг, санга мундан қўброқ олма бермайманми?

Яшар чин уёлди. Ер ёрилса, кирмакчи бўлиб турди. Боғ эгаси Яшарни қўлиндан олиб эшиқдан чиқарди. Тўғри ота-сининг ёнига кетуриб, дедиким:

– Тога, болангиз мана шундай иш қилди. Лекин бунинг юракинда ўғрилик ўйлави йўқдир. Буни бу ямон йўлга кел-турган нарса ишсизликдир. Сиз ишқилиб, бу болани мактабга қўйинг.

Отаси қабул этди. Эртаси кундан Яшарни мактабга қўйди. Яшар ҳам бундан сўнг яхши бир бола бўлди.

ТАМРИН:

Яшар қандай бола эди? Қўшнисининг богига нечук кирди? Яшарнинг ўғрилигига сабаб нима эди?

ОФОЧЛАРНИНГ ОСИФИ

Жин ётоги берилган кичгина бир кент бордир. У кентдаги одамлар туташ иситмага тутилиб юралар. Ўзлариндан «Нега мунча иситма бўласизлар» деб сўралганда, «кентимиздаги парилар шу кентни бўшатиб олмоқ учун бизларни шу ҳолга солалар», деб жавоб бералар. Бир кун шу кентдан катта бир уйни ужуз⁵⁴ баҳо билан сотишга қўйдилар. Ташқаридан кимса келуб ололмади. Чунки париларнинг иситмасиндан қўркулур эди. Москва шаҳринда боруб ўн йил ўқуб келган Бердибек шу уйни олмоқчи бўлди. Келиб теварагини яхшилаб қаради. Баъзи ўртоқлари манъ қилмоқчи бўлдилар. «Парилари бор. Сени ҳам уарлар, иситма бўлурсан, олма» дедилар. Бердибой «париларни(нг) манга не ишлари бор экан», деб кулди. Уларнинг сўзларини тингламади. Уйни уч юз сўмга олди ва бозордан саккиз юз ниҳол кетуриб уйнинг теварагига ўтқузди. Бир йилдан кейин ниҳоллар кўкариб, ҳар бири яхши бир оғоч бўлғач, Бердибой бола-чақаси билан келуб, янги уйда ўтурди. Учтўрт йил ўтди. Бердибойнинг уйидан кимсани иситма тутмади. Бердибойнинг қўшнисидаги уйларда дахи иситма озайиб кета бошлади. Кент кишилари «Бердибойга парининг кучи етмади экан» деб шошиб қолдилар.

Бердибой бир кун кентнинг оқсоқоли, мулласи ва неча улуғларини чақирди. Ошдан кейин ўзи сўз очуб дедики:

— Юртдошларим, кўриб турасизки, беш йилдан бери мани уйимда бирор киши иситма бўлмайдур. Шунинг сабабини сўрмайсизми?

Оқсоқол жавоб бердики:

— Ўзимиз ҳам шуни сўрамоқчи эдик. Сиз ажина дуоларини кўброқ биласиз чофи. Бизга ҳам шу дуоларни ўргатинг. Шу қурғур иситмадан қутулиб қолайлук.

Бердибой кулуб дедики:

— Бу кентда ажина йўқдир. Иситмамизнинг сабабини ман сизга айтайин энди. Кентимизнинг мана шу ёниндаги ботқоқликни томга чиқсан барчамиз кўрармиз. Мана шу ботқоқликдан чиқсан буғлар оғудирлар. Одамларни иситма қила(р)лар. Мана бу уйни олғач, теварагига оғочлар ўтқуз-

дим. Оғочлар шу иситмә оғусини ютарлар. Ҳавони сузук ва тинуқ қилуб бизга бера(р)лар. Шунинг учун бизим уйдан ва қўшниларимизнинг уйлариндан иситма йўқолиб кетди.

Оқсоқол ҳайрон бўлуб турди, деди:

— Эмди парилар йўқми? Бизим иситма шу ботқоқлиқданми? Ундаи бўлса, шу қурфурни қурутайлук. Сиз буларни қаердан билиб олдингиз?

Бердибой: — Мактабдан.

ТАМРИН:

Жин ётоги кентининг одамлари нега иситмага тутила(р) эдилар? Бердибойнинг уйинда нега иситма йўқ эди? Оғочларнинг осиги нима экан?

ОТА МУҲАББАТИ

Тошканд бойлариндан Улуғбой денилган бири синуб ишдан чиқди. Бола-чақаси кўб эди. Унларга нарса топиб бермоғи керак эди. Тиланчилик қилолмасди, чунки ўз номусини жонидан ортиқроқ севар эди. Юқчиликка⁵⁵ кирди. Ҳар кун иш қила топдиги тўрт-беш танга билан болачақасининг қорунларини тўйдира эди. «Нима бўлсам ҳам яна ўз кучим билан оқча топарни, қорин тўйдиарни Эгам манга нисиб қилди. Тиланчилик, ўғрилик каби номусининг ёви бўлатурган ишларга киргизмади» деб Тангрига шукур қила(р) эди. Ёзниг иссиқроқ чоғларинда Улуғбой ики кун иш тополмади. Уйдаги бўлак-сўлак нонларни еб ҳам битирдилар. Болалари очлиғдан йиғлай бошладилар. Учунчи кун эрта билан иш (охтарар)га чиқмоқчи бўлди. Болалари «отажон, бир тишилам нон» деб кўб йиғладилар. Катта давлат кўрган, яхши кунлар ўткарган бечора Улуғбой бу кўринишга чидай олмади. Бошини деворга қўйди, йиғлади... йиғлади. Эсига Тошбой денилган эски бир ўртоғи тушди. Тошбой Улуғбойнинг давлатли чоғларинда кўб кела(р) эди. Ҳар оқшом Улуғбойниги келуб қорин тўйдира эди десам бўлур. Мана Улуғбой эски ўртоғига кетди. Ўз ҳолини англаатди: «Ўртоқ, очликдан кучим кетган, бола-чақаларим ўлим ётогинда тушганлар, манга шу кун учун нон топиб бер. Эрта ишга чиқарман», — деди.

Тош юракли Тошбой:

— Меним унча ноним йўқдир! — деб жавоб берди.

Бу сўзни эшигтгач, Улуғбойнинг юраги эзилиб кетди. Боши айлана бошлади. Шу ерда йиқилмоқчи бўлди, (би-

роқ) ўзини сақлади. У кишиликсиз⁵⁶ ўртогининг эшигиндан қайтди. Бозорга келуб, бир дўконнинг деворига орқасини берди, ўтурди. Беш-үн дақиқа ўтгач, бир кимса келиб Улугбойга дедиким:

— Тағо! Ман қон олгучи усталарданман. Бир қазоқ келуб «Манга қон олмақни ўргат, ўн сўм бераман» дейдир. Бир киши охтариб юрумсанким, шу қазоқға кўрсатмак учун қўлиндан озроқ қон олайин. Бир ярим сўм берарман (десам ҳам) ҳеч ким келмайдур. Сиз шу ишни қабул қилсангиз-чи, бир ярим сўм олурсиз.

Улугбой бу сўзни эшитгач, тирилган ўлук каби иргиб турди: — Ҳайданг кетайлук, қабул қилдим, — деди.

Уста билан дўконга келдилар. Қўлин очди, қазоқнинг кўзи олдинда қон олдирди ва бир ярим сўмни олди.

Қазоқ устага қараб дедиким:

— Тузук ўрганолмадим. Яна бир киши топиб қон олсак, бутун ўрганурман. Унга ҳам бир ярим сўм берарман.

Улугбой бу сўзни эшитуб, икинчи қўлини дахи очиб қон олдурди. Ва яна бир ярим сўм олиб, уйига кетди. Пулни хотунига берди.

— Маним кучим кетотибдир. Сен кетуб нон кетур. Хотуни нон кетурди. Емак учун Улугбойни чақирдилар. «Кучим йўқ, бир оз ётайин», — деди.

Катта ўфил отасининг қўлинда қон кўруб ҳуркди⁵⁷.

— Отажон, бу нимадир? — деди.

Улугбой ишни онглатди. Хотун ва болалари оталарининг бу ишини эшитуб йиғлаб юбордилар.

ТАМРИН:

Улугбой ким эди? Не ҳолда қолди? Кимга кетди? Тошибой нима деди? Тошибойнинг шу иши яхшими эди? Улугбой сўнгра қаерга кетди? Нима қилди? Нималар бўлди?

ЮРТИМИЗ

Арслон билан Ботур тонг отардан ярим соат бурунроқ боғдаги катта хуруснинг «ку... ку... ку... ку...» дебон айтмасиндан уйғондилар. Бу ики қардош яхшигина ақлли ва эсли ўғлонлар бўлдиқлариндан, ярамас бола каби уйғондиқдан сўнг ётоқ уза ўйлаб ўтирмайуб чобук ерлариндан турдилар, қўл-юзларини ювдилар. Мачитга бориб, намоз қилғандан кейин эшик ёниндағи ҳовузнинг олдинда бориб ўтурдилар. Ёй⁵⁸ елининг эсмаси, қўшни боғиндан кела-

турган чечак ислари, оғочлар узра учушуб юрган булбул ва қумриларинг сайрамаси бу ики қардошнинг гавдаларига куч ва кўнгилларига очиқлик берди. Ярим кечадан бери қўш ҳайдамак учун ёбонга кетган севгили оталари Ҳасан бобо эсларига келиб қолди.

Арслон: – Тур, Ботур!

Ботур: – Нега?

Арслон: – Кетамиз?

Ботур: – Қаерга?

Арслон: – Отамга салом беруб, қўлини ўпиб келамиз.

Ботур: – Ҳайда!

Ики қардош бирдан туруб, ёбон сари югурдилар, чопдилар. Ҳасан бобо янгигина намозини ўқифан ва қиблага қараб, ўғуллари учун дуо қилиб ўтурған эди. Ики катта ҳўкузи бобонинг дуосига «омин» деятурган каби ёнида бошларини индуриб турган эдилар. Шу чоғда Ҳасан бобонинг қулогига Арслоннинг «салом» товуши билан келди. Бошини кўтарди.

Ҳасан бобо: – Ва алайкум ассалом! Боракаллоҳ ўғлонларим, ана шундай эрта билан уйқудан турсангиз, сизларни дуо қилурман. Тангрим икалангизга ҳам узун умр билан катта давлат берсун.

Арслон билан Ботур севукли оталарининг қўлларини олиб ўпдилар. Ҳасан бобо ўғулларининг бунча одобли бўлдиқларини кўргач, кўзлари севинч ёшидан тўлди. Ҳақларига кўбдан-кўб дуо қилди. Ики қардош оталарининг дуосини олдиқдан сўнг уйга кетмакчи бўлдилар ва яна йўлга кирдилар...

Ўнг қўлдан «вой...Тангрим» дебон бир товуш келди. Қарадилар, қуруған (бир) оғочнинг кўлгасинда⁵⁹ йиртиқ бир чопонни ўмузларигача⁶⁰ тортиб узанган ва, эҳтимолки, қаттиғ иситма тутган бир хотунни кўрдилар. Йўл узра тушиб қолған кимсасиз бир хотунни кўриб, сўрашмасдан, кўмак этмасдан ўтиб кетмак ўзбек ўғлининг юрагина сифарми? Албатта сифмас..! Ики қардош кетуб, хотуннинг боши узра турдилар.

Арслон: – Онажон, қаерли бўласиз, нима бўлди сизга? – деб сўрди.

Бечора хотун куч билан бошини озроқ кўтариб, «оҳ...» – деди. Бошини сақлаёлмай яна йиқилди.

Арслон: – Онажон! Нима бўлди сизга? – деб (яна) сўради.

Бечора хотун деди:

– Овв, болам, кўрмайсанми? Йўлда тушиб қолған ким-сасиз бир хотун эрурман. Сўраб нима қиласан?

Арслон: – Онажон! Бирор-бир ўглингиз, қизингиз йўқмидирким, келуб қўлингизни тутиб ҳолингизни сўрсун.

Хотун: – Бордир ўғлум, бордир. Бир эмас, кўб ўғул-қизларнинг онаси эрурман. Лекин шундоғ ёмон кунимда бири дахи қўлимни тутарға келмай турубдур.

Арслон: – Нечун келмайлар? Сиз(н)инг шу ҳолингизни онгламаган бўлсалар керак. Бизларга сўроғларини берингиз, кетуб хабар берайлук, келсунлар.

Хотун: – Йўқ... керак эмас... Унлар маним шу ҳолимни кўруб туриб(ди)лар. Менга ожирғанмайлар. Ўз тинчликларини кўра(р)лар. Нега келсунлар?!

Ботур бечора хотуннинг бу сўзларига чидаёлмади. Юрагини олов босиб кетди. Қичқириб дедики:

– У инсофисизлар қаерда туралар, отлари нимадир? Одам ўз онасини шу ҳолда кўруб келмазми? Қандай тош юракли экан улар?

Арслон: – Онажон, болаларингизнинг отларини айтинг, биз боруб келтурайлук.

Хотун: – Болаларимнинг отларини сўрайсиз? Бутун Чифатой улуси маним ўғул-қизларимдирлар. Маним қучоғимда ётиб турдилар, маним қучоғимда улғайдилар, тириклик учун керак бўлган нарсаларнинг барчасини мандан олдилар. Оқибат мана шу ҳолда қўйдилар. Тириклигим билан соғлиғимни сақламоқ учун тиришмадилар.

Арслон бу сўздан шошиб қолиб, яна сўради:

– Нима! Бутун ўзбеклар сизнинг болаларингизми? – деди.

Ботур: – Онажон! Сиз ким бўласиз? Отингизни манга айттолмайсиз?

Хотун: – Ман бутун ўзбекларнинг, чифатойларнинг оналари эрурман. Отим ТУРКИСТОНДИР!

Арслон билан Ботур Туркистон сўзини эшигтгач, сеска-ниб юбордилар.

Дедиларким:

– Оҳ... Онажон! Туркистонимиз сизми! Она юртимиз сизми? Биз дахи сизнинг болаларингиз эрурмиз. Бизларни

сўқманг, қарғаманг. Нима истасангиз биз кетурамиз, нима буюрсангиз биз қиламиз. Бу ҳолингизга сабаб нима? Шу чоғда кўнглингиз нима тилайдир? Айтинг, бизга онажоним!

Хотун: – Эсан бўлунг, ўғлонларим! Маним бу ҳолимга сабаб болаларимнинг ишсизлиқлари, билмаслиқларидир. Билгудан, ишдан, санъатдан бошқа тилагим йўқдир.

Арслон билан Ботур файратта келдилар. Этакларини белларига боғлаб:

– Онажон! Ундей бўлса озроқ туриңг, биз бутун тилакларингизни топиб кетурамиз, – дебон этакларини белларига боғладилар ва ики ўқ каби чопиб кетдилар.

Қаерга кетдилар биласизми? – М а к т а б ғ а!

ТАМРИН:

Арслон билан Ботур қаерга кетдилар? Йўлда нимани кўрдилар? Нимага ўтуб кетмадилар? Хотун нима деди? Ким экан у хотун? Нима истади? Унинг тилагини кетурмак учун ики қардош қаерга кетдилар? Нега?

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ЁФМУР

Ёфмурли кунда муаллим афанди дарсга келуб ўтирди. Болаларга қараб:

– Бугун сизлардан бир нарса сўрарман. Кўрайин, қайсингиз жавоб берасиз, – дебон шу сўргони берди. – Ўғулларим! Ёфмур қаердан келадур?

Эргаш: – Кўкдан келадир, афандим.

М.: – Кўб яхши. Нимадан тўкуладир?

Э.: – Булутдан.

М.: – Булут нимадир?

Эргаш муаллим афандининг бу сўзига жавоб беролмади. Ортиқ туруб жавоб бермакчи бўлди.

М.: – Яхши, сиз айтинг Ортиқбой, булут нимадир?

Ортиқ: – Булут кўқда учеб юратурған қора нарсадир. Ерга энуб денгиздан мешларини тўлдуруб, яна юқорига чиқадир ва бизим бошимизга келуб шу сувларни сепадир.

М.: – Офарин, ўғлум! Бошқа гапуратурган йўқми?

Кўлдош гапурмакчи бўладир.

М.: – Гапур, ўғлум, нима дейсан?

Кўлдош: – Булутлар ердаги денгиздан сув олмайлар. Кўкда катта бир денгиз бор эмиш, шундан сув ола эмишлар.

М.: – Офарин, ўғлум. Ўтур ўз ерингга. Яна борми гапиратурған киши?

Кимса товуш чиқармади. Муаллим афанди кулар юз билан дедиларким:

– Бир қозонда озроқ сув қуйуб, қайнатуб, устини боқыр⁶¹ бир қопқоқ била ёпсак, беш дақиқадан сўнг шу қопқоқни кўтариб қарасак, унга ёпишиб қолған сув томчиларини кўрамиз. Мана шу сув томчиларининг нечук бўлуб қопқоқғача чиқдифини онгласак, ёғмурни ҳам англамиш бўлурмиз. Кўлдош афанди, сиздан сўрайин, сувни қайнатарсак қозондан бир нарса чиқуб кетадир. Шу нимадир?

Кўлдош: – Буғдир, афандим.

М.: – Офарин, ўғлим! Мана шу буг дедигимиз нарса сувдан ўзга нарса эмасдир. Сув исинурса, буг бўлур, бу буг совурса, сув бўлур. Сув бир оз қайнагач, буг бўлуб юқори чиқар, совуқ қопқаға эришгач, яна сув бўлуб қолур. Ер юзида дахи кўб сув бор эдигини биласизлар. Қуёшнинг иситмоғи билан шу сувларнинг бир ози буг бўлуб, юқорига чиқадур ва урадаги⁶² совуқ ҳавога эришгач, яна сув бўлуб ерга тўкиладир. Булут дедигимиз у қора нарсалар сув буғларидир. Бошқа нарса йўқдир.

ТАМРИН:

Булут нимадир? Қаердан чиқар? Нечук чиқар? Булутдан ёғмур қалай? Шунинг бир ўrnagini биласизми?

ТАРИХ

Бугун муаллим афанди дарсга келдилар ва ўз ерларинда ўтурдилар. Болаларга кўз кездируб Тўхтабойни турғуздилар ва дедиларким:

– Сен тарих ўқудингми, ўғлум?

Тўхта: – Ўқудим.

Муаллим: – Тарих нимадир?

Тўхта: – Инсонларнинг ўтган ҳоллар ва ишларини бизга билдиратурған бир билгудир⁶³.

Муаллим: – Тарих ўқимоқнинг осиги нимадир?

Тўхта: – Ибрат олмоқ, афандим.

Муаллим: – Нечук ибрат олиниюр?

Тўхта: – Бурунғи улусларнинг тарихини ўқуған киши унларнинг ҳолларини, ишларини онглар. Ямон ишларининг зарарини, яхши ишларининг осигини билур. Улар учраган зарарга учрамамоқ учун унлар қилган ямон ишларни қил-

маз. Унлар кўрган осигини кўрмак учун, унлар тиришган йўлда тиришур. Ибратнинг маъноси шудир.

Муаллим: – Офарин, ўғлум! Тарих неча турлидир?

Тўхта: – Тарих ики турлидир, афандим. Умумий тарих, хусусий тарих.

Муаллим: – Умумий тарих нимадир?

Тўхта: – Умумий тарих ер юзинда ўткан бутун эл-улусларнинг ҳолларини ёзатурган тарихдир. Хусусий тарих ёлғуз бир улуснинг ҳолларини ёзадир.

Муаллим: – Тарихи ислом умумий тарихми, хусусий тарихми?

Тўхта: – Хусусий тарихдир, афандим.

Муаллим: – Нечук биласан, ўғлум?

Тўхта: – Чунки тарихи ислом ёлғуз араб улусининг бошқалар билан урушдигини ва уларни ўз динига киргиздугини ёзадир.

Муаллим: – Офарин, ўғлум, ўтур ерингда. Сиз туринг, Тўлабой.

Тўлабой: – Бош узра, афандим!

Муаллим: – Тарихи исломдаки «ҳижрат» нимадир?

Тўла: – Ҳижрат пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг Маккадан Мадинага кетганларидир.

Муаллим: – Маккадан Мадинага қачон кетдилар?

Тўла: – Пайғамбарликларидан ўн ики йил ўтгач, кетдилар.

Муаллим: – Пайғамбаримиз (с.а.в.) қачон очундан ўтдилар?

Тўла: – Ҳижратдан ўн бир йил сўнгра ўтдилар.

Муаллим: – Пайғамбаримиз (с.а.в.) неча ёшда ўлдилар?

Тўла: – Пайғамбаримиз (с.а.в.) олтмиш уч ёшда ўлдилар.

Муаллим: – Пайғамбар (с.а.в.)нинг ерларига ким ўтурди?

Тўла: – Абу Бакр (р.а.) ҳазратлари ўтурдилар.

Муаллим: – Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўрунлариға ўтурган кимсага нима дейлар?

Тўла: – Халифа дейлар.

Муаллим: – Абу Бакр (р.а.) ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Тўла: – Ики йил, уч ой, ўн кун халифалик қилдилар.

Муаллим: – Сўнгра ким халифа бўлдилар?

Тўла: – Умар (р.а.) ҳазратлари халифа бўлдилар.

Муаллим: – Умар (р.а.) ҳазратларининг халифалик чоғинда бўлған улуғроқ иш нимадир.

Тўла: – Эрон ўлкасининг олинмоғидир.

Муаллим: – Офарин, ўғлум! Ўтуриңг энди. Сиз турунг, Ўзбекбей. Умар (р.а.) ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Ўзбек: – Ўн ярим йил.

Муаллим: – Сўнгра ким халифа бўлди?

Ўзбек: – Усмон (р.а.) ҳазратлари.

Муаллим: – Бу кишининг халифалик чоғларинда нима бўлди?

Ўзбек: – Фитна бўлди. Шу фитнада Усмон ҳазратлари шаҳид бўлдилар. Мусулмонлар ичра айрилиқ тушти.

Муаллим: – Офарин, ўғлум! Сўнгра ким халифа бўлди?

Ўзбек: – Али ҳазратлари халифа бўлдилар.

Муаллим: – Али ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Ўзбек: – Тўрт йилу етти ой халифалик қилдилар. Сўнгра Күфада шаҳид бўлдилар.

Муаллим: – Офарин, ўғлум!

ТАМРИН:

Тарихнинг осиги нимадир? Халифа кимга дейлар? Эрон кимнинг халифалигида олинди? Фитна қачон қўзғалди?

АМРИКАНИ КИМ ТОПГАН?

Италиё ўлкасидаки Женева шаҳрида сотгучилиқ қилатурған бирининг Кристуф Кўлумб⁶⁴ отли бир боласи бор эди. Отаси Кристуфни мактабга қўйған эди. Кристуф мактабдан жуғрофиё, ҳисоб, ҳайъат⁶⁵ денилган фойдали илмларни ўқуб чиқди. Ортиқ Кристуф Кўлумб онгли, кучли, ўқтам бир йигит бўлған эди. Кемачиликка кирди. Неча ойдан синоғли бир кемаси бўлди. Кемаларга минуб, денгизнинг ҳар ёнига борди. Кўб ўлкаларга чиқуб, олиш-бериш қилди. Бир кун кемаси денгизга ботди. Ўзи куч билан Пўртқиз отли ўлкага чиқди. Пўртқиз ўлкасинда уйланиб, қолди. Яна кемалар ясад, кемачилик билан кун ўткара эди. Бир кун пўртқизли бир кемачи билан гапуришиб ўтирганда, пўртқизли дедиким:

– Йўлдошим, қир(f)оқда ўлкамиздаги кемаларга туб

ўхшамаган қирриқ кемалар билан боқир тусли одам гавдаларига учрайман.

Шу сўзни эшитгач, Қўлумб(н)инг юрагинда бир тушунча келиб ерлашди. Ўйлади, тушунди, дедиким: «Бизим ўлгадаки кишилар ичра боқир туслиси йўқдир. Бунларни кунботардан сув кетуруб ташлаган бўлса керакдир. Ундай бўлса, Оврўпа бўллагининг кунботар томонида эмдигача кўролмадигимиз одамлар билан кетолмадигимиз ўлкалар, албатта бордир».

Мана шу тушунча Кристуфнинг юрагинда йигирма йил ерлашиб қолди. Кета-кета кучланди. Ўктам Кристуф узоқ ерга кетуб, ўшал... айниқса, одамларни қўрмакчи бўлди. Испаниё ўлкасинда хонлар ва беклар кўруб, шу тушунчасини юрутмоқ учун кўмак истади. Бутун у хонлар билан беклар Кристуф сўзларига кулдилар, ишонмадилар, кўмак этмадилар. Буюк Кристуф бу кулушлар ва ишонсизликлардан ўсонмади. Яна қай бир хонни кўрса, шу иш учун кўмак истай эди. Оқибат Испаниё беклариндан Изабелла отли бир хотун Қўлумбнинг сўзига ярим-юмaloқ ишонди. Кўмак қилмоқчи бўлди. Уч эски кема билан юз йигирма киши беруб, Қўлумбни йўлдади. Қўлумб кўнглиндаги ишонч билан гавдасиндаки кучга қувониб, Пўртқиз кунботар қир(f)огинда кемаларни айируб, кунботарға йўналди. Тубсиз, четсиз денгизда ики ойдин ортуқроқ кема ютурдилар. Бир ўлка, бир шаҳар, бир тоғ қораси кўзларига эришмади. Кемадаки ишчилар бу сўнгсиз йўлчилиқдан ўсониб қайтмоқчи бўлдилар. Кристуф Қўлумб қилғирлик⁶⁶ этуб қайтмади. Ишчилар яна бир-ики кун сабр қилдилар. Ондан сўнг Қўлумбнинг ёнига келуб дедиларким:

— Биз бутун ўсондик, жонимизга тегди. Сан билан шундайин кетаберсак, бир кун йўлдан адашиб денгиз ичра очлиқдан ўлурмиз. Шу кун кемаларни ўз юртимиз сари қайтармасанг, сани ўлдурууб, ўзимиз қайтармиз.

Кристуф ўктам киши эди. Йўлдан қайтмоқни ўзига эриштирамади. Ишчиларни яна уч кун юрурга кўндириди. Ики кун яна юрдилар. Учунчи кунда бир қора кўруб, барчаси севинди. Кемани шул қора сари ҳайдаб, неча соатдан кейин эришдилар. Кемаларни қирғоқда бойлаб, ерга чиқдилар. Неча кун у ерда қолиб, сўнгра Пўртқизфа қайтдилар. Мана бугун Америка аталган улуғ ўлка бир кишининг, яъни Кристуф Қўлумбнинг файрати билан топилмишдир. Очунда одамнинг файратиндан буюкроқ нарса йўқдир.

ТАМРИН:

Амрикани ким топган? Кристуф Кўлумб кимдир? Ким унга кўмак айлади? Нечук кетди?

ОСИЁЛИ СЎЗЛАР

Отамиз Амир Темурдан сўрабдирларким:

— Бир ўлкани обод қилатурған нарса нимадир?

Амир ҳазратлари дебдиларким:

— Тижоратдир.

Французларнинг катта хоқонларидан бўлған Наполийундан сўрадиларким:

— Урушда ёвни енгмак учун нима керакдир?

Дедиким:

— Уч нарса керакдир: оқча, оқча, оқча.

Бир турк мулласиндан:

— Тилагимга эриша билмак учун нима қилай, — дея сўралғач: — Йўлиндан қайтма! — деб жавоб берган.

Бир бой кимсадан ўғул сўрабдирким:

— Мунча оқчани нучук тобдингиз?

Бой демишким:

— Бир чироқ еринда ики чироқ ёқмамоқ билан топдим.

ТАМРИН:

Амир Темур нима деган? Наполийун нима деган? Турк мулласи нима деган? Бой нима деган?

ЭНГ ЭСКИ ТУРК АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИ

(Самарқанд, 1927)

БИР-ИКИ СЎЗ

Осиё қитъасининг жуда кенг бир қисмида ёйилған туркӣ қавмларнинг сиёсий-иқтисодий бир қанча марказлар теварагида тўпланғанлари учун турк тили бир қанча шўъбаға ажралғандир. Туркиёт билан машғул бўлған Оврўпа олимлари турк тилининг бу қадар кўб шўъбаларға айрилғанин кўргач, буларни бир-бирларига яқинликлари эътибори билан кўмаларға¹ ажратғали (тасниф қилғали) тиришадирлар. Турк тилининг таснифига тиришқон олимлардан бири машхур туркшунос мусташриқлардан прўфес-

сўр Радловдир. Бу киши турк тилини, асосан, тўрт кўмага ажратадир: Шарқ (1), Фарб (2), Ўрта Осиё (3), Жануб (4) кўмалари. Булардан Шарқ кўмасига Олтой, Баробин, Ўби, Янисой шевалари кирадир. Фарб кўмасига қирғиз, Фарбий Сибирь, бошқурд, Волга тоторлари шеваси киради. Ўрта Осиё кўмасига сарт, ўзбек, таранжи шевалари кирадир. Жануб кўмасига эса туркман, қрим, озарий, усмонли шевалари кирадир².

Прўф. Самойловичнинг таснифига кўра, турк тили, асосан, беш кўмага ажраладир. Булгор кўмаси (1), Шимолий Шарқ ёки уйғур кўмаси (2), Шимолий Фарб ёки қипчоқ (3), Жанубий Шарқ ёки Чигатой кўмаси (4), Ўрта ёки қипчоқ-туркман кўмаси (5). Бу беш кўманинг ҳар бирига кўб шевалар кирадирки, тафсили узундир. Ҳар ҳолда бу таснифларнинг кўбда асосий нарсалар бўлмагани маълум. Булардан бошқа бирда тарихий тасниф Маҳмуд Кошгариининг «Девони лугат»ида бордир. Маҳмуд Кошгарийга кўра, ҳижрий 5 асрдан турк тили кичкина қабилавий айрималарға қарамай, асосан, ики муҳим қўлға айрилған³.

Ўузча, туркча. Икинчисига ёлғиз туркча дейилгани каби хоқоний туркчаси дейилади. Маҳмуд Кошгарий «Девони лугат»да мана шу хоқоний туркласини асосий қилиб олғандаги жойи келгач, ўзузча сўзларни кўрсатиб изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи айнан қабул қил(ин)маса ҳам бошқача таснифларга асос қилиб олиниши албатта лозимдир. Бу тарихий таснифнинг бизча муҳимлиги бу кунча адабий ўзбекчанинг онаси бўлган чигатойчанинг мана шу хоқоний туркчасидан туғулғани учундир.

«Сарф»имнинг бошланғичида ёзғаним каби хоқоний туркчаси аталған⁴ мана шул адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чигатойчадир. Шунинг учун биз ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар экан(миз), чигатойчага бориб тўхтамаймиз. Чигатойчанинг онаси бўлған ҳалиги адабий шевага (хоқоний туркчасигача) боришга мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга «Девони лугатит-турк» китоби беради.

Сўнг замонларда Туркияда топилиб, уч жилда байирилған бу муҳим китоб Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошгариј томонидан ҳижрий 464 да ёзила бошлаб, 466 нчи йилда битирилганда аббосий халифаларидан ал-Муқтадий Биамириллоҳфа⁵ тақдим этилган.

Маҳмуд Кошғарий асарининг бошланишида мана шундай деб таништиради: «Мен туркларнинг энг тўғри, энг очиқ гапиргани, жуда тўғри онглағани, тубчаклари, батурлари бўлатуриб шаҳарларини, толаларини айланиб кўриб чиқдим. Туркнинг, туркман-ўгузнинг, чигил, яфмо, қирғизнинг сўзларини, қофияларини яхши ўргандим*.

«Девони лугат»нинг уч жилдини ўқуб чиққан киши юқоридағи сўзларнинг ҳақиқат эканига шубҳа қилмағайдир. Маҳмуд Кошғарий туркларнинг таърифлари, анъаналари, халқ адабиётлари, тиллари, шевалари тўғрусида жуда кенг маълумотли бўлған. Машҳур тилшунослардан прўфессёр Самойлович унинг илмий хизматига қиммат бериш учун «Маҳмуд ўз замонининг Радловидир. Радлов-да ўз замонининг Маҳмудидир» дейдир.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг туркшунослиги билан бирга улуғ арабий олимлардандир. Қашқарлиқ ҳадис олими Ҳусайн Хаслаф ўғлидан ҳадис ўрганган. Бухоро, Нишопур шаҳарларида ҳам таҳсил билан машҳур бўлған («Девони лугат», ж.1, б. 3). Маҳмуд Кошғарий «Девони лугат»да мингдан ортуқ сўзларни олиб изоҳ қиласадир. Кўб ўринларда бу сўзларнинг қабилавий айирмаларини кўрсатадир. Китобнинг жой-жойида турк сарфи тўғрисида кенг ҳам тўла маълумот бериб ўтадирким, ҳаммасини йиғиб текширганда тарихий сарфимиз учун жуда қимматли материаллар беради.

«Девони лугат»нинг кўб сўзлари остида мақоллардан, шеърлардан далиллар, тонуқлар келтирилган. Булар тўқкузүн аср бурунғи турк адабиётининг энг қимматли намуналаридир. Туркиёт билан машҳур бўлғанлар бу шеърларга, бу мақолларга шунинг учун катта аҳамият берадир. Усмонли туркшунослардан Нажиб Осим афанди «Девони лугат»дағи мақолларни олиб изоҳ қилған эди⁶. Шеърларни ҳам йиғиб шарҳ ва изоҳ қилмоқ фикрида эканлиги маълум эса-да, бу тўғруда қандай ишлар кўрилганидан хабаримиз йўқ. Машҳур туркшунос прўфессёр Кўприлизода ҳам «Турк адабиётининг маншаи» деган мақоласида бу шеърлардан сўз очиб, адабиёт тарихи учун муҳим эканларин ёзғандан кейин буларни вазн, қофия ҳам мавзуъ эътибори, балки бир-

* Бу турк, ўғуз таъбирига биз Ўрхун ёзувларида ҳам учраймиз. Байтнинг бошида «турк, ўғуз беклари будун ашидек» дейиладир. Бунда турк сўзини ўғузнинг сифати қилиб «турк бўлған ўғуз беклари...» маъносида онгламоқ янглишdir. Тўғриси «турк ва ўғуз беклари» маъносида(ги) «турк ўғуз беклари...»dir.

бирларига боғлаб тўрт марсия чиқарғанини сўзлайдир. Мен ҳам «Девони лугат»ни(нг) босма нусхасини олған кунимдан бошлаб шуларга қизиқдим. Буларни вазн, қофия ҳам мавзуъларига кўра бир-бирларига боғладим. Сўзлари, таркиблари устида анча ишладим. Уларни изоҳ қилиш учун «Кутадгу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ», «Муқаддимат ул-адаб» ҳам чифатой адабиётига оид кўб китоблардан фойдалангандим. Анчагина узоққа чўзилған меҳнат натижасида кўлингиздағи мана шу асар майдонға келди. Тездан ҳам айтиб ўтайким: менинг ишимни(нг) натижаси прўфессур Кўприлизодани айтгани каби чиқмади. Прўфессур Кўприлизода бу парчалардан тўрт марсия чиқарғанини, буларнинг биринчиси Алп Эртўнга марсияси, икинчиси «Ёнку» қабиласи билан бўлған бир воқеаға боғли марсия, учинчи кимники экани билинмаган, тўртинчиси Тўнгкүт амирига оид бир марсия эканини сўзлайдир (Миллий татаббуълар мажмуаси, ж.2, сон 4, б. 71).

Мен ҳам ёлғузгина ики марсияга учрадим. Қолғанларининг марсия эканларига қарор бера олмадим. Фикримча, уларга марсиядан бошқа унвонлар бериш керак. Сўнгра Алп Эртўнга марсиясини Ф. Кўприлизода ўн ики парча деб кўрсатади. Менимча, ўн парчадир. Девонни(нг) икинчи жилд, 105 нчи бетидаги бир парчани эса, Эртўнга марсиясига кўшушға вазн, қофия, мавзуъ мусоада қўлмайдир. Биринчи жилднинг 94 нчи бетидаги билан учунчи жилднинг 31 нчи бетидаги парчалар бошқа-бошқа эмас, икаласи бирдир.

Эмди бу «тизма»ларнинг қайси замонға оид бўлғанлари тўғрусида бир оз тўхтаб ўтайлик: Шу китобнинг биринчи қисмидаги 8 нчи асар (ўғузлар билан уруш)нинг мусулмон туркларнинг урушларин тасвир қўлғанини Маҳмуд Кошгарий хабар берадир. Яна шул биринчи қисмдаги 5 нчи асарда эвриқ сўзи борким, арабча *ибриқ*⁷ демакдир. Яна шул биринчи қисмидаги биринчи асарда (Алп Эртўнга марсиясида) *затфарон* маъносида арабча *кўркум* сўзи бордир. Мана булар мазкур асарларнинг турк, арабларнинг биринчи учраш замонлариға оид бўлғанин кўрсатадир. Демак, у асарнинг ҳар ҳолда милюдий 6–7 нчи мулчар (аср)нинг адабий емишлари эканига ҳукм этмак мумкинdir. Шундай бўлса ҳам *кўркум*, *ибриқ* каби икита арабча сўзни эътиборға олмаган бу асарларни шакл ҳам руҳ эътибори билан исломдан бурунги турк адабиёти намуналари каби қабул этишимизга ҳеч монеъ йўқдир.

«Девони лугат»дан тўплаб олғаним шу тизмаларни мен

ики қисмға айирдим. Бириңчи қисм билан икінчи қисм орасыда тубандагы айрмалар бордир:

а) бириңчи қисмдағи асарлар түртликлардан иборат бўлиб, ҳар түртликнинг 1-, 2-, 3 нчи қисмлари бир қофия, бутун асарнинг тўртинчи мисраълари бир қофиядадир. Икинчи қисмидагилар эса, бутун мисраълари қофиядош бўлған икиликлардан иборатдир;

б) бириңчи қисмидаги асарлар қисқа вазнда, икінчи қисмидагилар эса аксарият билан узун вазндардир;

ж) бириңчи қисм бутунлай тасвирий асарлар, икінчи қисм эса аксарият билан таълимий-ахлоқий асарлардир.

Бу манзумаларнинг баъзи сўзларини бир оз изоҳ қилиш, баъзи сўзларидаги сарфий ҳам савтий аҳамиятли нуқталарини чизиб ўтиш керак бўлди, шунинг учун китобга учинчи қисм ортдирдим.

Эмди бу тизмаларнинг «Девони луғат»дағи имлолари тўғрусида бир оз тўхташға тўғри келадир: «Девони луғат» арабча ёзилғани учун:

а) туркча сўзлар арабча чўзғилар, ҳаракатлар (‘، ‘، ‘، ‘) билан ёзилған. Буларнинг энг чатогроғи уст (‘) чўзғисидир. Бу чўзғи бизнинг бу кунги (۱۴۱) чўзғиларимизнинг ўрнини тутадир: тайақ (تیق) = тойоқ (تایاق)، сан (سن) = (تبر) (تبر)، каби;

б) «ا» чўзғиси ҳам ора-сира ишлатилған. Бироқ эски имлода бўлғанидек товуш оҳангига қарамай қалин, ингичка сўзларда бир турли ёзилған: бормоқ (بارماق), билмак (بیلماک) каби;

ж) бизнинг бу кунги нг (ڭ) ҳарфимиз жойида эски имломизда бўлғани каби «نڭ» нг ёзилған;

д) бирда «Девони луғат»да Ф «ف» ҳам Б «ب» товушлари орасыда бўлған бир товуш учун уч нуқтали «ف» Ф ҳарфи бор. Бу кун бизнинг ов (او) севмак «سیومهڭ» (تیوھ)، тева (تےۋا) деган сўзларимиз шул уч нуқтали Ф (ف) билан ёзилған.

Мана шу имлони мен қўлингиздағи китобда тубдаги шаклда кўчирдим:

а) қалин сўзда бўлған уст (‘) чўзигини «ا» га айлантиредим. Ингичка сўзлардагиларнинг ҳаммасини ва «ب» ўрнида бўлғанларини ҳам «ب» га айлантиредим;

б) ингичка сўзларда ёзилған «ا» ларни «ا» қилдим;

ж) «ڭ» нг жойидаги «نگ - ب» ларни ўз ҳолига қўйиб, ёй⁸ орасыда бугунги шаклларни кўрсатдим;

д) юқорида айтканим уч нуқталик «**ڦ**» Ф ҳарфи бизнинг матбааларда йўқ. Тайёрлаш ҳам мумкин эмас, шунинг учун уларни ўзимизнинг (و) билан кўрсатдим. Сўнгра: (намуна)лардан ҳар бир парчасининг остига ўзбекчини сочим (наср) сўзлар билан ёздим. Ундан кейин онглашилмаған лугатларнинг барчасини ёздим.

I қисм

- I. Алп Эртўнга марсияси.
- II. Ёз, қиши мунозараси.
- III. Бир уруш майдони ҳақида (тўртликлар).
- IV. Ёй (беш тўртлиқдир).
- V. Ёз ўйинлари (ҳаммаси олти тўртлиқдир).
- VI. Овдан урушга (үн ики парчадан иборатдир).
- VII. Тогуш бегининг уруши (саккиз парчадир).
- VIII. Уйгуrlар билан уруш (беш парчадир).
- IX. Ики савдогар орасида (етти парчадан иборатдир).
- X. Айрилиқ (ҳижрон, тўрт парча).
- XI. Яна айрилиқ (тўрт парча).
- XII. Яна севги.
 - Яна севгига оид парчалар.
 - Яна севги.
 - Яна муҳаббатга оид.
 - Яна муҳаббатга оид.
 - Яна шу мавзуда.
- XIII. Уч уруш (беш парча).
- XIV. Бир уруш.
- XV. Тубандаги манзумага бир унвон бера олмадим, билдимки, достоннинг бошланғичидир (олти парча).
- XVI. Бир марсиядан (уч парча).

II қисм

- I. Насиҳат.
- II. Яна шу мавзуда.
- III. Яна шу мавзуда.
- IV. Яна шу мавзуда.
- V. Меҳмон тутиш тўғрусида.
- VI. Тарбия тўғрусида.
- VII. Бир гўзал ҳақида.
- VIII. Эътиқодий бир парча.
- IX. Ўғлимга насиҳат.
- X. Дунёдан шикоят.

- XI. «Аран қомуф»⁹.
- XII. Парча (шоирнинг қабиласи билан урушиб инглайсан бу кишига, II).
- XIII. Севган бир киши учун.
- XIV. Бойликни мақтайдир.
- XV. Ўгут (насиҳат).
- XVI. Мақтаниш.
- XVII. Бойлик тўғрусида.
- XVIII. Алданган бир кишига.
- XIX. «Илким ўргут».
- XX. Айрилиш.
- XXI. Ўзин мақтаб...
- XXII. Диний насиҳат.
- XXIII. Меҳмон тўғрусида.
- XXIV. Роҳат тўғрусида.

III қисм

(Биринчи ва иккинчи қисмда ишлатилган сўзларнинг лугати алифбо тартибида берилади – *Ҳ. Б.*)

ТИЛИМИЗ

I

Дунёнинг энг бой, энг баҳтсиз бир тили қайси тилдир? Биласизми? Туркча. Шоирлик қилмоқчи эмасман, сўзниг тўғриси шудир. Дунёнинг энг бой тили туркчадир, энг баҳтсиз тили худ¹ туркчадир. Тилларнинг баҳтсизлиги совет ҳукумати чоғинда бўлған бир ишдир, бундан бурун баҳтли эдилар деганлар тилемизни ҳолини билмасдан гапуралар².

Бир тилнинг бойлиги у тилдағи сўзниг кўблиги (касрати калимат)³, ундирик кенглиги (вусъати иштиқоқ)⁴, юсуп тугаллиги (мукамаллияти қавойид)⁵ билан бўлур. Туркчада сўз кўблиги борми, арабчиларимизча айтганда, касрати калимат мавжудми? Бу сўз буқун эмас, неча юз йил бурун ораға чиқмиш дея Навойининг «Муҳокамат ул-лугатайн» китобиндан ўз жавобини олмиш. Навойининг китоби туркчанинг бойлигини очибфина билдира олмаса ҳам туркчада сўз кўблигини у яхши биладир. Навойи ёлғиз «ийғламоқ»нинг турларини кўрсатурган туркча сўзларнинг шунчасини ёзадир: *инграмак, синграмак, ингичкирмак, ийғламоқ, ийғламсинмоқ, ўкурмак, сиктамоқ...* Мана сизга бир ҳодисанинг етти тури учун отким, ораларинда ингичка айрмалар бордир. Туркчада бу ҳол оз эмас. Арабча *нуфуз, муурур, убур*; у тўғрусинда *ўтмоқ, кечмоқ, ошмоқ, ортмоқ* бор. Арабча *канд, азм, амал* қаршусинда туркча *тилак, истов, ўрхан* бор. Арабча *зарф* ёнинда туркча *идиш* бор, *совут* бор. Арабча *нафъ, манфаат* ўрнинда туркча *тосих* бор, *унум* бор. Арабча *қалб* ўтрусинда туркча *юрак* билан *кўнгул* бор. Арабча *садр* учун туркча *кўкс ва кўкрак* бор. Туркча луғат ёзмоқчи бўлганимда туркча сўз бойлиги тўғрусинда бундан ортиқ ёзолмайман.

Сўзни туркчада ундирик кенглиги (яъни, вусъати иштиқоқ)га кўчираман. «Илм» ишининг – билимнинг туркчасидан ундирилган⁶ сўзлар шулардир: *бил, билар, билажсак, билгуси, билғай, билса, билса-чи, билай, билди, билибдир, билган, била бошлади, била ёзди, била олди, била турди, била*

бөрди, билиб, билғач, билғали, билмак, билиш, билув, билмов, билим, билги, билғили, билгучи, билмакчи, билгур, билмагай, билмаган, билмай, билимсиз, билмас, билмаслик.

Мана сизга ёлғиз феъллардан 13 феъл, қўшма феъллардан 6 феъл. Қўшма феъллардан ҳар бирининг буйруги, бўлиши⁷, ҳоли⁸, келажаги⁹, шарти¹⁰, қўзғави¹¹ бор. $13 \times 6 = 78$ бўлур. Бунларга уфт¹², вақт¹³ ва сабаб¹⁴ феъллари қўшилса, 81 та бўлур. Бунга исм¹⁵ ва сифат ёзилған¹⁶ 18 қўшилғандა 99 сўз бўлур. Бу 99 тасига-да сўз толуғи¹⁷ буйруқдир (яни, бил сўзи). Демак, туркчада бир томирдан 98 сўз ундириңг эмиш.

Эмди юсуп тугаллигига (мукаммалияти қавойидфа) боқайлиқ: араб, форс, рус, немис, франсуз тилларидан қай бирининг сарф¹⁸ китобларини олиб қарасоқ қўрамизким, бир сўзни ясамоқ учун бир қанча ёзилған, ундан сўнг шул қоидадан ташқари қолған (мустасно) сўзлар деб тўрт-беш сўз кўрсатилған¹⁹. Турк сўзларинда эса бундай ҳол топилмайдир. Юсупсизлик деган ҳоллар (истиснолилик ҳоллари) туркча сарфда сира йўқдир. Тилимизнинг айни тўгрисинда ҳам бойлиги, тугаллиги билиндими?

Эмди сўзни туркчанинг баҳтсизлигина кўчираман. Турк тили шунча бойлиги, шунча тугаллиги билан баҳтсизлиқдан қутула олмамишдир. Турк тили дунёning энг баҳтсиз тилидир. Туркчанинг баҳтсизлиги араб босқини билан боғланмишдир. Араблар босдиқлари ўлкага ёлғуз ҳукуматларини эмас, динларини, йўсунларини-да танитган, олдирған эдилар. Мусулмонликларнинг туби, томири Қуръон билан Ҳадисдир. Шунинг учун янги мусулмонлар арабча ўрганишни ўзларига вожиб деб билдилар, ўқидилар, ўргандилар, севдилар. Бундан кейин форси(й)ча ва туркча арабча бўғувига кириб қолдилар. Форс тилининг ҳоли бутунлай ёмонлашди. Форслар ўз тилларини ташладилар: китобларини эмас, ўзаро ёзувларини ҳам арабча ёза бошладилар. Лекин, бу иш кўб чўзилмади. Форс тили бир силкиниш билан ўзини араб бўғувидан қутқара олди. Форс тилининг бу силкиниши Эрон шоири Фирдавсийнинг чиқиши эди. Фирдавсий арабчиликқа қаршу қайнаған, қизиган бир миллатчи эди. Ўттиз йил тиришди, донғли «Шоҳнома» китобини ёзib чиқарди. «Шоҳнома»ни ёзib чиқарудан Фирдавсийнинг икита тилаги бор эди: Эрон улусини арабдан совутиб, эронли туйғусини бермак ва араб тилини Эрон-

дан суреб чиқармак. Шунинг учун «Шоҳнома»нинг ҳар бир еринда эронлини мақтаған шоир араблиққа келганда:

*Заҳир шутур хурдан суси мор,
Арабро ба жойи расидаст кор.
Ки тахти Каёнро кўнад орзу,
Тфу, бар ту, Чарх гардун тфу!*

деб қийқирмишдир. Бу сўзларнинг туркчаси шудир: Туя сути билан илон эти емакдан бошқа иш билмаган арабнинг иши шу ерга чиқмишким, Эрон императорининг тахтини истайдир. О, шу ишга сабаб бўлған фалак, тфу сенга, тфу!

Яна шунинг учундирким, Эронда арабча ҳоким бўлған бир замонда²⁰ ёзилған «Шоҳнома»да арабча сўзлар йўқ даражада оздир. Фирдавсий бу ики тилакни билиб, онглаб, ишга киришганини билдиримакчи бўлиб, ёзадирким:

*Бас, ранж бурдам соли си,
Ажам зинда кардам ба дини форсий*

демишдир. Туркчаси: «Бу ўттиз йил ичида кўп эмкайдим²¹, Эронни форси(й)ча ёздиғим шу китоб ила турғиздим» демакдир. Форси(й) ишди шундай қилиб ёқасини кутқармиш. Лекин, бизнинг бахтсиз туркчамиз бир Фирдавсийни етиштира олмамиш.

Дунёнинг энг бой тили бўлған туркчамиз ёлғуз арабча кумруқлар²² билан эмас, форси(й)ча тепкилари билан дахи эзилмишдир. Кўзларимизни тўрт очиб қарайлик, дунёнинг энг буюк ҳакими бўлған Ибн Сино туркдир. Икинчи Арасту аталған Форобий туркдир. Араб тилини мангалик тирфизиб келган Жавҳарий²³ туркдир. «Ваҳдати вужуд»²⁴ фалсафасининг имомларидан бўлған Жалолиддин Румий туркдир. Форсий адабиётининг пайғамбарларидан бўлған Низомий дахи туркдир. Шу ерларда отлари ёзилған кимсалар-да ёлғуз турк улусини эмас, бутун дунёнинг улуғ кишилариндан эрурлар. Ики турк улуси²⁵ бунларнинг асарларидан осифланолмай қолмиш, балки ўзларини ҳам яхшифина таниёлмай қолмишдир. Бунлар ўз битикларини туркча ёзсалар эди, буқун турк улусининг ҳоли эҳтимолки, бошқа турли бўйлур эди. Бахтсизлиқ бундан-да ортиқ бўлурмикин?! Турк ўғли турк бўлған Маҳмуд Фазнавий Фирдавсийни чақириб, турк эзилишини кўрсатган «Шоҳнома»ни ёздирсун-да, ҳар йўлига бир олтун берсун. Шул бахтсизлиқдирким, турк ўғли бўлған усмонли хоқонлари ўз туйғуларини форси(й)ча

шеър билан сўйлатмишдир²⁶. Яна шул бахтсизлиқдирким: Кафказия туркларининг ёқаларин тутмиш-да форсий тилининг хурмати учун саксон еринда ҳаштот дедирмишдир.

Туркча бахтсиздир. Минг йилдан бери эзила келмишдир, лекин битмамишдир. Битмас, яшамишдир – яшар. Негаким бойдир. Туркча яшамишдир. Яшар, лекин ўзини араб, форс тиллариндан кутқара олурми, йўқми? Сўзни бу ерга етиргач, бармоғимни яранинг ўзагина босмиш бўлдим. Бу сўрдигимга ики турли жавоб келар, билгилидир: ҳа, йўқ. Эмди шу «йўқ» деганлар билан юришайлик. Бунлар дейларким, туркча араб, форс тиллариндан кутулолмас! Нечун? Мана далиллари: Чунки араб, форс тиллари бойдир. Буни жавобини бердикким, туркча ҳам бойдир. Чунки букунги турк дунёсининг билимли улуғ ёзувчилари шу йўлга кирмишдир. Бунга жавоб берамизким: турк дунёсининг улуғ ҳакимлари бўлған Форобий билан Абу Али ўз асарларини арабча ёзарға қўл қўйған эдилар. Сиз нечун уларнинг ичидан чиқдингиз? Сиз Абу Алининг изидан чиққанда, биз-да сизнинг изингиздан чиқа олсақ керак. Чунки тилимизда кўб нарсанинг оти йўқдир. Жавобимиз: бу сўздан тилагингиз нимадир? Шул чоқда тилингиздағи араб, форс сўзларининг туркчаси топилмайдир, демакчи бўлсангиз сўзингиз янглишдир. Туркчани билмас экансиз. Ўрганинг. Ҳозирги сўзларимиздағи арабча, форси(й)чалардан бир нечаси учун туркча топилмайдир, десангиз тўғридир. Биз ҳам уларни чиқармоқчи эмасмиз. Унларни олурмиз, лекин ўзимизни қилурмиз. Туркчалаштирурмиз. Қоиданинг туркчаси йўқдур. Сарфнинг-да туркчасини тополмадик. Икисин дахи олурмиз. Лекин, сиз каби қавоиди сарфия демасдан сарф қоидалари дермиз. Чунки илмий истилоҳларнинг туркчаси йўқдир. Ким деди буни? Шамснинг туркчаси қуёшдир. Кавокибнинг туркчаси юлдузлардир. Манорнинг туркчаси олов, ўтдир. Саҳоби мунаввар – ёруғ булут; ҳандаса – ўлчов ҳат, чизик, зовия – бурчак, пучмоқдир. Кавокиби собита – турғучи юлдуздир. Кавокиби зу занб – қуйруқли юлдуздир. Тузук, бир неча истилоҳларнинг туркчасини букунгача тополманмиз, уларни саклармиз. Чунки, туркчамиз қабодир²⁷, даққидир²⁸, адабиёт тили эмасдир.

Сўз бу ерга келдими? Чидамоқ қўлдан келмас! Қаболик, даққилиқ кўрсатмакчи бўлиб деймизки: сиз улусингизни севмайсиз. Шунинг учун турк улуси ва турк тили-

нинг сиз билан иши йўқдур. Қаршингиздағи кишилар бу сўзни эшитиб ўтираслар, қиласини қиласлар. Мен улусимни жонимдан ортиқ севаман дерлар. Бунларнинг мана шу сўzlари қумучдир²⁹. Тушингизда сиз бир хотунни севгансиз, тиришиб, жон чекишиб, куч билан уйига кирибсиз, ёнига суқулғандан кейин юзиға қараб: «Мен сизни кўб севаман, сиз кўб чиройликсиз, лекин шу кўзингиз кўб даққидир, шуни чиқариб ташланг. Бурнинг ёмон ис берадир, шуни кесиб отинг», — десангиз севгилингиз бўлған хотун ики-уч таёқ уруб, сизни қувмасми? Албатта, қувар. Турк улусини севамиз, лекин тили қабодир, мусиқаси тотсиздир, тарихи қоронгудир деганларнинг ҳам бир-ики таёқ еб қувилмоқлари керакдир. Лекин турк тили баҳтсиздир.

ТИЛИМИЗ

II

Тилимизнинг бойлифи тўғрусида «Иштирокион»нинг билмам қайси сонида¹ бир мақола ёзған эдим. Бунда тилимизнинг бойлифи, тугаллиги, кенглиги тўғрусиндағи тонуқ²ларимни кўрсаткандан кейин тилимизға кириб қолған арабча, форси(й)ча сўзлар ва истилоҳ(лар)ни чиқармоқ тейишликни сўйлаған эдим. Бу тушунчага қаршу бўлған кишилар ҳам, албатта, бордирлар. Бироқ бунларнинг қаршулиқлари ўзиға fazab-la сингдирган тушунчаларининг бизга қаршулуғини шу ерда ёзиб қайтармоқдан бурун ўз тушунчаларимизни очиқ қилиб қаторлаб ёзайин:

- а) мен турк тилининг асир тушгани ва бўйла тутқун ҳолини ўрганганимдан ...³ туркчанинг бойлифи, кенглиги, тўлуглифи учундир;
- б) мен турк улусига ўз бошли (мустақил) бир тил ва шу тилда ёзилган «ilm» истайман. Туркчанинг бойлифи, кенглиги ва тўлғунлигини билганим учун бу ишни қулай деб ишонаман;
- ж) тилимизнинг ўз бойлиги (мустақил) бўлиб туруши учун гапларга ва ёзувларимиз аро кириб қолған ёт сўзларнинг ўзбекчаларини илкимиздан келганча охтариб топиб ишлай-(л)ик. Тилимиздағи ёзилған «билим»ни кўрмак учун «ilmий истилоҳлар» дедигимиз «билим сўzlари»нинг ҳам илкимиздан келганча туркчаларини топиб олмоқ йўлинда тиришмакни ҳар бир турк ёзувчиси учун «вожиб» деб биламан;

д) туркчаси топилмаган сўзлар ва истилоҳлар бор эса, унларни чиқариб ташлаб, ўрунларини бўш кўйилиқ демайман. Туркчаси топилмаган сўзлар ва истилоҳлар қолсун, бироқ туркчанинг буйруги остинда кириб қолсун; бошқача турли айтканда, Франса⁴да яшаган бир турк каби бўлундиги⁵ туркчанинг қонунлариға бўйунсуниб яшасун; туркчада турған бир француздек «капитулациян» асрори остида турмасун.

Мана меним ўйларим... очиқ кўруладирким: мен ўз истиклари бўйича эмас, мунафий⁶ бир тушунчанинг қисуви билан бу йўлга кирганман. Турк улусига ўз бошли (мустақил) бир тил керак. Туркчанинг ўз бошли (мустақил) бўлуви учун ёт сўзлардан қутулиш тейиш. Ўз тушунчаларимизни шу йўлда очиб кўрсаткандан кейин бунга қаршу бўлған ўйларни ҳам кўриб ўтмак керак. Бурунроқ шуни айтаким: бу кун ғазаб-ла тўлдурғуси ишларимизни энг улуғ ва энг сойиллиғ⁷лардан бири ул тил истамаймиз.

Дейларким: бизга қаршу турған олимларимиз ўз қиласлонларидан⁸ ўзга билурмадилар. Биз масъаланинг у тушунчаларини мутлақ бир йўсунда кўриб осуғланолмаймиз, унлардан бизга эришкан сўзлар кўчада тил учун ўйланмаган ўтиришларда айтилиб ўткан сўзлардир.

Бунларнинг сўзларини тинглаймиз:

- 1) биз туркчани одми бир тилда ёзарға тиришамиз, шунинг учун туркчадан одми сўзларни чиқармасга тейиш;
- 2) туркчага кириб қолған арабча, форси(й)чанинг туркчалари йўқдур;
- 3) илмий истилоҳларнинг туркчалари йўқдур;
- 4) илмий истилоҳларни турклашдирмак учун тиришмак вақтимизни бўшға ўткарган бўлармиз;
- 5) чифатой тилида билим ўқумоқчи эсак, ики юз йил кутиб турайлиқ;

6) арабча илмий-адабий бир тилдир: арабча илмий истилоҳларни ўзgartмак тӯғри эмас, биз билим битикларимиз (илмий китобларимиз)дан илмий сўзларни чиқариб, арабчилар сўзини киргиза олмаймиз (шул сўнг сўзни сабоқ бериб турдигим бир мактабнинг ўқутучилари ўтасидан бир киши айткан эди).

Мана бизга қаршу айтилган «гап»лар. Бунларга айри-айри жавобларимни бермақдан бурун шуни айтаким: шу сўзларнинг ҳаммасиндан кўрунатурган нарса – ўзимизни сўймаслик, ўзимизға ишонмаслик, ўзимизнинг борлиғи-

мизни онглай олмаслиқдан бошқа нарса эмасдир. Сўзларнинг ўзаги, ҳоли шудир: «қила олмаймиз», «бизники ярамайдир». Тўғрисини айтканда, ўзига шундай хўр боқған бир эл, ўзига шунча ишонмаған бир улуснинг кураш майдони бўлған тириклиқ очунинда тизланмакига, йиқилмай турурига мен ҳам ишона олмайман!

«Биз қила олмай эканмиз»... – Нечун?!

«Ўзлиги яралмай экан»... – Нечун?!

Юксалиш йўлиға кирган қайси бир эл шундай ишончсизлик билан ишга киришади?! Шундай ишончсизлик билан ишга киришган бир эл юксаладими? Шул сўроғларга жавоб истармиз Эмди бизга қаршу юрганлар(нинг) сўзлариға силай-ла⁹ жавоб берайлик.

Дейларким: туркчадан адабий сўзларни чиқармасга тейиш. Буни биз ҳам қабул қиласиз. Адабий сўзларни туркчадан чиқарингиз демаймиз. Бизнинг тилагимиз адабий сўзларни эмас, арабий сўзларни чиқармоқдир. Онглашиладирким, бизга қаршу турған оғалар «арабий» билан «адабий»ни айирмасдан гапуралар. Буларнинг айтканича, туркчамида кириб қолған ёт сўзлар адабий, уларни чиқарсоқ тилимиз адабийликдан чиқар. Мана шу сўзлар ўзимизни севмаслик эмасми? Ўзимизға хўр боқмоқ эмасми? Ўзимизға ишонмаслик эмасми?

Ер юзида биздан бошқа уруғ йўқми? Қайси бир уруғ ўз тилини «адабий» қилмоқ учун ёт тиллардан тиламчилик қиласиди? «Адабий» деган сўз, торроқ бир маънода айтканда, тилнинг қоидаларидан чиқмай ёзилған онглашурлиқ сўздир. Арабча ва форси(й)чанинг бу ўртадошлари йўқдир.

Дейларким: тилимиздағи ёт сўзлар билан «илмий истилоҳ»ларнинг туркчалари йўқдир. Бунинг жавоби кўбдан берилди. Ёт сўзлар ва илмий истилоҳларнинг туркчалари ни тиришсак топармиз, топа олмағанларимизни туркча буйруғина ёздира олармиз. Сиз тилимиздағи ёт сўзлар, илмий истилоҳларни ўзгартмак тейишлигини қабул этинг, унларнинг туркчалари сўнгра топилар. Йўқ, сиз бу йўлда тиришмасангиз, амрингиз бошқа йўл экан. Буни мен бажараман! Меним тушунчам шудир: турк улусининг илмий, ижтимоий кўб дардлари, кўб юксак ўринлари бордир. Шул дардларни билмамак, шул юксак турумлар¹⁰ни тўлдирмоқ қамуғларимизға тейищдир. Бир йўлга тушкан кимсанинг торроқдай амри бўшға ўткан бўлмайдир.

Дейларким: чигатойча билим ўқумоқчи эсак, ики юз йил кутайлик. «Етти кунда бутун номларни чигатойчада ёзиб, «лаблундай»¹¹ қилиб қўлингизга топшурман» деган ким?! Биз-да биламиз, бу иш қулай эмасдир, кўб вақт истар. Шунинг учундирким: ҳозирдан ишқа киришкали ошукуб турамиз. Биз аробачилар тили билан билим ўқиёлмас эканбиз. Сўзми бу?! Бу қора ишларнинг «хуён ху»¹²лариға ўхшатиб, илмий, адабий тарихига қарамоқ яхши бўлмас эдими?!

Ҳикмат, ҳандаса билимлари арабларға кўқдан инмади¹³. Унлар бу илмларни юонолилардан олдилар; арабларда бу билимлар йўқ, чоғда илмий истилоҳлар ҳам йўқ эди. Бироқ шу «истилоҳи илмийя» деб олған сўзларнинг ўзи бор эди.

Айтаким: ҳаёт билими йўқ экан, ҳисоб, «ҳ» деган истилоҳ йўқ бўлса, ҳисоб билан «ҳ» сўзи бор эди. Арабнинг шоири, бойи, аробачиси, тячиси – бариси булатни саҳоб, билдиргучи нарсани мади дер эди. Арабда ҳандаса илми йўқ экан, зовитон, дохлтон деган истилоҳ бўлмаса, илми арабийнинг мулласиндан тортиб авлиёсигача ҳаммаси пучмоқни зовия, ичкарини доҳил дер эди.

Насроний ҳаёт мадрасасинда қуёшға шамс деганлари каби тячилар уюшмасинда ҳам шамс дерлар. Араблар юон билимларини ўз тиллариға айлантиргач, шул тячилар сўзларини олиб «илмий истилоҳ» қилдилар. Биз нечун шундай қилмай эканбиз?! Турк сўзини аробачилар сўзи деб ташлағандан сўнг араб тячиларидан олған истилоҳларни қабул этайлик. – Сўзми бу?!

ТИЛИМИЗНИНГ АДАБИЙЛИГИ...

(1921 йил Тил ва имло қурултойида сўзланган нутқ)

Шарқ адабиётининг ҳашаматли, рангли бир тарихи бор. Бу дабдабали тарихнинг олдидан ўтканда бу кунги Оврўпа адабиёти ҳам шапкасини олиб салом бериб ўтадир. Шунга ўзини мажбур каби кўрадир.

Шарқ тарихи адабияси бутун дунё адабиёти орасида сингирсиз, мисли йўқ бир боғчадир. Бу гўзал боғчадаги гулларни саралаб кўрмакчи бўлсак, биринчи сирада, қаторда араб ҳам эрон гулларини, икинчи сирада эса, урду ҳам турк чечакларини кўрамиз. Шарқ тарихи адабиясида биринчилик араб-эрон адабиётига, икинчилик эса урду ва турк адабиётига берилғандир.

Шарқ тарихи адабиясида ўрин тутқон турк адабиёти-нинг энг муҳими, энг кўби, энг қимматлиси чигатой шевасиндағи адабиётдир. Чигатой тарихи адабияси халқ адабиётагина боғланиб қолмаған. Унда юксак, олий санъаткор адабиёт бор. Чигатой тарихи адабиясида Бойқаро, Навойи, Лутфий, Умархон, Фазлий¹ каби санъат дунёсида мўъжиза кўрсатиб тўфонлар қилған қаҳрамонларға кўб учраймиз. Сўзниң қисқаси, чигатой адабиёти турли шевали турк адабиёти орасинда энг юксак, энг муҳим ўринни тутғандир. Бошқа шевадаги турк адабиёти бунга ўхшашиқлар, бунинг шогирдликлари билан маҳтаниб юрадир.

Адабиёт безанган, зийнатланган бир шаклдир. Чигатой адабиёти турк адабиёти орасида юксак, юқори, олий бўлғандан кейин чигатой тилининг ҳам турк тиллари орасида юксак, юқори, олий ўлғанлигини қабул этмак мутлақо лозимдир. Безаниб, зийнатланиб чиқғандан сўнг юқори дараҷага чиройлиқ кўрунган бир қизнинг аслан чиройлиқ бўлуви лозимдир. Асли чиройлиқ бўлмаған бир қиз безанмак билан юқори дараҷада чиройлиқ кўринмас. Меним бу даъвом ёлғузгина мантиқий бир даъво бўлса эди. Лекин меним бу даъвом мантиқий бир муҳокамадангина иборат бўлуб қолмайдир. Бунинг бошқа тонуқлари, шоҳидлари бордир.

Чигатойча сарф билан тотор сарфларини саралаб қарандан чигатойчанинг сарфда, яъни иштиқоқда бойлигини кўрамиз. Тилимизнинг сўзда бойлигини кўрсатмак учун эскидан бери вужудга чиқарилған «Муҳокамат ул-лугатайн», «Лугати Чигатой»², «Лугати Навойи»³, «Лугати Хоразмшоҳий»⁴ каби миллий хазиналаримиз бор. Булардан бошқа турк тили, адабиёти тўғрисида ёзилған асарларнинг ҳар бирини ўқуғандა «чигатой адабиёти – турк адабиётининг онаси, бобосидир» деған сўзларға учрамоқ мумкиндир.

Адабиётимизнинг турк адабиётлари орасида энг юқори ўринда турғанидан тилимизнинг турк тиллари орасида юқори бир мавқеъ тутғанини чиқарған каби бўлдим. Бундан икинчи бир масъала туғуладир: адабиётимиз араб, форс адабиётига қарағанда икинчи сирада экан, тилимиз араб, форс тиллариға қарағанда икинчи сирадами қолур? Бунга жавоб берамиз: «Йўқ! Тилимиздағи сўз бойлиғи, иштиқоқ кенглиги, қоида тугаллиғи, сарф-наҳҳи ингичлари»⁵ бошқа шарқ тилларидан қолишмас, бу тўғруларида форс тилини бутунлай кейинга қолдирадир. Иш шундай экан,

адабиётимизнинг кейинга қолишига сабаб шоирлар ва ёзгучиларимизнинг онглашмас ҳолати руҳиялари дидир. Ёзувчилар ўз асарларини бутунлай арабча ёзғанлар. Туркистон туркларидан Абу Али Сино бутун асарларини арабча ёзған экан, умрида биргина шеър айткан, у ҳам бўлса эронча.

Форс адабиётида мўъжизалар кўрсаткан бир шоир – Заҳириддин Форёбийдир⁶. Туркистонлидир.

Сизга яна бир шоир кўрсатайин: бу киши шарқнинг биринчи шоиридир ҳам биринчи олим, биринчи файласуфидир. Ўзи туркистонли. Ота-бобоси Ҳиндустонга бориб қолған бу шоир шунда тугулиб, шунда яшаған. Ҳиндустонда яшаған бир туркистонли бўлғани учун ўз асарларининг туркча ё урдуча ёзилиши мантиқий эмасми? Бу одам туркчада, урдучада ёзмаған, тутқунда эронча ёзған бу киши машҳур Мирзо Абдулқодир Бедилдир.

Тилимиз шарқ тилларининг биринчиси экан, адабиётимизнинг икинчиси бўлишига сабаб шу ҳоллардир. Тилнинг бу ўргада гуноҳи йўқ. Бу ҳолнинг бир дард ҳамда битиргучи, ўлдургучи бир дард бўлғанини илгарирак онглаған Навойидир. Навойи турк шоиrlарининг форси(й)ча ёзишларига очиқдан-очиқ ёғиқди⁷, исён этди. Чигатойчанинг адабий ҳам бой эканини билдиrmак учун ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» деган асарини ёзib чиқарди. Навойи замони чигатой адабиётининг, чигатой тилининг энг кўб юксалган, юқори босған замони бўлиб қолди. Эсиздирким, адабиётимизнинг тарихида икинчи бир Навойифа учрамадик. Навойи асридан кейин адабиётимиз яна эски ҳолиға қайта бошлади. Яна арабчилик, яна форси(й)чилик тил ва адабиётимизни бўғди. Форси(й)чилик ва арабчилик юклари остида эзилган тил ва адабиётимиз Хўқанддағи Умархон даври адабиясигача касал, оқсоқ бир сувратда давом этди. Ёниб битаёзған чироф энг сўнг давомида ялт этиб бирдан кўтариладир-да, сўнгра учиб қоладир. Бизнинг тил ва адабиётимиз ҳам Умархон замонида ялт этиб бир кўтарилғач, учиб қолди. Ундан кейин майдонга келган шоирларимиз ҳам уларнинг асарлари адабиётга янги бир руҳ бергудек бир кучли бўла олмадилар.

Шуни-да айтиб ўтайин: тарихи адабиясида «халққа тўғри» деган бир фикрни яна Навойи даври адабиясида кўрамиз. Бу пайтнинг энг биринчи шоири бўлған Лутфий бутунлай очиқ ва онгларлиқ бир тилда ёзған. Навойи ҳар

бир асарни турк халқини фойдалантиrmак, турк халқиға руҳий озук бермак тилаги билан ёзғанин сўйлар. Умархон даври адабияси эса сарой адабиётиданғина иборат бўлған, халқ билан тузукрак муносабат ясай олмағандир.

Яна бир оз вақт берсангиз, тилимизнинг бошиға келганларни ҳам арз этиб ўтайин: мана шундай бўлуб Умархон даври адабиясидан кейин адабиётимизнинг жанозаси ўқулғач, тилимиз ғарип қолди, тил қоидаларини билғанлар кўлға тушди...

Мана шу пайтларда эдиким, фикримиз уйгона бошлади. Бошқа турк эллари томонидан чиқарилған газетлар ва китобларни ўқудик. Усули жадид мактаблари ҳам очдик. Илгарирек босуб газет ҳам чиқардик. Мактаб учун, газет учун тилимиз керак бўлуб қолди. Унга янгидан қайфура бошладиқ, тушуна бошладиқ. Бу ишларни қылғанлар – бизнинг очиқ фикрлиларимиз, зиёлиларимиз эдилар. Бунларнинг сонлари оз, ишлари кўб эди. Муаллимимиз, муршидимиз, муҳарриримиз, адабимиз, шоиримиз, сиёсийимиз, файласуфимиз ҳаммамиз шунлар эдилар. Бунлар шунча ишлари билан бирга тил ва адабиётимизни чуқурроқ, теранроқ текшира олмадилар. Тилимизни тушунар экан, «кеп қопсиз» каби бузуқ сўзлар, ёзувимизни охтарар экан, ҳалиги мадраса мактубларига учрадилар. Бунлар албатта, ёвуқ эди, ярамас эди.

Ҳолбуки, бир ёқдан тили оз-кўб тузалған тотор газетлари ҳам ёзилған китоблари тура(р) эди. Мана шундай кулуңч бир ҳолда қолған бурунғи зиёлилармиз: «тилимиз илмий, адабий бир тил эмас экан» деган кулуңч бир қарашға ҳам келдилар. Мана шунинг билан мактабларимиз, ёзувларимиз усмонлича таъсири остида қолдилар. Матбуотимизга бир оз тоторча ҳам қатнашиб қолди. Тошкентда очилған курсларда она тили сабоқлари учун берилған соатларнинг кўбреги усмонличага берилди. Самарқандда очилған биринчи муаллимлар курсинда эса, она тили деган нарса киритилмади. 18 инчи йилдаги Маориф шўросининг бир мажлисида⁸ ҳам ўткан йилдаги муаллимларнинг қурултойида шундай бир қарор берилған эди: «Мактабларимизнинг ибтидойи уч йилида она тили – ўзбекча ўқитилсин, ондан сўнг адабий умумий турк тили ўқитилсин!» Бунларнинг адабий умумий турк тили деганлари арабча қатнашған усмонлича эди.

Тилнинг адабийлиги учун «арабийлиги шарт» гапи қабул қилинди. Мен шундай кишиларни танийманки, «ёзуви-

мизни нега арабча билан тўлдурасиз» деганимда, «арабий бўлғани яхши эмасми?» – деганлар. Курсларга ўзбекча сабоқлари учун кирган муаллимларимиз усмонли туркларидан Шайх Васфийнинг арабчадан кўтарилган «Қавойиди лисони усмоний» синдан изофаи ламия, изофаи баёния, изофаи ташбеҳиядан баҳс қилас әдилар. Мана шу ишларнинг ҳаммаси тилимизни таҳқир этиш, тилимизга ҳурматсизлик кўрсатиш эди. Бунларнинг ҳаммаси тил, адабиётимизнинг яхшифина танимасликдан келган эди. Мана шунларнинг ҳаммасига ёғиқмоқ, исён этмак, шунларнинг ҳаммаси билан курашмак учун ёш ва йигит бир куч 18 инчи йилда майдонга келди.

Бу «Чифатой гурунги» эди. «Чифатой гурунги» атрофига тўплланган кишиларнинг илгари сурган фикрлари шундай эди:

- тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзида-дир. Шуни тиргизмак керак;

- адабиётимизни юксалтмак учун бурунғи санъаткор шоирларимизнинг ўлмаған ва ўлмас нарсалариндан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилған улуслар томонидан ораға солинган умумий асосларга эришмак керакдир;

- тилимизнинг қоидаларини тоторча ёхуд усмонлича қоида китобларидан эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ керак.

Шунинг учун халқ оғзида юрган сўзларни, халқ адабиёти бўлған эртаклар, мақоллар, лапарларни йиғиб текширмак лозим;

- адабиёт ёзучилиқ бўлғани учун ёзу(в) қоидаларини, имлони ҳам тузатмак керак.

Мана шу беш асос, чизиқ имлодан шул мажлисда гапуришиб ўтдик. Тилимизнинг қоидаларини тузмак, эски адабиётимиздан фойдаланмоқ учун улуғ адабларимизни йиғмоқ, халқ адабиётимизни ҳам халқ сўзларини тўпламоқ керак. Бу моддий воситаларга муҳтоҷ бўлған «Чифатой гурунги» эмас, тилимиздир. Мана қурултойимиз шу тўғруларда бир қарорға келсун.

МУҚАДДИМАТ УЛ-АДАБ

«Муқаддимат ул-адаб» араб тил(и), адабиётининг энг машҳур олимларидан Замахшарий (Абул Қосим Маҳмуд бинни Умар аз-Замахшарий ҳижрий 538 да¹ ўлған) томо-

нидан ёзилган араб луфати бўлуб, (унинг муаллифи) араб олимлари орасида жуда катта эътибор топган бир кишидир. «Кашф уз-зунун» эгаси Котиб Чалабий² бу китоб тўғрусида ёзганида бунинг Замахшарий томонидан ёзилиб, хоразмшоҳийлардан Султон Отсизга тортуқ қилинганини сўйлаб исмлар³, феъллар, ҳарфлар⁴, исм ўзгаришлари⁵, феъл ўзгаришлари⁶ унвонлари билан беш қисмга ажралганини билдирадир.

Бу китоб ҳар қайда «Муқаддимат ул-адаб» аталған; «Лугати Хоразмшоҳий» аталғанига оид «Кашф уз-зунун»да, бошқа манбаларда-да ҳеч бир қайд йўқдир. Бироқ Замахшарийнинг ўзи китобнинг бош томонида «Абул Музаффар Отсиз* ибни Хоразмшоҳнинг амри билан унинг бой кутубхонаси учун шу китобни унинг оти билан атадим» дейдир. Демак, бу китобнинг асл оти «Лугати Хоразмшоҳий» бўлса ҳам илм эгалари орасида «Муқаддимат ул-адаб» деб шуҳрат чиқарған. Бу китобни Олмониянинг қайси бир шаҳрида мусташириқлар томонидан босилғанини бурунги «Шўро» журналида ўқуған эдим⁷.

Замахшарий бу китобини арабчада ёзған, форси(й)ча ё туркчага таржима қилганини кўрсатмаган. «Кашф уз-зунун»да-да, бошқа манбаларда-да бунинг Замахшарий томонидан форси(й)ча ё туркчага кўчиргани кўрсатилмайдир. «Кашф уз-зунун»да бунинг ҳижрий 1120 нчи йилда усмонли туркчасига Хўжа Исҳоқ афанди томонидан кўчирилгани кўрсатилгандир⁸. Бухородаги Ибн Сино кутубхонасида бундан ики нусха бор. Бир нусхаси ҳижрий 705 нчи йилда⁹ Ҳамид Ҳофиз деган бир котиб томонидан ёзилған, китобнинг беш қисми ҳам тамом мавжуддир. Исмлар, феъллар қисмлари арабча остида форси(й)ча таржима этилган, қолған уч қисми эса таржимасиз давом этган. Икинчиси ҳижрий 898 да¹⁰ Дарвиш Муҳаммад деган бир котиб томонидан ёзилған, ҳошиясида вақфлигини кўрсаткучи тамғалар (муҳрлар) бор. Тамғаларда форси(й)ча:

*Вақфи ин нусха аз баҳри ризоя мустаъон
Хаст Қулбобои Кўкалтоши Абдуллоҳон¹¹*

байти ёзилиб, уст томонидан 977 рақамлари қўйилған. Бундан онглашиладирким, бу китоб машҳур ўзбек хони

* Абул Музаффар Отсиз бинни Қутбиддин хоразмшоҳийлардан бўлиб, ҳижрий 551 да ўлғандир.

Абдуллоҳон (940–1006)нинг улуғ бекларидан Қулбобо Кўкалтош томонидан 977 нчида қайси бир кутубхонасида бўлғани, оврўпали мусташриқларга маълум бўлғани каби ўзбек илмий кишиларига ҳам маълумдир¹². 21 нчи йилларида Тошкентдан Бухорога келган илмий ҳайъат томонидан бу китобдан бир нусха ёздирилиб, Тошкентта юборилган эди. Бироқ бу кунгача шу китоб тўғрусида жиддий текшириш ясаб, илмий бир мақола ёзгучи киши бўлмади. Мен ўзимнинг кучсизлигимга қарамасдан мана шу мақолани ёзуб майдонга чиқармоқчи бўлдим. Менинг бу мақолам илмий кишиларнинг диққатларини бу китобга тортишга сабаб бўлур, деб умид этаман.

Китобнинг исмлар, феъллар, ҳарфлар, исм ўзгаришлари, феъл ўзгаришлари унвонлари билан беш қисмдан иборат бўлғанини юқорида ёзған эдим. Бизнинг қўлимиздафи бу нусхада ёлғуз исмлар, феъллар қисмлари олинган, қолған уч қисми ташланган. Мазкур уч қисм китобдан тушиб қолған эмас; маҳсусан шу ики қисм олиниб, қолған уч қисм керак топилмаган-да, китобнинг исми билан китобат тарихи ёзилиб китоб битирилган.

Китобдаги арабча ҳар бир сўз форси(й)ча, чигатойча, яна учинчи бир тилга таржима этилган. Ҳар сўзнинг бошда арабчаси, унинг остида форси(й)часи, унинг остида чигатойчаси, ондан тубан¹³ мана шу билмаганимиз тилда ёзилган. Мана шу тартибда:

вақт	(арабча)
ҳангом	(форси(й)ча)
чоқ	(чигатойча)
жоқ	(?)

Бундан сўнг *вақт*нинг жамъи бўлған *авқот* сўзи ёзилган; бунинг бирлиги бошқа тилларда(н) ўtkани учун бунга айрича маъно бермагандан жамъ бўлғанини билдиргали (ж) ишорати қўйулған. Мана шундай:

вақт	авқот	(арабча)
ҳангом	ж	(форси(й)ча)
чоқ	ж	(чигатойча)
жоқ	ж	(?)

Ондан кейин *вақт* сўзи билан бир маънода юрган замон сўзи олинган. Бунга ҳам бошқа тилларда айрим-айрим маъно бермасдан *вақт* сўзининг мисли демак учун (м)

ишорати ёзилган. Арабча *хурж* сўзининг остида форси(й)-часида *хуржин* ёзилганда, қолган ики тилда ҳам шул хуржин сўзининг маълум, танилмиш эканини кўрсатмак учун *маъруф* сўзидан «*ф*» ҳарфи қўйилган. Демак, бу китобда *ж* – *жамъ*, *м* – *мисл*, *ф* – *маъруф* ишоратлари бордир.

Бу китобдаги чигатой лугатларининг навоийлар замонидан ё ундан бурунги замонлардан қолган бир манба бўлғани учун бизга ярарлиқ эканига шубҳа йўқдир. Бироқ масъала бунинг ҳалиги билмаганимиз лугатидадир, бу қайси тил? Қандай лугат?

Бошлиб бу китобни Бухорода кўриб, менга ёзған (мен Тошкентда эдим) Бўлот Солиев бунинг мўғулча бўлмоқ эҳтимолини сўйлаган эди. Тошкентдаги баъзи мусташриқларнинг бунинг мўғулча эканига ишонмай юрганларини кимдандир эшитканим бор. Мен ўзим мўғулча билмаганим учун бу тўғруда қатъий бир нарса айта олмайман¹⁴. Шунинг учун ҳалиги билмаганимиз тилдан баъзи сўзларини чигатойча муқобилла-ри билан ёзиб, «Маориф ва ўқитгучи» журнали воситаси-ла илм эгаларига арз қилишдан бошқа чорам йўқдир.

?	Зулқаъда оий
<i>соро</i>	оий
<i>Оро-соро</i>	чигатойча

бу ойнинг буқун ҳам биздаги исми «оро»дир¹⁵.

*Куёш чиққандан бир оз сўнги замон
бизнинг «нонушта» деганимиз чоқ.
Бу сўз хонларнинг расмий зиёфати бўлған
шилон-шулон сўзининг худди ўзидир.*

<i>суни</i>	кеча
<i>суни ду</i>	кечада
<i>ки</i>	ел, шамол
<i>қуйун</i>	гирадибод, бунинг чигатойча- ўзбеккаси ҳам қуйундир.
<i>ғожор</i>	ер
<i>шива</i>	тупроқ
<i>ўнкур</i>	ўнкур, мафора ¹⁶
<i>авло</i>	тоғ
<i>авзун</i>	сув
<i>тувқон</i>	қозон
<i>қора тувқон</i>	қора қозон
<i>боён</i>	бой

<i>ғол</i>	<i>олов</i>
<i>гулумтон</i>	ўчоқ. Бундаги «-тон» форси(й)ча «оташдон» сўзидағи «-дон» га ўхшайдир.
<i>бир авван жуван</i>	ўнг, сўл. Мўғулча аскарий тақсимотда ўнг, сўл қўлларға « <i>бир анфар, жуванвар</i> » дейиладир.
<i>тубан</i>	<i>бек, амир.</i> Бунинг мўғулча экани маълум.
<i>жосоқ</i>	<i>солуғ</i>
<i>сойинлик</i>	<i>яҳшилиқ</i>
<i>мулк</i>	<i>ёмонлиқ</i>
Ўткан замон феълларининг қўшимчаси турк тилларида «-ди», «-ти» дир, бунда эса «ба»дир:	
<i>уноба</i>	<i>тушти.</i> Бунинг «эмак» сўзи билан муносабати бор экан.
<i>бўлба</i>	<i>бўлди</i>
<i>жадўлба</i>	<i>тешти</i>

Эмди сонлари кўрайлик:

<i>тикон</i>	<i>бир</i>
<i>қурё</i>	<i>ики</i>
<i>қурбон</i>	<i>3</i>
<i>дурбон</i>	<i>4</i>
<i>тобун</i>	<i>5</i>
<i>жирғуон</i>	<i>6</i>
<i>дўлон</i>	<i>7</i>
<i>наймон</i>	<i>8</i>
<i>йусун</i>	<i>9</i>
<i>ҳарбон</i>	<i>10</i>
<i>ҳарбон тикон</i>	<i>11</i>
<i>қурин</i>	<i>20</i>
<i>қурин тикон</i>	<i>21</i>
<i>ғубин</i>	<i>30</i>
<i>даружин</i>	<i>40</i>
<i>тобин</i>	<i>50</i>
<i>жирон</i>	<i>60</i>
<i>долон</i>	<i>70</i>
<i>нойон</i>	<i>80</i>
<i>йирон</i>	<i>90</i>

<i>ховван</i>	<i>100</i>
<i>минқон</i>	<i>1000</i>

Шунинг билан бирга китобимиздан бир бетнинг суратиги ҳам ўқувчиларимизга тақдим қилиб, сўзни битираман¹⁷.

ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Биринчи китоб: САРФ

Бир-ики сўз

Бизнинг тил, адабиётимизнинг энг сўнг кунлари фаргонали Умархон замонида эди. Тил, адабиётимиз Умархон пайтида бирдан яшнаб кўтарилид-да, ундан кейин секин-секин пасая бошлади. Бора, бора йиқилишнинг, йўқолишининг энг оғир, энг қора дақиқаларини ўтказди. Озгина пайтдан сўнг Туркистонда етишган ярим шоирлар, ярим ёзгучиларни эса эски адабиётимизнинг сўнг сўлишлари деб кўрсатмак янгилик билан ўтказди. Буларнинг қаламлари учидан тўкулган жумлалар бузуқ, сўзлар си-ниқ, феъллар қаранглиқ¹ бўлиб чиқа бошлади.

Милодий 19 нчи мўлчарнинг (асрнинг) сўнгларида бизда янглилашмоқ (тажаддуд) фикри ўйғанди. Янги мактаблар очмоқ, янги китоблар ёзмоқ, газеталар, хатлар чиқармоқ истадик: очдиқ, ёздиқ, бироқ ҳануз — тил, имло масалаларига очиқ белгили бир йўл бера олмаган эдик. Бутун турк дунёси учун «бир ялпи тил» қабул этмак хаёллари билан овора бўлдиқ. Тилимизни шунга тўғри йурғузмоқ учун унумсиз тиришдик. Бу хаёлларнинг ишқа ошмаганин билгандан кейин ўз тилимизни, ўз имломизни тушуна бошладиқ. Бу йўлда биринчи одимни қўқонлиқ Ашурали Зоҳирий отди. Имло битик сўзини ёзиб чиқарди². Ундан сўнгра Тошкентда «Чигатой гурунги» очилди. «Гурунг» тил, имло масалалари билан теранроқ машфул бўлди. Туркияли Шайх Васфий томонидан арабча, форси(й)чаға эргашиб ёзилған эски усмонли Сарф, Наҳв китобини мактабларимиздан суриб чиқарди-да, ўз тилимизнинг қоидаларини киргизди. Туркистон ўқутучиларининг икинчи, учинчи қурултойларида³ эски имлоға қарши кенг сувратда кураш очиб ўз фикрларини ўтказди. Эски имло ўрнига янги имлони етказмак билангина боғланиб қолмади. Бир ёқдан ўлкада лотин ҳарфларини қабул этмакни ёқловчилар тайёрлади.

Тил, имло фикрларининг теграсига йиғилишғанлар, мана шундай қилиб, биринчи галдаги ишларни битирдилар. Бутун турк тилларини бирлаштирумак хаёли хаёлгина бўлиб қолди. Эски имлонинг излари кўкка учирилди.

Бироқ юқорида айтканим каби бу ишлар биринчи галдаги ишлардир. Ҳали кўрилажак бир кўб ишларимиз бордир ва у бизни кутиб турадир. Эски имлони енгдик, кўб яхши. Янги имломизнинг-да вақтлигина бир нарса эканини билайик. Букун ҳар томонда лотинчилик оқими кучланиб борадир. Яқин, жуда яқин бир замонда араб ҳарфларини (эски, янги имлолари билан бирга) томиридан узид ташласа керак. Бу кўзга кўриниб турадир, аниқдир; лотин ҳарфларини қабул этмак, қабул эттиրмак учун букундан бошлаб тайёрлик кўришимиз лозим. Тилимиздаги товушларнинг сонларини, чўзғи ўрунларини⁴ илмий сувратда яхшигина билиб аниқлаб қўяйиқ. Тилимизнинг истеъодли, бой бир тил бўлғанини қичқириб сўйладиқ; «бу тил даққидир (кўполдир), бунинг ўрнига туркчанинг адабий бир шевасини олайиқ» деган тил билмаслар билан курашдик – унларни енгдик. Бироқ ҳануз тилимизнинг белгили қоидаларини майдонга қўя олмадиқ. Ёзувларимизнинг шаклига «бирлик» янги ёзғучиларимизга қулагириқ бермак учун тилимизнинг қатый қоидаларини билдириш керак. Ҳамадан бурун у қоидаларни ўзимизнинг-да билишимиз лозимдир. Илмий ахтаришлар бўлмағунча бунларнинг биртаси ҳам бўлажақ эмасдир. Биламизки, бизнинг шаҳарларимиз юзлаб йиллардан бири араб, форси(й) адабиётининг ҳукми остида яшайдир. Шунинг учун бизда шаҳар тили бузилғандир.

Тилимизнинг соғ шаклини даладаги эл-аймоқларимизда кўра оламиз. Далада яшаган эл-аймоқларимиз орасида унларнинг жон озуғи бўлиб турған достонлар, эртаклар, маталлар, лапарлар, ашуналар, қўшиқлар бор. Шунларнинг ҳамасини буюк бир диққат билан халқ оғзидан чиққани каби ёзиб олиш керак, эл-улус орасида ёзув дойирасига кирган Зуфунун, Сайқали(й), Юсуфбек каби достонлар бор. Аҳмад Яссавий, Кул Сулаймон ҳикматлари, Рабгузий «Қисас ул-анбиё»си, Машраб, Ҳувайдо фазаллари, Дурбек, Навойи, Бобур, Бой-қаро, Лутфий, Мир Ҳайдар⁵, Мунис, Умархон, Фазлий, Кулхоний⁶ каби аристўкрат шоирларимизнинг асарлари бор. «Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ», «Девони лугатиттурк», «Муқаддимат ул-адаб» каби эски васиқалар бор. Шун-

ларнинг ҳамасини қилни қирқ ёриб текширайик; бир-бирига солиштириб, келиштириб, текли⁷, тубли натижалар олайиқ. Мана шу йўлда, шу шаклда ярақланиб майдонга чиқғанимизда кўрилган ишлар, олинган натижалар – илмий бўлиб чиқадир. Кимсанинг-да лом-мим дейишига йўл қолмайдир.

Бу ишларнинг қулай бўлмағани белгили. Бунлар бир кишининг қўлидан келмайдир. Бу йўлда тиришмак янги чиқған йигит ёзғучиларимизнинг ҳамаларига тушадир. Янги ўзбек адабиётиға илмий бир асос бермак, унга замоний, маданий бир борлиқ бағищламақ учун мана шу йўлларға бот киришмак ҳамамизга лозимдир. Бу ишларнинг тугал натижасини кутиб туриш ҳам ярамайдир. Бу улуғ бинонинг, бу адабиёт мадрасасининг биринчи тошини тезлик билан қўймоқ лозим, мана шу фикрларга берилдим-да, мен тил қоидалари тўғрусида кўлда бўлған нарсаларни тузиб, териб шу биликчани чиқардим. У бир сабоқ битиги эмас, мутолаа китобидир. Тилимиз тўғрусида тугал бир нарса эмас, бошланғичдир; таълиф⁸ эмас, тажрибадир. Буни сараламоқ, тузатмақ, кенгайтмак юмишлари йигит қучларимизнинг жонли тебранишларини кутадир.

Унли ва унсиз товишлар

1. **б, п, т, ч, ж, х, д, р, з, с, ш, ф, ғ, қ, к, г, н(г), л, м, н, в, ҳ, й.**

2. **о, а, у – у, ў – ў, э, и – й.**

Юқорида биринчи рақам билан кўрсатилган 23 ҳарф унсиз товишлардир. Икинчи рақам билан кўрсатилган тўққуз ҳарф эса унли товишлардир.

Юқорида йигирма уч унсиз товишлардан учтаси бўлган «ҳ, х, ф» товишларини туркчада кўб учратиб бўлмайдир. Шунинг учун бунларнинг туб туркча товишлардан бўлмағани айтиладир. Бунларнинг ёт тиллардан туркчага кириб қолғани даъво қилинадир¹⁾.

Йўғонлик, ингичкалик

Бизнинг тилимиз ялпи турк тилининг кенг бир тармоғидир. Турк тилида бўлған асосий ҳолларнинг бизнинг тилда бўлиши табиийдир.

¹⁾ «Девони лугат»да ҳам «ҳ» товишининг туркчада бўлмағани, ётлардан кирганилиги ёзилиб «ф, х» товишларининг асли туркчада борлиғи айтилган бўлса ҳам бутун китобда «ф, ҳ»ли сўзларга учраш менга оз насиб бўлди – ф.

Турк тилининг бутун тармоқларида бўлғани каби бизнинг тилда ҳам сўзлар оҳанг эътибори билан йўғон, ингичка бўлиб икига айриладир.

Бу оҳанг масъаласини эски ёзма асарларда кўб кўра олғанимиз каби далада яшағанлар орасида ҳам кўбрек учратмак мумкунdir. Форс адабиёти, мадраса тажвиди⁹ таъсири билан бузилган шаҳар шеваларида бу ҳолни оз кўрганимиз билан бизнинг шевада йўғонлик, ингичкалик оҳангидир деб бўлмайдир.

Йўғон сўзлар билан ингичка сўзларнинг айрмаси шундайдир:

Бу йил баҳтимиз гуллаган йил экан .

Мана шу жумлада – баҳтимиз, йил, бу сўзлари йўғон бўлиб, – гуллаган, экан сўзлари ингичка сўзлардир.

«Син!» сўзи йўғон бўлғани учун бундан ясалған «синмоқ, синған, синиқ» сўзлари ҳам йўғондир. «Мин!» сўзи ингичка бўлғани учун бундан ясалған «минмак, минган, миник» сўзлари ингичкадир¹⁰.

Товиш ўзгаришлари

1. Ўқул, узун, кўнгул, буюр сўзларидан ҳар бири ики бўғунили (ики ҳижоли)дир. Ҳар қаю бўғуни утрули бўлиб, икинчи бўғунлари уч товишлардир. Мана шунларнинг сўнг товишлариға яна бир олтинчи товуш қўшғанда ў-қу-лим, ў-руним, кў-нгу-лим, бу-ю-руқ шаклида, яъни уч бўғуни сўзлар бўлиши керак экан, шундай бўлмайдир; бунлар ораларидағи бир чўзгини йўқотиб ўғлим, кўнглим, ўрним, буйруқ шаклида, яъни яна ики бўғунили сўзлар бўлиб қоладир.

Бу, албатта, тилимизнинг енгиллик истаганидан чиқиб қолған бир ҳол. Бу ҳол ёзуларимизда бор. Юқоридағиларға ўхшаган кўб сўзларни ёзгучиларимиз ҳеч нарса сезмасдан шу йўлда тўғру келтириб ёзалар. Бироқ бу ҳол умумий қоида бўлиб қабул этилмаган. Шунинг учун ҳар сўзда юргизilmайдир.

¹⁰ Бироқ -к, -ку о(л)ған, -ак қўшимчалари томирнинг йўғонлик, ингичкалигига тобеъ бўлмайдир – гижжак, билагон, чопагон, ёздим-ку, айтади-ку каби.

Бурундан тилимизга кириб қолған ва ўзлашкан чет сўзлар тилимизнинг хусусиятларидан бўлған йўғонлик, ингичкаликга тобе тутиладир; қалам, хабар, ҳақиқат каби.

Китоб, ҳаким каби сўзларда йўғонлик, ингичкалик сўнгги бўғунга қарайдир.

2. п, т, ч, х, л, к, с, ш.

Бу саккиз товиш «турғун» (чўзғисиз) бўлғандада буларга япишгучи д-т га, ф-қ га, г-к га айланниб эшишиладир.

Олдим, қолдим, ёзди, ўқудилар сўзларидағи «д» тоштим, очтим, тақтим, бостилар, эктилар, топти сўзларида «т» бўлиб эшишиладир, бироқ «д» ҳарфи ёзиладир.

Бозорға, олға, берган, уйга, элга сўзларидағи «ғ» товиши, боққа, отқан, осқучи, очқучи сўзларида «ғ-қ» га айланниб эшишиладир.

Билган, берган, уйга, элга сўзларидағи «ғ» товиши эшишкан, тешкан, ичкан, ишком сўзларида «қ» бўлиб айтилгани каби. Бироқ буларда ҳам «ғ, ғ» ёзиладир.

3. Бир «қ» билан бир «ғ» ё ики «ғ» товиши билан сўзда бўлса, икиси ҳам «қ» га айланниб эшишилади. Бироқ сарфий бирликни сақлаш учун бунда ҳам «ғғ» нинг ўзи ёзилади.
Боғ + ғғ = боққа, аяғ + ғғ = аяққа каби.

4. Бир бўғу(н)дан ортиқ бўлған сўзнинг биринчи бўғунидан сўнгра келган турғун (сокин) «қ» билан «қ» кетидан бошқа бир ҳарфға кўшилғандада «ғ», «ғ» бўладир.
Тупроқ – тупроғум, аяқ – аяғум, тилак – тилагум каби.

5. Нима сўзининг енгиллашканни бўлған не сўзи учун, этмак сўзларига кўшилғандада орадаги «н» товиши кетадир.
Не – учун = нечун, не – этай = нетай бўладир.

Сўз ва унинг турлари

Биз тушунамиз, ўйлаймиз, миямизда бир-бир ўй туғадир. Шу ўйимизни бошқаларнинг ҳам мияларига ўткармак, уларга ўйимизни билдиримак истагач, унлар билан гапиришка тўғри келадир.

Демак: мияларимизда туққан «ўй»ни бир-бири мизга билдиримак учун энг буюк қуролимиз «гап»дир.

Ўзингизни ўйласангиз, ҳайвонлардан бирини (отни) ўйласангиз, бизда у ҳайвон устига ерлашмак учун бўлған, тебранишингизни ўйласангиз, уч маъно ўйлаған бўлурсиз. Бу уч маънени бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, ўзингизни отқа минганингизни ўйлағандада миянгизда бир «ўй» туққондир. Шу ўйни бир кишига билдиримакчи бўлғач мен от миндим деб кўясизким, бу айтканингиз бир гапдир. Кўрина-дирким, юқоридағи ўйда уч маъно бўлғани каби у ўйни билдиргучи гапда ҳам уч сўз бор: *мен, от, миндим*.

Демак, сўз маъно билдиригандаги товишилар тўдасидир. Оҳанг

эса, бизнинг тилимизнинг хусусиятларидан бўлған товиш оҳанги, яъни йўғонлиқ, ингичкаликдир. Ҳақиқатан, асли ўзбекча сўзлар ё йўғон, ё ингичка бўладир. Ва ўзига қўшилған қўшимчаларни ҳам йўғонлиқ-ингичкаликда ўзига эргаштирадир.

Босим сўзининг бир бўғунини қаттиқроқ узуб айтилишидан иборатдир. Бу бизнинг тилда кўбрак сўзниңг охирида воқеъ бўлса ҳам ҳали қатъий сувратда текширилгани йўқ.

Бизнинг тилда ҳар сўзда бир босим бор ва қўшилған қўшимчалар ё шу босимни ўзларига торталар ёки босимсиз қоладилар (*уюш, уюшмади*) каби¹⁾.

Сўзниңг сўз бўлиши учун маъно билдириш(и), оҳанг ва босим эгаси бўлиши лозим, шундай бўлғач, қўшимчалар сўз бўла олмайлар. Чунки уларда мустақил маъно ва оҳанг ва босим йўқ.

Сўз бир маънони билдирган, ўзига маҳсус оҳанги ва босими бўлған товушлар тўдасидир. Сўз: **от, суфат, феъл, олмош, қўмакчи сўzlари** каби қисимларга ажраладир.

«Қуёш, булут, ёғоч, темир, Аҳмат» деганда шу сўзларнинг ҳар бири бирга бир нарсани эслатади. Бошқача айтканда, бу сўзларнинг ҳар бири, бирга эслаткани нарсанинг отидир. Билдиргани маънофа от бўлиб тақалған сўз — «от»дир.

От маъносининг туташ кўзга кўринарлик нарса бўлиши лозим эмас. **Жон, эс, тун, қайғи,** зулм каби. Маъноси кўзга кўринмас отлар ҳам бордир.

Қизил олма, қора тахта, узун ёғоч, йироқ кент деганда олма, тахта, ёғоч, кент сўзларининг бирор от эканини биламиз. Шу отларнинг «нучуклик»¹⁰ ларини онглатмоқ учун қизил, қора, узун, йироқ сўzlари унларга қўшилғандир. Бир отнинг «нучуклик»ини онглатмоқ учун унинг бош томонига келтирилган сўзига «суфат» ва шу отнинг ўзига «суфатли» дейиладир.

* * *

Йоздим, ўқудим, борармиз, келармиз.

Юқоридағи тўрт сўзниңг ҳар бирини олиб, бўлаклаб кўрайлиқ:

Йоз-д-им, ўқу-д-им, бор-ар-миз, кел-ар-миз. Кўрамизким, ҳар бир сўзимиз учка бўлинди. Бунларнинг биринчи бўлаклари бирор ишни, учинчи бўлаклари шу ишни

¹⁾ Кичкина аломатлари босим ўрнини кўрсатадир.

ишилаганнинг сўйлагучига нисбатини, икинчи бўлаклари эса шу ишнинг қайси замонда бўлганини билдириш учун айтилгандир. Мана шундай сўзлар «феъл» деб аталадир.

Бир ишни, бир замонни, ишилагучининг сўйлагучига нисбатини билдирган сўз феълдир. Ҳар феълнинг биринчи бўлаги «ўзак», икинчи бўлаги «замон белгиси», учинчи бўлаги эса «ишловчи» белгисидир. «От, феъл, суфат» бўлмаған сўзлар «кўмакчи сўз» бўладир. Кўмакчи сўз бир гапдан, бир жумладан онглашилған «ўй»га бошқачароқ бир шакл бермак учун ишлатиладир: **нечун? чунки, жуда, сира, ҳеч, ҳам** каби.

Сўзларнинг тублиги, ясамалиғи

Тилларнинг бойимоқларини, кенгаймакларини қулайлаштирган «сўз ясаш» йўли (арабча айтканда, *ишиқоқ йўли*)дир.

Бир маънони онглатғучи биргина «туб» сўзни олиб, унга турли қўшимчалар қўшмоқ билан у маъно теграсидаги ўн-ўн беш маънони онглата олмоқ «сўз ясаш» йўли билан бўладир. Биз тилимиздаги сўз ясаш йўлининг кенглигини кўзда тутиб келажакда бу шеванинг илмий, адабий, энг бой, энг кенг бир тил бўлишига ишонамиз.

Ёзмоқ сўзининг ўзаги ёздир. Шу ўзакка турли қўшимчалар қўшиб ёзиш, ёзма, ёздим, ёзажақ, ёзгучи, ёзмоқчи, ёзған, ёзғич каби сўзлар ясамоқ «сўз ясаш» (яъни, ишиқоқ)дир. Бунда ёз сўзига «туб сўз», бошқалариға «ясама сўз» деймиз. Демак, сўз бир ўзакка қўшимча қўшиб ясалған бўлса, «ясама сўз» бўладир, ясалмаған, ўзининг туб ҳолида қолған эса «туб сўз» бўладир.

Юқорида сўзининг турларини билған эдик. Мана шу сўз туридан:

Феъллар бутунлай ясама.

Отларнинг ози ясама, кўби туб.

Суфатларнинг кўби ясама, ози туб сўзdir.

Кўмакчи сўзининг ҳамаси туб сўз саналадир. Ясама сўзлар турли ўзакдан ясаладир; **биринчи ўзак буйруқ** сўзиdir.

Буйруқ бир кишига бир ишни буюрганда айтилатурган сўздир: *ёз, бор, кел* каби.

Икинчи сўз **ўзак от ё суфат** бўладир: *қораланди, оқланди, кўкарди, ишилади, кучайди* сўзларида *қора, оқ, кўк, иш, куч* каби.

Кўбрак ясама сўзлар биринчи ўзакдан ясалиб, икинчи ўзакдан ясалғанлар унга қарағанда оздир.

I. Ясама отлар

Кўй, сигир, Эргаш, Ўқтам. Бу отларнинг ҳар бири туб отдир. Негаким: бир ўзакка қўшимча қўшиб ясалмағани кўриниб турадир.

Ясама отлар эса шунлардир:

Ўрун оти – бир нарсанинг ўрнини билдириш учун шу нарсанинг отига «лоқ» қўшиладир: *овлоқ, тошлоқ, қишлоқ, ўтлоқ* каби.

Хўжанднинг овлоқ қишлоғи кўбдири («Бобирнома»).

Бир ишнинг бўлатурған ўрнин билдириш учун шу ишнинг ўзагига (буйруққа) «оқ» қўшимчаси қўшиладир: *ётоқ, ялоқ, ботқоқ* каби.

Қурол оти – бир ишни қилмоқ учун қурол бўлғучи нарсани билдиргали ўзакка *ғич, қич, гич, кич* қўшиладир: *очқич, учгич, савагич, сузгич* каби.

Ўзакка «қи – ги» қўшилғанда ҳам қурол оти бўладир: *сирирги, узанги, чолғи* каби.

Ўзакка «оқ – ак» қўшилғанда ҳам қурол оти бўладир: *пичноқ, таёқ, ўроқ, қайроқ, қуршоқ, курак, элак, эмчак* каби.

Сўзга «чоқ – чак» қўшилғанда ҳам қурол оти бўладир: *ёргуchoқ, ўйунchoқ, қўғурчоқ, беланчак* каби.

Суфатга «лиқ – лик» қўшилғанда исмга айланадир: *шодлиқ, яхшилиқ, қизилиқ, катталиқ, билимсизлик* каби.

Иш оти – 1) ёздим, келдинг каби сўзларнинг феъл эканликларини, ҳар феълда иш ишлагути ҳамда замон маънолари борлигини юқорида кўрган эдик.

Ёздим феълида бўлған ишнинг оти ёзмоқ, келдим феълидаги ишнинг оти келмақдир. Кўриладирким, бу турлий¹¹ иш оти ясамоқ учун «моқ – мак» қўшиладир.

Буйруққа «маслик – маслиқ» қўшилса, юқоридағи иш отининг бўлишсизлари ҳосил бўладир: *ёзмаслиқ, келмаслик, ўқумаслиқ* каби.

2) Буйруққа «ш» қўшиб икинчи турлий иш оти ясаладир: *билиш, ўқуш, ёзиш, чопиш* каби.

3) Буйруққа «им» қўшиб учунчи турлий «иш оти» ясаладир: *билим, уним, чиқим, терим* каби.

4) Буйруққа «ув – ув» қўшилиб, тўртинчи турли иш оти ясаладир: *ёзғу, келу(в), кулгу, олу(в), беру(в)* каби. Буйруқнинг кетида чўзги бўлса ёлғиз «в» қўшиладир: *сайлов, онглов, тилав* каби. Охирида «и – и» бўлған сўзларда «ув – ув» қўшимчаси қўшилғанда, «и – и» тушиб қоладир: *таси – ташув* каби.

5) Буйруққа «нч» қўшилиб, бешинчи турли иш оти ясаладир: *ишонч*, *қўрқунч*, *қувонч*, *ўкунч* каби. Бу турлий иш отини ҳар сўздан ясаб бўлмайдир. Эшитилган сўзларга маҳсус бўлиб, янгидан ясалмайдир.

6) Буйруққа «қин – гин» қўшиб, олтинчи турлий иш оти ясаладир: *тошқин*, *босқин*, *чопқин*, *шовқин*, *ёнғин*, *бузғин*, *қочқин* каби. Бу турлий иш отларини маъносини-да қўрқунч (даҳшат) бўлған феъллардан ясамоқ мумкундир.

Олиқ, сотиқ, солиқ, ёзиқ, тониқ каби буйруққа «қ – ғ» қўшилиб ясалғанлар иш оти бўлиб эмас, «сода от» бўлиб ишлатиладир.

* * *

Кичикланган отлар бир нарсани, ё бир кишини сийламак, ё унинг кичиклигини қўрсатмак учун уни берилган отга «кичикланган от» дейиладир. Кичикланган отлар ясамоқ учун отга «чо – ча; гина – фина; гина – кина» қўшиладир: *огачо, китобча, келича, қизгина, қушқина* каби.

«Чиқ, чоқ, чак, лоқ» билан ясалмиш кичрайган отлар бўлса ҳам оздир: *чақалоқ, қизалоқ, келинчак, қопчиқ* каби.

* * *

Қўшма отлар – ики от ё бир суфат билан бир от қўшулиб бир нарсанинг оти бўлғандა «қўшма от» дейиладир. Қўшма отдағи ики сўз ёзилғандა бирлаштириладир: *Ойболта, оқсоқол* каби.

* * *

Яна бир турли(й) «қўшма от» бўладирким, ики-уч сўздан ясаладир. Бироқ бу ики-уч сўздан ҳар бири ўзининг бурунғи маъносини йўқотмайдир. Бундай қўшма отлардағи сўзларни айрим-айрим ёзмоқ керакдир: *Маориф идораси, Марказ ижроия камитати* каби.

* * *

Бирлик-қўплик: юқорида қўрганимиз туб, ясама отларнинг ҳамаси бирлик отларидир. Бунларни қўплик отлари қилмоқ учун сўзларни айрим-айрим ёзмоқ керакдир: *қоғозлар, учқичлар, билимлар, келучилар, ёнғинлар* каби.

II. Суфатлар

Оқ, қора, яхши, ёмон, катта, қисқа.

Юқоридағи суфатлар «туб суфатлар»дир. Негаким, бир ўзакга қўшимча қўшиб ясалмағандир. Ики турли(й) ўзак-

нинг ҳар бирига қўшимча қўшиб ясалған суфатлар, яъни «ясама суфатлар» тубандагилардир:

1. *Билимли, отли, оқчали, энли* каби отга «ли» қўшилиб ясалған суфатлар, бир кишида, бир нарсада бир ҳолнинг, бир нарсанинг «борлик»ини кўрсатадир.

2. *Оқчасиз, билимсиз, отсиз, бўёвсиз, адабсиз* каби отга «сиз» қўшилиб ясалған суфатлар бир кишида, бир нарсада бир ҳолнинг, бир нарсанинг «йўқлиқ»ини кўрсатадир.

3. *Кечаги, шаҳардаги, кейинги, бурунги, ташқи, қишиқи* каби отга «фи – қи – ги» қўшилиб ясалған суфатлар бир вақтда ёки бир маҳалда «бўлғаник»ни билдирадир: *кечаги* сўз «кеча бўлган сўз» демакдир.

4. *Саргимтил, оқимтил, қизғимтил, қўқимтил, яшимтил* каби суфатлар бўёвнинг кучсизча бўлғанини билдиргучи суфатлардир.

5. *Сарғиш, қизғиши, қўкиш, оқиши;* бунлар ҳам юқоридаги маънодаги суфатлардир.

6. *Оп-поқ, қон-қора, кўм-кўй, қип-қизил, тип-тин(ик), яп-яланғоч* каби бир нарсанинг суфатига куч бериб айтилган сўзлар ҳам «ясама суфатлар»дан саналадир.

7. *Тарихий сўз, адабий журнал, фанний мақола, иқтисодий шурода бўлған тарихий, адабий, фанний, иқтисодий* сўзлари каби арабча отларга «ий – ий» қўшилған сўзлар «нисбат суфати» бўладир.

8. *Йўлдош, қўлдош, мунгдош* каби отларга «дош – даш» қўшилиб алоҳида ясалғанлар «ўртоқлиқ суфати» бўладир.

9. *Кумиши пичоқ, темир совит, олтин йузук, қамиши қалам, тоши тахта* каби ики отдан биринчиси икинчисининг нимадан ясалғанини билдиранса «жинс суфати» бўладир.

10. Отга «чи – чи» қўшилиб, бир кишининг шу отнинг маъноси билан машғул бўлғанини, уни ишлаганини билдирадир. *Темирчи, кўмирчи, ёзучи, боручи, босучи, чопқунчи* каби.

11. *Ёзмоқчи, кетмакчи, ўқумоқчи, ўтурмоқчи* каби буйруққа «моқчи – макчи» қўшилиб ясалған сўзлар бир кишининг бир иш қилмоқ истагини билдирадир. Бу турли суфатдан «чи» қўшимчаси туширилиб ҳам ишлатилгани бордир. *Мен сенга бу кун учрамак* бўлиб турған эдим каби.

12. *Ёзма, босма, қўшма, борма, терма* каби буйруқфа «ма – ма» қўшилиб бир нарсанинг бир турли ишлатилганини билдиралик суфат ясаладир: *ёзма китоб* (ёзилған

китоб), босма китоб (босилған китоб), қўшма от (қўшилған от¹⁾).

13. *Очиқ, ортиқ* каби буйруқقا «қ – к» қўшилиб-да юқоридағи маънода суфат бўладир.

14. Бир нарсанинг бир суфатининг икинчи нарсадаги шу суфатдан ортиқ бўлмағанини билдириш учун шу суфатка «роқ – рак» қўшиладир: *Карим яҳши, Жўма яҳшироқ; пичноқ кескин, қилич кескинроқ; онгироқ, билимсизрак* каби.

15. Бир кишида ё бир нарса ва суфатнинг ошиқ бўлғанини билдириш учун буйруқнинг кетига бир уст чўзидин сўнг «фан» қўшилиб «оширма суфат» ясаладир: *учагон, чопагон, билағон* каби. Бу «фан» қўшимчаси йўғонлиқ, ингичкалилка тобеъ бўлмайдир.

16. *Озғин, кескин, қизғин, олғур, йиғлагур, ўлмагур, тўймагур, ўтқур* каби буйруқга «фин – фир», «гур – кур» қўшилиб ясалған суфатлар ҳам «оширма суфат» бўладир.

17. Суфатларнинг кетларига «қина – гина, кина – гина» қўшилиб «кичикланган суфат» ясаладир. Кичикланган суфат бир кишини сийламак, ё ундағи шу суфатнинг озлиғини билдириш истаган чоғларда ишлатиладир: *яҳшиғина, каттагина*.

18. Буйруқга «р» ҳарфи қўшилиб ясалған суфатлар шу суфатнинг «дойим»лигини билдирадир: *учар қуш, оқар сув, кўрар кўз, чопар от* каби.

Эскартиш: бу суфат келажак замон феъли ҳам бўладир. Учунчи турли олмош изларига (11 инчи бетга қарангиз) қўшилғанда иш оти бўладир.

Сарт қиссин «кетари»га мундан.

(«Шайбонийнома»)

*Такаллум «айлари»да тил билан тиший лаби,
Бири ақийқу, бир инжуюу, бири маржон.*

(Бобир)

Барчин бу ердан «кўчари»ни билди.

(«Алпомиши»)

19. Буйруқга «қон – фан, ган – кан» қўшилғанда ҳам суфат бўладир: *ўқуған йигит, ёзилған китоб, тошқин сув,*

¹⁾ «Китобни ёзма» деганда «ёзма» сўзи феълдир. «Ёзма китоб» деганда, ёзма сўзи суфатдир. Бу икиси орасида айирма босим (ударенность)дадир. Суфат бўлғанда босим «ма – ма»нинг ўзида бўладир. Феъл бўлғанда «ма – ма»дан бурунги бўғунда бўладир.

кеткан киши, келган киши каби (Бу ҳам олишма изларига қўшилғач иш оти бўладир: *кетканим, борғанинг каби*).

20. Дойимлиқ суфатига «лиқ – лиқ» қўшилғач «ярарлик суфат»ка айланадир: ўқурлиқ китоб, ёзарлиқ сўз, кўрарлик боғ, ўтуарлиқ ерда бўлган ўқурлиқ, ёзарлиқ, кўрарлиқ, ўтуарлиқ суфатлари каби.

Бу турли суфатнинг «бўлишсизи» ҳам бўладир: унумаслиқ сўз, ўқумаслиқ хат каби.

III. Сонлар

Бир киши, ики от, уч ёғоч.

Биринчи ой, икинчи ой, учунчи ой.

Бирор танга, икишар танга, учар танга.

Шунда ёзилған бир, ики, уч; биринчи, икинчи, учунчи; бирор, икишар, учар сўзларидан ҳар бири «сон» бўлиб: *киши, от, ёғоч, ой, танга* сўzlари «саналмиш» бўладир.

Сонлар бир нарсанинг – бир кишининг (қандайлигини эмас) **нечалигини-қанчалигини** кўрсатсалар ҳам сўзлар аро туришлари суфатдан айирмасиздир. Шунинг учун буларни ҳам суфатлардан санамоқ мумкинdir. Сонлар ҳам **туб сон, ясама сон** бўлиб икига ажralадир.

Бизда ишлаткан сонлар шунлардир.

Туб сон

Нарсаларни, кишиларни санамоқ учун айтилатурған сонлар *бир, ики, уч, тўрт, ўн, йигирма, қирқ беш...* каби. Бунларга «саноқ сон» деймиз.

Ясама сонлар

1. Сараланган нарсалар – кишилардан ҳар бирининг сарада тутган ўрнини белгилатмак учун айтилатурған сонлар *биринчи, икинчи, учунчи, тўртнчи...* каби. Бунларга «сара сон» деймиз.

2. Кўбрак нарсани баравар улашканда айтилатурған (сўзлар) *бирор тангадан, икишар қаламдан, учар дафтар, бешар китоб...* каби. Бунга «улуш сон» деймиз. Кўринадирким «улуш сон»нинг саналмишга «дан – дан» ҳам қўшмоқ мумкин бўладир.

3. *Биртадан китоб, бештадан дафтар, йигирматадан олтин* деганимизда бўлған биртадан, бештадан, йигирматадан сонлари «улуш сон» бўладир.

4. Кўб нарса – кўб кишининг чин сонларин онглатмай чамалабина айтмакчи бўлғанда «чама сон» ишлатиладир: *ўнлаб китоб, юзлаб киши, йигирмалаб бола каби.*

5. Ики «саноқ»ни бирга қўшиб айтганда ҳам «чама сон» бўладир: *ики-уч талаба, ўн-ўн беш шаҳар, йигирма-ўттиз уй* каби. Бу турли чама сондағи ики саноқнинг орасиға чизиқ қўймоқ керакдир.

6. Саноқларнинг кетларига «ов – ав» қўшилиб ясалған сонларга «саналмишсиз» сон деймиз. Чунки бу турли сонлардан кейин саналмишлари айтилмай қоладир: *бирор келди, унлар учов бордилар, болаларнинг олтovини кўрдим* каби. *Ики, олти* каби охирида «и – и» бўлған сонларга «ов – ав» қўшилғанда «и – и» товишлари тушуб қоладир: *икав, олтov* каби. «Саналмишсиз сон»ларни суфатлар қаторида эмас, отлар қаторида санамоқ тузукроқ бўлар.

7. *Биз икаламиз келдик, унлар учаласи қолди* деганда кўрилган *икала, учала* сонлари бир ишни бирдан ортиқ кишиларнинг ўртоқлашиб қылғанларини билдирадир. Бунларга «ўртоқлиқ сон» деймиз. Ўртоқлиқ сон бирдан ортиқ сонларда бўладир. Ҳамда жуда оз ишлатиладир. Буни ҳам «саналмишсиз сон» каби исмлар қаторида санамоқ яхшидир.

8. Саналмишларни ошириброқ кўрсатмак учун ишлатилган *юзларча, мингларча, ўн мингларча* деган сўзларига «оширма сон» деймиз.

9. *Бир ютум сув, ўн қон арпа, бир чеким тамаки, ики қадақ узум* деганда саноқлардан сўнгра келган ютум, қон, чеким, қадақ сўзлари «ўлчов отлари»дир. Саноқлар отларга қўшилиб «ўлчов сони» бўладир. Унлардан кейин келган сув, арпа, тамаки, узум каби отлар эса ўлчов сонларининг саналмишлари бўладир.

* * *

Биринчидан етингчигача рақамлар билан кўрсатилган сонларнинг ўзларига-да саналмишларига-да кўблик белгиси бўлған «лар – лар» қўшилмайдир. Етингчи, саккизинчи рақамлар билан кўрсатилған сонларга ҳам «лар – лар» қўшилса ҳам бўладир: *Болаларнинг учовини кўрдим* деганимиз каби, *Болаларнинг учовларини кўрдим* демак мумкундир. *Унларнинг учаласи келди* деганимиз каби, *Унларнинг учалалари келдилар* демак ҳам мумкундир.

Тўқузинчи рақам билан кўрсатилган «оширма сон»нинг

саналмишига «лар – лар» қўшилса ҳам бўладир: юз минг-ларча одам, юз мингларча одамлар деганда икиси бирдир.

Ўнинчи рақам билан кўрсатилган «ўлчов сони»нинг ўзига-да «саналмиш»га-да «лар – лар» қўшилмайдир.

Ўхаш сұфатлари «каби, ўхаш, -дек, дай–дай, янғ-лиғ, сингари» каби ўхшатғичлар ўзларидан бурун келган от билан бирга ўзларидан кейин келган отнинг сұфати бўладирлар. Бу турли сұфатларга «ўхаш сұфатлар» деймиз: қуёш каби юзи, тонгға ўхшаши гавдаси, арслондай қичқириши, оловдай кўзи, ўқ янғлиғ сўзи, тамуғ сингари азоби бордир деганимизда кўрилгани каби.

Сұфатлардан сўнг келган отнинг «суфатли» аталғанини юқорида кўрган эдик. Сұфат бўлған сўз ўзининг «суфатли»си билан бирга келганда кўблик белгиси бўлған «лар–лар» ёлғиз «суфатли»га қўшилади. Қизил байроқлар, отли аскарлар, ўқутучи кимсалар каби.

Сұфат бўлған сўз «суфатли»дан айрим келганда от ўрнига ўтган саналадир-да унга «лар–лар» қўшиладир: отлилар келадилар, ўқутучиларни кўрдим, биринчилар ўтдилар каби.

Отдан бурун эмас, феълдан бурун келган сұфатлар сұфат эмас, «ҳол» деб аталадир. Феълдан бурун келган сұфатларнинг шу феълга ҳол бўлиши учун «қандай?» сўроғига жавоб бўла олмоғи шартдир.

Қандай ёзди? Қандай ўқуди? Қандай чиқди?.. сўроғларига жавоб: у яхши ёзди, у ёмон ўқуди, у биринчи чиқди, у ўлгудек қийналди, у шошқин гапирди, у кўм-кўк чиқди, қўшун отли келди, у фарғонали кўринди... каби.

Очар, чопар, тўқма, қийма каби тубда сұфат бўлған, сўнгра ишлатила-ишлатила от бўлиб қолған сўзларга «отлашқан сұфат» дейиладир.

IV. Феъллар

Келдим	Ўқудим	Ёздим
Келсанг	Ўқусанг	Ёзсанг
Келмади	Ўқумади	Ёзмади

Юқорида ёзилган сўзларнинг ҳар бирни бир феълдир. Ҳар бир феъл, бир иш билан унинг ишловчиси ҳамда бир замонни билдирадир деб юқорида кўрган эдик.

Бир феъл ўз маъносида бўлған шу уч бутоқнинг ўзгаришига қараб ўзгаришларга учрайдир. Феълнинг маъносида бўлған «иш» сўйловчи томонидан ишланса, мен ёздим

дейиладир. Эшитучи томонидан ишланса, сен ёздинг дейиладир. Икисидан бошқаси томонидан ишланса, у ёзди дейиладир. Сўйловчи кўблик эса биз ёздиқ дейиладир. Эшитучи кўблик эса сиз ёздингиз дейиладир. Бошқаси кўблик эса улар ёздилар дейиладир.

Демак, феълнинг ишловчи ўзгаришига қараб ўзгарганидан олти шакл ҳосил бўладир. Бу феълнинг олти шаклини **сўйловчи**, **эшитучи** демай олти рақам билан кўрсатувни мувофиқ кўрамиз:

Бирлик

1. Ёзди
2. Ёздим
3. Ёздинг

Кўплик

4. Ёздингиз
5. Ёздиқ
6. Ёздилар

Феълнинг маъносида бўлған иш ё бўлучи бир ишдир, ё бўлмовчи бир ишдир. Феъл ҳам шунга қараб ики турли бўладир: *бўлишли феъл, бўлишсиз феъл*.

Бўлишли

1. Келди
2. Келдим
3. Келдинг
4. Келдилар
5. Келдик
6. Келдингиз

Бўлишсиз

- Келмади
- Келмадим
- Келмадинг
- Келмадилар
- Келмадик
- Келмадингиз

* * *

Феълнинг маъносида бўлған замон эса «ўткан замон, ҳозирги замон, сўнгги замон» бўлиб учка бўлинадир. Феълларни ҳам шу бўлишка қаратиб уч кўмага ажратамиз-да: «сўнгги замон, ҳозирги замон, ўткан замон феъллари» деймиз.

Биринчи кўма

Сўнгги замон феъллари

Бу кўмада буйруқ, келажак, шарт, ўтинч, қўзгатиш феъллари бордир.

Буйруқ

Бир ишнинг бўлишли ё бўлмаслигини истаб айтилған сўз «буйруқ»дир. Буйруқ бир феъл бўлғач, ишловчининг ўзгаришига қараб олти шаклда бўладир.

Туб шаклнинг бўлишлиги ёз, кел, ўқу, кет каби сўзлардир.

Шунга «ма—ма» қўшилғанда бўлишсиз буйруқнинг туб шакли ясалған бўладир: *ёзма, келма, ўқума, кетма* каби.

Бутун бўлишилик феъллар бўлишилик буйруқнинг туб шаклидан ясалған каби, бутун бўлишсиз феъллар ҳам бўлишсиз буйруқнинг туб шаклидан ясаладир.

Буйруқнинг туб шаклига «-сақ, ай—ай, -нгиз, -синлар-синлар, айиқ—айик» қўшимчаларини қўшиб, қолған шакллари ясаладир:

<i>Бўлишилик буйруқ</i>	<i>Ёз, ёзин, ёзай, ёзингиз, ёзинлар, ёзайиқ; кел, келсин, келай, келингиз, келсинлар, келайик.</i>
-----------------------------	--

<i>Бўлишсиз буйруқ</i>	<i>Ёзма, ёзмасин, ёзмай, ёзмангиз, ёзмасинлар, ёзмайиқ; келма, келмасин, келмай, келмангиз, келмасинлар, келмайик.</i>
----------------------------	--

Буйруқнинг маъносида бўлған талабга куч бермак учун буйруқнинг туб шаклида «фил—тил» қўшиладир: *ёзфил, ўқуғил, борғил, кўрмагил, келмагил, кетмагил* каби. Яна шу тилак учун ёзай, ёзмай шаклларига «н» қўшиладир: *ёзайин, ишлайн, келмайин, ўқумайин, кўрайин* каби¹⁾.

Келажак феъллар

Бизда келажак феъллар ики турлидир;

Буйруққа²⁾ «ар—ар» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли, ёлғиз «ас—ас» қўшилиб бўлишсиз биринчи шакли ясаладир. Шундай қилиб, ясалған биринчи шаклга ишловчи белгилари бўлған олмош изларининг икинчи турлари қўшилса, бу феълнинг қолған шакллари бўлар.

Буйруқ

1

<i>Ёз</i>	<i>Ёзма</i>	<i>Кел</i>	<i>Келма</i>
<i>1. Ёзар</i>	<i>Ёзмас</i>	<i>Келар</i>	<i>Келмас</i>
<i>2. Ёзарсан</i>	<i>Ёзмаскан</i>	<i>Келарман</i>	<i>Келмасман</i>

¹⁾ Буйруқнинг сўйловчи кўблигининг бизнинг адабиётда турли шакллари бор. *Борайлик, келайлик, борали, келали, борайшқ, келайшқ.*

Булардан бизга букунгача *борайлик, келайлик* шакли ишлатилади. 1925 нчи йил май ойида Самарқандда чақирилган илмий канференция эса «ийғ, ийқ» қўшимчаларини «айлик—айлик» ўрнига қабул қилиди: *борайшқ, келайшқ.*

²⁾ Бундан кейин «буйруқ» дегандা бўлишили, бўлишсиз буйруқларнинг туб шакллари, яъни «ўзак»лар онглашилсин.

3. Ёзарман	Ёзмассан	Келарсан	Келмассан
4. Ёзарлар	Ёзмаслар	Келарлар	Келмаслар
5. Ёзармиз	Ёзмасмиз	Келармиз	Келмасмиз
6. Ёзарсиз	Ёзмассиз	Келарсиз	Келмассиз

2

Буйруқقا «ажақ–ажак» қўшимчалари қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясаладир. Унга ишловчи белгиларидан биринчи турлилари қўшилғач, қолған беш шакли ясалған бўладир.

Йўған сўздан

Ёз	Ёзма
1. Ёзажақ	Ёзмаяжак
2. Ёзажақман	Ёзмаяжакман
3. Ёзажақсан	Ёзмаяжаксан
4. Ёзажақлар	Ёзмаяжаклар
5. Ёзажақмиз	Ёзмаяжакмиз
6. Ёзажақсиз	Ёзмаяжаксиз

Ингичка сўздан

Кел	Келма
1. Келажак ¹⁾	Келмаяжак
2. Келажакман	Келмаяжакман
3. Келажаксан	Келмаяжаксан
4. Келажаклар	Келмаяжаклар
5. Келажакмиз	Келмаяжакмиз
6. Келажаклар	Келмаяжаксиз

Ўтингч феъл

Бу феълнинг яслиши шундайдир: буйруқфа «фай–гай» қўшимчаси қўшилиб биринчи шакли ясаладир.

Биринчи шаклга ишловчи белгиларнинг икинчи тури қўшилиб, қолған беш шакли тузиладир.

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзгай	Ёзмагай	Келгай	Келмагай
2. Ёзгайман	Ёзмагайман	Келгайман	Келмагайман
3. Ёзгайсан	Ёзмагайсан	Келгайсан	Келмагайсан

¹⁾ Бу феъл шу биринчи шакл суфат бўлиб ҳам ишлатиладир. Келажак замон каби.

4. Ёзгайлар	Ёзмагайлар	Келгайлар	Келмагайлар
5. Ёзгаймиз	Ёзмагаймиз	Келгаймиз	Келмагаймиз
6. Ёзгайсиз	Ёзмагайсиз	Келгайсиз	Келмагайсиз

Шарт феъл

Ишласанг, тишларсан.

Изласанг, топарсан.

Қор ёғмаса тўй бўлар.

Юқорида ёзилған гапларда *тишламак* (*емак*)нинг ишлашка, *топмоқнинг излашка*, *тўйнинг-да қор ёғмаслиқга боғли бўлғани кўриниб*. турадир.

Ўз маъносидаги ишқа бошқа ишнинг боғланғанлиғини билдирган феъллар «шарт феъл» бўладир. Шарт феъл шундай ясаладир: буйруқға «са—санг» қўшимчаси қўшиб шарт феълининг биринчи шакли ясаладир.

Бу биринчи шаклга ишловчи белгилари қўшилиб қолған шакллари тузиладир.

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзса	Ёзмаса	Келса	Келмаса
2. Ёзсам	Ёзмасам	Келсам	Келмасам
3. Ёзсанг	Ёзмасанг	Келсанг	Келмасанг
4. Ёзсалар	Ёзмасалар	Келсалар	Келмасалар
5. Ёзсоқ	Ёзмасоқ	Келсак	Келмасак
6. Ёзсангиз	Ёзмасангиз	Келсангиз	Келмасангиз

Шарт феълининг 5 инчи «шакли» ёзсоқ—ёзмасоқ бўлса ҳам Тошкент ўзбеклари бунинг жойида ёзсамиз, келмасамиз, ёзмасамиз, келсамиз дейлар. Бу маҳаллий озчилиқда бир ишлатиш бўлса ҳам тарихий, эски бир ишлатишдир. Сўнгроқда бундан сўз очамиз.

Шарт феълнинг олтинчи шакли ёзсангиз, ёзмасангиз бўлса-да, бизда ёзсанглар, келсанглар шаклида ҳам ишлатиш бордир.

Шарт феъл бошқа бир ишнинг ўзига боғли эканини билдиримасдан, сода ўзи ишлатилса, «умид-армон» маъносини берадир.

*Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Ё борча муродларни тарқ этса киши.
Бу ики муюссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сорига кетса киши.*

(Бобир)

Қўзғатиш феъл

Шарт феълларга «чи—чи» қўшилғанда «қўзғатиш феъл» бўладир:

1. Ёзачи	Ёзмасачи
2. Ёзамчи	Ёзмасамчи
3. Ёзсангчи	Ёзмасангчи
4. Ёзсаларчи	Ёзмасаларчи
5. Ёзсоқчи	Ёзмасоқчи
6. Ёзсанг(из)чи	Ёзмасанг(из)чи

Икинчи кўма

Хозирги феъллар

Хозирги феълларнинг бизда уч шакли бордир.

1

Кетида чўзги ҳарфи бўлған буйруққа «йдир—йдир» кетида қўшилиб, чўзги ҳарфи бўлмаған буйруққа «адир—адир» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли тузиладир.

Бу биринчи шаклга ишловчи белгиларнинг турлари қўшилиб, бу феълларнинг қолған беш шакли ясаладир. Бироқ бу феълнинг биринчи, тўртинчи шаклидан бошқаларда «дир—дир» қўшимчаси тушиб қоладир.

Кети чўзгисиз буйруқдан

Ёз	Ёзма
1. Ёзадир	Ёзмайдир
2. Ёзаман	Ёзмайман
3. Ёзасан	Ёзмайсан
4. Ёзадирлар	Ёзмайдирлар — ёзмайлар
5. Ёзамиз	Ёзмаймиз
6. Ёзасиз	Ёзмайсиз

Кети чўзғили буйруқдан

Ўқу	Ўқума
1. Ўқуйдир	Ўқумайдир
2. Ўқуйман	Ўқумайман
3. Ўқуйсан	Ўқумайсан
4. Ўқуйдирлар — ўқуйлар	Ўқумайдирлар — ўқумайлар
5. Ўқумиз	Ўқумаймиз
6. Ўқуйсиз	Ўқумайсиз

Яна умидга ошён қурадир.

(Чўлпон)

Азизбек осонлиқ билан жон берадирган кўринмайдир.

(Жулқунбой)

Бу феъднинг биринчи, тўртинчи шаклларидағи «дир—дир» қўшимчасида бўлған «р» ҳарфи халқ тилида кўбрак «и—и» ҳарфига айлантириладир:

Ёзадир ўрнида ёзади

Ёзмайдир ўрнида ёзмайди

Ёзадирлар ўрнида ёзадилар

Ёзмайдирлар ўрнида ёзмайдилар дейиладир.

2

Буйруққа бир уст чўзгиси бергандан сўнг «ётири» қўшилиб биринчи шакли ясаладир, қолған беш шаклини ясамоқ учун ишловчи белгиларининг икинчи турларини шул биринчи шаклига қўшмоқ керак:

Ёз

1. *Ёзаётир*
2. *Ёзаётирман*
3. *Ёзаётирсан*
4. *Ёзаётирлар*
5. *Ёзаётирмиз*
6. *Ёзаётирсиз*

Келма

- Келмаётир*
- Келмаётирман*
- Келмаётирсан*
- Келмаётирлар*
- Келмаётирмиз*
- Келмаётирсиз*

3

Ёзмоқ — кетмак каби иш отлариға «да—да» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясаладир. Қолған беш шаклни тузмак учун ишловчи белгиларининг икинчи турларини шу биринчи шаклга қўшмоқ керакдир.

Ёзмоқ (йўғон сўздан)

1. *Ёзмоқда(дир)*
2. *Ёзмоқдаман*
3. *Ёзмоқдасан*
4. *Ёзмоқдалар*
5. *Ёзмоқдамиз*
6. *Ёзмоқдасиз*

Келмак (ингичка сўздан)

- Келмакда(дир)*
- Келмакдаман*
- Келмакдасан*
- Келмакдалар*
- Келмакдамиз*
- Келмакдасиз*

Бу феълнинг биринчи шаклига «дир — дир» ҳам қўшиладир.

Тубдан бу феъл бизнинг шевада йўқдир. Бошқа шевада-
ги турк матбуотидан сўнг замонда бизга ўтиб қолғандир.
Бу феълнинг бўлишсизи бизда ишлатилмайдир.

Учинчи кўма

Ўткан феъл

Ўткан феъллар кўмасинда уч турли феъл бордир: кўрил-
ган феъл, эшитилган феъл, ҳикоя феъли.

Кўрилган феъл

Бу феъл бир ишнинг ўткан замонда бўлиб-бўлмаганини
 билдирадир. Буйруқقا «ди-ди» қўшилғач, «кўрилган
 феъл»нинг биринчи шакли тузиладир. Шу биринчи шак-
 лига биринчи турли ишловчи белгиларини қўшиб бу феъл-
 нинг қолған беш шакли ясаладир:

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзди	Ёзмади	Келди	Келмади
2. Ёздим	Ёзмадим	Келдим	Келмадим
3. Ёздинг	Ёзмадинг	Келдинг	Келмадинг
4. Ёздилар	Ёзмадилар	Келдилар	Келмадилар
5. Ёздиқ	Ёзмадиқ	Келдиқ	Келмадиқ
6. Ёздингиз	Ёзмадинглар	Келдингиз	Келмадингиз

Бу феълнинг олтинчи шакли ёздинглар, келдинглар,
ёзмадинглар, келмадинглар деб ҳам ишлатиладир. Бу феъл-
нинг бешинчи шакли Тошкент шевасида (ёзиқ ўрнида)
ёздимиз, ёзмадимиз деб...

Эшитилган феъл

Бу феъл бир ишнинг кўбдан бери бўлған ё бўлмага-
нин хабар беради. Эшитилган феълнинг бизда ики турли-
си бордир:

1

Буйруқга «ған-ған» қўшиладир.

Бу билан ҳосил бўлған биринчи шаклга ишловчи бел-
гиларидан икинчи турлисини қўшмоқ билан бу феълнинг
қолған беш шакли ясаладир:

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзған	Ёзмаган	Келган	Келмаган
2. Ёзғанман	Ёзмаганман	Келганман	Келмаганман
3. Ёзғансан	Ёзмагансан	Келгансан	Келмагансан

<i>4. Ёзғанлар</i>	<i>Ёзмағанлар</i>	<i>Келғанлар</i>	<i>Келмаганлар</i>
<i>5. Ёзғанмиз</i>	<i>Ёзмағанмиз</i>	<i>Келғанмиз</i>	<i>Келмаганмиз</i>
<i>6. Ёзғансиз</i>	<i>Ёзмағансиз</i>	<i>Келғансиз</i>	<i>Келмагансиз.</i>

2

Буйруқقا «миш—миш» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли тузилгандан кейин ишловчи белгилари билан қолғон беш шакли ясаладир:

<i>Ёз¹⁾</i>	<i>Ёзма</i>
<i>1. Ёзмиш</i>	<i>Ёзмамиш</i>
<i>2. Ёзмишман</i>	<i>Ёзмамишман</i>
<i>3. Ёзмишсан</i>	<i>Ёзмамишсан</i>
<i>4. Ёзмишлар</i>	<i>Ёзмамишлар</i>
<i>5. Ёзмишмиз</i>	<i>Ёзмамишмиз</i>
<i>6. Ёзмишсиз</i>	<i>Ёзмамишсиз</i>

Ҳикоя феъли

Бу феъл бир ишнинг яқиндағина бўлиб-бўлмаганидан хабар бермак учун ишлатиладир. Буйруқга «-пдир» қўшимчаси қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясаладир.

Шу биринчи шаклига ишловчи белгилари қўшилиб қолған беш шакли тузиладир:

<i>Ёз</i>	<i>Ёзма</i>
<i>1. Ёзипдир</i>	<i>Ёзмандир</i>
<i>2. Ёзипман</i>	<i>Ёзмапман</i>
<i>3. Ёзипсан</i>	<i>Ёзмансан</i>
<i>4. Ёзилар — ёзипдирлар — ёзидилар</i>	<i>Ёзмаплар — ёзмандирлар — ёзмандилар</i>
<i>5. Ёзипмиз</i>	<i>Ёзмапмиз</i>
<i>6. Ёзипсиз</i>	<i>Ёзмансиз</i>

Қўшма феъллар

Ёздим, бошладим.

Бизда юқоридағи ики феъл бир-бирига қўшилиб, икисининг маъноларидан аралаш «бир маъно» бературған бир феъл бўладир: *ёза бошладим, кела бошладим* каби.

Бунга бир «қўшма феъл» деймиз. Қўшма феълда маъ-

¹⁾ Энг бурунғи турк тили намуналарида бу шаклни учратиш мумкун. «Девони лугати турк»да «кечтимиз» каби шаклларига учраш мумкун бўлғани каби Ўрхун ёзувларидан «Култакин битик тоши»да ҳам «соладимиз, қўндурутимиз» шакллари бордир.

нонинг оғирлиғи биринчи феълда бўлиб, икинчи феълнинг маъноси унга «қайд» бўлиб қоладир.

Кўшма феъл ясамоқ учун биринчи феълнинг буйруғи, кети чўзғили бўлса «й», кети чўзғисиз бўлса «а—а» қўшиладир-да, икинчи феъл ўз ҳолича қоладир: ёза бошлади, ўқий бердим, ийқила қол, ўлаёздинг, сўйлайтурған каби.

Кўшма феълнинг замон билан, ишловчи билан, бўлишилик-бўлишсизлик билан ўзгаришлари ҳамаси икинчи феълда бўладир.

Биринчи феъл ўзгармай қоладир: ёза бошладим, ёзмай бошладим деганда бу ики феълнинг икаласи бўлишилик феълдир; негаким, икисида икинчи феъл бўлишлидир: ёза бошламадим, кўра олмадинг деганда бу ики қўшма феълнинг икаласи ҳам бўлишсиз феълдир. Негаким, икиси-нинг ҳам икинчи феъллари бўлишсиздир.

Айрим феълнинг замон билан, ишловчи билан, бўлиш-(сизлик)-бўлмаслиқ билан қанчалар ўзгариб турғанини кўрдик. Мана қўшма феълнинг ҳам худди шунча ўзгаришли-ри бўладир. Қисқача айтканда, айрим феълнинг тўрт кўма-си бўлғани каби бунинг ҳам шундай тўрт кўмаси бордир.

Кўшма феъллар билдирганлари маъноға кўра неча тури-ли бўладир.

1. Бошлов феъли: ёза-бошла, ёза-бошлама, ёзмай-бошла, кўра-бошламадим, туша-бошладинг, бора-бошла, кела-бошлаган...

2. Яқинлаш феъли: ўла-ёздилар, кира-ёзмадим, кира-ёздинг, ийқила-ёзғансан, кўрмай-ёздингиз...

3. Ошиқма феъли: ёза-қол, ёзмай-қол, айта-қолди, эшита-қолмас, бора-қолажақ, ура-қолди, айлана-қолай, бера-қолдилар...

4. Довом феъли: ёза-берди, гапура-берма, ўқуй-бера-сан, айта-бер, кета-беринг, ура-берган, соча-бердим, тўкила бердилар, ола-берма...

5. Бўлдириш феъли: бора-оларман, тура-олмайсан, кўра-олажакман, олол-майман, кета-олармиз, келолмай-миз, беролмайсан, қўёлмайсиз...

6. Бўлмоқ, қилмоқ, этмак каби феъллар; арабча, туркча суфат ё отға қўшилиб бир феъл бўладирлар. *Мумкун бўлди, яхши этдинг, мен уни кулги қилдим, мен сени дўст тутдим* каби.

Хат ёздим, шаҳар бордим, ўғри тутдим, иш қилди деган-

да бу сўзларимиздан ҳеч бири қўшма феъл бўлмайдир. Негаким, бунлардаги от билан феъл орасида «ни—ни» ё «га—га» қўшимчаси келтириб айтканда маънолари бузилмайдир. *Хат ёздим — хатни ёздим, шаҳар бордим — шаҳарга бордим, ўғри тутдим — ўғрини тутдим, иш қилдим — ишини қилдим* каби. Юқоридағи қўшма феълларда эса феъл билан от орасида «ни—ни», «га—га»ни келтиргач маънолари бузиладир.

*Мумкун бўлди ўрнида мумкунни бўлди,
Яхши этдинг ўрнида яхшини этдинг,
Дўст тутдим ўрнида дўстни тутдим деб бўлмайдир.*

Бир феъл ё бир от кўмакчи феълга қўшилиб ҳам қўшма феъл бўладир. Бу турли қўшма феълни билмак учун бошқа кўмакчи феълни билишимиз лозимдир.

Кўмакчи феълнинг ўзаги, буйруғи эр иш оти эрмакдир. Бироқ бунларнинг икиси ҳам ишлатилмайдир. Бу ўзакдан ясаған феълларнинг ишлатилган баъзилари шунлардир:

1. Эди, эдим, эдинг, эдилар, эди, эдингиз.
2. Эрир, эрирман, эрирсан, эрирлар, эрирмиз, эрирсиз.
3. Экан (дир-дир), эканман, экансан, эканлар, эканмиз, экансиз.
4. Эмиш, эмишман, эмишсан, эмишлар, эмишмиз, эмишсиз.
5. Эса, эсам, эсанг, эсалар, эсак, эсангиз.
6. Эмас, эмасман, эмассан, эмаслар, эмасмиз, эмассиз (бунлар аслида эрди, эркан, эрмиш, эрса бўлиб сўнграталарда «р» ҳарфи тушиб қолған). Юқорида олти рақам билан кўрсатилган кўмакчи феъллардан бештасининг бўлишсизини ясамоқ учун унда бурун «эмас» феълини келтирмак керак:
 1. Эмас эди, эмас эдим...
 2. Эмас эрир, эмас эрирман...
 3. Эмас экан, эмас эканман...
 4. Эмас эмиш, эмас эмишман...
 5. Эмас эса, эмас эсам...

Кўмакчи феълнинг ишлатилиши

Бу кўмакчи феъли ўткан феъллар кўмасидан «кўрилган феълга» қўшилмайдир; сўнгги замон феъллар кўмасидан қўзгатиш феълига ҳам қўшилмайдир. Бошқа ҳамаларига қўшилиб улардаги «хабар» маъносини «ҳикоя» маъносига айландирадир:

1. Мен келиб эдим, у келмаб эди, сен кўриб эдинг.
2. Мен келмиш эдим (келмишдим), у келмас эди (келмамишди)...

3. Мен келган эдим (келгандим), у келмаган эди (келмаганди – келган эмасди)...
4. Сен ёзмоқда эдинг, унлар ёзмоқда эдилар...
5. Мен ёза эдим.
6. Сен ёза эдинг, сен ёзмай эдинг...
7. Ёзса эди, ёзсанг эди, ёзса эди, ёзсанг эдинг...
8. Ўқутғай эдим, кўрмагай эдинг, ўқутмағай эдингиз...
9. Ёзажақ эди, келмаяжак эди, ёзажақ эди(м), ёзмаяжак эдим.

10. Ёзар эдим, ёзмас эдим (ёзмас-дим), ўқур эдим.

11. Келаётир эди (келаётир-ди), келаётирман...

Кўмакчи феъллардан эди, экан, эмиш шакллари «ди-ди, кан, миш» шаклларида қисқартирилғанда томирдан чизик (-) билан ажратиладир: *келмиш-дим, ёзар-кан*.

Кўмакчи феъллар суфатга, отға ҳам қўшилиб қўшма феъл ясайдир: у кун келган киши *Аҳмат* эди; бизнинг байроқ қизил эди; мен ичкан сув экан; у бизда ўқитғуч(и) эмиш каби.

Феълларнинг бобларға айрилиши

Аҳмат сабогини ўқуди; *Муаллим* талабани чақирған; *Чўлпон* шеърини юбормайдир.

Юқоридағи гапларда ўқуди, чақирған, юбормайдир сўзлари феъллар бўлиб *Аҳмат*, *муаллим*, *Чўлпон* шу феълларнинг ишловчилариидир. Биз бу феълларни ишловчилари билангина:

Аҳмат ўқуди;
Муаллим чақирған;
Чўлпон юбормайдир

деганда сўзимизни тинглаған киши «нимани? кимни?» деб, албатта, сўрайдир. Биз шу сўроқларға жавоб бўлсин деб *сабогини, талабани, шеърини* деган бўламиз.

Демак: бу феъллар, ўз ишловчиларидан содир бўлғач таъсирлари бошқа бир кимса ё бошқа бир нарсага тушадир; у ҳам *сабоқ, талаба, шеърдан* иборатдир.

Ишловчидан содир бўлғач таъсирлари бошқа бир нарса ё кимсага тушкан феълга биринчи боб «ўтиш феъл» деймиз – бу бир.

Ёғмур ёғмайдир;
Булутлар кеткан;
Күёш чиқди.

Бу гаплардаги ёғмайдир, кеткан, чиқди сўзларидан кейин «нимани? кимни?» деган сўрашлар бошлайдир. Демак: бу феъллар ўз ишловчиларидан содир бўлғач, таъсиrlари бошқа тушмайдир, бундай феълга икинчи боб «салт феъл» деймиз – бу ики.

* * *

Шариф Турсун билан сўзлашиди.

Турсун билан Шариф сўзлашидилар.

Ики ўртоқ сўзлашидилар.

Бу гапларда кўрганимиз сўзлашиди, сўзлашидилар феъллари бир ишнинг ики ишловчи томонидан бир-бирларига қаратиб ишланганлигини билдирадир. Бундай феълга учинчи боб «ўртоқлик феъл» деймиз.

Ўртоқлик феълни ясамоқ учун бўлишлиқ буйруқга «иш – иш» кўшиладир: ёзишадир; ёзишармиз; келишканмиз каби. Буларни бўлишсиз қилмоқ учун «иш – иш»дан сўнг «ма – ма» кўшиладир: ёзишмайдир, ёзишмаймиз, келишмагансиз каби – бу уч.

* * *

Бу бобларнинг ҳар биридан бошқа боблар ясаш

Бу уч феълнинг (боблари) туб бобларидир. Бунларнинг ҳар биридан бошқа боблар тузмак учун айрим қоидалар бор.

1

Ўтим феълларининг бўлишлиқ буйруқлариға «тири – дир» кўшилиб икинчи даражага «ўтим феъл» ясаладир. Буни бўлишсиз қилмоқ учун «тири – дир»дан сўнг «ма – ма» кўшиладир:

«-тири» кўшилғани: очтири, очтирма, чектири, чектириадир. «-дир» кўшилғани: ёздир, ёздирма, билdir, билдирма, билдирган. Бир хил феълларга «-тири» кўшилмасидан ёлғиз «-т» бир хилда ёлғиз «-р»гина қоладир:

«-р» қолғани: учир, оширдилар, пиширганлар.

«-т» қолғани: ийқит, ўқут, безат, ясатмадинг, ўқутмадим.

2

«Салт феъл»лардан ҳам юқоридағи қоидага қараб ўтим феъллар ясаладир. Бироқ бунлар маъно эътибори билан биринчи даражага ўтим феъл бўладирлар¹⁾:

¹⁾ Чунки бунлар ўтим феълидан эмас, салт феълидан тузилгандир.

«-тир» қўшилғани: *келтир*, *келтиrmайдир*, *келтирган*, *келтирмајажак*.

«-дир» қўшилғани: *синдир*, *қондирма*, *миндирединг*, *миндиридалар*.

«-т» қўшилғани: *ясатғанлар*, *ўйнатингиз*, *ўлтуртмадим*, *ўйнат*.

«-р» қўшилғани: *туширса*, *туширмаса*, *чиқарғил*, *ботирма*.

Юқоридағи қоидалардан ташқари ҳар ики бобдан ҳам баъзи ўтим феъллар ясалғандир. *Кўргач*, *кўрсат*, *тўйгур*, *тургур*, *еткингиз* каби.

3

Ўртоқлиқ феъллар ёлғиз «-тир» қўшимчаси билангина ўтим феълга айланадир:

Келиштирудим, *келиштирмағадим*, *бузиштиридалар*, *ириштирганлар*, *айтиштирмағадим*, *алиштирса*, *алиштирмағаса* қабилар.

Юқорида кўрганимиз ўтим феълларни янадан орттироқ учун «тир-т» қўшимчаси қўшиладир;

«Тир-дир-р» билан	<i>Билдирт</i> , <i>синдирт</i> , <i>ёздирт</i> ,
тузилганига «т»	<i>бидирма</i> , <i>чектиртинг</i> , <i>оттиртмилар</i> ,
қўшилғани	<i>келтиртмадилар</i> , <i>ниширт</i> , <i>ичиртма</i> , <i>чиқартиб</i> , <i>ботиртқан</i> <i>эдим</i> .

«т» тузилганига	<i>Ўқуттир</i> , <i>яшаттир</i> , <i>ўқуттирма-</i>
«тир» қўшилғани	<i>дилар</i> , <i>ясаттирамиз</i> , <i>безаттирма-</i> <i>ган</i> , <i>кўрсаттирмаған</i> <i>эдим</i> , <i>тинг-</i> <i>латтирма</i> .

4

Сен китобни очдинг – китоб очилди.

Муаллим мени чақирди – мен чақирилдим.

Шогирд сабогини ёзгандир – сабоқ ёзилғандир.

Биринчи қатордағи очдинг, чақирди, ёзгандир феъллари ўтим феъллардир. Бу феълларнинг ишловчилари *сен*, *муаллим*, *шогирд*, шу ишловчиларни гапдан чиқарамиз-да жойларида *китоб*, *мен*, *сабоқ* сўзларини қўшиб юқоридағи феълларини шуларга нисбат бериб айтамиз: *китоб очилди*, *мен чақирилдим*, *сабоқ ёзилди*.

Бундай қилғанда очдинг, чақирди, ёзган феълларини бир

оз ўзгариб қолғанини, буйруқларига «ил – ил» қўшимчаларининг қўшилғанини кўрамиз.

Бу феълларга «мажхул» (белгисиз) феъллар дейиладир, бу юқоридағи уч бобнинг тўртингчисидир.

Ўртоқлиқ, ўтим, салт бобларининг ҳамасидан, буйруқға «ил–ил» қўшмоқ билан мажхул (белгисиз) феъл ясаладир. Бу феълнинг бўлишсизидағи «ма–ма» қўшимчалари «ил–ил»дан сўнг келадир: ёзилди, ёзилмадим, ўқулған, ўқулмаган, бериладир.

Ўтим феъллардан мажхул феъл

Ёздирилди, ўқитилмайдир, ўқуттирилса, ясаттирилған, келишиширилсин, йигиштирилған, ириширилмайдир, келиширилмайдир.

Ўртоқлиқ феълдан

Ёришилди, келишилған, сўзлашилгай, йироқлашилғай, ёзилишмайдир, келиш(ил)магай, сўзлашилмаган, йироқлашилмаган.

Салт феълдан

Борилди, чиқилди, юрилди, чарчалди, етилди, борилмади, чиқилмади, юрилмади, етилмаган.

Бил, қол, кел каби кети «-л» бўлған буйруқлардан «мажхул» феъл ясамоқ учун яна «ил–ил» қўшимчаси қўшилмайдир. Бунларнинг мажхуллари «ин–ин» қўшимчаси билан тузиладир.

Билинди, келинди, келинадир, шилингандир, қилинадир, олингандир, илинмиши каби.

5

Кети «-л» бўлмаган буйруқларга ҳам «ил–ил» қўшилиб тузилган бир турли феъл бор; *кўринадир, ўйғанди* каби. Бу турли феълни мажхул феъллар қаторида санай олмаймиз. Чунки бунларнинг мажхуллари *кўриладир, ўйқотилди* феълларицидир. *Кўринмак, ўйғотмоқ, кўрилмак, ўйғатилмоқ* орасидаги айирма буюkdir. Булар «ўзлик феъл» бўладир, биз бу «ўзлик» феълларини мажхуллари билан бирга ёзиб кўрсатамиз:

Мажхуллар

Ўзликлар

Кўрилди

Кўринди

Ювилди

Ювинди

Севилди

Севинди

Тортилди

Тортинди

*Безалди
Ясалди
Үргатилди
Овутилди*

*Безанди
Ясанди
Үрганди
Овунди*

Билинмак, шилинмак, қолинмоқ каби ики «-л»ни бир ерда келтирмаслик учунгина «ин-ин» билан тузилган «мажхул» феъллар ҳам «мажхул» ҳам «ўзлик» феъли бўлиб ишлатиладир.

Икинчи ўриндан ясалган феъллар

Буйруқға эмас, от-суфатка қўшимчалар қўшиб тузилган феълларга «икинчи ўзакдан ясалган феъллар» деймиз, бу турли феъллар от ё суфатка, кўбрак «ла-ла» қўшиб ёзиладир:

<i>Кучламак</i>	<i>Мажжбур этмак</i>
<i>Улуғламоқ</i>	<i>Таъзим, ҳурмат қилмоқ</i>
<i>Оқламоқ</i>	<i>Гуноҳсиз топмоқ</i>
<i>Қораламоқ</i>	<i>Гуноҳли топмоқ</i>
<i>Тишламак</i>	<i>Тиш билан олмоқ</i>
<i>Қишиламоқ</i>	<i>Қишида турмоқ</i>
<i>ТАёқламоқ</i>	<i>ТАёқ билан урмоқ</i>

«Лаш-лаш», «лан-лан», «ай-ай» билан ясаладир:

Сўллашмоқ, қизиллашмоқ, ўқлашмак, қизармоқ, кўчирмак, оқармоқ, отланмоқ, сарғайтмоқ, кўпайтмак, озаймоқ каби.

6

1. Темирни кўрдим, Темир менга дафтар берди.

2. Ўртоғимга бордим, ўртоғимдан китоб олдим.

Юқоридағи гаплардан *Темир* билан ўртоқ сўzlари икишар йўла айтилган. Бу қоидага кўра бузуқ эмас бўлмаса ҳам эшитилишда совуқдир. Бу гапларни енгиллатмак ҳамда бир сўзни ики йўла қайтариб айтишдан қутулмоқ учун икинчи йўла айтилган *Темир* ҳам ўртоқ сўzlарини «у» сўзи билан алмаштирамиз-да *Темирни кўрдим, у менга дафтар берди. Ўртоғимга бордим, ундан китоб олдим* деймиз.

Бир кишига ёздинг! демакчи бўлғанда унинг отини айтиб *Аҳмат ёздинг демаймиз-да, сен ёздинг* деймиз. Кўбга қараб ёздингиз демакчи бўлғанда ҳамасининг отини айтиб турмаймиз-да *сиз ёздингиз* деймиз. Бир киши ўз отини «мен» сўзи билан кўб кишилар ўз отларини «биз» сўзи билан

алмаштирадирлар. Бир ёки бир неча отларга олиштирилиб келтирилган шу қисқа сўзларга «от олишмалари», яъни ёлғузча «олмош»лар деймиз. Олишмалар шулардир:

От олишмалари

Бирликда

1. У
2. Мен
3. Сен

Кўпликда

4. Улар – унлар
5. Биз – бизлар
6. Сиз – сизлар

Кўрсаткич олмошлари

Яқин кўрсаткичлар

Бу – бул

Булар – бунлар

Шу – шул

Шулар

Ушбу

Ушбулар

Мана

Манавлар

Мана бу

Мана булар

Мана у

Мана улар

У – ул

Улар – унлар

Ўша – ўшал

Ўшалар

Ана

Анавлар

Ана у (ану)

Ана улар

Сўраш олишмалари

Нечун? нучук? нега? нендай? қандай? қалай? қачон? қайдада? қаёқ? ким? нима? қанча? неча?

Булардан «ким» – кимсалардан, «нима» – нарсалардан, «қачон» – чоғдан, «қайда, қаёқ» – ўрундан, «қанча» – ўлчовдан, «неча» – сондан, «қандай, нучук» – ҳолдан, «нечун, нега» – сабабдан сўрашқа ишлатиладир.

Кўмакчи сўзлар

Сўзнинг етинчи тури «кўмакчи сўзлар»dir. Кўмакчи сўзларнинг беш турли сўздан айирмаси шундайдир.

Булар от, феъл, суфатларга қўшилатурган қўшимчаларнинг ҳеч биртасини қабул қилмайдир: *аслага, сираға, энгдан* дейилмайдир.

1. Кучайтиш кўмакчилари: *асру, жуда, ҳеч, албатта, асла, сира, энг, буткул, худди*.

Бунлар бир гапнинг ё бир сўзнинг маъносини кузатмак учун ишлатиладир. Ишлатилишлари шундайдир:

Биз сени «асла» кўрмадик. Бу «асру» узундир.

Сен мени «ҳеч» кўрмадинг. У «жуда» қисқадир.

*Бу китоб «сира» биттайдир. Эрта «албатта» борамиз.
«Энг» яхши бир китоб бер! «Чиндан» кўб гаплашдинг.*

2. Ўрун кўмакчилари: *ора, ичра, ўзаро, ўзра.*

Шаҳар «ора» кирдим.

Уй «ичра» ўтиридиқ. Бош «ўза» қўйдим.

Тагин, дахи, билан, -ала, -ла, яна, ҳам, да – да сўзлари ики маънони йиғиб, қабатлов кўмакчи бўладир.

Мана «тагин» келди; бу «дахи» келди. Шариф ила Карим келди. Яна ёз! Сен «ҳам» ёз! Аҳмат, Шариф «ҳам» Каримни кўрдим. Шариф келган эди, Аҳмат-да келди.

Йўқса, агар, агарча бунлар шарт кўмакчиларидир. Бунлардан агар билан агарча сўзлари форси(й)чадир. Бизда ишлатилишлари сира лозим эмасдир. Чунки Агарча сен келмадинг мен келдим деган гапнинг туркча-ўзбекчаси Сен келмасанг-да мен келдимдир. Агар келсанг деганда ҳам агар ортиқчадир. Келсангнинг ўзидан агар онглашиладир.

Балким, ё, ёки, ёҳуд сўзлари аниқсизлиқни билдирадир. Кошки, шояд орзу кўмакчисидир.

Эссиз, афсус, аттанг, а, хай аттанг армон кўмакчиларидир.

Сайн – сайи нисбат кўмакчисидир. Ики феълнинг маънолари орасидағи боғланишларини кўрсатадир: У борған «сайн» биз қочдиқ, Қуёш кўтаришган «сайн» ҳаво исина борди.

«Гина – гина, қина – кина, фақат» – бунлар чеклаш кўмакчисидир. Фақат биз келдик, биргина келмай қолдиқ.

«Ким, ки» тафсир, изоҳ кўмакчисидир. Билдираманким, эълон қилинадирки...

Бироқ, лекин сўзлари айтилган бир гапдан бир нарсани «чиқариш» кўмакчисидир. Ҳама олдилар, «бироқ» мен қолдим.

Учун, чунки – сабаб кўмакчисидир.

«Ча – ча» – чама кўмакчиларидир: ийгирмача, юзча, мингларча.

Нисбат кўмакчиси ҳам бўладир: Русча, туркча, арабча гапурадир, инсонларча ишлайдир.

Замон кўмакчиси ҳам бўладир: мен келганча ўтирип.

Довур – бир ишнинг сўнграсини кўрсатмак учун ишлатиладир: *Шаҳарга довур борамиз, юз йилға довур кутамиз.* *Довур* ўрнида «ча – ча» ҳам ишлатиладир.

Оҳ, уф, ах – бунлар қайфи, туйғи кўмакчилари дидир.

8

Белгилар

«-ми» сўров белгисидир.

«-нинг» бир нарсанинг кимга, нимага қарашлигини кўрсатадир – қараш белгисидир: *Унинг боғчаси, боғчанинг эшиги, Шарифнинг китоби, Элбекнинг шеъри.* Қараш белгиси бир отқа қўшилғач, ундан кейин келган бир отға учинчи турли «олмош излари» қўшилладир. *Барчаси, қопчаси, менинг қаламим, сенинг ҳофозинг, уларнинг шеърлари, сизнинг ишингиз, бизнинг туришимиз* каби.

«ниқи – ники» бу ҳам қараш белгисидир. *Бу китоб Аҳматники, бу шеър Ботуниқи.*

«га – га, дан – дан, да – да, ни» бунлар бир феълнинг ишловчидан бошқа кимга, нимага нисбат бўлғанини кўрсатадир.

«ни – ни» тушма белгисидир. *Мен китобни ёздим* деганда ёзмоқ иши таъсирининг китобга тушкани билинадир.

«га – қа, га – ка» бориши белгисидир: *Мактабка бордим, шаҳарга қочдим, талабага китоб бердим* деганда бундағи феъллардан *мактаб, шаҳар, талабага қаратған* бир ҳаракат борлиғи онглашиладир.

«дан – дан» чиқиши белгисидир. *Үйдан келдим, китобдан онгладим* дегандай феъллардан онглашилған ҳаракатнинг үйдан, китобдан бошланғани онглашиладир.

«да – да» ўрун белгисидир. *Үйда ўтурдим, мактабда ёздим* деганда феълларнинг ўрунлари билинадир.

ИМЛО – ИСТИЛОҲ КОМИСИЯСИДАН

Имлода, истилоҳда бўлған чатоқлиқларнинг томирига болта уруш мақсади билан Ўзбекистон маориф комисарлиги ёнидағи илмий шўро томонидан маҳсус «Имло ва истилоҳ» комисияси ташкил қилиниб ишка бошлади. Комисия имло масаласида лотин алифбоси учун қабул қилинған асосни ҳозирдан бошлаб араб ҳарфлари билан ёзилған китобларда ҳам амалга қўя бошлашқа қарор берди. Лекин катта ўзгаришлар ясалмасин учун лотин алифбосига кирмай қолған

баъзи бир ҳарфларни (Ҷ, Ӯ кабиларни) араб алифбоси билан ёзилған китобларда сақлашқа қарор берди. Баъзи сўзларнинг ёзилиши тўғрисида ҳам маҳсус қарорлар чиқарди. Бу қарорларнинг ҳаммаси «Маориф ва ўқитғучи» журналида эълон этилғусидир. Шу қарорга кўра Фитратнинг «Сарф»и ҳали янгидан қарабиб чиқиб, имлоси тузатилди. Баъзи истилоҳлари ҳам ўзгартирилиб бошқа истилоҳлар қабул қилинди. Комисия томонидан қабул қилинған истилоҳлар қатъий бўлиб, бошқа мактаб китобларида ҳам истилоҳлар амалга қўйилғусидир. Комисияда баъзи бир истилоҳлар устида бошқалиқлар бўлди. Шунинг учун бунинг каби вақтларда ҳар ики томоннинг илгари сурган истилоҳини ёзишқа (биттасини пастка, бет охирига) қарор берилди; Суфат – туриқ, феъл – қилиқ кабилар. Тажриба натижасида униси ё буниси қабул қилиниб, вақти билан биттаси йўқолур. Бу йўлда муаллимларимизнинг фикр ва ёрдамларини кутиб қоламиз.

Комисия номидан: **Амир Нажиб** («Сарф»нинг бешинчи нашрига киришсўз, 1927).

ТИЛИМИЗНИНГ ТАРИХИЙ ОҚИМИ

Ўруслар Туркистонга келмасдан бир-ики мулчар (аср) бурунроқдан олиб сўнг кунларгача бизнинг ялпи (умумий) бир отимиз йўқ эди.

Ўзбеклар Туркистонга келиб Чигатой ҳукумати саналған темурийларни қувғандан сўнг унсиз ҳам халқ орасиға тузук кенгашмаған чигатоилиқ унвони орадан чиқарила бошлади. Бунинг жойиға қабила унвонлари – хонлиф, беклик унвонлари бирлашди. Ўруслар келгандан сўнг *сарт* унвони умумийлаша бошлади. Бироқ «сарт» сўзи (арабларнинг ажам сўзига ўхшаб) турк бўлмағанларға тақила келган эди. Миллий уйғонишимизнинг бошида турғанлар бу унвонни қабул этмадилар. «Сарт» сўзи йўқдир, деб қичқира бошладилар. *Турк, мусулмон, туркистонли* каби унвонларни сақламоқчи бўлдилар.

Буюк инқилобдан кейин бу унвонсизлиқдан қутулмоқ эҳтиёжи бутун кучи билан ўзини кўрсатди. Ҳар ким «Биз ким бўламиз?» деб ўз-ўзидан сўрай бошлади, ўзбек унвони ярарлиқ кўрилди, қабул этилди, турли эътиrozларға қарамасдан бу кун бу унвон ҳаётга аралашиб қолди.

Биз мана шундай унвондан унвонга оғдирила турғанда бурунғи унвонимиз бўлған «чигатой» сўзи адабиётимиздагина

ўз кучини сақлаб келди, ўзимиз туркистонли, мовароуннахрли, мусулмон, сарт бўлатурған пайтларда тилимиз «Чигатой тили», адабиётимиз «Чигатой адабиёти» бўлибина қолди. Бу «Чигатой тили» қандай тилдир? Туркчанинг қайси шевасига киради? Тарихи нучукдир? Шуни кўриб ўтишимиз керак.

Ҳижрий 466 (йил)да қашқарли Маҳмуд ибни Хусайн томонидан ёзилған «Девони лугатит турк»¹нинг кўрсатишига қараганда, ҳижрий 5 мулчарда (асрда) турк тили ики буюк тармоққа айрилған. Ораларида сарфчада, лугатчада анчагина айрма бўлған. Бу ики тармоқнинг бир «Девони лугат»нинг айтканига кўра, «Ўғуз туркчаси», бири эса «хоқоний туркчаси» ё содача «туркчадир». Умумий турк тилини *шарқ туркчаси; гарб туркчаси* деб айирмоқнингда асоси «Девони лугат»нинг шу сўзларига бориб тирадидир. Бу кун *шарқ туркчаси* деганимиз туркча «Ўғуз туркчаси»га муқобил, унга «ёндош» бўлған шу хоқоний туркчасидир.

«Девони лугат»нинг сўзига кўра бу хоқоний туркчаси туркларнинг расмий, адабий тиллари эмиш, турк тилларининг энг «фасиҳ»и ҳам шу эмиш. Хоқоний туркчаси «Жикил—чегил», «Такси—тухси» (яъни, қорлук) туркларнинг шеваси эмиш. Боласоғун, Тароз, Мадинат ул-баизада яшагучилар сүфдча гапирсалар ҳам, хоқоний туркчасини билар эмишлар.

«Азпижоб»²дан Боласоғунгача ёйилиб «Орғу» ўлкаси саналған жойларда ҳам, хоқоний туркчасининг бир оз бузилған шакли ишлатилар эмиш. Қашқарнинг шаҳар тили ҳам, шу хоқоний туркчаси эмиш. Ўйғурлар ҳам хоқоний туркчаси билан сўйлашар эканлар, бироқ унларнинг ўзларига маҳсус шевалари ҳам бор эмиш.

Ҳижрий 426 (йил)да, яъни «Девони лугат»дан тўрт йилгина бурун Қашқарда ёзилған «Кутадғу билиг» билан, қашқар тилида ёзилғани маълум бўлған «Ҳибат ул-ҳақойиқ»-нинг шу хоқоний туркчасининг бу юқорида ёзилған сўзларидан очиқ англашиладир. «Девони лугат»да Орғу ўлкасидан саналған Сайрамдан чиққан Аҳмат Яссавий ҳикматларини ҳам шу доиранинг бир оз бузуқ шевасига киргизишкан тўғри келадир.

¹ 1333 Истанбулда Маориф назорати томонидан босилған бу муҳим китобнинг босма бир нусхаси Тошкентда «Турон» кутубхонасида бордир.

² Тароз (Тироз), бу кунги Авлиёста шаҳаридир. «Азпижоб» билан «Мадинат ул-баиза» бу кунги «Сайрам»дир. «Боласоғун» Авлиётанинг шарқий шимолида эски бир шаҳар экан, бу кун изи қолмағандир.

Шарқ туркчасининг бутун қабила шевалари устида умумий адабий, расмий бир шеваси борлиги ҳам у шевада анчагина шевалар ёзилғани юқоридаги изоҳдан маълум бўлади. Бу шевани *хоқоний туркчаси* деб атамоққа эски бир замонда Қашқарда чиққан тил олими Маҳмуднинг сўзларига таяниб ўзимизни ҳақли топамиз.

Ёлғиз турк дунёсигина эмас, Осиёни қўрқунч бир суръатда қайнатиб, титратиб юборған Чингиз истилосидан сўнг Ўрта Осиёда хон бўлған Чигатойга нисбат берилиб, Ўрта Осиё адабий тилига чигатой тили ва у шевада ёзилған нарсаларга, умуман, чигатой адабиётининг бир-бирига чоғишириб қарасоқ хоқоний туркчасининг Чингиз чиқиши билан бошқа шеваларга аралашиб ислом-эрон таъсири остига ҳам анчагина кира қолиб *чигатой* унвонини олғанини кўрмак мумкундир.

Хоқоний туркчасида қабила шеваларининг устига турған адабиётлик ҳоли бор. «Девони лугат»ни ёзган қашқарли Маҳмуд бу шевани хоқоний туркчаси дегани каби орасира ёлғиз «туркча» деб ҳам кўядир. Бу ҳолларни биз Чигатой туркчасида ҳам кўрамиз. *Чигатойча* Ўрта Осиёда яшаган туркий қабила шеваларининг ҳаммасидан юқори турған адабий, расмий, байнал қабилавий бир тилдир. Навоий каби Чигатой шоирлари ўзларининг бу адабий шевалариға содача «туркча» отини берганлар.

Чигатой адабиётининг энг биринчи асари саналған Рабғузий «Қисас ул-анбиё»сининг шеваси «Қутадғу билик», «Ҳибат ул-ҳақойик» каби хоқоний туркчасида ёзилған китобларнинг шевасини эслатадир. Зотан, чигатой туркчаси ўзидан юзлаб йил бурун ҳукум сурган бир адабий шевани оз вақтда тубдан йўқотиб, унинг жойини ўзи ололмас эди.

Мана шу далилларга таяниб айта оламизким: чигатой туркчаси, чигатой адабиёти; хоқоний адабиётининг (Қашқардан Ҳиротғача бўлған) йўли узун йили кўп бир сафар натижасида ўзгариб, ислом-эрон таъсири остида қолған икинчи бир шаклдир.

Мана шундай бўлиб майдонга чиққан чигатой тили кун сайин эрон, араб таъсирларига берилиб мусулмонлаша борди. Навоий замонларида эса эмди араб, форс сўзлариға тўлиб қолған эди. Шундай бўлса ҳам эски нуфузини, эски кучини йўқотмади. Араб-форс адабиётидан қолишмоқ ис-

тамай юраберди. Ёлғиз Ўрта Осиёда эмас, бутун турк дунёсиға ёйилди. Тотор тилига бир кўп йиллар жон озуғи бўла келди¹⁾.

Усмонли ва Ozarboyjon турклари ҳам бу адабиёт билан машғул бўлдилар. Бу шевада шеърлар ёздилар, чигатой лугатлари ясадилар²⁾.

Чигатой адабиётининг «Олтун даври» саналған Навоийлар пайтигининг сўнги кунларида ўзбек хони Шайбоний Туркистонга юриш этди, чигатой хонларини, шунлар қаторида машҳур Бобир Мирзони енгиги, Туркистондан қувди. Туркистонда ўзбек идораси қурди. Ўзбек хонлиқлари замонида ҳам Ўрта Осиё адабиёти чигатой адабиёти бўлиб қолди. Шайбонийхоннинг уруш достони атоғлиқ чигатой шоири Муҳаммад Солиҳ томонидан ёзилди, Кўқон хони Умархон теграсида йигилған шоирларнинг ҳамалари Навоийнинг содиқ шогирдлари бўлиб қолдилар. Бу ҳол замонамиғача давом этди.

Сўнги кунларда ҳар томондан ўзбек адабиёти аталған, ишқилиб, ўзини борлиқ дунёсиға чиқармоқ истаган бизнинг ёш янги адабиётимизга келганида бу ҳам ўзининг асосларини, керакли моддаларини яна чигатой адабиётидан олди ҳамда оладир. Шунинг учун биз бу кунги ўзбек адабиётини; чигатойчанинг маданийлашиб бу куннинг сўроғларига жавоб бермак истаган, араб, форс сўзларидан узоқлашиб элга яқинлашмоқ истаган бошқа бир шаклидир, демак ҳақиқатдан айтилған бўлмаймиз³⁾.

ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Икинчи китоб: НАҲВ

Ўқуучиларга

Қўлинғиздаги бу китобча ўзбекча «Наҳв», тўғруси, ўзбек наҳви тўғрусида менинг бир тажрибамдир. «Ўзбек тили қоидалари тўғрусида бир тажриба» менинг икинчи китобимдир. Биз тил қоидалари ҳам унинг атамалари (истилоҳлар) тўғрусида ишлашнинг ҳам биринчи пайтидамиз. Шунинг учун тилимизнинг қоидаларини бу майдонга қўйиб, атамаларини сабит бир ҳолга келтириб олғани-

¹⁾ А. Азиз, А. Азимиylар томонидан ёзилған «Тотор адабиёти тарихи»нинг биринчи жилд, бурунги давр, икинчи бўллагини ўқыймиз.

²⁾ «Абушқа», «Шайх Сулаймон» лугатлари усмонли тилида ёзилғандир.

³⁾ Ушбу мақола «Сарф»нинг 1927 йилги 4-наширидагина эълон қилинган.

миз йўқ. Бу тўғруда тил муаллимларимиз ора бирлашкан бир йўл ҳануз йўқдир. Ёки бошланған ишларнинг ҳамасида ҳам шу ҳолни кўрмай чора йўқдир. Тилимизнинг бутун қоидаларини аниқлаб, атамаларини майдонга қўймоқ учун яна бир оз тиришмагимиз, бир-биримизга кўмак қилишимиз лозим.

Мен бу тажрибамни ёзганда ҳам Тошкент тил муаллимилиги билан машҳур бўлган ўртоқларим билан англашмоққа, келишмакка тиришдим. Шундай бўлса ҳам, шу тажрибамда «уларнинг фикрларига тўғри келмаган ўрунлар» йўқдир деб даъво қила олмайман, эҳтимол бордир, эҳтимол кўпдир-да, биз яна тажрибамизни давом этдирамиз, яна ишлаймиз. Бутун ўзбек муаллимларига тил текшириш учун раҳбар бўларлиқ китобларимиз энди борликқа чиқсан. Ҳайъат томонидан ёзилган «Тил сабоқликлари», Шорасулнинг «Тил қоидалари»¹, яқиндағи кичик тажрибаларим². Ишонаманки, бутун ўзбек муаллим, муҳаррирлари³ бундан кейин тилимизни текширарлар. Бизнинг китобларимизни муҳокама қилиб ўқурлар. Бунларда қоидалар, атамалар, усуслар тўғрусида фикр юргизилар; фикрларини бизларга ҳам ёзарлар. Бизлар уларнинг фикрлари узра яна ишлармиз; яна тиришамиз. Мана шундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари тўғрусида фойдали бир «иш» кўринилган бўладир. Мана ундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари событ бир ҳолга қўйилган бўладир.

(Фитрат)

Гап

Сўзнинг нима экани, неча турли бўлғани, қандай қўшымчалар олиб, қандай ўзгаришларга учраганини сарфда кўрдик. Бир фикрни бир кишига билдиrmак учун сўзларни йигиб бир-бирига боғлаб айтамиз. Бу айтканимиз «гап» бўладир. *Мен китоб олдим* деганда гапимиз уч сўздан ясалған. *Сен бу қун тез келдинг* деганда беш сўздан ясалғандир.

Демак: бир фикр, бир ўй англатучи сўз қўшими бир гап бўладир. Бир тилда бўлган гапнинг турлари, ясалиши, ҳам гапдаги сўзлар тўғрусида маълумот шу тилнинг наҳвига кўриладир.

*Қимирлаған қир ошар.
Бўзчи белбоққа ёлчимас.
Мула билганин ўқур.*

*Ики қўчқор калласи бир қозонда қайнамас.
Ўлган келмас.
Ўчган ёнмас*

деганимиздаги олти сўз қўшимининг ҳар бири бир гапдир.

Туриш белгилари⁴

Сўзларни тўплаб бир-бирига байлаб гап тузишда «ўй» қулай англашилсин деб турли белгилар ишлатиладир. Бунларнинг ҳамасига бирдан «туриш белгилари» ё со-дача «туришлар» дейиладир. Туриш белгиларидан қайси биртасини гапнинг қайси бўлагидан сўнг қўйилиши тўғрисида ҳар бирининг ўз ўрнида маълумот берилгусидир. Бунда ҳамасини бир қатордан кўриб ўтишимиз керак:

1- «Нуқта» (.)дир. Бунга келгач ўқуғучининг тўхташи лозим.

2- «Бир тиниш» белгиси (;)дир. Бунга келгач ўқуғучи тўхтамайдир; бироқ гапдаги сўзларнинг муносабатлари узилмасин учун бир нафас толиш (бир тиниш) вақти туриб ўтадир.

3- «Ярим тиниш» белгиси (,)дир. Бунга келгач ўқуғучи ярим тиниш вақти туриб ўтадир.

4- Сўраш белгиси (?)дир.

5- Ундаш белгиси (!)дир.

6- Қўш нуқта (:)-дир.

7- Тирноқлар (« »)-дир.

8- Ёйлар ()дир.

9- Тўрткул⁵ ёйлари []дир.

10-Улкан ёйлар { }дир.

11-Чизиқ (–)-дир.

12-Нуқталар (...)дир.

Бош сўзлар

Кесим, эга

1. *Кушга боғчада эрталаб...*

2. *Чўлпон яқинда яхши бир шеър...*

Юқоридағи ики сўз қўшимидан ҳеч биртаси гап бўла олмайдир, булардан тугал «ўй» англашилмайдир. Бу тубандаки сўз қўшимидан қай бирини эшигтгач сўз кесилди, гап битди деб ўйламаймиз. Гапнинг сўнгини кутамиз. Бу-

ларни тугатмак, гап қилмоқ учун биринчисига *сайрайдир*, икинчисига ёзди сўзларини қўшиб:

1. *Кушлар боғчада эрталаб сайрайдир.*
2. *Чўлпон яқинда яхши бир шеър ёзди*

деймиз, англатмоқчи бўлганимиз ўйни тугаллатамиз. Гап тугаладир, сўз кесиладир. Гапнинг тамомланиб сўзнинг кесилгани шу *сайрайдир* ҳам ёзди сўзлари билан бўлди. Шунинг учун юқоридағи ики гапнинг охиридаги ёзди, *сайрайдир* сўзларига «гапнинг кесим сўзлари» ё содача «кесим» деймиз.

Гапдаги сўзларнинг охириға келган, ўз қелиши билан сўз қўшимини гапка айлантирган сўз – «кесим» сўздир.

*Болали уй бозор;
Боласиз уй мозор.
Олдамаган олданмайдир.
Айрилганни айиқ ер.*

(Эл сўзлари)

*Шу чогда, шу боғда ҳар нарса юмшоқдир,
Ҳар нарса кўкарган, ҳар нарса яшнайдир.*

(Чўлпон)

*Тонг отди, жаҳон зулмати битди,
Мунгли кечака минг дард ила ўтди.*

(Боту)

Юқоридағи гапларнинг охирларида бўлған бозор, мозор, олданмайдир, ер, кўкарган, юмшоқ, оппоқдир, отди, битди, ўтди сўзлари шу гапларнинг кесим сўзларидир.

Кесим сўзларига «дир» қўшимчаси қўшиладир; «дир» қўшилмағани ҳам бўладир. Юқоридағи гапларда иковига ҳам мисол бор.

Кесим сўзидан сўнг, гапнинг битганини кўрсатмак учун «нуқта» қўйиладир.

*Аҳмат менга хат юборди.
Бу китобни Карим ёзған.
Бугун бизга оқча берилди.*

Бу уч гапнинг кесимлари *юборди*, *ёзған* ҳам *берилди* сўзларидир. Шу кесим сўзлардан ҳар биртасини «ким? – нима?» сўзлари билан айтканда гапдаги қайси сўз билан жавоб берилса шу сўз гапнинг «эга сўзи» ёки содача «эга»си бўладир.

- Ким юборди? – Аҳмат.
- Ким ёзди? – Карим.
- Нима берилди? – Оқча.

Мана шу *Aхмат*, *Карим*, оқча сўзлари юқоридағи гапларга «эга сўзи» бўлиб киргандир.

Демак, бир гапдаги кесим сўзи «ким-нима» тўғрисида айтилган бўлса эга сўзи шудир. Кесим сўзининг-да, эга сўзининг-да бир гапда бирдан ортиқ бўлишлари мумкин-дир.

Кесим ёки эга сўзи бирдан ортиқ бўлганда ораларида (,) шакли қўйиладир; энг сўнгидан (,) шакли ўрнида «ҳам, ва» қайди кетирмак-да бўладир:

*Уйлар,
Кўноқлар,
Саройлар
Айрилди бутун дабдабасиндан.*

(Фитрат)

Ўйнади, кулди, қарғади, тинди.

(Боту)

Бу турмис, бу ҳокимият, чеки кўринмаган бу қоронгулиқ унинг учун сира қизиқарлиқ эмас.

(А. Қодирий)

Аму кўпурмиишдир, тошмиишдир.

(Чўлпон)

Бизнинг мактабда талабаларга қалам, дафтар, китоб, кийим, томоқ ҳам оқча бериладир.

Бизнинг шаҳарга ўзбек шоирларидан Чўлпон, Боту, Элбек ва Ойбеклар келдилар.

Ишчилар ҳаракати қонуний ҳаракат, мажбурий ҳаракат, маъноли ҳаракат.

(Ҳаниф Бурнаш)

Бу ҳаракатнинг ўзига маҳсус шароити, ўзгаликлари, назарияси, хаттту ҳаракати, сиёсати ва пираграмаси бордир.

(Х. Б.)⁶

Гапдан англашилған ўй мантиқ(чи)ларча⁷ айтканда, «хукм» ёки «тасдиқ»дир. Ўй ёки ҳукм зеҳни(й) бир гапдир. Унинг-да бўлаклари бўладир. Унинг биринчи бўлагига эски мантиқчиларимиз **мавзуъ**; икинчи бўлагига **маҳмул**⁸ дер эдилар. Бунинг биринчи бўлаги бўлган «мавзуъ» гапнинг эга сўзига, «маҳмул» эса кесим бўлагига кўпрак тўғри келадир. Лекин туташ тўғри келмайдир. Гап

«ким-нима» тўғрисида айтилса, шу «ким-нима» ҳар вақт зеҳни(й) гапимизнинг (айни фикримизнинг) мавзуъи бўладир, бироқ ҳар вақт тилдаги гапнинг «эга» сўзи бўлмайдир.

Бола кетадир деган ўйни сўйлаганимизда ўй бола тўғрисидадир. Куш учмасин деган ўйни ўйлаганимизда ўй куш тўғрисидадир. Шунинг учун юқоридафи ики «ўй»нинг мавзуълари бола билан қушнинг маъноларидир. *Кетадир* билан учмасин маънолари эса шу ики ўйларнинг «маҳмул»лари бўладир. Энди шу ики ўйни тил билан ифода қилганда унинг бўлаклари билан гапнинг бўлаклари бир-бирларига мос келадирлар-да *бала*, қуш сўзлари гапнинг «эга» сўзи, *кетадир* билан учмасин эса, гапларнинг «кесим» сўзлари бўладир. Бизга бир китоб бериладир, шуни ким ёзган? деб сўрадилар. *Биз охтара-охтара унинг Mir Ali номидан ёзилганини англадик*. Шу чоғда бизнинг мияда ҳосил бўлган ўй бу китоб *Mir Ali номидан ёзилған* шаклидадир. Мана шу ўйдафи бу китоб маъноси мавзуъдир. Чунки ўй унинг тўғрисидадир. *Mir Ali номидан ёзилған* маъноси эса маҳмудир. Бироқ биз шу ўйни тил билан билдирганда *Бу китобни Mir Ali ёзған* десак, кўрамизким, ўйимизнинг бўлаклари билан гапимизнинг бўлаклари бир-бирларига мос келмаган: ўйимизда мавзуз бўлган нарса гапимизда эга бўлган. Ўйимизда мавзуз *бу китоб* эди. Гапимизда эса эга *Mir Ali*дир. Шу мисолда ўй *китоб* тўғрисида, гап ҳам *китоб* тўғрисидадир. Бироқ *китоб* сўзи гапда эга бўлмайдир.

Демак: наҳв китобларида кўрганимиз «гап (жумла) «ким, нима» тўғрисида айтилса шу «эга» бўладир» деган таърифлар ўйловга (яъни зеҳни(й) гапларга) кўра тўғри бўлса ҳам, тилдаги гапларга кўра янгишдир. Чунки гап кимнинг, ниманинг тўғрисида айтилса, шу «ким-нима» ўйнинг (мантиқча айтканда, хукмнинг) мавзуъи бўладир. Бироқ ҳар вақт тилдаги гапнинг эга сўзи бўлмайдир.

Биз мана шунга таяниб эга, кесим сўзларини таъриф қилганда янгилик ясадиқ. Бошда эгани эмас, кесимни таъриф этдик. Сўнгра «кесим ким-нима тўғрисида айтилса шу эгадир» дедик. Юқоридафи мисолда *Бу китобни Mir Ali ёзған* деганимизда, гап *китоб* тўғрисида айтилган бўлса ҳам, кесим сўзи бўлған ёзған сўзи *Mir Ali* тўғрисида айтиладир. Шунинг учун бу гапнинг эга сўзи *Mir Ali*дир.

Тўлдирғич сўзлар

Гапнинг бош сўзлари эга билан кесимдир. Эга билан кесим сўзлари айтилгач эшигучи бир ўй англаған бўладир: *Қуёш чиқди. Ой ботди. Баҳор келди. Ерлар кўкарди* каби.

Эга билан кесимдангина тузилган гапдан англашилған ўйнинг-да чиқмай қолгани ҳам бўладир.

Аҳмат олди деганда англаймизки, *Аҳмат* бир нарсани олган. Бу бир ўйдир. Бироқ у нарсанинг нима эканин билмаймиз. Шунинг учун ўй тўла эмас деймиз. *Карим топширган* деганда ҳам англаймизким, *Карим* бир нарсани бир кимсага топширган. Бу-да бир ўйдир. Бироқ у нарсанинг ва у кимсанинг ўзини билмаймиз.

Эга билан кесимдангина англашилған ўйнинг камчиликларини тўлдирмоқ учун гапка турли сўзлар қўшиладир. Бу қўшилған сўзлар ҳам эга билан кесимга ўхшаб гапнинг бўлаклари бўладир.

Аҳмат китобни олди. Шариф қоғозни Каримга топшириди. Мана шу гапларда кўрганимиз *китоб*, *қоғоз*, *Карим* сўзларидан ҳар бири гапнинг бир бўлагидир. Эга билан кесимдан англашилған ўйнинг камчиликларини тўлдирмоқ учун келтирилган тўлдирғичларидир. «Ни, га» эса уларнинг белгиларидир. Гапка киргучи тўлдирғичлар шулардир:

1) тушим, 2) бориш, 3) чиқиш, 4) ўрун, 5) биргалик, 6) чоф, 7) нечунлик, 8) нечуқлик тўлдирғичлари.

Энди шуларни биртадан кўриб чиқамиз.

I. Тушим тўлдирғичи

Аҳмат олди. Карим кўрди. Қуёш иситди деганимизда англашилған ўйлар тўла эмас. Бу гапларни эшиткан киши тўла бир ўй англаға мөрбий учун «*кимни?* *нимани?*» деб сўрайдир. Мана шу сўрашларга жавоб бериш учун *китобни*, *Эргашни*, *ерни* деган сўзларни юқоридаги гапларга қўшамиш-да:

Аҳмат китобни олди.

Карим Эргашни кўрди.

Қуёш ерни иситди деймиз.

Бу гаплардаги олмоқ, кўрмак, иситмоқ ишларининг *Аҳматдан*, *Каримдан*, қуёшдан содир бўлиб, *китобка*, *Эргашга*, *ерга* тушгани билинадир. Шунинг учун бу гаплар-

даги китоб, Эргаш ҳам ер сўзларига «тушим тўлдирғичи» деймиз. Тушим тўлдирғичининг белгиси «ни»дир.

Дунёни ел бузар, одамни сўз бузар. Айрилганни айиқ ер. Чумчукни қассоб сўйисин каби. Тушим тўлдирғичига «ни» белгисининг қўшилмай қолғани ҳам бўладир. Бироқ «ни» қўшмағанда тушим тўлдирғичларининг маъноларида аниқлиқ қолмайдир: *Аҳмат китобни олди* дегандаги китоб аниқ билганимиз бир китобдир. *Аҳмат китоб олди* деганда *Аҳматнинг* бизга маълум бўлмаган қандай бўлса-да бир ё бирдан ортиқ китоб олгани англашиладир.

*Қош қўяман деб кўз чиқарар.
Ёш йўллар, ёш гуллар излайман.*

(Боту)

*Йикўлған уйларда сирли тун кўрдим,
Бузилган ерлардан кўп нарса туйдим.*

(Боту)

Каса ушлаб қўлим толди.

(«Алломиши» достони)

II. Бориш тўлдирғичи

*Аҳмат китобни берди.
Карим сувни тўқди.
Темир кетди*

деганимизда бу гапларнинг ҳар биттасида кесим, эга ҳам тушим сўзлари бордир. Бироқ булардан англашилған ўйлар яна тўла бўлмаған. Эшиткучи киши буларни эшиткач «кимга? нимага? қаёқقا?» деб сўрайдир. Мана шу сўроқларга жавоб учун юқоридағи гапларга *Шарифка, ерга, мактабка* сўзларини қўшамиш-да:

*Аҳмат китобни Шарифка берди.
Карим сувни ерга тўқди.
Темир мактабка кетди* деймиз.

Бу гаплардан китоб, сув ҳам Темирнинг *Шариф*, ер ҳам мактаб сари жўнаганлари билинадир. Шунинг учун *Шариф*, ер ҳам мактаб сўзларига «бориш тўлдирғичи» деймиз.

Бориш тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким, гапнинг бошқа бир бўлагидан ўзига томон бир ҳаракат, бир узаниш борлигини билдирадир. Бунинг белгиси «fa –

қа – га – ка»дир. Бориш тўлдирғичидан белгисининг тушибириб қолғани ҳам бўладир: *Бозор бордим – бозорга бордим.* Бориш тўлдирғичига «fa – га, давур – довур» қўшилғанда ҳаракат ва узанишнинг сўнг ўзи бўладир. *Бузоқнинг юргургани оғилгача.* *Бозоргача бордим.* *Бу йил қишиқача далада қолдим.* *Бу иш қиёматқа довур бўлмайдир.* *Шаҳарга давур айланиб келдим.*

Бориш тўлдирғичига «fa – га» қўшилғанда бориш белгиси бўлған «fa – қа – га – ка»нинг тушибириб қолғани ҳам бўладир:

*Ўлганча урдим – ўлгангача урдим.
Тонг отғанча ўқудим.*

Усбанга ўйлдоштирким, ўлганча ташламас.

(Элбек)

Ўйчи ўйлағанча таваккалчи ишини битирад.

(Эл сўзи)

III. Чиқиши тўлдирғичи

Шариф чиқди.

Карим бизга келди.

Мен китобни олдим.

Юқоридағи гаплардан биринчисида эга билан кесим; икинчисида кесим ҳам бориш тўлдирғичи бор; учинчисида эса эга, кесим ҳам тушим тўлдирғичи бор. Бироқ булардан англашилган ўй яна тўла эмас. Буларни эшилкан киши «кимдан? нимадан?» деб сўрайдир. Мана шунга жавоб учун юқоридағи гапларга *мактабдан, бозордан, Аҳматдан* сўзларини қўшамиз-да:

Шариф мактабдан чиқди.

Карим бозордан бизга келди.

Мен китобни Аҳматдан олдим деймиз.

Бу гапларда *Аҳматдан, бозордан, мактабдан* бир ҳаракат, бир узаниш бошланғани англашиладир. Шунинг учун бу гаплардаги *мактаб, бозор, Аҳмат* сўзларига чиқиши тўлдирғичи дейиладир: Чиқиши тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким, ўзидан бир ҳаракат, бир узанишнинг бошланғанини билдирадир, бунинг белгиси «дандин»дир. Чиқиши тўлдирғичи ўзининг белгисидан сира айрилмайдир:

*Ўзи билмайдир, кишидан сўрамайдир.
Бир от орқасидан минг от сув ичадир.
Яхши сўз билан илон инидан чиқадир; ёмон сўз билан
қилич қинидан чиқадир.
Ёмондан ҳар ким безадир.*

(Эл сўзлари)

Чиқиш тўлдирғичига «бери – буён» сўзлари қўшилганда ҳаракат, узанишнинг бош учи англашиладир.

*Бир йилдан бери тинишилигимиз бор.
Мактабдан буён чопиб келамиз.
Уч ойдан буён касалман.
Жаннат, у гўзал жозибали ер,
Кўпдан бери ер устида хоқон.*

(Боту)

Уч кундан бери тўхтамасдан ёғиб турған ёғмур...

(М. Шермуҳаммад)

Эскартма: юқоридағи гаплардан «бери» сўзидан қолғани ҳам бўладир: *Кўшинлар кўбдан турдилар. – Кўбдан бери турдилар.*

(Боту)

«Дан – дин» белгилари 1) сабаб, восита маъноларида ҳам келадир: *Томға шотудан чиқдим. Отам тифдан ўлди* каби; 2) арабча «баъз» бир қисм маъносида ҳам келадир: *Китобдан уч бет ўқудум. Олмадан юзта олдим. Пулдан бизга* ҳам бердилар. Кўк чойдан беринг каби; 3) сарфда суфатлар қаторида, 15-рақам остида «ортиқлиқ суфати» деб кўрсатилган яхшироқ, кескинрак каби суфатлар бор, шул суфатларга байланиб келган отларға ҳам «дан – дин» қўшиладир.

*Бунинг сўзи қиличдан кескинракдир.
Шариф Аҳматдан билимиракдир.
Дунёда тошдан қаттиқроқ юраклар бор.*

Кескинрак, яқинроқ каби ортиқлиқ суфатларининг маъноларидағи «ортиқлиқ»ни яна бир даража орттироқ учун шуларга бойланған сўзларга «дан – дин» белгисидан сўнг «ҳам, -да» қайди қўшиладир:

*Шариф Каримдан тузукрак.
Йўлдош Шарифдан ҳам тузукрак.
Темир тошдан қаттиғроқ,
Пўлат темирдан-да қаттиғроқ.*

*Унинг сўзи қиличдан ҳам кескинракдир.
Дунёда тошдан-да қаттироқ юраклар бор* каби.

Ортиқлиқ суфати гапка киргач унинг белгиси бўлган «роқ – рак»нинг тушиб қолғани ҳам бўладир:

*Унинг сўзи қиличдан ҳам кескиндири.
Шариф Аҳматдан билимилидир.
Дунёда тошдан қаттиқ юраклар бор.
Унинг сўзи қиличдан ҳам кескин.
Дунёда тошдан қаттиқ юраклар бор* каби.

Юқорида кўрсатилган, турли маънолардаги «дан – дин» белгиларининг ҳаммасини «чиқиш» белгиси деб шуларга кўшилган сўзларнинг ҳаммасини «чиқиш тўлдирғичи» санамоқ муносибдир.

Бунгача кўриб келганимиз уч тўлдирғич (тушим, бориши, чиқиш тўлдирғичлари)нинг гапка кириб-кирмаслигига оид кесим сўзи бўлган феълнинг маъносига боғлиқдир. Шул феълнинг маъноси истасагина тўлдирғичларнинг бирта-икитаси гапка кирадилар; йўқса кирмайдир. *Қуш учди* деганимизда учши феъли чиқиш ҳам бориш тўлдирғичлари билан келишадир: *Қуш ёғочдан учди, кўкка учди* дея оламиз. Бироқ учши феъли «тушим тўлдирғичи» билан сира келишмагани учун *Қуш томни учди, кўкни учди* демаймиз. *Мен палов едим* деганимиздек *емак* феъли тушим ҳам чиқиш тўлдирғичлари билан келишадир. Шунинг учун *Мен паловни едим, мен паловни товоқдан едим* деймиз. Бироқ бу феъл бориш тўлдирғичи билан келишмайдир. Шунинг учун юқоридағи гапларга бориш тўлдирғичи киргизса олмаймиз.

Бундан кейин кўрилатурган тўлдирғичларда бу ҳол йўқдир. Буларни ҳар қандай гапка киргизмак мумкиндири.

IV. Ўрун тўлдирғичи

*Карим сабогини уйда ёзадир.
Биз ишишимизни қишилоқда кўрамиз.*

Юқоридағи гапларда *Карим сабогини ёзадир, биз ишишимизни кўрамиз* деган ўйларнинг ўрунларини кўрсаткан *уйда, қишилоқда* сўzlари гапнинг «ўрун тўлдирғичи» бўладир.

Ўрун тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким, гапдан англашилган ўйнинг ўрнини билдирадир. Бунинг белгиси «да – да»дир. Ўрун тўлдирғичи ўз белгисидан сира айрилмайдир.

Олдингда оққан сувнинг қадри йўқ.

(Эл сўзи)

Ўн олти Кўнгирот элида Довонбий деган ўтди.

(«Алломиши»)

*Кўм-кўк гўзал ўтлоқларинг босилған,
Устларида на пода бор, на йилқи.*

(Чўлпон)

V. Чоғ тўлдирғичи

Карим сабогини кечаси ёзадир.

Эрта бизнинг мактабда сабоқ бошланадир.

Мен тунакун сизни излаган эдим.

Юқоридаги гаплардан англашилған ўйларнинг замонларини билдирган кеча, эрта, тунакун сўзлари «чоғ тўлдирғичи» бўладир.

Ўйнинг замонини билдирган гап бўлакларига «чоғ тўлдирғичи» деймиз. Бунинг ҳам белгиси «да – да»дир. Чоғ тўлдирғичи энди, эрта, кеча, кун, оқшом... сўзларига ўхшаган чоғ отлари бўлғанда унга «да – да» белгилари қўшилсада, қўшилмаса-да бўладир:

Ўзбек қизи эркли «қунда» бўшалмай.

(Чўлпон)

*Ҳайбатли «майдонда» биз жавлон «қилғанда»,
Қиличлар ўйнатиб ҳар ён «сурганда»,
Қаршидан майдонга қаҳрамон «сурганда»,
Сичқондан жой сўрган эски куч унутма!*

(Боту)

*Яна «бир кун» қизлар каби табиат
Кулогига олтин ҳалқа «тоққанда».*

(Фитрат)

*«Кўб кунлар» бошдағи кучни
Сезгиннинг олдига тўқдинг.*

(Боту)

*«Эрта-индин» эркинг қўлдан кетадир,
Эркаланиб «бир ики кун» қувнаб қол.*

(Боту)

«Ўроқда» йўқ, «мошоқда» йўқ, «хирмонда» ҳозир.

(Эл сўзи)

Сарфда замон феъли деб кўрсатилган чиққач, ёзғач, кўргач каби феъллар ҳам гапка чоғ тўлдирғичи бўлиб кирадир: *Карим қуёш чиққач ўрнидан турди. Боласининг кўз ёшларини кўргач чидаёлмади* каби.

VI. Биргалик тўлдирғичи

Мен сенга қалам билан қоғоз кетирдим.

Аҳмат билан Карим бизга қўндилар.

Сиз бу ишни ўз кўзингиз билан кўрдингиз.

Биз уйдан эрта билан чиқдиқ.

Юқоридаги гапларда «билин» кўшилған отларнинг гапнинг бир бўлагига (ўртоқлик шаклида, ё қуроллик шаклида, ё замондошлиқ шаклида) йўлдош бўлғанлари билинадир. Бунга «биргалик тўлдирғичи» деймиз. Биргалик тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким: унинг гапнинг бошқа бир бўлаги билан йўлдошлиғи, биргалиги англашладир. Бунинг белгиси «билин, била»дир. Орасида «ила» ҳам ишлатиладир. «Ила»дан «и»ни тушириб ёлғизгина «ла»нинг ўзини ҳам ишлатадирлар:

*Ўйлаган ўйларга кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас.*

(Чўлпон)

*Сўз ила қатъ⁹ бўлур кишварлар,
Сўз билан жамъ бўлур лашкарлар.*

(«Шайбонийнома»)

Мунгли кеча минг дард ила ўтди.

(Боту)

«Билин – ила»нинг билдиргани «биргалик» маъноси жуда кенгdir: а) Ўртоқлик шаклида бир биргаликни билдирадир:

Азизбек сипоҳи(й)лар билан Самарқанд қопқасиға томон ҳаракат қилди.

Ҳамидинг Отабек билан тинишилиги бўлмаса ҳам...

Азиза хотин билан Рустам аканинг хотини...

(«Ўткан кунлар», А. Қ.)

б) Қуроллик шаклида биргаликни билдирадир:

Табиат чечаклар билан безанадир.

(«Табиатда баҳор», Сайд Али)

Тепалар, төглар ўсимлик-ла уртилган.

(*B. Maҳмудий*)

Тойимнинг ёлини қамчи сопи билан тозалаб тура бердим.

(«*Улоқда*», A. K.)

ж) Сабаблик шаклида биргаликни билдирадир:

Бўғиқ, қисик бу кўнгил кучли ўт билан ёнадир.

(Чўлпон)

Дард бирла кучлар йиғлар зор.

(«*Шайбонийнома*»)

Турли чечаклар қуёшқа қараб қувонч билан лабларини жил-майтирадирлар.

(«*Табиатда баҳор*», Said Али)

Машқ бошланиши билан бутун борлигимизга иссиқлик югириди.

(«*Жинлар базми*», A. K.)

д) Замондошлиқ шаклида биргаликни билдирадир:

Эрта билан сенга учрадим.

Сени кўриши билан йўлдан қайтдим.

Қизлар қий-чув билан тўпни ушлаб олдилар.

(Чўлпон)

Эскартма: Эски ёзувчиларимиз «билан – била»ни «бирлан – бирла» шаклида ишлатар эканлар, бу кун бу шакл ишлатилмайдир.

VII. Нечунлик тўлдирғичи

Мен бу китобни ўқумоқ учун олдим.

Ёлғон ботур қочмоқ учун отқа минадир.

Бир оз ҳаво олмоқ учун далага чиқдик.

Юқоридағи гапларда китоб олмоқнинг сабаби ўқумоқ, отқа минмакнинг сабаби қочмоқ, далаға чиқмоқнинг сабаби ҳаво олмоқдир. Мана шул ўқумоқ, ёзмоқ, қочмоқ, ҳаво олмоқ сўзларидан ҳар бири гапнинг нечунлик тўлдирғичидир. Нечунлик тўлдирғичи гапнинг шундай бир бўлагидирким, ундан англашилған ишнинг сабаби (нечуклигини) кўрсатадир. Унинг белгиси «учун»дир. Сарфда (биринчи босма, 32-бет) биринчи кўма феъллар қаторида кўрсатилган ики турли келгуси феъл бор. Шунинг бирини

турлиси бўлған ёзар, ўқур каби феълларга ҳам «фа — га» қўшилғанда нечунлик тўлдиргичи бўладир.

Хат ёзарға қоғоз олдим. Сени кўрарга келдим каби. Яна сарфда тўртинчи кўмада кўрсатилган замонсиз феълларнинг биринчиси бўлған ёзғали, ўқуғали, кўргали каби феъллар ҳам гапда нечунлик тўлдиргичи бўладир.

Хат ёзғали қоғоз олдим.

Сени кўргали келган эдим.

Катта-кичик барча бирдан қирларға

Кетадирмиз экинларни экарга.

(Элбек)

Жанг майдонида жавлон эткали.

(Боту)

VIII. Нучуклик (ҳол) тўлдиргичи

Шогирд қичқириб ўқуди.

Муаллим кулиб тинглади.

Шул гаплардаги қичқириб, кулиб сўзлари ўйдан англешилған «иш»нинг нучук бўлғанини билдирадир. Нучуклик тўлдиргичи уч шаклда бўладир: 1) сарфда тўртинчи кўма феъллари қаторида кўрсатилган қичқириб, чопиб каби феъллар гап орасида нучуклик тўлдиргичи бўладир (юқоридаги мисолларда кўрсатилгани каби); 2) суфатнинг бир от билан келишини, шул отнинг шул суфатка «суфатли» бўлғанини сарфда кўрган эдик. Суфат отқа эмас, феълга байланиб келганда нучуклик тўлдиргичи бўладир (сонлар ҳам шул қатордадир):

Мен хатни яхши ёздим.

Сен бу кун узоқ сўйладинг.

Ботир арслон каби қичқирди.

Шариф мактабдан биринчи чиқди.

3) *Русча, татарча, инсонча* каби нисбат кўмакчиси қўшилған отлар ҳам гапда нучуклик тўлдиргичи бўладир:

Русча гапирдим.

Инсонча ишладинг каби.

Бу саккиз тўлдиргичдан ҳар бирининг ҳам гапда бирдан ортиқ бўлишлари мумкинdir. Гапда тўлдиргичларнинг биртаси бирдан ортиқ бўлғанда ораларида « , » шакли

Кўйиладир; икидан ортиқ бўлғандა энг сўнгиси учун « , » шакли ўрида «ҳам – ҳамда – ва» қайди кетирмакда бўладир.

Бу кун мактабдан менга қалам, қоғоз, дафтар ҳам китоб бердилар.

Күёш, сен ҳар кун жилмайбгина кўтариласан. Тогни, тошини, шаҳарни, далани ёритасан!

Тунакун шаҳарда Каримни, Шарифни, Аҳматни ва Сулаймонни кўрдим. (Ёки) Тунакун шаҳарда Карим, Шариф ва Сулаймонни кўрдим.

Қонунга, тартибга бўйунсунасдан бу куни жамият ора яшаймиз.

Ой ўзининг жилмайши нурини тоғларға, тошларға, оғочларға, янроғларға сочиб турар эди.

Мен бу кун акамдан, ўртогимдан хатлар олдим.

Шаҳарда, далада, чўлда, тогда ўқумаган бир кишииз қолмасин.

Душманларимизнинг жазоларини қиличлар билан, милтиқлар билан, тўплар билан, қамоқлар билан берарга тиришармиз.

Бу кун, эрта, индин ишлайман; ундан сўнг бўш бўламан.

Болалар, кучинглар бор экан, ўқумоқ учун, билмак учун, ўрганмак учун, яшамоқ учун тиришингиз!

Йўлдош билан Али қизиқиб, қайнашиб, сўкишиб гапиришдилар.

Эскартма: Бундай ўрунларда тўлдирғич белгилари бўлған «-ни, -фа, -да, -дан, билан, учун»ни энг сўнгисидагина айтиб, бошқаларға айтмаслик ҳам мумкинdir: *Душманларимизнинг жазоларини қиличлар, милтиқлар, тўплар, қамоқлар билан берарга тиришамиз. Мен бу кун акам, ўртогимдан хат олдим* каби.

Тўлдирғич белгиларининг кўмакчи сўзлари билиш масаси

Ўзбекчада тўлдирғич белгиларидан баъзиларининг кўмакчи сўзлар билан олмаштирилғани бўладир:

а) Бориш тўлдирғичининг белгиси «фа – га»дир. Бироқ унинг «сари» кўмакчиси ҳам келадир.

Бозорға бордим – Бозор сари бордим.

Мактабга жўнадим – Мактаб сари жўнадим.

Бозор сари бордим билан Бозорға бордимнинг айрилмаси ўшул: Бозор сари бормоқ бозорнинг ўзига эмас, у бўлған томонға бормоқдир.

Тушди андин гузари Марв сари.

(«Шайбонийнома»)

Тун оқшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб.

(Амирий)¹⁰

б) Бориш тўлдиргичи билан ўрун тўлдиргичининг белгилари баъзан «аро» сўзи билан олмаштириладир:

Мактабга кирдим – Мактаб аро кирдим.

Китобга кўз солдим – Китоб аро кўз солдим.

Шаҳарда кўрдим – Шаҳар аро кўрдим.

Китобда ўқудим – Китоб аро ўқудим.

Яна жон келди Самарқандаро (Самаркентка.)

Барча олам аро (оламда) андин ғовға.

(«Шайбонийнома»)

Жисмим аро печу тоб¹¹ дирмен, не қилди?

Жонимда кўп изтиробдирмен, не қилди?

(Бобир)

ж) Бориш ҳам туриш тўлдиргичларининг белгилари «уза» билан олиштирилади:

Карим томға чиқди – том уза чиқди.

Күш ёғочқа қўнди – ёғоч уза қўнди.

Тўпни бошда турадир – бош уза турадир.

Күшлар ёғочларда ухлайлар – ёғочлар уза ухлайлар.

Бориш ҳам ўрун белгиларини «уза» билан олиштиримоқ устдалик маъносини ифода қилмоқ учунгина бўладир. «Уза»нинг икинчи шакли «узра»дир.

д) Ўрун тўлдиргичининг белгиси бўлған «да – да» «ичра» сўзи билан олмаштириладир:

Биз буқун тўй ичра ётқон эдик.

Олам эли ичра орсиз қилди мени.

(Бобир)

Халқ ичра ёмонлик била мен афсона.

(Бобир)

Қандай сўзлар гапнинг қайси бўлаги бўлишига ярайдир?

Сарфда сўзни тўрт турли (от, феъл, суфат, кўмакчи деб эдик. Энди шул тўрт турли сўздан қай бирининг гаг нинг қайси бўлаги бўлишига яратлигини кўрамиз:

Феъл. Сарфда феълларни тўрт кўмага ажратган эдии сўнгфи, ҳозирги, ўткан ҳам замонсиз феъллар; шуларда уч кўмаси (сўнгфи, ҳозирги, ўткан феъллар) гапда кеси бўладир.

Энди сен менинг қизим бўлдинг. Энди сенга сира озор бермай ман. Йиги уйдан эшитилар эди.

(«Ойдин кечаларда», Чўлпон
Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шохларга қўнадир, боғда сайрайдир.

(Чўлпон

*Ики қўчкор боши бир қозонда қайнамас.
Оғзи қийшиқ бўлса-да бой боласи сўйласин.*

(Эл сўзлари

Тўртинчи кўма феъллар (замонсиз феъллар)да сабаб феъли нечунлик тўлдиргичи, вақт феъли чоқ тўлдиргичи бўладир:

*Биз инқилобни «яшатқали» ўқуymiz.
Инқилобни яшатмоқ «истагач» мактабка юзландик.
Биз инқилобни яшатибқина тараққий қиламиз.*

От. Отларнинг ҳаммаси (зот, олмош, иш отлари) гапнинг кесим, эга ҳам бутун тўлдиргичлари бўла оладир:

*Ики тарвиз бир қўлтиққа сиғмас.
Мулла билганин ўқур, товуқ кўрганин чўқур.
Оналиқ етим – гул етим, оталиқ етим – шум етим.
Кўнгул ёш, руҳим ёш, кучим ёш,
Ортқа тортқанга ҳадям тош.*

(Боту)

*Ул ўқуған эди турли билимларни.
Мунни билгач улар тушундилар.*

(Элбек)

Суфат. Суфат ҳам суфат қаторида саналған сонлар, кўрсаткичлар кўбрак бирор отқа бойланиб келадир (суфат

суфатлига, сон саналмишга, кўрсаткич кўрсатилмишга бойланадир).

Қора булит, йигирма китоб, бу киши каби. Булар бир отга бойланниб келганда ўз бошларида гапнинг бир бўлаги саналмайдирлар. Бойланғанлари отка эргашибигина қоладилар. Бироқ суфат суфатлидан, саналмишдан, кўрсаткич кўрсатилмишдан айрим келганда наҳвда от ҳолини оладир. Гапнинг кесим, эга ҳам бутун тўлдирғичлари бўлишқа ярайдир:

Қимирлаған қири ошар.

Яхшилар топиб сўйлар, ёмонлар қопиб сўйлар.

Кўркқан олдин мушт кўтарар.

Хунарли қул бўлмас.

Ишликка кун йўқ, ишсизга ўлим йўқ.

(Эл сўзлари)

Асли қошинг қорадир: ўсма қўйғанинг ёлғон.

Кўмакчи сўзлар. Кўмакчи сўзлар ўз отларидан англашилғани каби гапнинг асосли бўлакларидан бўла олмайдир. Булар гапдан англашилған ўйнинг шаклини ўзгартиш учун кўмаклашмак учунгина гапка кирадирлар. Шундай бўлса ҳам ораларидан баъзилари гапнинг асосли бўлаклари бўлишқа ярайдирлар.

Ҳамма: Ҳамма келди. Ҳаммага пул берилди. Ҳаммадан пул олинадир.

Энди: Энди ўқушқа вақт. Эндиғача келмадилар. Эндидан ишка киришдим.

Ҳали: Ҳалиғача ёзмадим.

Ким, нима: Ким келадир? Кимга топширдингиз? Нима бўладир? Нима олинади?

Гап бўлакларининг тушиб қолиши

Бир гапда ики бош сўз билан саккиз тўлдирғич сўз бўлмоқ мумкиндири. Буни юқорида кўрдик. Гапнинг мана шул ўн асосли бўлагидан – яримтасининг маъноси қулоф, кўз каби воситаларнинг ёрдами билан англашилиб қолса, гапнинг шул бўлаги айтилмай қоладир.

1. Кесим сўзи ора-сира гапдан тушиб қоладир: *Ким келди?* деб сўрағанда – *Карим деймиз. Нима тушиди?* деб сўралса – *Toш* деб жавоб қайтарамиз. Мана шул жавоблар аслида *Карим кетди, тош тушиди бўладир.* Бироқ сўрағанда

келмак билан тушмакдан сўз бўлғани учун жавобда булар айтилмай қолар. Шунинг билан гапдан кесим сўzlари айтилмаган бўлар.

Яхши отқа бир қамчи, ёмон отқа минг қамчи деганимизда Яхши отқа, ёмон отқа сўzlари бориш тўлдиргичидир. Бир қамчи, минг қамчи сўzlари «эга сўзи»дир. Кесим сўзи айтилмай қолғандир.

Аҳмат бу кун уйда, эрта қишлоқда. Китоб менда. Шариф мактабда деганимиздаги гапларда ҳам кесим сўзи айтилмай қолған. Унинг жойига ўрун тўлдиргичи ўткан. Иш сендан, нул мендан. Сендан ҳаракат, мендан баракат каби гапларда ҳам кесим сўзи айтилмай унинг жойига чиқиши тўлдиргичи ўткарилғандир. Мана шундай ўрунларда «кесим сўзи» турадир, бўладир, керак, бор, йўқ каби маъноси умумий ҳам маълум сўzlар бўлса айтилмай қоладир.

2. Эга сўзи ҳам ора-сира гапдан тушиб қоладир:

а) *Аҳмат келдими?* деб сўраганда – *Келадир* деймиз. *Ёғмур ёғдими?* деб сўраганда – *Ёғади* деймиз. Бу жавобларнинг асли *Аҳмат келадир*, *Ёғмур ёғадир*. Бироқ *Аҳмат* билан *ёғмур* сўzlари сўроқ томонида айтилгани учун жавоб томонида айтилмайдир. Гапнинг «эга» бўлаги тушиб қолған бўладир.

б) Бир боланинг югуриб борғанини кўриб унинг нима бўлурини ўйлаб турған ики-уч кишидан биртаси шул боланинг йиқилғанини кўргач *йиқилди* дейдир. Бунинг асли *Бола йиқилди*дир.

Бироқ бола маъноси ҳалиги кишиларга кўз воситаси билан маълумдир. Шунинг учун бу гапда эга бўлаги айтилмай қоладир. *Ке(л)ма*, қоч, келдим феълларидан ҳар бири эгаси айтилмаган бирор гапдир. *Ке(л)ма*, қоч деганда буйирилган кишига қараб айтканимиз учун: «кимлар» деганда «м» ҳарфидан англашилғани учун эгани айтишга ўрин қолмайдир.

ж) Букун *Каримни келтириллар*. *Шарифни қамоқдан қочирғанлар*. Бизда чойни кўп ичадирлар деганимизда мақсад *Каримнинг келтирилгани*, *Шарифнинг қочирилғани*, чойнинг кўп ичилганидир. «Кимлар қочирған? Кимлар ичкан? Кимлар кетирған?» буни билмак керак эмасдир. Шунинг учун эга сўзи айтилмай қоладир;

д) *Бу китобни ўқуб бўлмайдир. Каримни кўриб бўладир.*

Бу уйда ўтириб бўлмайдир. Гапириб бўлмайдир деган гапларда ога сўзи ҳеч йўқдир: айтиб-да бўлмайдир.

Бундаги ўқуб бўлмайдир, кўриб бўлмайдир, ўтириб бўлмайдир деган феъллар: қочиб чиқди, югуриб борди деганимиз каби айрим-айрим феъллар эмас; эгаси бирлашкан биргина феъл қўшма феълдир. Очиброқ айтилганда: *Қочиб чиқдим деганимизда чиқдим сўзи «кўрилган феъл», қочиб сўзи замонсиз феъллардан бири. Ўқуб бўлмади деганимизда бўлмади айрим феъл, ўқуб айрим феъл эмасдир: эгаси бир «қўшма феъл»дир.* Чунки:

1) *Мен уйдан қочиб чиқдим деган гапдаги қочиб феълини кўрилган феълига айлантириб Мен уйдан қочдим десак ўй, асосан, бузилмайдир. Бу китобни ўқуб бўлмайди деган гапда эса ўқуб сўзини кўрилган феълга айлантириб бу китобни ўқуди, бўлди десак ўй бутунлай бошқа шаклга кирган бўладир;*

2) *Қочиб чиқдимда чиқдим иши ким томонидан ишланган эса, қочиш иши ҳам шунинг томонидан ишлангандир. Ўқуб бўлмади сўзида эса бундай эмасдир;*

3) *Қочиб чиқди, югуриб келдида бўлган чиқди, келди феъллари ишловчилар ўзгаришга кўра ўзгариб олти шаклга кирадир:*

1. Ул қочиб чиқди.
2. Мен қочиб чиқдим.
3. Сен қочиб чиқдинг.
4. Улар қочиб чиқдилар.
5. Биз қочиб чиқдик.
6. Сиз қочиб чиқдингиз.

Бироқ ўқуб бўлди, кўриб бўлмайдир дегандаги бўлмайдир, бўлди феъллари ҳеч ўзгармайдир. Туташ биринчи шаклда қоладир.

1. Китобни кўриб бўлмади.
2. Мени кўриб бўлмади.
3. Сени кўриб бўлмади.
4. Китобларни кўриб бўлмади.
5. Бизни кўриб бўлмади.
6. Сизни кўриб бўлмади.

Мен сарфни ёзганда бундай қизиқ бир феълга учрамаган эдим. Наҳвни текширганда буни кўриб қолдим. *Ўқуй олдим; ўқуёлмадим* феълларининг қўшма феъллардан «бўлдириш феъли» бўлғанини сарфда кўрган эдик (Сарф, би-

ринчи босма, 42-бет). Ўқулди, ёзилди, ўқулмади феълларининг «мажхул феъл» эканини ҳам биламиш (Сарф, биринчи босма, 48-бет). Бизнинг ўқуб бўлди; кўриб бўлмади деган феълларимиз қўшма феъллардан «бўлдириш феъли»нинг «мажхули»дир. «Мен – эга, китобни – тушим тўлдирғичи, ўқудим – кесим сўзиdir. Энди шул гапдаги ўқудим феълини «мажхул» шаклига айлантириб китоб ўқулди десак қўрамизким, биринчи гапда «тушим тўлдирғичи» бўлган китобни сўзи ўзининг «ни» белгисини ташлаб икинчи гапда эга сўзи бўлибдир. Шу ишни бўлдириш феълига ҳам қилиб қўриладир: *Мен китобни ўқуёлмадим* деганимиз гапда: *Мен – эга, китобни – тушим тўлдирғичи, ўқуёлмадим* – кесим сўзлариdir. Энди шул гапдаги ўқуёлмадим феълини мажхулга айлантирганда тушим тўлдирғичи бўлган китобни сўзидан «ни» белгисини ташлаб, ўзини гапнинг эга сўзи қилишимиз баъзан китоб ўқуб бўлмади дейишимиз лозим бўлган. Бироқ бундай қилмаймиз, китобни сўзини «ни» белгисидан ажратмай китобни ўқуб бўлмади деймиз. Демак, бу гапнинг мантиққа кўра эга сўзи китобдир. Лекин китоб сўзи «ни» белгиси билан келгани учун наҳв қоидасига кўра эга бўла олмайдир. Бу гап ҳам наҳвга кўра эгасиз бир гап бўлиб қоладир.

Келишканлик¹²

Эга билан кесим сўzlари орасида бирлик, кўпликада келишканлик, баробарлик керакми, йўқми? Бу сўроққа жавоб бермак учун шундай дейиш мумкин: Гапда эга сўзи бирлик бўлганда «кесим» сўзининг ҳам бирлик бўлиши, албатта, лозимдир.

*Кўй сўйилди.
Қуёш чиқди.
Бу тош оғирдир* каби.

Бироқ эга сўзи ҳурматли бир кишининг оти бўлса, ҳурматлаб, тубан бир кишининг оти бўлса, учирик қилиб кесим сўзи кўблик шаклида айтиладир: *Мудир келдилар. Муаллим айтдилар. Эргашбой ҳам гапирдилар* каби.

Эга кўблик бўлганда кесим сўзи от ё суфат бўлса ораларида келишканлик жуда зарур эмас: *Булар ёғоч; булар ёғочдир. Бизлар яхши; бизлар яхшилар. Болалар ўқуған; болалар ўқуғанлар* каби.

Кесим сўзи феъл бўлса: олти шакл феълдан биринчи шакли (ўзга-фойиб сўзи) билан эга орасида келишканлик яна жуда зарур эмас. *Болалар мактабдан чиқдилар* деганимиз каби. *Болалар мактабдан чиқди ҳам дея олармиз*. Кесим сўзи феълнинг қолган беш шаклидан бири бўлғандан эга билан кесим орасида келишканлик, албатта, лозимдир: *Мен келдим ўрида Мен келдинг; Сиз келдингиз ўрида Сиз келдинг* дея олмаймиз.

Гапнинг уюшған бўлаклари

Бир гапда икита бош сўз билан саккизгача тўлдурғич борлигини кўрдик. Мана шул ўн бўлак гапнинг асосий бўлаклари саналадир. Шул асосий бўлаклар гапда ёлғиз-ёлғиз келгани каби кўпрак бошқа сўзлар билан уюшиб ҳам келадир. Биз мана шундай уюшиб келган бўлакларга гапнинг «уюшған бўлаклари» ё соддача «уюшмалар» деймиз. Гапнинг уюшған бўлаклари, соддача айтканда, «уюшмалар» и тури бўладир: 1) Ҳар вақт эмас; белгили шартлар остида хусусий ўрунлардағина бўлғучи уюшмалар, биз бунга «хусусий уюшма» деймиз. 2) Ҳар вақт бўлғучи уюшмалар, биз бунга «умумий уюшма» деймиз. Умумий уюшмалар шулардан:

Аниқлов уюшмаси. *Боғ сотилди* деган гап икита бош сўздан (эга билан кесимдан) иборатдир. Сизга белгили бир ўй берадир, бироқ биз шул сотилған боғнинг кимники, кимга қарашлиқ бўлғанини билдирамаймиз. Шуни сизга билдирамак, аниқламоқ учун боғ кимга қарашлиқ эса шунинг отини боғ сўзидан бурун келтираман (Сарф: Биринчи босма, 53-бет). «Аниқлов белгиси» аталаған «нинг» белгисини шул отқа қўшаман. Боғ сўзига эса учинчи турли олмош изларида (Сарф: Биринчи босма, 21-бетдан) биртасини қўшаман. Боғ Рустамники бўлса *Рустамнинг боғи сотилди* дейман, сизниң бўлса *Сизнинг боғингиз сотилди* дейман. Мана шу гаплардаки *Рустамнинг боғи*, *Сизнинг боғингиз* деган бўлаклар «аниқлов уюшмаси» бўладир. Аниқлов уюшмаси уюшма ҳолида туриб гапнинг бир бўлаги бўладир:

Сен мактабнинг боғига чиқ.

Кеча келган сенинг онанг.

Мен бу хатни ўргонимнинг қалами билан ёздим.

Бу китобнинг боши йиртилған.

Унинг уйи сотилди.

Унинг отаси ўлди.

Сенинг боланг ўқуған каби.

Ҳар аниқлов уюшмасида ики от ё суфат бўладир. Биринчисига «аниқловчи», икинчисига «аниқланган»¹³ деймиз. Аниқлов белгиси «аниқловчи»га, олмош изи¹⁴ эса «аниқланган»га қўшиладир. «Аниқланган» бўлған сўзнинг охирида чўзғи бўлса, унга олмош изларидан «и» ҳарфини қўшганда «и»дан бурун «с» ҳарфи қўшиладир: *Аҳматнинг отаси, Каримнинг боласи, мактабнинг боғчи-си каби.*

Аниқловчи уюшмасидан «нинг» белгисининг тушиб қолғани ҳам бўладир. «Нинг» белгисининг тушиб қолиши аниқлов уюшмасининг маъносига бир турли аниқсизлиқ, қоронгилиқ берадир: *Инсоннинг боласи, боғчанинг қопқаси* деганда маъно аниқдир. Белгини бир инсоннинг боласи, белгили бир боғчанинг қопқаси демакдир. Бироқ инсон боласи, *боғча қопқаси* деганда бунча аниқлиқ йўқдир. Шунинг учун форс адабиётида «мажоз» йўли билан ясалған *дасти адодат, панжайи зулум, дунёйи бешариат, олами адабиёт* каби аниқлов уюшмаларини туркчага айлантирганда «нинг»-сиз айлантириш керакдир. Чунки «мажоз» аниқлиқни кўбда истамайдир.

Қайғилар олдиға чўқдинг.

Умид буйругин ижро этаман,

Тилак юртиға тездан етаман,

Кўз қорасидан мадад топаман.

(Боту)

Душман сўзига кирма, эшишт дўст сўзин.

(Бобир)

Аниқлов уюшмаси гапнинг қайси бўлаги бўлса, шул бўлакнинг белгисини ҳеч ўзгартмай ўз охирига оладир:

Биз унинг боғини кўрдик.

Улар менинг боғимга бордилар.

Сенинг боғингдага нималар бор? каби.

Бироқ тушим тўлдирғичи бўлғанда «ни» белгисидан «и» ҳарфининг тушиб қолғани ҳам бўладир:

Мулла билганинӣ (билиганини) ўқур, товуқ кўрганин (кўрганини) ўқур.

*Кўр тутғанин қўймас, кар эшиғанин қўймас.
Қари билғанин пари билмас.
Кўр ҳассасин бир йўқотар.
Бироннинг яхшилигин унумта.*

(Эл сўзлари)

Душман сўзига кирма, эшиғ дўст сўзин.

*Бу янглиғ билсам эрди ҳажрнинг муҳлиқ қора шомин,
Берарму эрдим ўлгунча иликдан васл айёмин.*

(Бобир)

Ёр аксин майдада кўр деб жомдин чиқди садо.

(Навоий)

*Оҳи эли туфроғи учирса,
Ашки сүйин ўтин ўчурма.*

(Навоий)

Аниқлов уюшмасидан аниқловчининг-да, аниқланганинг-да бўлиши мумкиндири. Бирдан ортиқ бўлғанларининг ораларида «», шакли қўйиладир. Икидан ортиқ бўлғандан энг сўнгисидан бурун «», шакли ўрнида «ҳам – ҳамда – ва» қўйилса-да бўладир. *Бу китобнинг боблари, қисмлари, хусусий отлари олтин суви билан ёзилғандир. Тоғ этагидаги уйларнинг, боғларнинг, гулларнинг бир бирига аралашқан туслари кўнгилни шу томонга тортар эди. Бунинг жойида боблари, қисмлари ҳам хусусий отлари каби ва хусусий отлари ё ҳамда хусусий дейиш ҳам мумкиндири.*

Аниқловчи уюшмасидан «аниқловчи» бирдан ортиқ бўлғандан аниқловчи белгисини(нг) ҳаммаси эмас, энг охирғисиға бориш ҳам мумкиндири. Юқоридағи мисолни тоғ этагидаги ўтлар, ёғочлар, гулларнинг деганда ҳам бўладир.

«Аниқланган» ҳам бирдан ортиқ бўлғандан олмош изини энг сўнгисиға бериш бўладир; юқоридағи мисолда боблар, феъллар, ҳам хусусий отлари дейилса мумкиндири.

Суфат уюшмаси. Суфат (ҳам суфат қаторида саналған сўзлар, кўрсаткичлар) наҳвда бир отқа байланиб келса, шул от у суфатнинг суфатлиси бўладир. Суфат билан суфатли биргалашиб «суфат уюшмаси» бўладир. Уюшма ҳолида туруб гапнинг ўн бўлагидан биртаси бўладир.

Ёшли кўзлар ориқ бўйига тушкан, нозик оёқлар ориқ бўйи томонга ҳаракатлана бошлаган эди.

(«Ўткан кунлар», А.К.)

Ҳайбатли майдонга биз жавоб этканда.

(Боту)

Мунгли кечанинг мунгли чогинда.

(Фитрат)

Оздирадир туйғу йўлидан.

(Боту)

*Йиқилған уйларда сирли ўт кўрдим,
Бузулған ерлардан кўб нарса туйдим.*

(Боту)

Йўқса унга мангуликми қора тун.

(Чўлпон)

*Ўтли нафас билан ўқуйтурған ҳофизлар келдилар. Эшони му-
борак бошларини қуши солиб «сукут»ка кетканлар.*

(Чўлпон)

Чол титроқ қўлларини аравага узатиб...

(Чўлпон)

Нега юз йил кишанлар-да энтиккан.

(Чўлпон)

Титраб, титраб қора ер узра тушар.

(Фитрат)

Суфат ўзининг суфатлисидан бурун келадир. Бироқ су-
фатли кимса оти бўлса, суфат унинг лақаби, амали бўлса
суфатли суфатдан бурун келадир: *Ҳасан тоға, Тўра минг-
боши, Эшмат қўрбоши, Зиё шоҳичи* каби.

Суфат уюшмасида суфатнинг бирдан ортиқ бўлиши
мумкиндир. Суфат бирдан ортиқ бўлғандан ораларида «»
шакли қўйиладир. Икидан ортиқ бўлғандан энг сўнгисидан
бурун «» шакли ўрнида «ҳам – ҳамда – ва» қўйиш ҳам
бўладир:

*Сўлгин, қора, турғун дема, кўр,
Мунгли кечанинг мунгли чогинда...*

*Кичкина, чиройлик, нозли ҳамда ўйноқ қушчалар инларидан
учишиб сайраша бошладилар.*

Хусусий уюшмалар: а) Иш отларидан биринчи турлари (ёзмоқ, билмак, бормоқ) ҳам икинчи турлари (ёшиш, билиш, бориш, келиш) гапнинг бир бўллаги бўлғанда ўзларига тегишли тўлдиргичлари билан уюшадилар, ҳам шул уюшма ҳолида гапнинг бир бўллаги саналадир.

*Мен китоб ўқумоқни севаман.
Сен хат ёзишдан қочасан.
Сабоқга кирмаслик ёмондир.
Мен сени танимоқдан мамнун бўлдим.
Мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлдимми?*

(Чўлпон)

Бу сўзни эшишиш билан *Самандар* аканинг кўзлари чахчайиб кетди.

(Чўлпон)

Мен шундай машқни эшишишдан безган эдим.

б) Сарфда 11, 12, 16, 20, 21, 22 рақамлар билан кўрсатган борғучи, бормоқчи, борар, борған, борарлиқ, борғулиқ шаклида бўлған суфатлар ҳам гапнинг бир бўллаги бўлғанда ўзларига тегишли тўлдиргичлар билан уюшадирлар ҳам шул уюшма ҳолида гапнинг бир бўллаги саналадирлар.

*Журналга мақола берғучилар йигилдилар.
Газетага мақола ёзмоқчи йигит идорага чақирилди.
Биз сен каби ишбузар одамлар билан ҳисоблашамиз.
Бизга кулганларга биз ҳам куламиз.
Ахмат букусун ўқушқа яратлиқ бир китоб ололмади.
Сен кеча тарихда ёзгулиқ бир сўз сўйладинг.
Зикрга бошқа шаҳарлардан ҳам ўтли нафас билан ўқуйтурган ҳофизлар келадирлар.*

(Чўлпон)

Ҳасратли кўнгил бузатурған бир йиги эшитилар эди.

(Чўлпон)

Бошқа муридолар бера олмаган бир нарса бермакчи эди.

(Чўлпон)

Барчин бу ердан кўчарини билди.

(«Алпомииш» достони)

ж) Сарфда (биринчи босма 40–41нчи бетларда) замонсиз феъллардан деб кўрсатилган ёзғали, ёзғач, ёзиб шак-

лидаги феъллар ҳам гапка киргач ўзларига тегишли тўлдир-
гичлар билан уюшадирлар.

*Бу кеча китобимни ёзиб битиргали ўтирган эдим, китобимни
битира олмағач, кайфим қочди.*

Домламизнинг эси ўзига келгач указни бука бошлади.

(A. K.)

Дарчани очиб у ҳовлига кирди.

(Чўлпон)

Гапнинг турлари

Гап ўзининг тугаллик-тугалсизлиги билдиргани унинг шакли эътибори билан бир неча турли бўладир:

1. Ўйнинг бутун бўлаклари гапдаги сўзлардан англашилса, яъни гапдаги сўзлар ўйдафи маъноларнинг ҳаммасини ифода қила олса, шул гап «тугал гап» бўладир.

Мунгли кеча минг дард ила ўтди.

Хар ён югуриш фурсати етди.

Ўнг, сўлни ҳаёт тўлқуни тутди.

Ботунинг мана шу юқоридағи уч мисраъидан ҳар бири тугал бир гапдир.

2. Ўйнинг бўлаклари бўлган маъноларнинг бир-икитаси; гапдаги сўзлардан эмас, бошқа воситалар билан англашилса, шунинг учун шу маъноларни ифода қилғучи сўзлар гапда айтилмай қолса, шундай гап «эксик гап»¹⁵ бўладир.

Кел, кетма, ўтирип, бордим каби сўзлар ёлғизни айтканда эксик гап бўладирлар. *Аҳмат келдими?* деганда – *Келди;* *Келган ким?* деганда – *Аҳмат* сўзлари ҳам эксик гаплардандирлар (Бу тўғрида 29-бетка қарангиз).

3. Гапдан мақсад бир ўйни билдиrmак эмас, бир ўйни сўраб англамоқ эса шул гап «сўраш гапи» бўладир:

«*Ким? нима? -ми?*» сўзлари сўраш гапининг бир бўлаги бўладир:

Ким келди? Нима бўлди? Шариф кимга борди?

Йўлдош нима кўрди? каби.

«*Қайдада? қандай? қаер? нендей? нучук? қалай? нечун? нега? недан? қанча? қайси? қаён? қаёқ?*» сўзлари сўраш гапининг бир бўлаги, ёки бўлакларидан биртасининг суфати бўладир. «*Қайдада? қаер? қаён? қаёқ?*» сўзлари ўрундан, «*қандай? нендей? нучук? қалай?*» сўзлари ҳолдан, суфат-

лан; «нимадан? недан? (ёки нима сабабдан?) не сабабдан, нечун? нега?» сўзлари сабабдан; «қанча?» ўлчовдан; «неча?» сондан; «қачон?» замондан; «қайси?» зотдан сўрашқа ишлатиладир.

Юқоридағи сўзлардан бошқа, сўраш белгиси аталған «-ми?» бор. Сўраш гапининг қайси бўллагига йўналган эса «-ми?» белгиси шул бўлакка ёпишиб келадир:

Карим буқун ўз чопонини бозорга юбордими?

Карим буқун ўз чопонини бозоргами юборди?

Карим буқун ўз чопониними бозорга юборди?

Карим буқунми ўз чопонини бозорга юборди?

Каримми буқун ўз чопонини бозорга юборди?

Мана шул мисолларнинг ҳар бирида сўраш қайси бўлакка йўналган эса «-ми?»нинг ҳам шунга қўшилғани кўриниб турадир. Бироқ бу жуда лозим бир қоида эмас: сўраш гапининг қайси бўлакига йўналган бўлса-да, «-ми?» белгисини гапнинг охирига кетирмак мумкинdir. Юқоридағи мисолларнинг ҳаммаси ўрнида биринчиси-нигина айтиб қўйиш бўладир. Бироқ бундай бўлған сўраш: гапнинг қайси бўлакига йўналса, шул бўлаги-нинг охирига товишнинг қаттиқроқ урилиб чиқиши лозимdir.

Сўраш гапи ики турли бўладир: 1) чиндан-да бир нарса тўғрисида сўраб айтиладир: *Карим келдими? Шариф нечун келмайдир?* каби. Юқорида кўрсатилган мисолларнинг ҳаммаси шу турли сўраш гапларидандир; 2) бир нарса тўғрисида сўрамоғдан мақсад шул нарсани билмак эмас, шу нарсадан тониб (мункир билан) унинг тескарисини аниқламоқ бўладир:

Сизнинг шаҳарда мактабми бор?

Бир нарсани кўрмасдан қандай айтасиз? десак бунинг маъноси *Сизнинг шаҳарда, албатта мактаб йўқ.* Бир нарсани кўрмасдан, албатта айтиб берманг демакдир. Бу ики турли сўраш гапдан биринчисига со(д)дача «сўраш гапи», икинчисига эса «сўровли тонищ» гапи дейиладир.

4. Гапдан мақсад бизга бир ўйни билдирумак, бир нарсадан хабар бермак эса унга «хабар гапи» дейиладир:

Навоий ийгирилдан ортиқ китоб ёзған.

Мен Навоий китобларини ўқумаған каби. Хабар гапи ҳам ики турли бўладир: аниқ хабар, аниқсиз хабар. Юқорида-

ГИ МИСОЛЛАР АНИҚ ХАБАРДИР. АНИҚСИЗ ХАБАРДА ГАПКА «БАЛКИМ, ЭҲТИМОЛ, ЭҲТИМОЛКИ» ҚАЙДЛАРИДАН БИРТАСИ КҮШИЛАДИР:

Балким, Навоий йигирма бир китоб ёзған.

Эҳтимол, мен Навоий китобларини ўқумаган каби.

АНИҚСИЗ ХАБАР ГАПЛАРНИ АНИҚСИЗЛИҚ ҚАЙДЛАРИДАН ЁРДАМЧИ АЙТМАК МУМКИНДИР. БИРОҚ БУНДАЙ ВАҚТЛАРДА КЕСИМ СҮЗИНИНГ СҮНГ БҮГИНИДА ТОВИШ ЖУДА ПАСАЙИБ ҚОЛАДИР. (АНИҚ) *Аҳмат келгандир.* (балким) *Аҳмат келгандир.*

5¹⁶. Гапдан мақсад бир ўйни билдирилганда эмас, бир ишнинг бўлиб бўлмаслигини истамак эса унга «тилак гапи» дейиладир. Кесим сўzlари буйруқ, ўтинч, қўзғаниш феъллари бўлған гаплар «тилак гапи» бўладирлар.

Синамаган отнинг сиртидан ўтма.

Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл!

Шу хатни ўқуб берсангиз-чи! каби.

Шарт феълининг «умид-армон» учун ишлатилган шакли ҳам (Сарф, биринчи босма, 35 инчи бет) гапнинг кесим сўзи бўлғанда гап «тилак гапи» бўладир.

Кўнгли тилаган муродға етса киши!

(Бобир)

Форсийча «кошки, шояд» сўzlари билан бошланған гаплар ҳам «тилак гапи» бўладир:

Кошки меним сўзимни тингласа.

Шоятким қолсангиз каби.

6. «Эсиз, афсус, оҳ, уқ, уҳ, аттанг, ҳай аттанг» каби ҳасрат-армон кўмакчилари билан бошланған гапларга «қайғуришли гап» дейиладир:

Эсизким, сиздан айрилдиқ!

Афсуским, бу ишнинг чораси қолмаган!

Аттанг, нега келмай қолдим!

Оҳким, чарх жафо қилди менга! каби.

Ҳасрат-армон кўмакчилари гапнинг бош томонига келгандан булардан «оҳ, эсиз, афсус»дан кейин «ким» сўзи келтириладир. Келтирилмаса ҳам бўладир. Ҳасрат-армон кўмакчилари гапнинг бош томонига «ким»сиз келганда улардан кейин «» шакли кўйиладир.

Ҳасрат-армон кўмакчилари гапнинг охирига ҳам кела-

лир. Унда «ким» сўзининг кераклиси қолмайдир. Бироқ бу кўмакчилар гапнинг охирига келгач, ўзларидан бурунги сўзлардан «», шакли билан ажраладирлар: *Китоб ёзилмай қолди, афсус!* қайғуришли гапларнинг охирида «!» шакли ёзиладир.

7. **Киноя гап:** «Гўё, эмиш» билан бошланған гапларга «киноя гап» дейиладир:

Гўё биз англамаган!

Эмиш, унинг айтканни тұғри чиққан!

Киноя гаплардаги «гўё, эмиш»дан кейин «», шакли кўйиладир, ҳам гапдан кейин «!» шакли бўладир.

8. **Кучайтма гап.** Гапдаги сўзларнинг биртасидан англашилған маъноға куч бермак учун шул сўзнинг ўзини, ё шунинг ўрнида бир олмош изини қайтариб айтканда шул гап «кучайтма гап» бўладир. Бизда неча турли кучайтма гап бордир.

а) асил сўз билан унинг қайтармаси ён-ёнига келадир:

Кел, кел қарам айла дўстларга.

Кет, кет сира мен билан гапирма.

б) қайтарма сўзи гапнинг қайси бўлагига байланса ҳам, ўзи гапнинг охирига келадир:

Сени бу кун зинданда кўярмиз, зинданда.

Бизни тунакун Карим билан кўрдилар, Карим билан.

ж) гапда бир сўзнинг қайтармаси ўзи билан эмас, олмош билан ҳам бўладир. Бу ҳам гапнинг охирида айтиладир:

Шариф жуда яхши бола, ул.

Сен ким билан ўйнайсан, сен.

Мен Масковда ўқудим, мен.

Кучайтма гапдаги қайтармалар ўзларидан бурунги сўздан «», шакли билан ажраладирлар;

д) кучайтма этилатурған сўзнинг ёнида «үқ», «ук» сўзи-ни кетирмак билан ҳам кучайтма гап ясаладир.

Кўргач уқ кўзима суртиб ўпдим,

Үпкач уқ бошима қўйиб қўпдим.

(Бобир)

9. **Ундашли гап.** Гап кимгадир қаратиб айтилган бўлса, шунинг оти гапнинг бош томонида ё орасида, ё охирида айтилса, ана шундай гапка «ундашли гап» дейиладир.

Шул отнинг ўзи «ундаш оти» бўладир:

Йигитлар, қўлингиздан келганча билимингизни ортдирингиз!

— *Ҳа бой ака, Назирдан дарак борми?!*

— *Бўлиб қолар, Сўфи!*

(Чўлтон)

Биз борлиқ бағрида, қарши куч, унумта!

(Боту)

Мана шул гаплардаги *йигитлар*, *бой ака*, *сўфи*, *қарши куч* сўzlари ундаш отлари бўлиб, шул гаплар эса ундашли гаплардир.

Ундаш оти гапнинг бош томонида бўлса ундан кеин, охирида бўлса ундан бурун, гапнинг орасида бўлса ики томонида «,» шакли ёзиладир (юқоридағи мисолларга қарангиз). Ундашли гапнинг охирида ундаш белгиси «!» қўйиладир. Ундашка куч бермак, қайнаб қичқириб ундумакни кўрсатмак учун ундаш отидан бурун «эй» сўзи, ундаш отидан кейин ҳам ундаш белгиси «!» қўйиладир.

*Болалиқ чогимда
Қиблани менга янгиши кўрсатган
Эй азаматлар!*

Ундаш оти, ёлғиз ўзигина эмас, узун-узун суфатлари билан биргалашиб ҳам келадир:

*Кечаси ойсиз, кундизи кунсиз,
Ёвузлиқларга чидаган унсиз,
Үлкадан келган азамат йигит,
Тўсуқ учратмай тилагингга ет!*

(Боту)

10. Шартли гап. Бир гап икига бўлинса, бир бўлагига шарт феъли қўшилса, шарт феъли қўшилған бўлак икинчи бўлакни ўзининг натижаси эмиш каби кўрсатса, шундай гапка «шартли гап» дейиладир.

*Тиришсанг – топарсан.
Ишласанг – тишларсан.
Юрсам – борарман каби.*

Шартли гап ики бўлак бўладир. Бир бўлакка шарт феъли қўшиладир. Шартли гапдаки ики бўлаги орасиға «яrim тиниш» белгиси «,» қўйиладир.

Шартли гапнинг шарт феъли қўшилған бўлаги одатда биринчи бўлак бўладир. Юқоридағи мисолларда кўрилгани

каби. Шарт феъли қўшилған бўлакнинг икинчи бўлак бўлиши ҳам мумкиндири. Юқоридағи мисолларнинг тескариси айтилса ҳам бўладир. «Шартли гап»да шарт феъли қўшилмаған бўлакнинг шарт феъли қўшилған бўлакка чиндан-да натижা бўлиши лозим эмас. Натижা бўлғанида бор, бўлмағани-да бордир:

Уюмда(н) унга яхши донлар берсам, балки ул яхшигина фойда бергай.

(Элбек)

Йиғласа, жуда қизиқ бўлар эмиш!

(Чўлпон)

Кўп силлиқ қилсангиз куёв олиб кетиб қоладир.

(Чўлпон)

Мияни ишлатсангиз, сира бир кимсага зулм қилмаған бўлур-сиз.

(Сайд Али)

Булар келса улоқ қизимай қолмас.

(А. К.)

Умри боқий бўлса, ҳеч гап эмас.

(А. К.)

Мана бу кўрганимиз гапларда шарт феъли қўшилған бўлакка бу биртаси натижা бўлиб чиққан.

Кўзимни очиб қарасам, орада на кишилар, на чолгулар, на бошқалар!

(А. К.)

Юлдузлар эса кетиб мўлдирашиб боқар турар.

(Сайд Али)

Бўлмаса, бошқа нарсадан хафа бўлдингизми?

Ҳар қанча иш қилинса майдон очиқ.

(Жулқунбой)

Бўлмаса опанг бизга айтиб берар.

(Чўлпон)

Мана бу кўрганимиз гапларда эса маъноча шартлик, натижалик шартлик йўқдир. Шартли гапда баъзан биринчи бўлак; баъзан икинчи бўлак айтилмай-да қоладир:

Юраберинг, эришарсиз, яшай беринг, түярсиз деганимизда биринчи бўлак тушиб қолғандир. Асиlda:

*Юраберинг, юрсангиз эришарсиз.
Яшайберинг, яшасангиз туюрсиз демакдир.
Нима қилди? Сенга гапириб бўлмаса... бунда нима ёзиқ? Бунинг
жони бўлмаса...*

(Чўлпон)

*Динни билмаса, бой ва уламони ер билан тенг қилмоқ истаса,
мол ва мулкни муштарак деб билса...*

(Жулқунбой)

Мана бу юқоридағи гапларда икинчи бўлак айтилмай қоладир. Бундай вақтларда айтилмай қолған икинчи бўлакнинг жойига кўб нуқталар қўйиладир.

11. Тескари шартли гап. Шартли гапнинг шарт феълидан кейин «да – да – ҳам» қўшилса «тескари шартли гап» бўладир.

Айтмасанг ҳам биламан.

Қувсангиз-да бораман деганимиздан англашилған ўй Айтмасанг билмайман, Қувсанг бормайман деган гаплардан англашилған ўйнинг тескарисидир. Бунинг учун у гапларга «тескари шартли гап» дедик. Бу гапда ҳам ики бўлак орасида «ярим тиниш» белгиси «», қўйиладир.

Домулламиз бу хабарларға кўп-да ишонмаса ҳам, кейинрак ўйлай бошлади.

(Жулқунбой)

Қанча бағритош бўлсанг-да, шу ҳолда қулмагинг ярашмайдир.

(Сайд Али)

Қанча сиқиб қуритмоқчи бўлсоқ-да ҳўл туб чиқмайдир.

(Чўлпон)

Ўзим узоқлашған бўлсам-да кўнглим шунда.

(В. М.)

«Тескари шартли гап»да «ҳам – да – да»дан кейин «бироқ, лекин» сўzlари келтирмак мумкинлайдир. Юқоридағи мисолларнинг ҳар биртасини «бироқ, лекин» билан айтилган бўладир.

Кириш сўз

Гап орасида шул гапнинг бўлаклари билан «наҳви(й)» бир муносабати бўлмаған бир сўз ё бир гап киргизиладир. Мана шул ёт бўлиб кирган сўз ё гапка «кириш сўз» дейила-

лир. «Кириш сўз» арабларнинг «мұтариза»¹⁷, русларнинг «вводное слово» деган сўзларига тўғри келади:

Бизнинг мактабда, Каримнинг айтканига кўра, бу кун дарс бўлмайдир, дарс бўлмагач, табиий, бизнинг боришимиз ҳам керак эмас деганимизда Каримнинг айтканига кўра ҳам табиий сўзлари кириш сўз бўладир. Буларнинг «кириш сўз» эканликларини шундан биламизким: буларни гапдан чиқариб қўйғандага гапдан англашилғувчи ўйфа сира зарар бўлмайдир.

Кириш сўзлар, юқоридағи мисолларда кўрганимиз каби гапнинг боришиға зарар бермайтурған бўлсалар ики томонларида ики «» шакли қўйиладир. Гапнинг боришиға зарар бературған бўлсалар ики томонларидан ики ёй ё ики чизик қўйиладир:

Кўзғол, ортиқ етар, эй қайғули оҳлар чекан.

(Элбек)

Йигирма беш – ўттиз йилни мадраса тупроғи ялаб ўтказган бир кишини, табиий, уламо қаторига киргизмай ҳол йўқ.

(Жулқунбой)

Ўзимизнинг яқин қиронлардан, масалан Хитой, Туркия тўғрисида етти бошлиқ чогидан бери маълумоти бор.

(Жулқунбой)

Мана шул юқоридағи гапларда *ортиқ етар, табиий, масалан сўзлари* кириш сўзларидир.

Бошлиғич тарбиясининг бузуқлиғи, маълумотининг чекланганилиги (тўғриси, жуда озлиғи) ота-онадан ўксуз бўлиб билимсиз бир оғасининг қўлида қолғани...

(Мирмулла)

Самаркентни олмоқча қўшун тортқанда ўйл ўртасида – Нил дарёсими, Жайхунми деган бир дарёга тўғри келар экан.

(Жулқунбой)

Мана бу гапларда ёйлар, чизиклар орасида ёзилған сўзлар кириш сўзларидир.

Уюшқон гаплар

Бир неча гап маъно жиҳатидан бир-бирига байланган бўладир:

Ота кўнгли болада; бола кўнгли далада.

Мулла билганин ўқур; товуқ кўрганин чўқур.

Уларга ёрдам керак; Аламлар билан тўлған юракларга тасалли керак каби.

Ё бир неча гапнинг эгалари бир бўладир:

Чол демадилар; кампир демадилар; чақалоқ бола демадилар;
бутун бир қишлоқни текис қилиб ташладилар каби.

Ё икинчи гап биринчи гапнинг сабаби, далили бўладир:

Бу кун ёғумур бор; мен кўчага чиқолмадим.

Бу китобнинг ёзилари кеткан; ҳеч ўқуёлмадим каби.

Ё бир гапдан англашилған ўйнинг остидан баъзи нарсаларни чиқармоқ керак бўладир:

Ҳаммалари келдилар; бироқ Карим келмади.

Мен ҳар кун келардим; лекин шу кун келмадим каби.

Мана шул гапларнинг ҳаммасига уюшқон гаплар дейиладир. Буларнинг орасида «бир тиниш» белгиси (;) қўйиладир. Бу гаплар орасида «бир тиниш» белгиси қўймоқ ёзғувчининг ихтиёридадир. Истаса «бир тиниш» белгиси жойига нуқта ҳам қўя оладир.

Туриш белгилари

Китобнинг бошида туриш белгилари кўрсатилган эди. Китоб орасида ўрни келганда ҳар бирининг қўйилиш жойлари ҳам билдирилди. Энди яна бир йўли ёзил мисоллари билан кўрсатайлик:

1. (.) нуқта – тўқташ белгисидир. Гапларнинг охирлариға қўйиладир. Тўқташ белгиси қайси гапнинг охирлиға келса шул гапда ўйнинг тамом бўлғанини, ўзидан кейинги гап билан ҳеч байланиши қолмағанини билдирадир. Шунинг учун бунга келгач ўқувчининг тўқташи, ундан кейинги гапни янгидан бошлиши лозимдир.

Үйқуси ўчиб кетканлигидан энди кўзига уйқу келмай ўз бошига, ўз даврига муносаб бўлған хаёллар ичига кўмилди.

(Чўлпон)

Тонг чоги; ҳали қуёш чиқмаған; ой ерга қараб ҳануз тўйи-маған, қушлар ва қуртлар ҳамда одамлар кундуз ҳаётин кутуб ёталаар.

(Элбек)

2. (;) бир тиниш белгисидир. Бир-бирларига байланишли бўлғанлари учун нуқта билан ажралишлари истанилмаган гаплар орасиға қўйиладир:

Ота кўнгли болада; бола кўнгли далада.

Мулла билганин ўқур; товуқ кўрганин чўқур.

Яхши отға бир қамчи; ёмон отға минг қамчи.

(Эл сўзлари)

Чол демадилар; кампир демадилар; чақалоқ бола демадилар; бутун бир қишлоқни текис кесиб ташладилар. Уларга ёрдам керак; аламлар билан тўлған юракларга тасалли керак.

(«Қизил Ўзбекистон»дан)

3. (,) ярим тиниш белгисидир. Гапнинг қайси бўлаги бирдан ортиқ бўлса, гапнинг уюшқон бўлакларидан биртаси жуда узун бўлса, гап орасида «кириш сўз» бўлса, гапда ундаш сўзи бўлса, мана шуларни бошқаларидан ажратмоқ учун «», белгиси қўйиладир, бунга келгач ўқучининг ярим нафас олғанча туриб ўтиши лозим:

Қон-қора тубан тим-тин ерларни

Кўйди-да, олдин кўкларга ошди.

(Элбек)

Отажон, мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлиб келдимми?

(Чўлпон)

Ўнг, сўл уни тепкан, уни урган,

Инсон-да ётиб уйқуға толди.

Сўлгун, қора, тургун дема кўрдим,

Мунгли кечанинг мунгли чоғинда...

(Фитрат)

4. (?) сўраш белгисидир. Сўраш гапларидан кейин қўйиладир:

Она учун бу иш мумкинми? Сен буларнинг ҳолини билмайсанми? Ўз қуочингдаги ҳоллардан хабарсизмисан?

(Сайд Али)

5. (!) ундаш белгисидир. Ундашли гаплардан кейин қўйиладир:

Шариф, сен кел! Карим, сен кем!

Қайгули гаплардан кейин қўйиладир:

Эсиз, сени кўрмадим!

Хотин кўзини очқач боласининг ўлим билан тортисиб ётқонини кўрди!

Ҳайронлиқ билдирган гаплардан кейин ҳам қўйиладир:

Вой, Шарифжон келибдири!

Бу жуда қизиқ бир иш!

Карим ота, отасини кўрмак учун қувониб уйга келди; эшикни очиб қараса, уйда ҳеч ким йўқ!

«Сўрашли гап» қизғинлиқ ё ҳайронлиқ билан айтилса сўраш белгисидан кейин яна ундаш белгиси қўйила-дир:

Нечун мени ўлдиralар?! Меним гуноҳим нима?!

6¹⁸. (:) қўш нуқта. Бу шарҳ, изоҳ белгисидир. Ундан ке-йин келатурған гап бундан бурунғи гапнинг изоҳ ҳам шарҳи бўладир:

Бу кун уч киши билан кўришдим: Шариф, Карим, Аҳмат.

7. («) тирноқлар. Бир ёзғучи томонидан муҳим саналса, ёзғучи ўз-ўзлари орасида бошқа бир кишининг сўзлари-ни ҳикоя қилса, англашилиши енгил бўлмаған отлар, ата-малар бўлса, шулар тирноқлар ичра олинадир:

«Самаркент»ни олмоқча қўшин тортқонда йўл ўртасида Нил дарёсими, Жайхунни деган бир дарёга тўғри келар экан.

Мударрисликка «указ» берилгач оқ подшоҳнинг яшамогига қўл кўтариб...

Подшоҳлик «нисф¹⁹ нубувват» деганлар; коғир бўлса ҳам «ну-бувват», яъни пайғамбарликнинг ярим кучи бор...

Орада уруш бошланиб Туркистонда «рабӯчи» масъаласи қўзғал-ғандан «подшоҳнинг амри вожиб; маънои вожиб фарзлигида озғи-на шубҳа бор; маънои фарз амри илоҳий»²⁰ деб элни шов-шувлиқ-дан тўқтатмоқча тиришар эди.

(A. K.)

8. () ёйлар. «Кириш сўз»ларнинг ҳаммаси ёйлар орасида ёзиладир. Кириш сўзларнинг ики томонида ики ёй ўрни-да икки «» белгиси қўймоқ ҳам бўладир:

Бу зот Америка, Олмониё (Гирмания), Англия, Япўния, Фи-рансия, Билгия ва шунинг каби ҳар давлатларни ёдлаб билар эди.

(A. K.)

Бизда ўзларини уламо атаганлар (Бизда ҳақиқий уламо йўқдир) бутун тараққий шиларига қарши турдилар.

Кириш сўзларининг ики томонида, ёйлар жойига чизиклар қўйилса-да бўладир:

*Бу кичкина, ўксуз, оппоқ бибаклар –
Уча, уча етмай қолған тилаклар –
Эскан елнинг қўллариға ўзини
Ташлаб қўяр борлигини унитар.*

(Фитрат)

9. (–) чизик. Ики-уч кишининг бир-бирига гапиришларини ёзганда ҳар бирининг гапидан бурун чизик ёзиладир:

*Яна халқ чурилашиб кетди:
– Баракалла тақсир, баракалла!
– Бўш келмадилар тақсирим!
– Ҳали беллари бақувват экан тақсиримнинг!*

(Чўлпон)

Яхши-ёмон, кати-кичик, бола-чақа, қўзи-эчки каби бир-бирига қарши бўлган ё бир турли муносабати бўлган сўзлар орасига чизик қўйиладир.

10. (...) нуқталар. Гапнинг бир бўлаги қандай бир сабаб билан айтилмай қолса унинг жойига нуқталар қўйиладир:

*Босқон изин кўрмай ўткан туёқлар
Топтаб-топтаб... Оҳ, айтотмам кетини!*

(Фитрат)

Бир гапни битирган сўнг яна мавзууда давом этмакнинг кераклиги сезилиб турганда сўз кесилиб қолса, яна нуқталар қўйиладир.

Қани отажонима? – деди ва «гуп» этиб абризга йиқилди...
(Чўлпон)

Қисқа гапларни қизиб, қайнаб айтганда ҳам оралариға нуқталар қўйиладир:

*Тошаман... тошаман... кетаман...
Тез кунда тилагим юртига етаман...*

(Боту)

Битди

МУАЛЛИФДАН

Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм

Одамларнинг маданий тоифа эканниклари, яъни табиат ҳукми ила бир қабила ёки бир қавм сувратида жам бўлиб бир-бирларига ёрдам бериб яшашлари маълум. Кимки ана шу табиат қонунининг доирасидан чиқса, яъни жамиятдан четлашса, шубҳасиз, маҳв ва нобуд бўлғай. Тарихчи олимларнинг фикрига қараганда, одамлар халқ бўлишларидан олдин жамоа бўлиб яшаш зарур эканлигини билмаганлар. Бинобарин, ваҳший ҳайвонларга ўхшаб ёлғиз, якка-якка бўлиб яшаганлар. Шу боис улар табиий мушкулотлар остида азоб чекиб, ҳайвонлар ҳужумларидан ҳалок бўлганлар. Вақт ўтиши билан одамлар жамоа бўлиб яшаш лозимлигини тушундилар. Уларнинг биринчи жамоалари «оила» яъни «аҳли байт» бўлган. Аҳли байт жамоалари аста-секин ривожланиб қавм ва қабила жамоасига айланган.

Бу муқаддимадан маъно шуки, оиланинг шаклланиши, яъни аҳли байт жамоаси, бошқача айтганда оила бошқаришга асос солиш бани Одам маданиятининг асоси экан.

Бизга маълумки, одамлар қаерда қавм ёки қабила бўлиб яшасалар, тинчликларини сақлаш учун ва бир-бирларининг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш учун бир низом (тартиб) ва қонун жорий этиб, шу қонунлар асосида баҳт ва саодатга эришганлар. Акс ҳолда ўрталарида тартибсизлик рўй берган заҳоти низому қоида йўқолиб, дарҳол нобуд бўладилар ёки эътиборсиз ва хор бўладилар. Аслида бу табиий ва зарур бир ҳодисадир, чунки одам табиатан манфаатпараст ва фаразли бўлади. Бир нечта одам жам бўлиб қолса, ҳар бири ўз манфаатларига асир бўлиб, бошқаларнинг ҳуқуқига тажовуз қилиб уни поймол қилмоқчи бўлади. Бунинг натижаси нотинчлик ва интизомсизлик бўлиб,

* Таржимон ва изоҳлар муаллифи тарих фанлари доктори **Ш. Воҳидов**. Нашрга тайёрлашда **Х. Рашидова** ва **Г. Музaffer** қизи иштирок этди.

оқибати яна ўша нест-нобудликдир. Албатта, бу тажовуз ва босқинчиликнинг олдини олиш учун қонун лозим.

Ушбу рисоланинг асосий мавзуи «оила»дир. Оила эрхотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасаруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовуз олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим. Ўтган олимлару ҳакимлар шу масалада саъй-ҳаракат қилиб қонунлар ишлаб чиққанларким, уларнинг умумий ҳайъатини «манзил тадбири» (рўзгор тебратиш тадбири) деб атайдилар.

Дунёда иззат ва саодат толиби бўлмаган бирорта қавм йўқ. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу ҳалқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оиласарининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизом ва тартибга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оиласи муносабатларини заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади. Ҳозирги Фаранг (Оврўпо) олимлари ҳам ўз ҳалқлари интизоми ва оиласарининг роҳати учун ҳаракат қилиб юзлаб китобларни ёзиб нашр қилмоқдалар. Имоним комилки, оила саодати ва баҳти учун қабул қилинган энг мақбул қонун исломий қонунлар бўлади. Лекин оламда энг бадбахт оиласар ҳам биз мусулмонларнинг ўртасида бўлади, чунки биз илоҳий қонунларнинг биронтасига риоя қилмаймиз. Баҳтсизлигимизнинг сабаби оиласорлик хусусидаги ҳар бир ҳаракатимиз, сароб орзуласимиз ва хато фикрларимизнинг натижаси бўлиб, аксарияти Куръон ҳукмларига зиддир. Шунинг учун зулм ва тажовуз кўрмаган оиласар бизда ниҳоятда кам кўринади. Ҳозирда тараққий этаётган исломий ўлкаларда турк, араб, форс олимлари ўз миллатларининг кимлигини англаб етиб, оила низоми ва тинчлиги ҳақида анча китоб ёздилар. Бу китобларда улар диний ва дунёвий ҳукмларга таяниб оиласи масалаларга изоҳ берганлар. Лекин туркестонликлар, ху-

сусан, биз бухороликлар, бу неъматдан маҳрум бўлдик. Яқинда муҳтарам дўстим ва ҳамфирим Абдулвоҳид Афанди Мунзим¹ (ҳамиша бухороликлар саодатлари фикрида юрадилар) менга оила бошқариш бобида бир китоб ёзиши ишорат қилди.

Баски, дўстимнинг нияти холис ва мақсади олий экан, мен инкор қилолмай шу рисолани туздим. Менинг ниятим бу рисолани миллатимиз тили, яъни туркий чигатоидага ёзиш бўлса ҳам, аммо муҳтарам дўстимнинг истагини инобатга олдим.

Аллоҳ таоло амири олий Сайд Мир Олимхон иззату иқболи, адли ва тавфиқини зиёда этсин, чунки рисола уларнинг даврларида ёзилди. Аллоҳ таоло Бухоро аҳолисини уларнинг марҳаматлари ва адолатлари соясида баҳтиёр этсин.

БИРИНЧИ ҚИСМ

УЙЛАНИШ ВА УЙЛАНМАСЛИК ХУСУСИДА

Баъзи одамлар ўйлайдиларки, уйланиш ва фарзанд ортириш кишини Ҳақ хизматидан ва Аллоҳга яқин бўлишдан четлаштиради. Бинобарин, уйланмаслик инсон камолоти жумласидандир. Олдинги динларнинг тобелари орасида таркидунё қилиб, хотин ва фарзанд орзусидан кўз юмган одамлар ҳам мавжуд бўлган. Лекин бу фикр табиат қонунига зиддигидан ривожланмади ва ҳётда ўз татбиқини топмади. Мен бу жамоа фикрини инкор этиш хаёлида эмасман, аммо кўпчилик бу жамоа фикрларини, яъни таркидунёчиликни ислом ҳукмларига мувофиқ деб биладилар.

Ана шу хато ва шубҳалар хатарини миллат бошига тушмаслиги учун издивож (уйланиш) фойдаларини тушунтириб, шу масалага оид нозил бўлган оятлар ва айтилган ҳадисларни бу рисола ўқувчиларига баён этаман. Биринчидан, шуни билиш лозимки, одамда икки хил мавжудлик бор. Бири шахсий борлиғ, иккинчиси ижтимоий мавжудлик. Одамнинг шахсий мавжудлиги фалон ва писмадон (нарса)нинг муайян вақтда мавжудлигига ўхшайди ва баён этишга ҳам арзимайди. Аммо одамнинг ижтимоий борлиғи инсоният борлигини ташкил қиласидир. Ҳазрати ҳакими мутлақ – Аллоҳ таоло бани Одам борлигининг ана шу

иккала жиҳатини сақлаши учун баъзи бир сабабларни таъин қилган. Масалан, ейиш, ичиш, ухлаш, нафас олиш одамларнинг шахсан мавжудликларини таъминлаш учун сабаб қилган, яъни одамларнинг ҳар бири шу билан тирикдир. Юқоридагиларнинг биронтасини тарк этса ўлиши аниқ. Лекин одам ўртасида жинсий муносабат бани Одамнинг ижтимоий борлигини таъминлайдиган сабабдир. Агар у тамоман дунёда кўтарилса, башарият инқизатга дуч келиши аниқ.

Одамларга шу ҳам маълумки, уйланишнинг кўп қийинчиликлари ва заҳматлари бор. Одамларнинг табиатига эса роҳат ёқади. Агар одамнинг ихтиёри ўз қўлида бўлса эди, бўйдоқлик роҳати ва озодлигини уйланиш азоби ва меҳнатига асло қурбон қилмасди. Бинобарин, ҳазрати ҳакими Қодир эркагу аёл мижозига шаҳватни қўшиб берган. Улар шаҳват тақозоси билан бирга бўлишни истаб уйланадилар. Оқибатда фарзанд соҳиби бўладилар. Ана шундай сабабларга кўра, башарият насли Илоҳ иродаси билан охираттacha боқий қолади.

Фараз қилайлик, сиз ерингизни бирон-бир дехқонга бердингиз. Иш асбоб-анжомларини ҳам бериб буғдой экишни буюрасиз. Агарда ўша дехқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб ўз уйида бемалол ўтиrsa, буғдой экмаса, бир йил ерингизни ўз ҳолига ташласа, унинг бу ҳаракатини сиз хиёнатдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйланмайдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган куч-қувватидан фойдаланмаса ёки Лут қавмининг амалини қилса², нафсини ўзи қондирса³, билиб қўйисинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

«Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. Зироат ерлари уруф сепгандга самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили – фарзанд. Бас ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажақда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан қўрқинг, унинг назарига илинмангиз. Бас, туғилиш ва висол учун берган қувватни бекор қолдирманг ва зое қилманг. Эй, Муҳаммад саодат муждасини (ҳам хабарини) иймонлиларга бергин»⁴.

Анас разийаллоҳу анхудан⁵ шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Худо ҳаққи мен сизлардан ҳам кўпроқ парҳезкор ва Худодан қўрқадиган одамман, лекин рўза тутаман, ифттор қиласман, намоз ўқийман, ухлайман ва

йуланаман. Ким бу суннатдан юз ўгирса, у менинг умматим эмас».

Абу Ҳурайра (р. а.)дан⁶:

«Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизларнинг энг ёмонларингиз хотин олмаган кишидир».

Шундай қилиб Пайғамбар ҳазратлари шу шариф ҳадислари билан хотин олмаганлар ҳақида шундай қаттиқ ҳукм чиқарғанликларининг сабаби уларнинг илоҳий қонунларга қарши иш тутганларидандир.

Иккинчидан, олдинроқ айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир уйланиш меҳнатидан қочиб издивожини тарқ этмасликлари учун одамларга шаҳватни бериб, уларнинг мижозларига уни сингдирган, токи шаҳват талаби билан улар бир-бирларини хоҳлаб уйлансанлар. Мажбуран уйланмаганлар, албатта, шаҳват талабларини даф қилолмай қўйидаги учта ёмон амалга гирифтор бўлишлари мумкин: зино⁷, Лут қавми амали, шаҳватини ўз-ўзи қондириши. Зино авлодни йўқ қиласи. Чунки аёл қорнида пайдо бўлган бола отасиз ва мураббийсиз қолиб нобуд бўлади. Лут қавмининг амали ва шаҳватини ўз-ўзи қондириши, бу уруғни йўқ қилиш демакдир. Зеро, шу иккала ҳаёсиз амал натижасида фарзанд уруғи ўз жойи ва мақомига тушмай беҳуда сарф бўлади. Шу иккала амал ҳам илоҳий қонунларга қарши ва табиат тақозоларига зиддир. Ҳатто, бирор ҳайвон бу амалларни қилмайди. Аллоҳ сақласин, бу жоҳиллар қандай пасттабиат одамларки, ҳайвон ибо қиладиган ишларни қиладилар. Бундан ташқари зино, Лут қавми амали, шаҳватни ўзи қондириши иложсиз касалликларга мубтало қиласи. Бу касалликларнинг аксари юқумлидир. Қайси миллатнинг аъзолари ана шу учта балога чалинган бўлса, эрта ё кеч нест-нобуд бўлиши муқаррардир.

Фараз қилдикки, шу маразлардан биронтасига одам гирифтор бўлмади, яъни ўзининг шаҳвоний кучини сақлаб, уйланмасдан тақво йўлини маҳкам тутиб, ҳеч қандай фаҳш ишларга майл қилмади. Лекин билиб қўйингларки, табиат бундай одамларни ақлий ва жисмоний маразларга чалинтиради. Масалан, соатда саккиз ёки ўнта чарх бор. Соат устаси шу чархларнинг ҳар бирини бирор хизматни бажариш учун ясаган. Агар бирорта чархни ўз вазифасини бажаришидан тўхтатсангиз соатнинг бузилишига щубҳа қолмайди. Яратувчи Аллоҳ одам жисмини ҳам бир маши-

нага ўхшатиб ясаган. Унинг ҳар бир узви ва аъзоси бирор вазифа ва хизматни бажариши учун яратилган. Масалан, ана шу уруғ ота камарида пайдо бўлиб, ҳозир бўлиши учун, у ердан она қорнига ўтиб ўсиши учун эркак ва аёл жисмларида қанча аъзоларни яратган. Бас, кимки, шу асбобларни ўз вазифасини бажаришдан тўхтатса, унинг танаси ҳам ўша соатга ўхшаб вайрон бўлади ва ишдан чиқади, яъни касал бўлади. Бу масала аёлларда кўпроқ маълумдир. Эрга тегишдан воз кечган аёллар савдоийлик ва бачадон касалликларига мубтало бўладилар.

Банданинг сўзларидан маълум бўлдиким, бу балоларнинг олдини олиш учун фақат уйланиш лозим экан. Куйида келадиган ояти карима ва бир ҳадиси шариф шу маъноНинг далилидир: «... яъни Аллоҳ таоло қодирдир, сиз эркакларни бир жинсдан яратди ва аёлларни ҳам шундай жинсдан халқ қилди, токи эркак аёл билан бирга тинч бўлсинлар».

Абдулло ибн Масъуд⁸ ривоят қилади:

«Набий (с. а. в.) марҳамат қилдилар: «Эй ёшлар, ҳар бирларинг никоҳга кучларингиз етса уйланинглар, зеро уйланиш эркакни фаҳш ишлардан сақтайди ва кимни никоҳга кучи етмаса, у рўза тутмоғи даркор, чунки рўза шаҳватни фаҳшга яқинлаштирамайди».

Учинчидан, ҳар қандай қавм ва миллат қаерда бўлмасин жону дили билан саодат талаб бўладилар. Бунга ҳеч шак-шубҳа йўқдир. Улар доим шон-шавкатлари, эътибор ва иззатларининг зиёда бўлишини орзу қиладилар, кечаю кундуз шу мақсад сари интиладилар. Албатта, биз мусулмонларда ҳам шундай бўлиши шарт. Хусусан, биз мусулмонларга Худо буюради: «Аллоҳ ва Расули акрам (с. а. в.)дан кейин иззатга лойик фақат мўминлар бўладилар».

Қайси миллатнинг умумий саъй-ҳаракати ва амали кўп бўлса, куч-кудрати ва иззати ҳам шунча салмоқли ва буюк бўлади. Масалан, бельгияликлар ва инглизларни оламиз. Ҳар иккала миллат аъзолари ишchan ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсан кўрамизки, инглиз миллати Бельгия халқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиги шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлари ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар

иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн. ва бельгияликлар эса 7,5 млн.га етади. Шунинг учун ҳам инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали бельгияликларнинг саъй-ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб Оврўпо ҳукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қиласидилар. Оврўпо олимни ўз халқининг нуфузига путур етса: «Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун арзанда фарзанд етишитиринглар», – дея дод солади.

Франциянинг Пол Демар⁹ деган олими француз аҳолисининг охирги юз йил давомидаги сонини тадқиқ қилиб ҳисоблабди. Унинг хulosасига кўра, фақат охирги эллик йил мобайнида француз миллатининг сони инглиз ва олмон аҳолисидан ошмабди. Пол Демар ёзадики, XIX асрнинг бошларида, яъни 1810 йили Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., Олмон аҳолисининг сони 18 млн. эди. Бугунга келиб Олмон аҳолиси 59 млн.га, Англия аҳолиси 62 млн.га етибди, аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни, 80 ёки 90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн., бироқ Франция аҳолиси 11 млн. ошиббди. Пол Демар бу ҳисобни кўриб: «Агар аҳвол шундай давом этаверса, нафақат биз ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз, – дея қайғуради. – Бугун биз французларнинг мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган. Бу чуқурга тушиб кетишимиизга оз қолибди. Лекин ҳали ҳам кеч эмас, миллат ва ватанини бу ҳалокатдан қутқариш учун ҳимматимиз ва саъй-ҳаракатимиз керак». Оврўпо олимлари миллатларининг камайишидан шу даражада қўрқадилар.

Оламнинг энг буюк оқилларидан ҳазрати Пайғамбар уйланишни суннат деб билиб, бизни шунга ташвиқ ва тарғиб этганлар.

Сайд Абу Ҳилол¹⁰ (р. а.) ривоят қилишларича: «Набий (с. а. в.): «Уйланинглар ва ўз нуфузларингизни зиёда қилингларким, қиёмат куни мен сизларнинг кўплигиниз билан фахрланаман», – деганлар.

Аёз ибн Фаним¹¹дан: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Туғмайдиган қари аёлларга уйланманг. Қиёмат куни мен бошқа умматларга нисбатан сизларнинг кўплигингиз билан фаҳр қиласман».

Тўртинчидан, дунё ҳамма учун бир умумий синов майдонидир. Одам ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлиш учун мажбуран шу майдонга киради, саъй-ҳаракат қиласди, ё ўз мақсадига эришади ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайси миллатнинг намояндалари саъй-ҳаракат эгаси бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиби бўладилар. Қайси қавмнинг намояндалари ҳаракат ва интилишдан маҳрум бўлса, қўл-оёғи дардманд кишига ўхшаб заиф ва нозик бўлади. Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва бола-чақасини тарбиялаб, боқиш учун ўзини касбкорга уради, ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди. Ўзини ва оиласининг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун ҳаракат қиласди. Шу йўл билан мўмин одам ўзини хорлик ва пастлик жарлигидан кутқаради. Қайси миллатнинг намояндалари шу йўл билан тинчлик ва тотувликка эришган бўлсалар, ўша миллат хурмат ва хотиржамлиқда бўлади.

Бешинчидан, эркак ҳамиша тирикчилик билан бандидир. У ўз ҳолига қараб ҳаракат қиласди ва аксар вақт, ҳаёт қийинчиликларидан қайфурниб тушкунликка тушади. Агарда уйланган бўлса, кечаси уйига келиб умр йўлдоши бўлмиш хотини ва турмуш самараси бўлган фарзандлари билан учрашади, суҳбат қиласди ва ҳар қандай кулфат ва кундалик ташвишларини унугади. Шунинг учун ҳам Худованди карим хотин ва фарзандларни ўзининг неъматлари қаторидан билади: «Аллоҳ сизлар учун ўз жинсларингиздан жуфтларингизни яратди ва улардан сизларга фарзанд ато қилдиким, улар сизларга мададкордирлар ва сизларга пок ва яхши ризқ берди. Бас, сизлар илоҳий неъматларга куфр келтириб, ёлғонга имон келтирасизми?»

Абдуллоҳ ибн Амру¹² ҳазратларида шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Дунё манфаатdir (яъни дунёдаги ҳар бир нарсанинг бир нафи бордир) ва дунёнинг энг яхши манфаати (неъмати) бу яхшилик қиласдан ва солиҳа аёлдир».

Хулоса шулким, уйланиш одамларнинг зарурий ва табиий амридир ва унда кўп ахлоқий, хусусий ва умумий фойдалар бор. Лекин биз учун шу кифоя. Демак, уйланиш зарур эканини шу муқаддимадан англадик.

НЕЧТА ХОТИНГА УЙЛANIШ МУМКИН?

Албатта, баъзи ҳурматли ўқувчиларимиз дарров биттадан тўрттагача хотин олиш шариат бўйича жойиз деб жавоб берадилар. Бир оз сабр қилинглар, дейман уларга. Бу саволнинг жавоби унчалик ҳам осон эмас.

Юқорида зикр этган эдимки, одамлар аввал оила шаклида жам бўладилар ва бир неча оиласдан бир қавм пайдо бўлади. Маълумки, бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли ва бахтили бўлмасалар, ўша қавмни бахтиёр ва бахтили дейиш хатодир. Ҳамда оила аъзосидан бирортаси бахтили бўлмаса, ўша оиласи бахтиёр дейиш ҳам нотўғри бўлади. Модомики, қавм оиласардан ва оила алоҳида одамлардан таркиб топган экан, «оздан кўпга» дегандек айтиш мумкинки, ҳар қавмнинг саодати шу қавм оиласарининг бахтиёрлигидан ва ҳар бир оиласнинг саодати шу оила аъзоларининг бахтиёрлиги ва бахтилиги билан боғлиқ.

Нечта аёлга уйланиш масаласини шу нуқтаи назардан муҳокама қиласиз. Бир нечта хотинга уйланиш оиласарни бахтили қиласидими ёки бахтсиз? Шу оила аъзоларига шодонлик келтирадими ёки бахтсизлик? Агарда биз ўлкамиздаги икки хотинлик кишиларнинг умумий аҳволини кўзимиз олдига келтирсан, осонлик билан ҳукм чиқарамизки, кўп хотинлилик нақадар жабр ва зулм, зулму жафо эса бадбаҳтлик ва аччиқ ҳаётнинг сабаби экан. Бахтсизлик ва оғир ҳаётга олиб келтирадиган ишни ҳеч қачон қилиш керак эмас.

Кўп хотинлилик фикрига оид бўлган масалани икки муқаддимада шарҳлаб бермоқчиман. Аввал сиз фалон қизни никоҳингизга оласиз. Яъни ул бечорага саодат ва бахтиёрлик ваъда қилиб ҳаётининг бойлиги, яъни ёшлигини ўз тасарруфингизга оласиз. Икки-уч йил яхши яшайсиз. Уйланишдан мақсад бўлган икки-уч фарзанд вужудга келади. Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг ҳайвонлик шаҳватингиз уйғониб ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди.

Бошқача қилиб айтганда, саодат ва баҳтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу-ҳавасларингизни адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни қўйиб юбориб, «сўфи» номини олиб янги хотин оласиз. Бу ваъдага хи-лофлик ва хиёнатдир.

Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вакт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди. Ваҳоланки, коинотда қайси иккита жинс бирга бўлса, муҳаббат натижаси эканлиги маълум. Шундай экан оила аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади. Шунинг учун ҳам биринчи ва иккинчи хотин ва уларнинг болалари ўртасида кун сайин нафрат ошиб боради, ёқалашиб юзага келади, сиз баҳтсиз ва фарзандларингиз хулқи ёмон бўлади. Сиз ҳар куни тириклик юзасидан кўчага чиқиб кетасиз ва кечгача ҳаракатда бўласиз. Кечқурун дам олиш умидида уйга қайтасиз ва кўпинча ана шу ёқа ушлашиб ва ҳақоратлар устидан чиқиб қоласиз. Кўпинча бунга сиз биринчи хотин ва унинг болалирини айблаб (гуноҳсиз бўлсалар ҳам) уларни ёмонлаб, сўкиб, ҳатто инсофсизликка ҳам ўтишингиз мумкин, охирни дарду алам билан ухлашга ётасиз. Аммо қани уйқу?.. Эртаси куни яна паришонлик билан ишга кетасиз. Хотинларингиз эса тинчимайдилар. Бир-бирларига қарши туриб, уй анжомларини сотиб бўлса ҳам дуохон, ёлғиз эшонларга бориб хушпараст кўнглингизни ўзларига иситмоқчи бўладилар. Бу дуохонликдан ҳам фойда кўрмайдилар. Янада ўзаро нафрат ва гина кўпайиб боради. Янги хотин биринчи аёлингиз болаларига, эски хотин янги аёлингиз фарзандларига душманлик қилиб жонларига азоб берадилар. Ҳатто, фурсат топиб, бир-бирларининг болалирини ҳийла билан нобуд қилиш пайига тушадилар. Бу бузгунчилик, уруш ва жанжалларга бардош бермай мажбур бўлиб, икки ишдан бирини танлайсиз ё хотинларни бирбиридан ажратасиз, яъни бирини бошқа уйга кўчириб садақа, деб бирор нарса берасиз ёки талофини бериб, бошқа кишининг соясига юборасиз. Шу баҳона билан фар-

зандларингиз ота меҳридан маҳрум бўладилар. Ёмон тарбия олиб бошингизга бало бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳар иккала йўл ҳам барчангиз учун зулм ва инсофизликдан бошқа нарса эмас.

Бу муқаддимадан кўп хотинлилик, яъни иккита хотинга уйланиш бевафолик, адоват, вайроналик, фасоду зулм ва инсофизликка олиб келиши маълум бўлган бўлса керак. Шариат ҳукмига ҳам, ақл ва виждан ҳукмига ҳам бу тўғри келмайди. Шундай экан шунча беҳудагарчиликка олиб келадиган кўп хотинлилик тўғрими ёки йўқ?

Иккинчи муқаддима. Бу саволга жавоб беришдан олдин бу масалани бошқа йўл билан тадқиқ қиласми. Умид қиласми, ҳурматли ўқувчиларимиз сабрсизлик қиласлар. Айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир (Аллоҳ) инсон насли боқий бўлиши учун уйланишни амр этган. Модомики, уйланиш мақсади фарзанд экан ва фарзанднинг кўплиги миллат аъзоларининг бисёрлигидан дарак берар экан нима учун кўп хотинлилик ман этилади? Яна ёзган эдикки, Тангри таоло одамлар бола-чақани боқиш юки ва уйланишдан қочмасликлари учун «шаҳват» ҳиссини уларнинг табиатига киргизди. Шаҳват тақозоси билан улар бирга бўлишни истаб турмуш қурадилар. Тиб фанидан маълумки, шаҳват иштиёқи эркакларда кўпроқ. Ҳайз, узлуксиз қон кетиш, бола туғилиш вақтларида эру хотиннинг бирга бўлиши зарар. Шундай вақтларда эр хотинига яқинлик қиласмайди. Лекин у ҳаром йўл билан шаҳват ҳиссини йўқ қилиши мумкин. Иккинчи хотини бўлганда, у билан ҳожатини чиқарган бўларди ва ҳаромга чалинмасди. Бу масалаларни ўз жойида баён қиласми.

Уйланишнинг асосий мақсади фарзанд экани маълум. Баъзи эркаклар бир хотин билан узоқ йиллар яшаб фарзандлик бўла олмайдилар. Мажбур бўлиб бу дунёдан нишонсиз ўтмаслик учун бошқасига уйланадилар. Ёзганларимиздан маълум бўладики, икки хотинлиликнинг ҳам фойдаси бўлиб, ҳатто, баъзан зарур ҳам экан. Бас, қандай ҳукм чиқариш керак? Салбийми ёки ижобий? Жавоб: биринчи муқаддимада икки хотинлиликнинг заарли, иккинчи муқаддимада фойдали томонларини баён қилдик. Агарда шу иккала муқаддимани ақл мезонига солсак шундай ҳукм чиқадики, икки хотинлилик (кўп хотинлилик) заар келтирадиган ҳамма йўллари ёпилса тўғридур, яъни

шундай тартиб ўрнатилсинки, кўп хотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган заарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қонунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани заардан адолат билан кам-кўстсиз ажратади. Одамларга нимаики фойда келтирса ижозат бериб, заар келтирадиган нарсаларни ман қиласи. Шунинг учун ҳам ислом дини мўминларни бу дунё ва охират саодатига етказади.

Биз бу дунё саодатига етишдикми? Йўқ. Нима учун? Чунки ислом ҳукмларига риоя қилмаймиз, чунки жамиятимиз қонуни ва ҳётимиз раҳбари бўлган Куръонни факат ўликлар арвоҳига ҳадя қиласиз...

Тўғри, ислом дини ҳар хусусда адолат камолини муҳофаза этиб, кўп хотинлилик масаласида ҳам шундай одилликка йўл берган. Кўп хотинлиликнинг заарларига қарамасдан ислом уни ман этмайди, чунки фойдаси ҳам бор. Зулм хавфи мавжуд бўлмаса, кўп хотинлилик жоиз деб буюради.

Куръонда келган: «Агар етимлар ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқсангиз, уларни ўз никоҳингизга олманг, балки никоҳлари шаръян тўғри бўлган аёлларни биттадан тўрттагача ўз никоҳларингизга олинг ва икки-уч аёл ҳаққига зулм етгудек бўлса, бир хотин сизга кифоя қиласи. Агарда бир аёл ҳаққига ҳам адолат қилолмасангиз ўз чўриларингиз билан қаноат қилинг, шу йўл зулмдан йироқдир»¹³. Шу ояти каримадан маълум бўладики, уйланган эркакнинг хаёлига иккинчи хотин олиш келган бўлса, адолат қилиш ёки қилолмаслигини билмоғи даркор. Агарда адолат қила олмаслик эҳтимоли кўпроқ бўлса, иккинчи хотинга уйланиш хаёлидан воз кечмоғи лозим. Аммо икки хотин ўртасида адолат ва инсоф ўрната олса, уларнинг оғирлигидан чўчимаса, у ҳолда иккита хотинга уйланса заар қилмайди. Икки-уч хотинга уйланган эр шу ояти карима ҳукми (ва виждан ҳукми) ила фарз бўлган адолатни хотинлари ўртасида ўрнатиши лозим¹⁴. Яъни еб-ичиш, кийим-кечак, уй-жой, эркак мажбуриятида ҳам бир хил муносабатда бўлиши керак. Ҳатто, хотинларидан бири кундошига пул бериб, унинг навбатини сотиб олса ёки

эрнинг ўзи бир хотинига ҳадя бериб, бошқа аёли олдига борса ҳам ислом фақиҳлари қабул қилмай, пулни ўз эгалирига қайтаришни лозим билганлар. Адолатнинг бажарилиши вожиб бўлса, эр бўйнида абадий қолади. Набий акрам (с. а. в.) буюрганлар: «Агарда эрнинг икки хотини бўлса ва уларнинг ораларида адолат қилмаса, қиёматда танаси яримта бўлгай» («Ал-жомеъ ус-сағир»дан¹⁵).

Шу ўринда яна бир савол хотирга келади. Эр-хотинликнинг асоси муҳаббатdir. Иккита хотини бор эркак, албатта, ёш ва гўзал хотинини биринчи ва ёши катта хотинидан кўпроқ севади. Муҳаббатда адолатни ўрнатиш қийин, ҳамма хотинларини эр бир хил сева олмайди. Аллоҳ таоло эса, аёллар ўртасида адл ва инсоф ўрнатинглар деб буюради¹⁶. Бас, бу ҳолатда нима қилиш лозим? Баён қиламан. Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Ислом дини табиий ва ижтимоий диндир. Бу ҳукмни баён қилгандан сўнг уни ҳамма томонлама қамраб олади. Бу саволга Қуръони карим жуда яхши жавоб беради: «Ҳақиқатда инсоф юзасидан ҳамма хотинларингизни бир хил севмоқчи бўласизлар. Лекин муҳаббатда адолат ўрнатмоқ сизларнинг иқтидорингиз доирасидан чиқади. Шундай экан, кўпроқ севадиган хотинингизга камроқ майл қилинг, токи бошқа хотин хафа бўлмасин. Севмайдиган хотинни муҳаббат ва ҳурмат чегарасида тутиб турингиз, аслида севмасангиз ҳам зоҳирда шундай муомала қилингки, у ҳам севади деб ўйласин».

Ҳазрати Расулимизнинг феъллари ҳам шундай эди. Маълумки, ҳазрати Пайғамбар Ойша онамиз (р. а.)¹⁷ ни бошқа хотинларидан кўпроқ севардилар. Аммо хотинлари ўртасида навбатни риоя қилиб, адолат ўрнатиб айтардилар: «Ё Аллоҳим, иқтидорим борича хотинларим ўртасида адолат қилурмен. Аммо сенинг кўлингда бўлиб, ихтиёrimda бўлмаган нарсага мени гирифтор этмагин, яъни ҳаммаларини бир хил сева олмайман, мени афв этгин, чунки дилим менинг кўлимда эмас»¹⁸. Пайғамбарнинг Ойша (р. а.)га бўлган муҳаббатини билиб, эркаклар ўз хотинларига қай даражада адолат қилишлари лозимлигини билиш учун шу ҳадис етарлидир. Имом Бухорий ривоят қиласидилар: «Ойша (р. а.) дедилар: «Пайғамбарнинг аҳволлари оғир бўлганда, улар мени хонамда қолишлари учун бошқа хотинларидан изн сўрадилар. Улар рози бўлдилар».

Ислом дини кўп хотинлиликка шундай оғир шартлар билан ижозат берган. Шундай шартларга аҳамият бермай икки-уч хотинга уйланадиган эркаклар билиб қўйсинларки, уларнинг ишлари Қуръон ва ҳадисга хилофдир. Биринчи муқаддимада баён қилинган бало ва заарлар бошлирига тушишини хаёлларидан чиқармасинлар. Бу қийинчиликлардан ташқари яна ҳисоб-китоб куни ҳам олдинда. Шу нарса ҳам маълум бўлсинки, агар эркак қалбida адолат ўрнатиш кучини етарли деб билмаса, битта хотинга кифоят қилсин.

УЙЛАНМОҚ ЗАРУР БЎЛГАНДА ҚАНДАЙ ХОТИННИ ТАНЛАШ ЛОЗИМ?

Биз уйланмоқчи бўлсак, онамизга ё бўлмаса бирон-бир аёлга совчилик мажбуриятини юклаймиз. Совчиларимиз биз кўрмаган ва аҳволидан хабаримиз бўлмаган қизи бўлган бирор ҳовлига борадилар. Уй эгалари бу совчиларни иззат-хурмат қилмасалар, қизларига мингта айб қўйиб бошқа ҳовлига кириб борадилар. Агарда шу хонадонда уларни яхши кутиб олсалар, еб-ичиш орасида қизни минг мадху санолар билан мақтаб чиқадилар. Кўзи ола бўлса – шаҳло кўзли, юзида чипқон изи бўлса – руҳи ҳарир, бурни пачоқ бўлса – чимчилагандек деб мақтаб, бечора куёвни бу хаёлий ва шоирона ташбехлар билан мафтун қиладилар. Куёв ҳам мажбур бўлиб қизга расмий совчиларни юборади. Қизнинг онаси ва қариндошлари «куёв кўришга» келадилар. Аммо улар куёвни эмас, балки унинг уйжойини ва мол-мулкини кўриш учун келадилар. Улар йигитнинг уй-жойини ёқтирад экан, катта ҳадя ва сарполарни олгандан сўнг баҳ-баҳ... оламни куёв мақтоби билан тўлдирадилар. Куёв бадбашара ва ёмон хулқли бўлса ҳам ўйламасдан: «Бу куёв фариштага ўхшайди, худо уни шу қизимиз учун осмондан туширган», – деб мақтаб ҳукм чиқарадилар. Бечора қизни шу хонадон ва сарполар учун курбон қиласадилар.

Уйланиш учун танланган йўл мамлакатимизда, асосан, шундан иборат. Шундай расм-руслар яхши натижада берадими? Асло йўқ! Бу маълум қоиданинг натижаси шулким, кўпинча фотиҳадан кейин ва никоҳдан олдин келин ва куёв ўрталарида жанжал бўлади. Бу ўзаро душманлик келин ва куёв муносабатларига таъсир этмасдан қолмай-

ди. Бундай хатардан сўнг никоҳ ҳам ўтади. Биринчи кечани чимилдиқ остида ўтказиб, биринчи марта мулоқотда бўладилар. Шу нарса аниқки, эр-хотинликнинг асоси бўлган муҳаббат уларнинг ўрталарида пайдо бўлмайди. Балки уларнинг ўрталарида мана шу уч ҳолатдан бири мажбуран содир бўлади. Бир-бирларига меҳр-муҳаббат ҳам, нафрат ҳам туймайдилар, яъни биринчи мулоқотлари икки бегона одамнинг муносабатларига ўхшаб кетади. Маълумки, бу муносабат ҳам ҳалокатлидир. Иккинчиси, келин куёвдан ёки куёв келиндан нафратланадилар. Агарда шу биринчи мулоқот бегона одамларнинг муносабатига ўхшаб кетса, ҳаётлари хавфли бўлади. Бир ҳафта, бир ой ёки бир йилдан сўнг уларнинг феъл-атворлари бир-бирларига мос тушмай ўрталарида нафрат пайдо бўлса, қолган умрлари ниҳоятда азобда ўтиши мумкин. Баъзан эр арзимас баҳона билан, масалан ошга ёғни кўп солдинг ёки гўштни куйдирдинг, деб хотинини уриб майиб қиласиди. Баъзи аёллар ҳам арзимайдиган сабаб билан эрларини халойиқ ўртасида шарманда қиласидилар. Ҳар куни, ҳар ҳафта, ҳеч бўлмаса бир йилда бир марта оиласида катта жанжал бўлиши бизнинг мамлакатимизда расм бўлган. Эр-хотин ўртасида хурматсизлик шу даражага етгандан кейин хотин ҳам, эр ҳам бир-бирларининг ҳақ-хуқуқларига риоя қилиш хотирига келмайди. Хотин эрининг бойлигини атайлаб исроф қиласиди, эри ҳам хотинининг бошига тушган балоларни била туриб, ўзини кўрмаганга солади. Оилаларимиз ўртасидаги бундай ёмон ишлар муҳаббатсизлик натижасидир. Агарда биринчи кечада қиз куёвдан нафратланса иложсиз қолади, чунки у асирадир ва унинг назарида ҳаракатлари девга ўшаган эри билан яшashi лозим бўлади. Бундай ҳаётнинг олдида иккита ёмон натижа бор. Агарда хотин ўз эридан рози ва мамнун бўлмаса ва қалбida муҳаббатни орзу қиласа, ўзининг поклиги ва иффатини эрининг обрўси ва но-муси билан бирга бошқа бир эркакнинг оёғи остига ташлайди, ўзини ва эрини бу дунёю у дунё расво қиласиди. Ёки бундай хотин минг орзу ва ҳасратлар билан касалликларга чалиниб, оқибатда дунёдан кўз юмиши мумкин.

Биринчи мулоқотдан сўнг куёв қизни ёқтирамай қолса-чи? Унда гапириб ўтиришнинг фойдаси ҳам йўқ. «Ёмғирдан қутулиб, қорга тутилибди» деганларидек, куёв қуийдаги балолардан бирига мубтало бўлади:

1. Шу кечада қизга талоқ бериб, қилған ҳамма меҳнат ва харажатларни йўқقا чиқаради ва қизнинг келажагига фов қўяди.

2. Ёки нима бўлса бўлди деб, келинни уйга олиб келиб, қиз ҳаққига ноинсофлик қиласди. Бошқа томондан ўзиниғайри шаръий ишларга асир қилиб, оилавий ҳаётини ҳам, ўзининг ахлоқий фазилатларини ҳам фисқу фужур ва ношойиста ишлар билан тўлдиради.

3. Ахлоқий фазилатлари гайри шаръий ишларга тўсқинлик қиласа ҳам олти ой ёки бир йилдан кейин бошқа хотинга уйланади. Иккинчи хотинга уйланиш совчилик ва куёвни кўриш аввалдагидек бўлади. Хатолар қайта такрорланаради. Бунга қўшимча йигит бошига икки хотинлиликнинг балою кулфатлари тушади. Бу ҳақда эса юқорида зикр қиласмиш.

4. Ёки ҳеч бир илож топмай, олган хотини билан аччиқ ҳаёт кечиради, охирги нафасигача уйлангани ва бебахтлигига лаънат ўқиб жон беради. Бу урф-одатнинг ёмон томони шу билан тамом бўлмайди, кўпинча куёв ва қиз тажрибасизликдан юқумли касалликларга чалинадилар. Вақт ўтиши билан бу касаллик бир-бирларига ўтиб, болаларига ва оила аъзоларига ҳам юқиши мумкин. Бу беморлигу мотамлар ҳаётларини заҳарлайди. Баъзан куёв ёки келин фарзандсизликка олиб келадиган касалликка гирифткор бўладилар. Никоҳдан сўнг бу касаллик оила аъзоларининг ҳаётларини нурсиз қилиб, уйланишнинг бирдан-бир мақсади бўлган фарзандни йўқقا чиқаради. Шунинг учун ҳам биз туркистонликлар орасида ҳақиқий баҳтиёр ва саодатли оилалар жуда кам, балки йўқдир. Агарда гайрат қилиб аҳволимизни бирма-бир тадқиқ қиласангиз, мен арз қилған бадбаҳтиларни ўзингиз кўрасиз. Аксар оилаларимизнинг аҳволи шундай экан, яъни оилаларимиз орасида интизомсизлик, муҳаббатсизлик ва баҳтсизлик сўнгги даражага етган экан, миллатимиз ҳам интизом, бирлик ва иттифоқлик юзини кўрмайди. Шундай экан нима қилиш керак?

Жавоби шундай: уйланиш бир эркак ва бир аёлнинг иттифоқидир. Алалхусус, муҳаббат ва меҳр билан ҳаётда шерик бўлиш демакдир. Одамлар бир сўмлик тижоратлари ёки бир ойлик сафарлари учун шерик ва йўлда ҳамроҳ топиш учун тахминан йигирма нафар таниш ва ошнола-

рини хаёлан кўз олдиларига келтирадилар. Уларнинг ҳар бирларининг яхши ва ёмонликларини эслаб мулоҳаза қила-дилар. Улардан бир кишини ажратиб тижорат ёки сафар-ларига шерик қиласидилар. Эр-хотин мушкулотдан иборат бўлган ҳаёт сафарида бирга бўлиб, жисмоний ва руҳий осойишталикка шерик, инсоний вазифаларни бажариш-да дастёр, қайгу ва умидсизлик дамларида фамхўр, саодат ва баҳтиёрик чоғида бир-бирларига ҳамдам бўлишлари лозим. Шундай экан, улар, албатта, энг аввало, бир-бирларини камоли диққат ва тажриба юзасидан имтиҳон қилишлари зарур. Хотин эркак ҳолидан ва йигит қиз аҳволидан яхшигина хабардор бўлиб, кейин турмуш қуришлари лозим.

БЎЛАЖАК ЭР-ХОТИН БИРИНЧИ НАВБАТДА НИМАЛАРГА АҲАМИЯТ БЕРСИН?

Уйланиш учун тўрт нарсага эътибор бериш лозим: мол, наасаб, ҳусн ва имону эътиқод. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва наасаблари тақ-рибан бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда эр билан хотин бир-бирларига тенг бўлмай, бири бой ва калонзода бўлса, иккинчи томонни фақирлик ва зоти пастлиқда айблаб, ҳаётини мудом азобга қўяди. Хусусан, исломий тарбия доирасидан четда қолган мамлакатимиз ҳалқи бойлик ва калонзодалик билан ортиқча фахрланадилар. Бундай издивожнинг натижаси, албатта, яхши бўлмайди. Жамол (ҳусн) бу кўриниш демакдир, яъни қараётган киши назарига чиройли кўриниб, унинг қалбини ўзига мойил қилиш демакдир. Қалбда пайдо бўлган бу мойилликни муҳаббат дейиш мумкин. Ҳаётда дўст, баҳт ва баҳтсизликда шерик, фам-қайгу вақтида ҳамдам, хушнуд дамларда бир-бирларига ёр бўлишни истаган эркак ва аёл шахсий ва ижтимоий вазифаларини биргаликда бажаришлари керак. Уларнинг ўрталарида ана шу қалбий мойиллик ва муҳаббат бўлмаса уйланиш ўз-ўзидан зааррга айланади.

Шу нарса маълум бўлдики, қалбий мойиллик жамол мушоҳадасининг (яъни келин-куёвнинг бир-бирларини кўргандан сўнг пайдо бўлган мойилликнинг) натижасидир. Бас, тўйдан олдин келин-куёв бир-бирларини кўришлари зарур. Агарда бани Одам табиати ҳар хил бўлмагандан ёки ҳусн ва жамол муайян мезонга эга бўлганда эди, эр-

хотиннинг ҳусн-жамолларини билмоқ ва баҳо бермоқ совчилар орқали бўларди. Лекин одам табиати ҳар хил, ҳусн ва жамолнинг ҳам маълум чегараси бўлмайди. Масалан, сизнинг назарингизда хунук кўринган сурат менга ёқиши, дилимни забт этиши мумкин. Аксинча, менга ҳеч қачон манзур бўлмайдиган сурат, сизни бир қарашда лол ва ҳайрон этиши мумкин. Шу мушкулотни ҳал қилиш учун куёв ва келин фотиҳадан олдин бир-бирларини кўриб ёқтиришлари лозим.

Мазкур бўлган тўртинчи сифат шулким, ҳар бир эркак ва аёл диндор бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган гўзаллик (жамол) ҳақидаги сўзларимиз зоҳирий (ташқи) жамолдир. Агарда у ботиний (ички) жамол билан, яъни яхши хулқ билан боғлиқ бўлмаса бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвоний шаҳват қўлига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи гўзаллиги билан, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлари билан зийнатлади. Диндорлик бу Худони таниш, билиш ва Ҳақдан қўрқишидир. Шундай қилиб ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан қўрқиш ва Ҳақни билишда, яъни диндорликдадир. Диндорлик, яъни хушахлоқ бўлмоқ ҳар бобда, ҳусусан, уйланиш бобида ниҳоятда зарурдир. Чунки юқорида баён қилганимиздек уйланиш бу ҳаётда шерикликнинг аҳду паймонидир. Эр-хотин бирга бўлиб туриб, ҳаёт йўлида биргаликда бўлмоқ ва бир-бирларига ёрдам бермоқ учун аҳд қиласидар. Бир-бирларининг ҳаққига зулм жафо ва хиёнатни раво кўрмайдилар. Табиийки, эр-хотин агарда диндор, диёнатли ва ахлоқи ҳамидага эга бўлсалар, шу аҳду паймонларига бир умр собит қоладилар. Шу нарса аниқки, ваъдага хилоф қўйилган ҳар бир қадам шу аҳду паймоннинг бузилишига олиб келиб, бадбаҳтлик ва тинчсизликни оилалар бошига келтиради. Бунинг устига, мен бу ҳақда ҳали ёзаман, фарзанд тарбияси, яъни фарзандни ақлан, ахлоқан ва жисман камолга етиштириш ота-она бўйнига тушади. Аввалроқ арз қилган эдикки, уйланишнинг биринчи мақсади фарзанддир. Авлодни тарбиялаш инсониятнинг хизматидир. Қачонки биз яхши ахлоқ эгаси бўлган фарзандларни тарбияласак, шундагина бўйни миздаги бу хизмат мажбурияти соқит бўлади. Кимки, бадаҳлоқ болаларни тарбия этса, инсониятга хизмат эмас, балки душманлик қилган бўлади. Жамият уларнинг фарзандла-

ридан безор бўлади. Хуш ва яхши ахлоққа эга бўлган фарзанд, хушаҳлоқ иймон соҳиби бўлган ота-онадан бўлади, агарда ота-она ахлоқсиз бўлсалар, уларнинг тарбиялари соясида ўсган фарзанд ҳам бадаҳлоқ бўлади. Бинобарин, куёв ва келин хушаҳлоқ бўлишлари энг яхши фазилатdir.

Энди яхши ахлоққа эга бўлган ёки бўлмаганликни ким текширади? Маҳалла ходимлари бу ишнинг уддасидан чиқадиларми? Ҳеч қачон. Бу ишни қиз ва куёв зиммаларига ташлашдан бошқа илож йўқ. Мол ва насабни ташқаридан тадқиқ қилса бўлади. Лекин жамол ва ахлоқни билиш учун қиз ва йигитнинг мулоқотлари лозим бўлади. Соғлом ақл эгалари назарида шу ишларнинг зарурлиги ҳар нарсадан ҳам муҳимdir.

Шу жойда яна бир савол туғилади. Бу таклифни ислом шариати қабул қиласими-йўқми?

Ал-Магират бинни Шаъба¹⁹ «Мишкот ал-малоиҳ»да ривоят қиласиди: «Мен бир аёлга совчиларимни юбордим. Ҳазрат Пайғамбар эшитиб сўрадилар: «Сен уни кўрдингми?» Мен: «Йўқ», – деб жавоб бердим. Ҳазрат буюрдилар: «Уни кўргин, орангизда бу муҳаббатга сабаб бўлажак».

Саҳл бинни Саъд²⁰ (р.а) нақл қиласидилар: «Бир аёл Пайғамбар олдига келиб деди: «Ё, Расулуллоҳ нафсимни сенга бахшида этиш учун келдим». Пайғамбар шу хотинни (аввал) кўрдилар». Шундай қилиб иккала ҳадиси шариф никоҳдан олдин келин ва куёвнинг мулоқоти жоизлигига очикдан-очиқ далолат қиласиди. Имом Фаззолий²¹ эса шу мулоқотни мустаҳаб (маъқул) дейдилар.

Уйланишни орзу қилган эр ва хотин ўзаро аҳволлари ни текширгандан сўнг, насаб ва бойликлари мувофиқ келганда, ички ва ташқи жамолларини ёқтириб, уйланишга рози бўлгандан кейин уларни никоҳ қилиш керак. Улардан бири рози бўлмаса, никоҳдан воз кечиш лозим, чунки ризосиз никоҳ яхшиликка олиб келмайди.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиласидилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Бева то амр қилмаса ва қиз розилик бермаса, никоҳ қилманглар». Асҳоб сўрадилар: «Қиз ҳёдан розилик бера олмайди, қизнинг розилиги қандайдир?» Ҳазрат буюрдиларки: «Қизнинг сукут сақлаши унинг розилигидир».

Саҳоба Хансадан (р. а.) ривоят қиласидиларки, Ханса

тул қолганида отаси уни бир кишига никоҳ қилмоқчи бўлди, Ханса уни хоҳламади ва Пайғамбар ҳузурига келди. Пайғамбар ҳам отасининг никоҳини бекор қилдилар.

Сайд бин ал-Мусайиб²² (р. а.) ривоят қиласидар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қизларнинг отаси бор ёки йўқлигидан қатъи назар, никоҳ пайти ўзларидан розиликлари ни олмоқ зарурдир». Шу ҳадислардан юқорида баён этилган мулоқотнинг шартлиги маълум бўлади. Аёлнинг розилик бериши куёвни кўриб ёқтиришига боғлиқ. Аммо кўрмасдан севиб қолиш қандайлигини мен билмадим.

Энди яна бир масала қолди. Қайтарсан ҳам айтамизки, уйланишнинг буюк мақсади ва фойдаси фарзанддир. Шунинг учун ҳам ҳар бир эркак туғишга қодир бўлган хотинга уйланиши лозим. Туғмас хотинга уйланган эр шўр босган ерга экин экмоқчи бўлган деҳқонга ўхшайди. Шу сабабдан ҳам Пайғамбаримиз ўз умматларини туғишга қодир бўлмаган аёлларга уйланишни ман қилганлар.

Саҳоба Муаққал бинни Исор (р. а.) Абу Довуд²³ дан ривоят қиласидар: «Бир киши Пайғамбар ҳузурига келиб арз қилдики: «Мен бир бой ва насаби тоза аёлни учратдим, лекин тумгайди. Унга уйлансам бўладими?» Пайғамбар: «Йўқ», — дедилар. Яна келиб сўраган эди ҳазрат ман қиласидар. Учинчи марта келганда Расули акрам: «Охиратда мен сизларнинг кўплигингиз билан ифтихор қилурман», — деб жавоб бердилар. Шундай қилиб, Расули ҳаким буйруқларига биноан, ҳар бир эркак ва аёл бирга бўлишни истаган бўлсалар, бу жиҳатга ҳам аҳамият бермоқлари лозим. Биз Туркистон мусулмонлари Пайғамбаримиз таъкидлаган бўлсалар ҳам шу масалани калта ўйлаймиз, бу буйруқни бажармасак натижасини бу дунё ва охиратда кўрамиз. Масалан, мамлакатимизда бир эркак ва аёл турмуш қурадилар. Жаҳолатимиз сабаб кўп пул сарф қиласиз, никоҳ ҳам бўлиб ўтади. Бир ой, икки ой интизор бўлгандан кейин маълум бўладики, куёвнинг бели боғланган ва иқтидори йўқ. Зудлик билан маҳалланинг ходима хотинлари жам бўлиб, куёвнинг белини душманлар боғлаб қўйганлар, деб фатво берадилар. Шу замонда куёвбода жаноблари ҳам бош яланг, оёқ яланг афсунгар ва фолбинларга қараб югурадилар, бир қисм давлатини уларнинг фириб ва макрлари йўлида сарфлаб, ўзларини расво ва шарманда қиласидар. Бу ҳаёсизликларни баён қилишга

қалам ҳам уялади. Албатта, бу аҳмоқгарчиликларнинг биронтаси фойда бермайди. Мажбур қилиб хотинга талоқ хатини берадилар ва фожия ўз ечимини топади. Ёки аксинча, куёв яна уйланади, никоҳ тўй ва бошқа расму русмлар ҳам яхши ўтади. Куёв кучсизлигидан ҳеч нишон ҳам кўринмайди. Бир йил, икки йил ўтади, фарзанд йўқ. Маълум бўладики, эр ва хотиндан бири касалдир. Лекин қайси бири дардга мубтало бўлган? Ҳеч ким билмайди. Улар билар-бilmас яна икки йил умрларини дуохонлар орқасида юриб сарф қиласидар, бу гал ҳам натижа чиқмагач, ночор қолган эр яна бошқа хотинга уйланади. Агарда бу аёлдан ҳам фарзанд бўлmasa, иллат эр жанобларида бўлгани аниқ бўлади. Лекин бу ҳақиқат икки хотиннинг ҳаётлари беҳуда зое бўлганидан сўнг маълум бўлади, яъни туғишга қодир бўлган икки аёл битта эр қўлида қурбон бўладилар.

Бу дардга илож борми? Шуни билиш керакки, жинсий ожизлик ва ақим бўлмоқ (ақим, яъни насл беришга монелик дегани, бу дардга мубтало бўлган аёл ёки эркакни ақим дейдилар) инсонга хос бўлган дардлардан ҳисобланади. Фол очиш ва дуохонлик бу дардни даволамайди. Жинсий ожизлик ва ақим касаллиги турлича бўлади. Баъзиларининг иложи бўлmasa ҳам аксарини даволаса бўлади. Ҳозирги вақтда ўткир дўхтирлар уларни зудлик билан табобат қиласидар. Шундай экан, уйланмоқчи бўлган ҳар бир йигит ва қиз олдиндан ўзларини бирон-бир билимдон дўхтирга кўрсатишлари лозим. Мабодо биронталари шу дардларнинг бирига мубтало бўлсалар, унда иложини олдиндан қилишлари жоиздир. Шундан сўнг никоҳ қиласалар бўлади. Агарда дардларига илож бўлmasa, уйланишдан воз кечиши лозим бўлади.

Эр ва хотин уйланиш учун баён этилган бу шартларни бажариш мамлакатимизда мушқул ва халқимиз назарида жуда ажиб ва гаройиб кўринади. Лекин начора, бошқа илож йўқдир. Оиласининг саодати ва роҳатини ўйлаган одам, бу шартларга риоя этиши шартдир. Агарда тижорат билан шуғулланаётган шериклар ўртасида низо ва нафрат пайдо бўлса, албатта ишларига зарар ва зиён тегади. Биз айтдикки, эр-хотин ҳаёт йўлида бир-бирларига умрийўлдош бўладилар. Умрийўлдошлари ўртасида жанжал ва нафрат пайдо бўлса, фақат баҳтсизлик ва фалокат келтиради.

Бунинг устига баён қилган шартларимиз ҳазрати Пайғамбарнинг саҳиҳ фармойишларига мувофиқ келади. Юқорида баён этилган шартларни бажариб, кейин маҳрни аниқлаб тўй қиласиз.

МАҲР ВА ТЎЙ ҚАНДАЙ БЎЛИШИ ЛОЗИМ

Турмуш курмоқчи бўлган эркак ва аёл ҳаётда бир-бirlарига шерик бўлар эканлар, бу шерикликнинг бошланиш расми фотиҳадир. Келин ва куёв ўзларининг фотиҳа тўйларини хурсандчилик билан нишонлашлари керак. Эр никоҳ вақтида албатта хурсанд бўлади. Алалхусус, келин унинг орзу ва истакларига мувофиқ келса. Аммо келинлар бунақа эмас. Аёл зотининг қалби нозик ва ҳассос бўлади. Ҳар нарсадан ва ҳар бир ишдан улар тез-тез таъсирланиб қоладилар, ғам-ғусса ва қайфуга қарши сабру саботлари камдир. Бинобарин, ҳатто куёв уларнинг орзу ва таъбларига мувофиқ бўлса ҳам ота тарбияси соясидан ва она шафқати қучогидан узоқлашганда маҳзун ва ғамнок бўлмасликларининг иложи йўқ. Шу ҳолатда куёв баъзан-баъзан хотининг ҳадя ва туҳфа бериб, унинг кўнглини кўтариши лозим. Келиннинг меҳри ва иштиёқини ўзига жалб этиши лозим. Ана шу ҳадяни «маҳр» дейдилар. Худойи таоло ояти каримасида буюради: «Хотинларингизга маҳрларини ҳадя каби (яъни чин кўнгилдан, мамнун бўлиб) берингиз! Агар ўзлари сизлар учун у маҳрдан бирон нарсани ихтиёрий равишда кечсалар, сизлар уни пок ва муборак билиб еяверинглар»²⁴.

Шайх ул-муфассир²⁵ ибни имом Абу Жаъфар Муҳаммад бин Жарири Табарий «Жомеъ ул-баён»²⁶ тафсирида шу ояти каримани уч ривоят билан изоҳ ва тафсир қилган.

Биринчидан, бу ояти карима эркакка бўлган хитобдир. Оят маъноси қуйидагича: «Эй уйланадиган эркаклар, аёллар маҳрини ўзларига бериш сизлар учун лозим ва воҷибdir. Агарда улар ўшал маҳрдан ихтиёлари билан бирор нарса сизларга берсалар уни олинглар».

Иккинчи ривоят. Жоҳилият даврида баъзи одамлар қизларини ёки етимларни тарбия қилиб эрга бериб, уларнинг маҳрларини ўзлари олардилар. Шу ояти карима уларга хитоб қилинур.

Учинчидан. Жоҳилият даврида баъзи кишилар ўз син-

гилларини эрга бериб, уларнинг маҳри эвазига у куёвнинг синглиси ёки қизларига уйланардилар. Бу ояти карима уларга хитобдир.

Иккала ҳолатда ояти кариманинг маъноси шундай: «Қизларнинг оталари ва етимларнинг мураббийлари! Қизларни эрга берганда, эрлари берган маҳрларини ўзларига беринглар. Уларнинг розилигисиз уни тасарруф этманг. Агарда ўzlари рози бўлиб бир нарса берсалар, уни қабул қилинглар». Муфассир ҳазратлари маҳр калимасини «возиб ва лозим» сўзи билан тафсир қилиб, ўша учта ривоятни келтириб ўзи биринчи ривоятни танлайди. Лекин қози Байзавий²⁷ айтадики, «лугатда «назиат» («маҳр») юракдан чиқариб тама қилмай бериладиган ҳадядир». Биз қози Байзавий жанобларининг фикрини қабул қилиб Ибн Жарири Табарий ривоятига келсак ҳам қабул қиласиз. Яъни учала ривоятнинг мазмунидан келиб чиқиб айтамизки, ояти карима ҳамма эркакларга қаратиб айтилган. Ҳар бир киши ўзига тегишли хulosани олиши керак. Уйланаётган эркакларга ояти карима: «Аёллар маҳри уларнинг ҳадяларидир, қалб истаги билан тама қилмай беринглар», — дея амр қилади. Етимларни ёки қизларини эрга узатаётган кишилар, сингилларини эрга бераётган ва уларнинг маҳри эвазига уйланмоқчи бўлган эркакларга ояти карима хитоб қилади: «Маҳр куёвнинг хотинига берадиган дўстона ҳадясидир. Уларнинг розилигисиз маҳрини олманглар».

Ояти кариманинг маъноси шулким: «Эй ислом аҳли! Сизлардан кимки уйланар экан, хотин маҳрини дил розилиги билан эвазига мукофот кутмай берсин. Кимки қизини эрга берар экан маҳрини ўзига бериб, унга даъво ва даҳл қиласин». Энди маълум бўлдики, маҳр хотин кўнглини шод қиладиган ҳадя экан. Бу зарурый ҳадядир. Биз туркестонликлар, ана шу шаръий воситани ҳам суниистемол қиласиз. Мамлакатимизда маҳр бериш қоидаси кўп ташвиш ва оғирликларга олиб келади. Биринчидан, кўп гўзал йигитлар яхши ахлоқ ва комил истеъдод соҳиби бўла туриб, камбағаллик дастидан оғир маҳрларни қизларга бера олмайдилар. Натижада улар уйланмасдан умрлари бўйдоқлик ва ёлғизликда ўтади. Ноchor бўлиб файри шаръий ишларга қўл урадилар-да, дунё ва охиратлари куйиб кетади. Иккинчидан, баъзи камдаромад одамлар нима бўлса

бўлсин деб, бир неча минг танга пул қарз олиб, той-той шахта ва қоп-қоп гуруч, яна алланималар бериб бирор қизга уйланадилар. Лекин никоҳдан сўнг батамом фақир ва қашшоқ бўлиб ҳовлию жойларини сотиб қарзларига берадилар ва аҳли оиласари билан дарбадару сарсон бўладилар.

Учинчидан, баъзи бадбашара, хулқи ёмон ва қари кишилар ёш ва соҳибжамол қизларни катта пул эвазига олиб, уларнинг умрларини мотамга айлантирадилар. Мамлакатимизда бу қоиданинг касофати шу билангина тугамайди. Мусофирилгим (Туркияда – Ш. В.) чогида бир ҳамшаҳарим билан суҳбат қуриб, мамлакатимизда эркакларнинг хотинларига нисбатан қўллайдиган зулмлари ҳақида шикоят қилдим. Ул муҳтарам зот менга: «Хотинларимиз бизга турмуш ўртогимиз эмас, балки канизак, чўриларимиз бўлади. Чунки биз уларни беш ё ўн минг танга бадалига сотиб оламиз», – деди. Диққат қилинг, бир хурматли одам ўз хотинига нисбатан шундай тушунчада бўлса, уларнинг ораларида қанақа дўстлик ва муҳаббат бўлсин? Бундай ҳолат мамлакатимизда жорий бўлган маҳрни оғир шартлари натижасида расм бўлиб қолганлигидир.

Келин ва куёв бир-бирларини моли, хусну жамоли ва ахлоқларини ёқтириб, уйланишга рози бўлганларидан кейин маҳр уларнинг никоҳларига дахли бўлмаганлиги ва таъсир қилмаслиги лозим. Куёв нимаики муносиб топса шуни «маҳр» деб келинга бериб никоҳ маросимини бажариши керак.

Имом Бухорий²⁸ ва Имом Муслим²⁹ саҳоба Саҳла бинни Суҳбадан бир хил ривоят қиладилар: «Бир одам Пайғамбар ҳузурида бир аёлга совчи юборди. Ҳазрат сўрадилар: «Унинг маҳри учун бирон мулкинг борми?» Ул киши: «Йўқ», – деди. Ҳазрат буюрадилар: «Уйингга бориб қара-чи, бирон нарсанг бўлса керак», – деб. Ул шахс бориб қайтгач: «Нарсам йўқ», – деди. Ҳазрат яна: «Бориб қидириб кўр-чи, биронта темир узук чиқар», – дедилар. Ул киши бориб қайтиб келди-да: «Йўқ экан», – деб жавоб берди. Ҳазрат: «Қуръондан бирор нарса ёд олганми-сан?» – деб сўрадилар. «Фалон ва фалон сураларни ёд биламан», – деди. Ҳазрат буюредилар: «Боргин мен бу аёлни сенга ўша билган сураларинг эвазига бахшида этдим, яъни сенинг берадиган маҳринг ўлуким, ўша сураларни бу хотинга ҳам ўргатасан». Шу ҳадиси шарифдан маълум бўла-

дики, уйланишга рози бўлган эркакнинг аёлга берадиган маҳрларини ҳазрат Пайғамбар ҳам эътибордан четда қолдирмаган эканлар. Битта темир узук ёки бир-икки сурат аълими кифоя қилибди. Бас шундай экан, «агарда (куёв) минг сўм бермаса қизимни бермайман» дейиш, Пайғамбари ҳаким умматларига лойиқ эмас.

Маҳр масаласи мамлакатимизда жуда муҳимдир. Юқорида зикр этганимиздек маҳр миқдорининг кўплигидан кўп эркакларимиз камбағалликдан хотинсиз юрадилар.

Бу иллатни йўқотиш лозим. Ҳукуматимиз ҳам маҳр бобида қонун қабул қилиб, унинг чегарасини аниқлаб, ким ҳукумат қароридан бир қадам четта чиқса, унга жазо тайинлаши керак. Маҳрнинг оғирлиги (кўплиги) шаръян ҳам тўғри эмас. Ҳазрати Умар (р. а.)³⁰ дейдилар: «Эй мусулмонлар, ёдингизда бўлсин. Хотинлар маҳрини кўп қилманглар. Агарда кўп маҳрнинг бу дунё ва охиратда фойдаси бўлганда эди, ҳазрат Пайғамбар бу ишларни сизлардан яхшироқ билган бўларди. Ул ҳазрат ҳар бир хотин олганларида ва қизларини эрга берганда ўн икки уқия³¹ дан ортиқча маҳр тайин қилмаганлар».

Никоҳ эр-хотиннинг ҳаётда шериклик қилишларининг аҳду паймон битими эканлигини, уни шодонлик ва хурсандчилик билан ўтказиш лозимлигини айтган эдик. Бунинг учун тўй қилиш зарурлиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Агарда тўй муносабати билан бир қатор диндош ва ватандош ёр-биродарлар бир жойда йигилиб хурсандчилик қилиб, самимий суҳбат қиссалар, албатта, бир миллат аъзолари ўртасида бўлган муҳаббат ва меҳрибонлик зиёда бўлади. Баъзилар орасидаги олдинги кек ва кудурат шу баҳонада йўқолади. Бунинг устига, қанча мискин ва муҳтоҷ одамлар шу маврид билан тўй неъматларидан баҳраманд бўладилар. Шунинг учун ҳам тўй фойдали маросимдир. Имом Бухорий ва Имом Муслим саҳоба Анас бин Молик³² дан бир хил ривоят келтирадилар: «Абдураҳмон ибн Аввор уйланмоқчи бўлганини Пайғамбарга хабар берганида шундай деб буюрдилар: «Муборак бўлсин. Битта кўй сарф бўлса ҳам тўй қил. Лекин ҳар бир ишнинг муайян ҳадди ва чегараси бўлади. Тўй фойдали бўлса ҳам чегарадан ўтса, заардан бошқа нарса бўлмайди».

Бизнинг мамлакатимизда тўй кўп заарларга сабаб бўлган ҳоллари мавжуд. Бухорода шундай одамлар борки,

ўн-ўн икки йил давомида беш-олти минг сўм маблагни зўр бериб йигадилар. Бир ҳафта ичида ҳаммасини «тўй» номи билан нобуд қиласидилар, яна қарздор ва камбағал бўлиб қиласидилар. Тўй кунлари сарпо кийган, еб-ичган одамлар тўй эгасининг аҳволини кўриб масхара қиласидилар. Ҳатто, келиб аҳволини сўрамайдилар ҳам. Агарда бу беандишадан: «Шунча мол-ҳолни нимага бехудага сарф ва харж қилиб, бу қора кунга тушдингиз? Қайси дин, қайси мазҳаб, қайси ҳукумат ва қандай қонун сизларни бу аҳмоқона ишга мажбур қилди?» – деб сўрасангиз, албатта, жавоб бера олмайдилар. Бундай тўйлар ислом шариатида йўқ, чунки бу исрофгарчиликдир, исроф эса шариатда ҳаромдир. Ибн Маъсуд (р. а.)³³ ривоят қиласидилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Тўйда биринчи куннинг таоми ҳақ, иккинчи куннинг таоми суннатdir, лекин учинчи куннинг таоми риёдир. Ким риёкорлик қилса, Худо унинг иккюзламачилигини халойиқ ичида фош қиласи». Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиласидилар: «Набий алайҳиссалом деганларки: «Энг ёмон одам бойларни чақириб, бечораларни маҳрум қилиб, таом берган куёв бўлади». Ҳайрон қоларлиги шуки, бундай тўйларнинг ишқибозлари ва исрофгарчилик сабабчилари ўзларининг бехуда ва зарарли ишларини биладилар. Ҳатто, улардан баъзилари бу тўйларнинг зарарлари ҳақида ўzlари сўзлаб юрадилар. Агарда уларга: «Яхши, бундай тўйлардан фойда йўқ экан, унда нима учун бу зарарли ишга машғул бўласизлар?» – деб сўрасангиз, шубҳасиз иккита жавобдан бирини олаэиз. Ё: «Фалон, писмадон ва уларга ўхшаганлар шундай тўй қилдилар. Мен ҳам улардан кам эмасман-ку. Мен ҳам уларга ўхшаб шундай харажат қилишим керак». Яъни «Эшак эшакдан қолса қулоги кесилар». Ёки: «Ҳақиқатда ҳам бундай тўйларнинг зарари бор, лекин замонамизнинг одат ва русумлари шундай. Иложимиз йўқ», – дейдилар. Биринчи жавобни берганлардан маълум бўладики, улар тўйни бир-бирларидан қолмаслик учун қиласар эканлар. Қайси тўй шуният билан қилинса, ҳазрат Пайғамбар ўз умматларига бундай тўйга боришни ман қилганлар.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиласидилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Икки одам бир-бирларидан ўтиш учун тўй ва зиёфат қиласалар, биронтасиникига борманглар, уларнинг таомларидан еманглар».

Аммо сўраганларимиз иккинчи жавобни берганларга: «Ахир бу исрофгарчиллик-ку», — деймиз. Одам ва ҳайвон ўртасидаги фарқ шундаки, одам қилмоқчи бўлган ишини ўзининг ақл кучи билан ҳар томонлама ўйлаб, оқибатини андиша ва мулоҳаза қиласди. Ҳайвонлар бундан мустасно. Энди сиз бир одат ва расмнинг зарари ё фойдасини ўйламай, уни урф-одат деб жорий қилсангиз, ҳайвондан қандай фарқингиз қолади?

Маълумки, тўйдан кейин келинни никоҳ қилиб эри уйига олиб келади. Шу кундан бошлаб келин-куёв эр-хотин бўлиб яашни бошлайдилар. Энди уларнинг қандай яашшлари кераклиги ҳақида озгина суҳбат қуришимиз лозим бўлади.

ЭР-ХОТИННИНГ ҚАНДАЙ ЯШАМОҚЛИКЛАРИ ХУСУСИДА

Мамлакатимиздаги хотинлар ҳар дақиқада қанчадан-қанча таҳқир ва жафоларга дучор бўлиб яшамоқдалар. Биз туркистонликлар ўз хотинларимизни одамият доирасидан ташқарида деб ўйлаймиз ва у бечораларга одамга қилган-дек муомала қилмаймиз. Кўп ҳолатда, ҳайвонларнинг ҳоли-га юрагимиз ачишади. Аммо аёлларнинг паришон ҳолла-рига муруватимиз етмайди. Хотинларимизни марҳаматга сазовор, инсофга лойиқ ва шафқатга ҳақли деб билмай-миз. Бизда хотинларни сўкиш фаҳр ва фурур саналади, уриб майиб қилишни эса эркакчиликнинг фазилати деб била-миз. Аллоҳ аёлни фақат шаҳвоний орзуладаримиз ва ҳайво-ний эҳтиросларимизни қондириш учун яратган деб ўйлай-миз. Гёё, Аллоҳ уларга хуқуқ, эътибор ва фикрлаш фази-латини бермагандек. Кўча ва бозорларда бизга етган алам ва зарарни уйга қайтиб хотиндан оламиз. Ичимиздаги бу одат эски ва кенг тарқалган бўлгани учун унинг қабиҳ ва ёмонлиги кўзимизга кўринмайди. Ҳатто, бечора хотинла-rimiz баҳт ва саодатларидан батамом ноумид бўлиб, шун-дай хулосага келгандарки, Аллоҳ одамзотнинг ҳамма фа-зилатларини эркакларга бериб, аёлларни уларнинг жабру зулмларига асир ва гирифтор қилган, токи Худо даргоҳи-ning бу шаккоклари ҳар куни аёллари орқали ҳайвоний шаҳватларига ором бериб, қолган вақт бу бечораларни сўкиб, таҳқирлаб хизмат буюрсинлар. Ана шу заиф эъти-қод хотинларимиз табиатларидан жой олган. Улар ҳақиқат-

да ҳам башарият фазилатларининг аксаридан маҳрум бўлганлар. Саодат майли ва тараққий орзуси уларнинг қалбидан тамоман чиқсан. Шижоат ва жасорат батамом йўқ бўлиб, табиатларидан танбаллик ва заифлик жой олган. Иззат талаби, шарафи ва ҳуқуқларини ҳимоя этишлари зарурлигини тушунтириб берганда ҳам фаҳмламайдилар. Яъни ҳурматсизлик ва иззатсизликни ўзларининг хислатларидан деб биладилар. Иффат ва имонилигини эрларининг оёғи ва калтагидан ҳимоя қўлмайдилар. Яъни ахлоқий тафаккур ва вижданий ҳукм эсларидан чиқсан. Муҳокама тафаккурни батамом тарқ қилиб, бир машинага ўхшаб эрларининг ишоратига тобе бўлиб қолганлар. Хулоса қилиб айтганда, баҳтсизлигимиз ва қолоқлигимизнинг энг муҳим сабаблари ҳам шундадир.

Маълумки, одам биринчи тарбияни онасининг бағрида олади. Шу нарса муқаррарки, биринчи тарбия (оила тарбияси) тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг таъсири одам табиатига мустаҳкам ўrnашади. Шахс руҳияти, ахлоқ жавҳари ва одатлари болалигиданоқ шаклланади. Энди ўзингиз бир ўйланг, биз бошлангич тарбияни шу оналаримиздан олар эканмиз, нега биз ҳам бу аҳволга тушмас эканмиз? Бугун қўрқоқлик ва бепарвонлик табиатимизни ўраб, сустлик ва танбаллик қонимизга сингиб, ақлими кўзини қора парда ёпиб ташлаган. Кўриб ва тушуниб туриб бу тубанликка бўйин эгар эканмиз, ҳуқуқимизни муҳофаза қила олмаймиз ва саодат тарафига қадам босолмаймиз. Бугун ақлнинг ҳаракатимиз ва амалимизга ҳеч қандай таъсири қолмаган. Ҳозир виждан ва ахлоқ ҳақидаги фикрлар батамом эсимиздан чиқиб кетган, мазлумликнинг энг паст жарига тушиб, золимликнинг энг олий даражасига чиқсанмиз. Ким биздан заифроқ бўлса, унга ўйламасдан озор берамиз. Биздан кучли бўлган кишининг эса, отининг туёғи нақшига сажда қиласиз. Шакшубҳасиз, булар шундай оналар тарбияларининг натижасидир. Яна такрор ва такрор айтаман: агар роҳат орзуси ва ҳаёт кечириш фикрида бўлсак, агар «маданий ва баҳтили миллатлар бизни ҳам одам қаторида билсин», – дея хоҳласак ва бизлар билан умумбашарий қоидалар асосида муомала қилишларини истасак, агар мусулмонларни хорликтан ва исломни эътиборсизликдан қутқармоқчи бўлсак, битта йўли – барча ишларимизни Куръон ҳукмлари асо-

сида тўғрилашимиз лозим. Худо кўрсатмасину, шундай осон ва енгил йўлдан ҳам бўйин тортсак ҳолимиз на бўлур?!

Энг аввало, ислоҳ ва адолат билан тартибга солиниши лозим бўлган қоида, бу эр-хотиннинг муомалалари саналади. Бу муносабатларни қандай ислоҳ қилса бўлади? Айтганимиздек, Куръон ҳукмлари асосида.

Куръони карим эру хотин муносабатини бир асосий қоида сифатида баён қилиди. «Эрнинг хотинига нисбатан қандай ҳуқуқи бўлса, хотиннинг ҳам эрига нисбатан шундай ҳаққи бор», – дейилган Бақара сурасида³⁴. Шу ояти каримадан маълум бўладики, Худованди карим аёлларни эрларига қул қилмай, балки эркакларга қанча ҳуқуқ берган бўлса, шуни аёлларга ҳам ато қилган. Шундай қилиб, биз ҳам шу ояти каримани асос қилиб, оила қуриш давомида эр-хотинга лозим бўлган ишларни бир-бир зикр қиласиз.

Муҳаббат. Ҳозирги олимлар ва донишмандларимиз билиттифоқ шундай фикрга келгандарки, коинотдаги барча зарра ва зурриётлар муҳаббатсиз бирга бўлмайдилар. Одамзот ва ҳайвонлар аъзолари ўртасида бўлган муносабат муҳаббат қоидасига асосланган. Агарда эр-хотинлик меҳр-муҳаббатсизлик асосида бўлса, албатта, пойдевори заиф бўлиб, ҳаёти лаззатсиз бўлади. Зеро бу табиат қонунига хилоф ва хилқат қоидасига зиддир. «Рум» сурасида келтирилганки, бу ҳам Аллоҳ таоло далиллари жумласидандир: «Сизларга ўз жинсларингиздан жуфт яратди, токи сиз ўз жуфтингиз билан ором топингиз. Хотинлар ва эрларингиз ўртасида муҳаббат ва меҳрибончилик эҳсон қилди»³⁵.

Шу нарса ҳам маълумки, муҳаббат одамнинг ихтиёрида эмас. Бизнинг мамлакатимизда эр-хотин ўрталарида муҳаббат пайдо бўлиши учун уйланиш қоидалари кифоя қилмайди. Мен бу масалани ҳам баён қилган эдим. Лекин ҳозирги вақтда уйланиш қоидаси шундай экан, эр-хотиннинг бир-бирларига нисбатан дўстлиги ишқу муҳаббат даражасига етмаса ҳам шундай илож топиш лозимки, ақаллан бир-бирларидан нафрат қилмасинлар. Агарда дикқат билан ўқисангиз бу чоралар нимадан иборатлигини олдинги саҳифалардан билишингиз мумкин эди. Шунга ҳам қаноатланмай бу нозик масалани эҳтиётлик билан тушунираман. Айтган эдимки, муҳаббат мойиллик бўлиб,

хуснга ишқибозлик натижасидир. Ҳусн ҳам кўрган одам дилини ўз соҳиби томонига мойил қилиши лозим. Агарда мана шу муқаддимага яхшигина аҳамият берсак маълум бўладики, келин ва куёв бир-бирларини кўрмасдан никоҳ қилинган бўлсалар-да, ўрталарида меҳр ва муҳаббат пайдо бўлиши ҳам мумкин, ҳеч бўлмаса баъзи восита ва одобриояти била нафрат пайдо бўлмаслиги лозим. Бир-бирларига одобсизлик ва ҳурматсизлик билан сұхбат қурмасликлари керак. Ким ўз эридан ҳурмат ва меҳр кўрмаса, унга муҳаббат ва кўнгил ҳам қўймайди. Бизнинг мамлакатимизда бу шартларга, кўпинча эркаклар қарши чиқадилар. Бечора хотинларимизга одобсизлик ва ҳурматсизлик билан мурожаат қиласиз. Кўрганимизда аҳволини сўрамай дарров ҳақоратлаймиз. Озгина баҳона билан уриб аъзои баданини кўкартирамиз. Яна улардан меҳру муҳаббат ҳам кутамиз?!

Шуни яхши билиш лозимки, одам шукур қилувчи ва ўч оловчи бир маҳлуқдир. Одамнинг ўч олишга бўлган майли шукур қилишлигидан кўпроқдир. Яхшиликни эслаймиз. Лекин яхшиликни қайтариш изидан тушмаймиз. Бироқ ёмонлик эсимиздан чиқмайди. Доим ўч олиш учун чора ва тадбир қидирамиз. Шунинг учун ҳурматсизлик ва инсофсизлик кўрган хотин, ҳеч қачон ўз эрини яхши кўрмайди.

Дарвоқе, мамлакатимизда аёллар шунча зулм кўрсалар ҳам ўз эрларига итоат қилиб бўйсунадилар. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари меҳр ва муҳаббатдан эмас, балки чорасизлик ва мазлумликандир. Бу каби қабиҳ ва хунук ишлар фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки аксар ибтидоий миллатлар ҳам бу балога олдин чалинглар. Шунинг учун ҳам ислом дини кўпроқ эркакларга мурожаат қилиб оиласда муомала ва муносабат хусусида уларга таълим беради. Масалан, Қуръон (Нисо сураси)да шундай оят нозилдир: «Аёлларга яхши муомалада бўлинглар»³⁶.

Ойша (р. а.)дан ривоят бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизлардан энг яхшиларингиз ўз аҳли аёли билан муомала қилган кишидир. Мен ўз аёлларимга сизларга бўлганимдан ҳам кўра хушмуомаладаман».

Ойша (р. а.) ривоят қиласидилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Энг комил мўминлар хушхулқ ва оиласи билан

лутф ила муносабат қиласындардир. Ўз хотинларига танти киши яхшилик қиласы да номарди ёмонлик».

Саҳоба Аёс бин Абдуллоҳдан ҳадис: «Набий алайҳисса-лом дедилар: «Аллоҳ бандалари бўлмиш аёлларни урманглар».

Хотин-қизлар ҳақига яхшилик қилиш учун ташвиқ ва тарғиботига мана шу ҳадиси шариф кифоя қиласи.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиласидар: «Ҳазрати Усмон³⁷ никоҳида бўлган Пайғамбарнинг бир қизи Бадр уруши³⁸ вақтида касал эди. Шу сабаб билан ҳазрати Усмон ғазотга бормадилар. Ҳазрати Пайғамбар буни эштиб дедилар: «Эй Усмон, сенга ҳам Бадр урушига иштирок этганлар қатори ғанимат ва ўлжа берилади».

Кўриниб турибдики, асҳобларнинг сардорларидан бўлган Усмон хотинининг хасталигидан мусулмонларнинг биринчи ғазотидан қолди, лекин ғазотнинг савоби ва ғаниматидан бир фозий сифатида баҳраманд бўлди. Хотинлар ҳақига яхшилик қилишнинг даражаси бундан ҳам юқори бўладими?

ОИЛАНИНГ МАИШАТИ ВА ИДОРАСИ

Модомики эр-хотин бир-бирларига ҳаёт шериклари ва йўлдоши эканлар бас, улар тирикчиликнинг баъзи ишлари ва масъулиятини ўз зиммаларига олиб, шуларни бажаришлари лозим. Маълумки, яшаш учун пул ва пул топиш учун саъй ва амал лозим. Аёллар эркакларга ўхшаб ҳаёт мушкулотларига тоб бермай, турмуш таҳлилига қодир эмаслар. Тажрибасизлик ва заиф мижозлари устига аёл зоти баъзи йиллари тўққиз ой «ҳомиладорлик» юкини кўтариб юради, бола туғилишидан бошлаб тарбияси билан машғул бўлади. Яна бориб ишлаб пул топиш эса уларга мушкулдир. Ишлаб, саъй-ҳаракат қилиб пул топиш бу эркаклар бурчидир. Эркаклар бор куч-кудратларини ишга солиб, пул топиб бир қисмини аҳлу аёллари эҳтиёжлари учун сарф қилишлари лозим. Пули ва бойлиги бор кишилар бола-чақалари ва аҳли аёлларининг нафақалари хусусида зиқналик қилсалар, ё нафақаларини бериб миннат қилсалар, ёки оила аъзоларининг ўлмаслиги учун бошкўздан садақа бериб, ўzlари бошқа жойларда айш-ишрат билан машғул бўлсалар, зулм ва инсоғизизлик қилишларига шубҳа йўқдир. Зулм ва инсоғизизлик эса исломда куфр

ва ҳаромдир. Бас, эркакларнинг бу ҳаракатлари ҳам ҳаромдир. Биз мусулмонларнинг диний таълимотимиз ҳам шуни таъкидлайди.

Умар (р. а.)дан ривоят бор: «Пайғамбар одатлари бани Назир қабиласининг хурмоларини сотиб олиб аҳли аёлларининг бир йиллик озуқалари сифатида олиб қўйиш эди».

Ибн Масъуд (р. а.) ривоят қиласи: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Эр аҳли аёлига савоб нияти билан нафақа берса, ана шу нафақаси эр учун садақа савобини беради».

Суҳбон (р. а.) баён қиласи: «Набий алайҳиссалом айтдиларки: «Ўз ҳамжинсларининг мадади учун сарфланган эркакнинг энг яхши харажатлари бу аҳли аёллари учун сарфланган пулдир».

Абдулло ибн Умар (р. а.)дан шундай нақл бор: «Набий алайҳиссалом айтдилар: «Ўз аҳли байтидан нафақани дариг тутган эркак катта гуноҳ қиласи».

Бундан ташқари мамлакатимизда шундай кишилар борки, ўзларининг ёлғон мулоҳаза ва хато фикрларини пеш қилиб, хотин ва бола-чақаларини ташлаб кетадилар, ҳатто, ўзларидан кейин уларга ҳеч бир нарса қолдирмаслик учун ҳамма мол ва бойликларини вақф қиласидилар. Аслида эса уларнинг бу ҳаракатларини ислом дини қабул қилмайди, балки қоралайди. Саъд бин Абу Ваққос³⁹ ҳикоят қиласидилар: «Маккада мен касал бўлдим. Пайғамбар мени кўришга келдилар. Мен: «Ё Расулуллоҳ, менинг ўлимимдан сўнг ҳамма бойлигимни худо йўлида сарф қилсинлар, деб васият қиласман», – дедим. Ҳазрат қабул қилмадилар. «Унда ярмини васият қилайин», – десам ҳам Ҳазрат қабул қилмадилар. Дедим: «Учдан бир қисмини васият қилсан бўладими?» Шунда Ҳазрат буюрдилар: «Садақа қилиш учун бойликнинг учдан бир қисми ҳам кўпдир. Сен бу сирларни биласан, бойлигинги учдан бирини васият этгин. Эй Саъд! Меросхўрларингни таъминлаб кетиш, уларни фақир ва муҳтоҷ этишдан яхшироқдир. Аҳли аёлингга нафақа деб берган ҳар нарса, ҳатто, ўз хотинингнинг оғзига соладиган бир луқма ҳам садақа савобига эгадир».

Мамлакатимиздаги яна бир одатлардан бири шуки қизларимизни илм олиш шарафидан бебаҳра қолдирдимиз. Шунинг учун ҳам аёлларимиз на эътиқоддан, на ибодат-

дан ва на дини ислом ахлоқидан хабарлари бордир. Эрга теккандан сўнг улар уй ишлари ва бола тарбияси билан машғул бўлиб, диний қоидаларни билиш учун ҳаракат қилмайдилар. Бинобарин, эр дини ислом асосларини, хусусан, ислом ахлоқини қўлларидан келгунча муносиб муомала билан тушунтириб бериши лозим. Куръони карим ҳукми бу вазифани эрлар бажариши лозимлигини уқтириб дейди: «Эй мўминлар, ўзларингиз ва аҳлингизни дўзах оловидан муҳофизат қилинглар»⁴⁰.

Маълумки, мусулмон то исломий ақидаларни билмаса, дини ислом ахлоқиётига амал қилмаса, ўзини ҳеч бир зааралардан қутқара олмайди. Ҳужжат ул-ислом имом Фаззолий айтадики, аёл диний асосларни билмаса ва эри ҳам унга таълим бермаса, унда дин арконларини билмоғи учун дин уламоларига мурожаат этсин. Агарда эри уни бу ишдан ман этса гуноҳкор бўлади.

Шундай қилиб китобимизнинг бу фаслидан маълум бўладики, аҳли аёлига нафақа бериш ва ислом асосларидан уларга таълим бериш эрларнинг вазифаларидан экан.

Эркаклар вазифалари қаторида хотинларнинг ҳам вазифа ва бурчлари борми? Албатта, бордир. Бу вазифа нимадан иборат? Болалар тарбияси ва хона идорасидан. Хотин эрининг завжаси, уйнинг идораси ва болалар тарбиячиси, фарзандини меҳр билан ўстириш мажбуриятининг бир қисми унинг бўйнига тушади. Лекин юқорида арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг энг буюк мақсади фарзанддир. Шунинг учун ҳам айтамизки, аёлнинг энг муҳим вазифаси бу фарзанд тарбиясидир. Мен фарзанд тарбияси ҳақида, иншооллоҳ, шу рисоланинг бир қисмida маҳсус тўхтalamан. Бу ерда эса оила идораси ва рўзгор тебратиш ҳақида баҳс қиласиз. Булар хотиннинг иккинчи вазифаси ҳисобланади.

Модомики, эр хотиннинг еб-ичиши, кийиниши, умуман, ҳамма эҳтиёжини ўз зиммасига олар экан ва эртадан кечгача ҳаётнинг иссиқ-совуғига қарамай, шу вазифасини бажариш пайдидан юрар экан, албатта, хотини ҳам эрини уй ташвишларидан тамоман фориг ва хотиржам этиши лозим. Уйни шундай интизом ва тартибда тутиши лозимики, эри кўрганда шодмон ва хурсанд бўлсин. Эри хизматдан уйига қайтса, яхши ва хушмуомала қилиб меҳрибонлигини кўрсатсан, токи бозорнинг оғирлик юки эрининг

слкасидан тушсин. Эрининг моллари ва нарсаларини ўзининг мол ва ашёларидан ҳам яхшироқ эҳтиёт ва сарножом қилиши лозим. Ўз эрининг пулларини беҳуда йўлларга: дуохон, фолбин, Биби сесланба маросими ва мушкулкушод учун сарф ва исроф қиласлиги керак. Чунки буларнинг биттасидан ҳам фойда йўқ. Шунинг учун ҳам ислом шариатида бу нарсалар нотўғри. Ўз эрларига шу тариқа меҳрибонлик кўрсатиб, ёрдам берадиган хотинларни Куръони карим: «Яхши аёллар ўз эрларига итоат қилган хотинлар. Эрларининг молларини ва ўз номусларини нобудлик ва бегоналар қўлидан ҳимоя қиласлигандар»⁴¹ – деб мадҳэтади.

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиласидар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Хотинларнинг энг яхшилари истасанг сени шод қиласлигандар, амр қилсанг итоат қиласлигандар ва олдиларидан узоқлашсанг молларингни ва ўз нафсларини сақлай оладигандар бўлади».

Хотин ҳақиқатда эрининг ҳимоясида бўлса, албатта эрининг қадрига етиши лозим. Унинг яхшиликларини хотиридан чиқармасдан, арзимас айби учун ўзидан хафа қиласлиги түғри эмас. Қайси хотин шундай хатти-ҳаракат қиласа, эрининг муҳаббати унга зиёда бўлиб, умри хурсандликда ўтади, бу дунё ва охиратда мамнун бўлади. Ибн Аббос (р. а.) дедилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: Менга дўзах оловини кўрсатдилар, у ердагиларнинг аксари ношукур аёллар эдилар. Асҳоб сўрадиларки: «Ё Расуллулоҳ, бу аёллар худога нисбатан ношукурлик қиласлигарми?» Ҳазрат жавоб бердилар: «Улар ўз эрларига ношукурлик қиласлигар. Агарда уларга бир йил яхшилик кўрсатсангу, арзимас айб сендан ўтса, ношукур хотин: «Мен сендан ҳеч бир яхшилик кўрмадим», – деб айтади». Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қайси бир аёл ўлса, эри ундан рози бўлганда гина жаннатга тушади».

Эр ҳам хотинга мушкул ва оғир ишларни таклиф қиласлиги лозим. Аёл тоифасининг заифлиги ва нозиклигини эътиборга олиши ва шунга кўра муомала қилиши керак, имкон қадар уй ишларидан хотинига ёрдам бериши жоиз.

Ойша (р. а.) дан ривоят қиласидар: «Ойша»дан сўрадилар: «Пайғамбар уйида нима қиласдилар?» Ойша жавоб бердилар: «Уйда ўз аҳлининг хизматларига машғул бўлиб, қачон аzonни эшитса чиқар эдилар». Ином Бухо-

рий ва Имом Муслим Анас ибн Моликдан бир хил риво-ят қиласидар: «Пайғамбар сафарларининг бирида Анжама исмли қора қул аёллари мингандан түяни ҳайдарди. Ҳазрат буюрдиларки: «Эй Анжама эҳтиёт бўлгин, секин ҳайдагинки, аёлнинг нозиклиги шишага ўхшайди».

ИФФАТ ВА МЎМИНЛИК

Мўминлик ва иффат – яъни диёнат ва номус бир оила-нинг саодати ва интизоми учунгина эмас, балки бир мамлакатнинг саодати ва барқарорлиги учун ҳам лозим ва зарурдир. Бугунги кунларда Оврўпо миллатлари ҳамма табиий кучларни қўлга олиб, илм ва санъатларини ҳайратга келтирадиган даражага кўтарганлар. Улар ўзларининг буюклиги ва қудратлари ҳимояси учун ажойиб мактаблар, тоғдек қалъалар қуриб, мисли кўрилмаган тўпу кемалар ясаганлар. Бироқ уларнинг кўнгилларига хавф соладиган нарса ана шу иффатсизлик ва нопоклиkdir. Агарда шу иффатсизлик ва чиркинлик уларда шу тариқада давом этса, бир куни йўқ ва нест-нобуд бўлишиларига шубҳа йўқдир. Агарда ана шу беҳаёлик ва иффатсизлик бир қавмнинг маҳв бўлишига ва бир давлатнинг нобуд бўлишига катта таъсир этса, бас оила аъзолари ўртасида ҳам носозлик пайдо бўлиб, албатта, оила тинчлик ва интизом доирасидан чиқиб кетади. Иффат ва номуснинг ҳимояси эрга ҳам, хотинга ҳам лозим. Чунки аёл эрига ўз иффатини ҳимоя қилиш учун аҳду паймон қилган. Эр ҳам ана шундай аҳдни ўз бўйнига олади.

Қуръони карим ҳам бу вазифани эркак ва аёлларга баробар амр қиласиди. Ҳатто, аввал эркакларга, кейин аёлларга хитоб қиласан: «Эй, Мұхаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар. Бу ҳаракат уларнинг ўзларига покизароқ, яхшироқ кўринади. Худованди олам қиласан ҳар бир ишдан хабардордир. Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сақласинлар»⁴². Шу ояти каримадан маълум бўладики, мўминлик ва номус ҳимояси аввалин эркакларга, кейин аёлларга вожиб бўлган. Ўз хотинларини номус муҳофазасига мажбур этиб, ўзларини ҳар доим номус ва иффатларини бегона аёллар олдида оёқ ости қиласиганлар билиб қўйсинларки, бирорвга зулм қилиб алдасалар, ўзлари ҳам алданиб қоладилар.

ФАЙРАТ

Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни ҳаромдан қайириш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини файрат дейдилар. Лекин кўп эркаклар файратни фақат ўзларининг ҳуқуқлари деб биладилар. Кечаю кундуз ҳаром ишларининг кетидан югурадилар, хотинлари бу ҳаракатларидан хабардор бўлиб қолса, уларни уришиб уриб, бечора хотинни жазога лойик деб биладилар. Бу эса зулм ва инсофисизликдан бошқа нарса эмас. Иффат ва мўминлик эркак ва аёлларнинг вазифалари бўлгани каби файрат ҳам аёл ва эркакларнинг ҳақлари саналади. Баъзи эрлар рашк ва файрат баҳонаси билан хотинларининг аҳволини шу қадар оғирлаштирадиларки, бечораларнинг овози ҳам чиқмай қолади. Уларни, умуман, уйдан ташқарига қўймайдилар. Ҳатто, баъзи жоҳиллар «хотинларини арқон билан боғлаб қўйиб», ҳеч бир сабабсиз хотинларига туҳмат қилиб, уларга азоб берадилар. Бу ишларнинг биронтаси дини ислом таълимотига мувофиқ келмайди. Аёлларга нисбатан ҳеч бир далил ва сабабсиз бўхтон қилиш қўйидаги ояти карима ҳукмига биноан ман этилади: «Кимки иффатли ва мўмина аёлларга туҳмат қилса ва у аёл бўхтондан хабари бўлмаса, туҳматчи учун ҳам бу дунёда, ҳам охиратда жазо бор ва уларга қаттиқ азоб белгилангандир».

Хотинларни файрат баҳонаси билан уйдан чиқармаслик ва ҳатто, сўзлашга қўймаслик ҳақиқий зулмдир, агар файратни шу даражада хато тушуниш шаръян тўғри бўлганда, ҳазрати Ойша (исломнинг энг буюк фақиҳларидан саналади) ҳижрий 30 йили⁴³ бир гурӯҳ лашкарга сардор бўлиб, ҳазрати Усмон қонини талаб қилиб Маккадан Куфага келмас эди ва ҳазрати Пайғамбар ҳам ҳар бир газотдан олдин ўз хотинларининг бири номига қуръа ташлаб, уларни ўзлари билан олиб кетмасдилар. Пайғамбаримизнинг хотинлари билан қандай муносабатда бўлгани, унинг муросасоз ва меҳрибончилигини билиш учун қўйидаги ҳадиси сахихани ўқишимиз лозим.

Ойша (р. а.)дан: «Менинг иккита созанда канизагим хузуримда ўтириб куй чалардилар. Пайғамбар кириб келиб ётдилар. Абу Бакр келиб ҳолимизни кўриб, жаҳли чиқиб бизни урушдилар. Пайғамбар: «Қўй уларни», – деб

айтдилар. Ҳайит куни эди. Масжидда ҳабашийлар уруш ўйинини кўрсатардилар. Пайғамбар мендан: «Ўйинни томоша қилишни истайсанми», – деб сўрадилар. Мен: «Ҳа, ё Расулуллоҳ», – дедим. Пайғамбар мени масжидга олиб бордилар. Ҳабашларни ўйинга ташвиқ қилдилар. Мен Пайғамбар орқаларида туриб хоҳлаганимча томоша қилдим».

Ибн Молик ривоятидан: «Ҳазрат Пайғамбар бир гурӯҳ аёллар ва гўдакларни тўйдан қайтишларида кўрдилар. Мамнун бўлиб жойларидан туриб, айтдилар: «Худо ҳаққи, сизлар менинг ҳузуримда одамларнинг энг азизларидан бўласизлар!»

ВИСОЛ

Мен арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанддир. Бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир. Лекин соғлиқни сақлаш қоидаларини билмаган баъзи одамлар висол жараёнини шундай ўтказадиларки, фарзандсизликка олиб келади. Шунинг учун фурсати келганда шу хусусда замонамиз олимлари ва ҳакимларининг фикрларини арз қилмоқчиман.

Ҳакимлар инсон умрини саккиз даврга тақсим қилганлар:

1. Гўдаклик даври.
2. Болалик даври.
3. Балофат даври.
4. Ривожланиш даври.
5. Камолот даври.
6. Нихоят даври.
7. Биринчи қариллик даври.
8. Иккинчи қариллик даври.

Гўдаклик даври туғилишдан саккиз ёшгача давом этиди. Бу даврда одам аъзолари ривожланади ва шаҳвоний ҳис маълум бўлмайди.

Болалик даври саккиз ёшдан ўн тўрт ёшгачадир. Бу даврнинг сўнгига келиб шаҳвоний ҳис кўрина бошлайди.

Балофат даври ўн тўрт ёшдан йигирма ёшгача. Бу даврда уруғ ҳосил бўлганидан шаҳвоний ҳис зиёда бўлади. Лекин таносил аъзолари ва нутфа моддаси камол дараҷасига етмайди. Шунинг учун бу ёшда уйланганда, натижажа ё самара бермайди ёки оламга келган фарзанд ногирон, заиф ва камқувват бўлади. Бинобарин, ҳакимлар

Эркакларга 23 ва қизларга 18 ёшдан олдин уйланмаслики маслаҳат берадилар. Айтишларича бу ёшдан олдин уйланнишда бир неча зарап бор. Биринчидан, эркакнинг ақлу заковати камол даражасига етмаган, майшат ишлари ва оила тебратишида ожизлик қиласи. Иккинчидан, бу ёшда ёш эру хотиннинг ақлу иродалари комил бўлмаганидан аксар шаҳвоний ҳисга берилиб, висолнинг суиистеъмлига берилиб, умрларининг асосини нобуд қиласидилар. Учинчидан, бу ёшда бадан аъзолари ва уруг моддаси ҳали етилмагани учун фарзанд кўрмайдилар. Тўртингчидан, фарзанд оламга келса ҳам заиф ва камқувват бўлади, узоқ яшамаслиги мумкин. Бешинчидан, бу ёшда аёл ҳомиладор бўлиб қолса, ёшлиги туфайли кучсизланиб қолади, жисми ривожланишдан тўхташи мумкин.

Ривожланиш даври йигирма ёшдан ўттиз ёшгачадир. Бу даврда жинсий аъзолари батамом кучга кириб фаолият кўрсатади. Фарзанд туғилиши учун лозим бўлган уруғнинг ҳамма хосият ва сифатлари пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам бу давр инсон тухумининг зироати даври, яъни уйланниш давридир. Шу даврда эру хотиннинг висолга бўлган иштиёқлари кўпроқ бўлади. Ҳа, кимлар бу даврда эру хотинга ҳафтада уч маротаба бирга бўлишни маслаҳат берадилар. Уч мартадан кўп бўлса, уни висол кўплиги деб ман қиласидилар. Ҳакимларнинг ман этиш фикрлари хусусида пастда арз қиласиз.

Камолот даври ўттиз ёшдан эллик ёшгача давом этади. Бу даврда одамнинг ҳамма аъзолари ва кучлари камолга етади. Ривожланиш даврига қараганда камолот аёмида виқору салобат ва вазминлик намоён бўлади. Шу давр ҳақиқатан ҳам одамнинг камолот даври бўлиб, инсоннинг ақлзаковати олдинги тартибсизликдан халос бўлади. Умрнинг шу даврига кирган одамларга ҳакимлар ҳафтада икки марта висолни кифоя деб маслаҳат берадилар. Нима учун ҳакимлар ва табиблар висол кўплигини ман қиласидилар? Чунки висол кўплиги одамнинг ақлинни ва соғлигини заиф қиласиди, аъзоларининг ҳаракатини бузади, танаси кўп касалларга чалинувчан бўлиб қолади. Бунинг устига таносил аъзоларининг қобилияти ҳам заиф бўлади, яъни эркак бора-бора фарзандсизлик иллатига гирифтор бўлади.

Эллик ёшдан бошлаб навбат билан умрнинг ниҳояси, яъни қарилекнинг биринчи ва иккинчи даври бошланана-

ди. Бу даврларда одамнинг шаҳвоний кучи тадрижан кам бўлади ва бора-бора барҳам топади. Шу даврда ҳам кўп висол олдингидек ман этилади. Ҳайз ва узлуксиз қон кетиши вақтида ҳам жимо тақиқланади. Чунки баъзи аъзоларда қон қотиб қолади ва ёмон ҳидланади. Агарда шу вақтда эр хотинига яқинлашса, таносил касаллигига дучор бўлиши мумкин. Зотан Қуръоннинг муқаддас ҳукми ҳам ҳакимлар фикрига тўғри келади. «Эй, Мұхаммад! Сендан ҳайз ҳукмин сўрайдилар. Айтгин, ҳайз зарар ва ранж келтирап. Бас, ҳайз вақтида хотинингиздан четланингиз ва ҳайдан пок бўлгунларича уларга яқинлашмангиз»⁴⁴. Ислом олимлари касал жинсий аъзоларни ҳам ҳайз билан тенглаштириб, Қуръоннинг шу ҳукмига киритганлар. Ҳакимлар ҳомиладорлик вақтида ҳам жимони ман қилганлар. Бу масалани худо хоҳласа ўз жойида баён қиласиз.

МУРОСАЮ МАДОРА

Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар, ҳаётий қийинчиликларни биргаликда енгадилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, бу иккала ҳаёт шериклари иккинчи томонни бир хато ҳаракати ёки қаттиқ муомаласи билан хафа қилади. Бу ҳолатда агарда қарши томон ўч олиш фикрига тушиб ўша тариқада ҳарарат ва муомала қилмоқчи бўлса, бу қаршилик ҳақоратга ва жанжалга айланишига шубҳа қолмайди. Оқибат бу иккала йўлдош бир-бирларидан ажралиб кетадилар, шу баҳона уларнинг саодат биноси баҳтсизлик ва норозилик билан ерга яксон бўлади. Бундай ҳодиса, биз туркистонликлар ўртасида ахлоқий фазилат ва исломий тарбиядан маҳрум бўлганимиз сабабли жуда кўп содир бўлади. Дарвоҷе, бизнинг мамлакатимизда одат бўлгани сабабли, бу уруш ва жанжаллар эру хотинни ажралишга олиб келади. Лекин бу ҳол ҳар бир оила аҳлини ғамгин этиши ва турмушларини нотинч этишига шубҳа йўқдир. Шу тариқа қайси хонадонда ҳафтада бир неча марта бундай жанжал ва хафаликка олиб келадиган воқеалар бўлса, саодат ва баҳт, албатта, бу уйда бўлмайди. Эр-хотин бир-бирини хафа қилиб қаттиқ муомала қилса, бир томон ўзини эшитмаганга олсин ва жаҳлини ичига ютсин. Бошقا куни эса ширин сўз ва ҳалимлик билан қаллигига: «Кеча қилган

ҳаракатинг номуносиб эди, бундай ҳаракатларни бошқа қилмагин», — деб тушунтиурсин. Ана шу яхши муомалани муросаю мадора дейдилар. Ислом дини, хусусан, эркактарни муросаю мадорага даъват қиласи: «Эй аҳли ислом кишилари! Ўз хотинларингиз билан яхши муомала қилинг. Агар уларга нисбатан меҳрингиз бўлмаса ҳам (сабр қилинг ва яхши муомалани тарк қилманг). Зеро, Аллоҳ таоло сизлар ёмон кўрган нарсада кўп яхшиликларни қилиб қўйган бўлиши мумкин»⁴⁵.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиласидар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аёллар ҳақида васиятимни қабул қилинглар ва улар билан муроса қилинглар (чунки аёл эркакнинг қовурғасидан яратилган), яъни уларнинг хулқи ҳам қовурға суюгига ўхшаб эгилган. Тўғриламоқчи бўлсанг синиб кетади. Ўз ҳолига қўйсанг, шу эгрилигида қолади. Бас, аёллар ҳақига қилган васиятимни қабул қилиб, улар билан муросаю мадора қилинглар». Абу Ҳурайра (р. а.)дан ривоят: «Аёлларнинг хулқи табиатан ён қовурғага ўхшаб эгри бўлади. Агарда уларнинг хулқини куч ва зўрлик билан тўғриламоқчи бўлсанг синдирасан (яъни сендан ажралади) ва шу ҳолатларидан фойдаланмоқчи бўлсанг фойда кўрасан».

Фойда. «Худо момо Ҳавони одамнинг чап қовурғасидан ясаган», — деган сўз яхдий хурофотидан келиб чиқкан. Исломнинг аксар олимлари ҳам шу бемаъни ривоятга қўл-оёқлари билан ёпишиб олганлар. Ҳар хил китоблар саҳифаларида ёзиб қўйганлар. Баъзан тафсир арбоблари ҳам Қуръоннинг баъзи оятларини шу ҳикоя орқали шарҳ берганлар. Агарда уларга эътиroz қилсак, юқоридаги ҳадисларни келтирадилар. Биринчи ҳадисда, яъни Абдуллоҳ бин Умар ривоятида, «аёл ён суюгидан яратилган» деган. Аммо озгина диққат қилсак кўрамизки, Абдуллоҳ бин Умар ҳадиси уларга далил бўла олмайди. Чунки иккинчи ҳадис Абу Ҳурайра ҳадиси бўлиб, Пайғамбар тилидан айтилган, яъни «аёл қовурға суюгига ўхшайди» деган. Биринчи ҳадис ҳам, пайғамбар сўзлари ҳам ташбех ва муболагадир. Пайғамбарнинг мақсадлари шулким, аёллар табиатида нотўғри хулқ шундай жойлашганки, қийшиқ ён қовурғага ўхшайди. Масалан, «Худо фалончининг қалбини тошдан яратган», — деб айтганимиздек, бу каби муболагалар, ўхшатишлар ҳаётимизда кўп учрайди.

ТАЛОҚ

Иккита тижоратчи бир-бирларига шерик бўлиб ишга кирсалар, дўст бўлиб фараз ва тамасиз иш тутсалар дўстликлари ва ширкатлари боқий қолади. Аммо ўрталарида ёмон феъл ғолиблик қилса, ўзаро нафратлари кўпаяди ва бир-бирларидан кўнгиллари қолади. Бу ҳолатда уларнинг ягона бир йўли – шериклиқдан воз кечишлари бўлади.

Юқорида арз қилган эдикки, эр-хотин ҳам ҳаётда бир-бирларининг шериклари бўлиб, никоҳ уларнинг аҳд-паймонларидир. Ҳаёт йўлдошлари орасида нафрат ва кўнгилсизлик пайдо бўлиб, муҳаббат ва меҳр йўли беркилиб қолса, албатта улар ажралиб кетишдан бошқа чоралари қолмайди. Ана шу битимга чек қўйишни шариат тилида «талоқ» деб айтадилар.

Ҳақиқатда ҳам баъзан эру хотин ўрталарида нафрат ва безорилик тўхтамайдиган даражага етади. Бу суратда талоқ бўлмаса эру хотиннинг умри ғам ва қайғуга сарф бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам ислом динида талоқни ана шундай кунлардан холос бўлиш учун қўллайдилар. Мамлакатимизда талоқ фожиавий бир ҳолатга тушиб, у ҳақда гапириш ҳам қийиндир. Масалан, бир киши бўлган ва бўлмаган нарсаларни сарф қилиб, минг мушқулотлар билан уйланади. Ҳаётда эса бу иккала шерикнинг табиатлари мувофиқ келиб яхшилик ва шодмонлик билан яшайдилар. Бир неча йил ўтиб икки-уч фарзанднинг соҳиби ҳам бўладилар. Ҳаёт бошидаги қийинчиликлардан ўтиб, эр икки-уч танга қўлга киритади, хотин ҳам уй ишларида уста бўлиб қолади. Ёшлик даврларини ҳам вафо йўлида сарф қиладилар. Хуллас, бечора ҳаёт ҳамроҳларига роҳат ва тинчлик даври келиб, ёшлик айёмининг саъй ва ҳаракатлари самарасини кўрмоқ кунлари яқинлашади. Шу вақтда жаҳл устида мастлик ҳолатда, ҳатто, баъзан ҳазил қилиб эр тилидан шу «талоқ» сўзи чиқиб кетади. Тамом! Қилган-қилмаган иши бир пул! Хотини ва бола-чақалари ёрилган қалблари ила ёш тўла кўзлари билан уйдан чиқиб кетадилар. Ҳаётлари куйиб кетади. Қилган саъй-ҳаракатлари нобуд бўлади. Ўзи ёлғиз қолиб кетади, фарзандлари етим қолиб, умрийўлдоши дарбадар юради... Эр: «Ёмон иш қилганим йўқ», – деб ўйлади. Дунёда зарари бўлган ишни, одамлар ҳаётига вайроналик келтирадиган амални нозил бўлган

китоблар ва ҳақ дин қабул қиласиди. Ваҳоланки, ҳақ дин бани Одам саодатининг сабабларини тӯғри ва очиқ баён қиласиди. Одамларни ҳалокат жарлигига соладиган дин ҳақ дин ва бахтсизликка ҳидоят қиласиди китоб савомий китоб бўлмайди!

Худо ҳаққи айтинг! Шу ҳақда сизнинг фикрингиз қандай? Сиз ҳам ислом динининг ҳақлиги ва Қуръони карим осмоний китоб эканлигига имонларингиз комилми ёки йўқ? Худо кўрсатмасин, имонингиз комил бўлмаса, уни камолга етказинг ва агар ишонсангиз, дарров менинг даъватимни қабул қилинг! Ҳа, ислом дини талоққа рухсат берган, лекин зарур бўлган ҳолатларда ижозат берган. Бошқа ҳолатларда бу ҳукмдан фойдаланиш тӯғри эмас, гуноҳдир. Хотиннинг нияти яхши бўлса-ю, нодонлик ва тажрибасизлик ёки қайсарлиги билан уй ишларида, бола тарбиясида, эрига бўлган муносабатларида бир хатога йўл қўйса, унга афв кўзи билан қараш, марҳамат кўрсатиб, муроса қилиб яшаёт лозим ва зарурдир. Бу сўзларни мен юқорида айтиб ўтган эдим. Аммо хотин ўз ниятларидан қайтса, эрига адоват ва хусумат кўрсатса (ёмонлик ва душманлик қиласа), билиб ва кўриб туриб эрининг ҳаётини бузса ул ҳолда эр муносиб равишда хотинига насиҳат қилиб, тӯғри йўлга даъват этиши лозимдур. Аёлларнинг кўнгиллари юмшоқ ва эҳтиросли бўлади. Кўпинча маъкул сўзлар ва дўстона ўтитлардан аёллар таъсирланиб ёмон ишлардан ва амаллардан қайтадилар. Агарда ваъз ва насиҳат ҳам фойда бермаса, унда эр икки-уч кеча ундан узоқлашиб ўрнини алоҳида қиласин, яъни у билан ётмасин. Бу ҳаракат ҳам аёлларнинг табиатларига таъсир этиш учун яхши воситадир. Бу восита ҳам фойда бермаса, у вақтда хотинни уриши ҳам жойиздир, фақат ҳеч жойини кўкартирасдан, қаттиқ озор бермасдан жазо берсин.

Пайғамбар (с.а.в.) дан ҳадисдирки: «Агарда хотинларингиз шаърий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар, уларни мажруҳ қиласдан ва кўкартирасдан, қаттиқ озор бермасдан уринглар» («Тафсири Табарий»дан).

Бу билан ҳам бўлмаса, шариат ҳакими икки томондан бир вакил тайинлайди. Улар келиб аҳволни текширадилар ва ислоҳи учун ҳаракат қиласидилар. Вазият ўзгармаса талоққа ижозат бор, зарар қиласиди. «Ул хотинларингиз ким, сизларни ҳақир деб биладилар, сизларга адоватлари

бор, хиёнат ва итоатсизлик қиласилар ва уларнинг бу ҳаракатларини билганингизда ваъз ва насиҳат қилиб Худони Эсларига солинглар ва бу номуносиб ишлардан ман қилинглар. Агарда шунга ҳам бўйсунмасалар, ўринларингизни алоҳида қилинг. Бу билан ҳам бўлмаса, уларни (кўп озор бермаслик шарти билан) уринглар. Шундан кейин улар бемаъни ҳаракатлардан қайтсалар, бошқа баҳона қидирмасдан ҳаддингиздан ошмангалар, яъни сўзларингизни қабул қиласалар улардан узоқлашмангалар, урмангалар. Эркак бўлганингиздан мағур бўлиб, асоссиз гумонларга бориб, аёлларга зулм ва жафо қилмангалар. Аллоҳ ҳамма мавжудотлардан олий ва буюkdir, сизлардан уларнинг ўчини олади. Эй мўминлар, агарда эр-хотиннинг ишларини мушкул ҳолатга тушганини кўрсангиз, эр ва хотин томонидан биттадан ишбилармон вакилни тайин қилиб, эр-хотин ишларини текшириш учун юборинглар. Агарда бу икки вакил чин қалдан эр-хотин ишларини ислоҳ қилмоқчи бўлсалар, худо уларга мадад беради. Аллоҳ билгувчи ва хабардор зотдир. Аммо бу вакилларнинг бошларида фитна ва бузгунчилик бўлса жазоларини кўрадилар»⁴⁶.

Фойда. Шу оятни ёзиб таржима ва изоҳи билан машғул бўлиб ўтирганимда бир дўстим мулоқот учун келди. Мен шу мавзуда суҳбат қурмоқни орзиқиб кутар эдим. Шу масалани унинг хузурида баён қилиб, оятни ўқиб бердим. У кулиб айтди: «Эй Абдурауф, хотинларни уриш ва ҳақоратлаш биз бухороликларни умумий одатларимиздир. Лекин бугунгача бу ярамас ҳаракатимиз шариатга мувофиқ эканини билмасдик. Шукурким, бугун сен бу иш мумкин эканини тушунтиридинг. Иншооллоҳ, бундан кейин хотинларимизни кўпроқ ва яхшироқ урамиз». Дедим: «Азизим! Масалани тўғри тушунтира олмадим шекилли! Ислом дини аёлларни уришни ман қиласди, балки эркакларга хотинларингизга марҳамат ва мўросаю мадора қилиб, ҳурмат қилинглар деб амр қилган. Юқорида мен бу масалани баён қилган эдим. Лекин сенга баён қилган бу масала алоҳидадир. Фараз қиласилкки, бир ёмон хислатли ва бадаҳлоқ аёл бор. Бечора эр хотинининг унга адовати борлигини билиб, унинг ҳаловатини бузаётганини тушуниради. Хотин қулоқ солмайди. Икки-уч кун хотинидан узоқлашади. Хотин шундан ҳам холоса чиқара олмайди. Шунда сиз ҳам биласизки, эрнинг хотинига талоқ бериш-

дан бошқа иложи қолмайди. Бироқ ислом дини талоқни ман қилмоқчи бўлиб, эрга: «Талоқ беришга шошилмагин», – деб амр қиласди. Хотиннинг аъзоларини майиб қилмай ва лат бермай уни озгина ургин, зора ёмон ишдан тавба қиласа ва муносабати ўзгарса.

Менинг изоҳимдан билдингки, Куръон хукми маслаҳат юзасидан бўлиб, аҳли ислом оиласлари учун, хусусан, мусулмон аёлларига буюк марҳаматдир».

Мен бу шахсий суҳбатни шу учун ёздимки, бошқалар ҳам менинг баёнотимни шу дўстимга ўхшаб тушуниб, хотинларини уриш учун баҳона қилиб олмасинлар.

Энди асл мақсадимга қайтаман. Шундай қилиб, ислом дини эр-хотинга ҳар хил баҳона билан ажрамасликлари учун шундай чораларни кўрсатади. Шу чора-тадбирлар фойда бермагандагина талоққа рухсат беради. Бироқ, бу амр талоққа эътибор назари билан қараб, ажрашган эр-хотин кўнгилларига таскин беради. «Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва қарами билан уларни бир-биридан беҳожат қиласди»⁴⁷. Аммо заруратсиз, балки нафс ҳавосининг тақозоси билан талоқ берилса, албатта, гуноҳ ва ҳаромдир, албатта, гуноҳкор жазосини олади.

Ибн Умар (р. а.)дан ривоят: «Набий (с.а.в.) деганларки: «Аллоҳ олдида энг ёмон ҳалол бу талоқдир».

Саҳоба Мұҳарриб (р.а.) дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ ўз олдида талоқдан ҳам ёмон бўлган нарсани ҳалол қилмаган».

Саҳоба Сұҳбон (р.а.) ривоят қиласидилар: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Қайси хотин безарурат ва эҳтиёжсиз эридан талоқ талаб қиласа, жаннат ва Аллоҳ раҳмати унга тегмайди».

Ибн Ҳурайра (р.а.) ҳадис келтиради: «Набий алайҳис-салом дедилар: «Ҳеч бир мўмин ўз хотинидан нафрат қилиши тўғри эмас, зеро хотинининг баъзи одат ва атвори унинг назарида ёмон кўринса ҳам, баъзи одатларидан рози бўлади. Бас, унинг ёмонликларини яхшиликларига бахшида этсин».

Эр-хотин муносабатларини батафсил ёzsам сўз чўзилиб кетади. Бу ерда фақат лозим бўлган нарсаларнигина ёздим. Бундан ортиқчасини бу рисола кўтармайди. Шу китоб ҳақида ўйлаб юрганимда, ёзиш учун маҳсус режа

тузган эдим. Уйланишдан олдинги масалалардан бошлаб лозим нарсаларни тартиб билан ёзмоқчи эдим. Китобнинг бошидан шу тартиб билан таҳрир қилиб келдим. Китоб бобларининг номи ҳам шунга муносиб. Лекин талоқ масаласи режамга тўғри келмади, танлаган ихтиёrimга халал берди. Аслида ўйламасдан айтилган сўз фақат ҳаётнинг низомини эмас, балки менинг иш тартибим ва китобим режасини бузгани ҳам ажабланарли ҳол эмас. Чунки талоқ натижаси вайроналикдир. Ҳеч бир оиласа бу амри машъум тушмаслигини Худодан тилаймиз. Ҳар бир эру хотинга Аллоҳ керакли даражада ақду инсоф ато этсин, токи улар умрларини яхшилик, муҳаббат ва муроса билан роҳатда ўтказсингилар. Мен китобим асосига шу умидли орзуларни қўйганим ва талоқни бўлмағур нарса деб сұхбатимни муросаю мадорадан бошлаганман.

Олдин арз қилган баёнотимдан маълум бўлдики, эрхотин муносабатларининг бир одоби муроса экан. Бу иккала ҳаёт йўлдошлари ва ҳамроҳлари муҳаббат ва муроса билан яшаб, хотин ҳомиладор бўлганигача рўзгорларини яхшилик ва шодонлик билан кечирадилар. Хотин ҳомиладор бўлгандан кейин эр-хотиннинг мушкулотлари яна оғирроқ бўлади. Чунки ҳомиладан олдин эр-хотин бир-бирларининг олдидаги вазифалари тирикчиликларининг таъмини ва қалбларининг таскинидан иборат эди, холос. Аммо шу дақиқадан бошлаб улар ота ва она бўладилар. Уларнинг зиммаларига бола ҳаётини таъмин этиш бурчи тушади. Уларнинг бирлик ва иттифоқларининг дараҳтиҳосил берди. Энди улар ҳаётнинг натижаси ва мушкулотларини бирга қўрадилар. Шу борада улар қанча шукур қилсалар ҳам камдир. Лекин қуруқ шукур қилишнинг илм ва ҳикмат олдидга эътибори бўлмайди. Оламга келган гўдак ҳаёт шарбатидан энди баҳраманд бўла туриб, йўлдан қайтмаслигини ота-оналар таъмин қилишлари лозим. Биз ҳам энди ота-онанинг вазифалари ҳақида баҳс қиласиз.

ҲОМИЛАДОРЛИК ДАВРИ

Шу рисоланинг бошида арз қилган эдимки, тараққий қилган маданий миллатлар доимо эътибор ва шуҳратларининг ривожини ўйлаб, бу учун аҳоли сонининг кўпайишини асосий сабаб деб биладилар. Қайси қавмнинг сони йилдан йилга камаяверса, бора-бора дунёда ном-нишони

қолмаслигига шубҳа йўқдир. Шундай экан, қайси қавм йўқ бўлишни хоҳламаса аҳоли сонининг кўпайиши учун ҳаракат қилиши ва бу мудда ҳосил бўлиши учун аввал она қорнидаги болани сақлашга, гўдакларни эса турли касалликларга чалинишига йўл кўймаслиги лозим. Зотан, ислом дини назарида никоҳнинг биринчи мақсади ҳам одам наслининг кўпайишидадир. Бинобарин, мусулмонлар ҳамма куч-қувватларини авлодларининг ҳимоясига қаратишлари керак. Чунки ҳеч бир ота-она фарзандини била туриб нобуд бўлишини хоҳламайди. Она қорнида бола пайдо бўлгандан сўнг унинг ҳаёт-мамоти ота-онага боғлиқ. Шунинг учун ҳам улар боланинг нобуд бўлишига олиб келадиган ишларни қилмасликлари шарт. Масалан, ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан тўртинчи ойигача кўп оналар бола туширадилар. Бунинг сабаблари кўркув, камқувватлик, оғир ишларни бажариш, бирга бўлиш ва кўп қайфуриш бўлади. Шу оғироёқлик вақтида аёлларни хонада ёлғиз қолдириш, оғир ишларни буюриш, умуман, тўғри эмас. Ҳомиладор бўлган хотинларни ёлғиз қолдирадиган ёки оғир ишларни буюриб, уларга ёрдам бермайдиган эрқаклар ўз фарзандларининг жонига қасд қилган бўладилар. Ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан бошлаб эр хотинига яқинлашмаслиги лозим. Бу масалада ҳайвонлар бизлардан яхшироқ. Уларнинг эҳтиётликлари бизлардан кўпроқ. Улар ҳомиладорлик вақтида ўз жуфтларига яқинлашмайдилар. Лекин биз одамлар, шаҳватпарастлик дараҷасида ҳайвонлардан ўтиб кетамиз. Сабрсизлигимиз шу даражага етганки ҳомиладорлик вақтида ҳам хотинларимизга тинчлик йўқ. Ярим соатлик бемаъни лаззатимиз учун азиз фарзандимизни ҳам аямаймиз. Икки ойликдан тўрт ойгача жимо вақтида бола тушириш хавфи кўп бўлади, тўрт ойдан кейин бу хатар камроқ бўлса ҳам йўқолмайди. Тўртинчи ойдан бола анча катта бўлади. Висол вақтида бола майиб бўлиши мумкин. Бас, иккинчи ойлигидан хотинга яқинлашмасликни маслаҳат берамиз. Агарда эрқаклар шаҳватлари туфайли бу қоидага риоя қилмасдан ўз фарзандларини нобуд қилмоқчи бўлсалар ҳам хотинлари бунга йўл бермасликлари лозим.

Ҳомиладор аёллар шу вақтда жуда нозик бўладилар. Ҳар хил баҳоналар билан хафаланиб ғамгин бўладилар. Бу қайфуриш ҳаддан зиёд бўлса, бола туширишга сабаб бўла-

ди. Шунинг учун ҳам ҳомиладорлик вақтида эркаклар ўз хотинларини аяб-ардоқлаб, раъйларига қарашлари лозим, ҳеч бир баҳона билан уларни хафа қилишлари мумкин эмас. Камқувватлик ҳам бола йўқотишга сабаб бўлади. Бунинг олдини олиш учун она кўпроқ баҳаво жойларда бўлиб, тез ҳазм бўладиган кучли, масалан, сут, парранда гўшти, тухум истеъмол қилишлари зарур. Палов, қуруқ нон каби бадҳазм овқатлардан парҳез қилишлари лозим. Касал бўлган ҳолда ўтқир дўхтирларга мурожаат қилиб, ўзларини даво қилишлари зарур. Бола туғилиш вақти ота-она учун ажойиб ва масъулиятли вақтдир. Шу ҳолат уларга оталик ва оналик лаззатини беради. Ота-она ҳётларининг мевасидан баҳраманд бўлиш иштиёқида интизор турадилар. Ана шу вақтда ёш ота-оналарга бир оз маслаҳат беришни ўзимнинг бурчим деб биламан.

Арз қиласманки, бола туғилиши вақти ота-она умидворликларининг охирги дақиқалари бўлиб, улардан хушёрлик ва эҳтиётлик талаб қилинади. Токи интизорликнинг охирги дақиқалари қайгуниг биринчи домига айланмасин. Албатта, ҳар бир ота-она бу қора кунлардан қўрқади ва бу хусусда баъзи чора-тадбирларни ҳам кўради. Бироқ бу эҳтиётликлар ва тадбирлар илму ҳикматдан узоқ бўлганида фойда бермайди. Шунинг учун ҳам оламга келган аксар гўдаклар тез нобуд бўладилар. Мамлакатимизда ота-оналар болаларининг соғлигини ҳимоя қилиш учун қуидаги ишларни қиласмадилар:

Биринчидан, бола туғилиш олдидан хотинларни бирон мозор зиёратига юбориб, күшойиш тилайдилар. Мозорлардан ҳожат тилаш, ёрдам сўраш ҳаромдир.

Иккинчидан, болани бирон мозорга наср қиласмадилар. Бунинг ҳам фойдаси йўқ, чунки назр ҳам тўғри эмас.

Абу Ҳурайра (р.а.)дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Назр қилманглар. Назрингиз сизларни илоҳий қонунларнинг биронтасидан бениёз ва халос қилмайди».

Учинчидан, фалон ва писмадон доуходондан дуо олиб эзib истеъмол қиласмадилар.

Ота-онанинг фарзандлари ҳақида қиласмадиган тадбирлари шулардан иборат. Менинг вазифам ҳалққа хизмат қилишдир. Шунинг учун баъзи илмий ва тиббий тадбирларни баён қилишни шарт деб билдим.

Шуни билиш керакки, бола туғилишининг вақти оғир

ва хатарли соат саналади. Кўп ҳолатларда ҳаётининг самарасини кўрмоқ учун очилган волиданинг интизорлик кўзи олдида бола нобуд бўлади. Ота эса умидворликнинг охирги соатларида ҳам фарзанди, ҳам рафиқасидан маҳрум бўлиши мумкин. Бола оламга келиш соатларида эр бошини маҳалла кампирларининг жоҳилона машваратлари билан банд этмасдан, шаҳарнинг энг жоҳилларидан бўлган дояларига ишонмасдан, тезлик билан ўткир дўхтирларнинг биронтасини доялик учун даъват этсин. Шаҳар доялари дедиму, бир ҳодиса хотирамга келди. Кеча менга илтифоти бўлган шаҳримиз аъёнларининг уйида меҳмон эдим. Суҳбат чоғида ул муҳтарам зот бир воқеани баён қилди. Агарда биз бухороликларни ибрат олувчи кўзларимиз бўлса, бу ҳикоятдан, албатта, бирор фойда оламиз. Худованди карим шу яқинларда ул зоти муҳтарамга бир фарзанд ато қилган экан. Бу шахс уйида бўлмаганида хотинини дард тутибди. Икки-уч аёл жам бўлиб, ўзаро маслаҳатлашиб фалон «момодоя»ни оли келибдилар. Ўша нодон кампир ҳомиланинг вазиятини енгиллатиш ўрнига анча номаъқул ишларни қилиб, 20 танга ва ҳам бир либослик бўзни олиб кетибди. Эри қайтиб келиб, хотининг аҳволини кўриб, дўхтир олиб келибди. Дўхтир беморни текшириб шундай дебди: «Қайси бир нодон аралашиб боланинг жойлашишини ўзгартирибди. Йўлдоши бўйнига ўралиб бола ўлибди. Онасининг ҳаёти ҳам хатарда». Дўхтир дори бериб кетибди. Дори истеъмолидан сўнг жонсиз бола оламга келибди, лекин...Онаси эса bemор. Ана шундай қилиб нодон аёллар маҳалла кампирлари орқали фарзандларини ўлдирадилар.

Биз мақсадимизга қайтсак. Дўхтир назорати остида она ўз юқидан озод бўлгандан сўнг соғ ва саломат бола дунёга қадам қўяди. Дўхтир фармойиши билан она болани чўмилтириб, ўргак қилиб, жону дили билан унинг тарбиясига машғул бўлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ФАРЗАНД ТАРБИЯСИ

Бола отасининг пушти камаридан она раҳмига ўтмагунча, эр-хотин бир-бирларига фақат ҳаёт шериклари бўладилар. Шу муддатда уларнинг ишлари бир-бирлари-

нинг оғирлигини енгиллаштиришдан иборат бўлиб, бошқа вазифалари бўлмайди. Бироқ бола она раҳмидан жой олган заҳоти, эр-хотин болани нобуд бўлишига олиб келадиган ҳар қандай хатти-ҳарақатлардан воз кечишлари лозим. Бу вазифа унча мушкул эмас. Оиласдаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейинги фарзанд тарбиясиdir. Фарзанд тарбияси аслида икки калимадан иборат. Шунинг учун ҳам назарингизда жуда майда муаммодек кўринади. Лекин доно одамлар биладиларки, бани Одамнинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўз – «бала тарбияси»дан иборат бирикмага боғлиқ. Бу ҳалқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, баҳтли бўлиб иззат-хурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, баҳтсизлик юкини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши, болаликдан ўз отоналаридан олган тарбияларига боғлиқ.

Бир ҳаким айтган экан: «Бани Одам болаларининг тарбиясини менга қолдирсалар, одамларнинг аҳволини бутунлай ўзгартириб юборар эдим».

Жаҳон ҳалқларининг аҳволини бугун мулоҳаза қилсангиз, шу ҳакимнинг сўzlари тасдиқланади. Ҳозирда 40 миллион инглиз 400 миллион ҳиндий ва африкаликлар устидан ҳокимдир. Чин ҳукумати 400 миллион аҳолиси билан 40 миллион японнинг ҳйила ва найранги ўйинчоғига айланган. 60 миллион олмонлар иккита заиф давлат (Австрия ва Туркия)ни ёнларига олиб, аҳолиси 750 миллионга teng келадиган етти давлат билан уруш қиляпти. Кишининг назарида ажиб ва гаройиб кўринадиган бу воқеалар тарбия таъсиридандир, зеро болаларнинг тарбияси бу фарзандни жисмонан, фикран ва ахлоқан тарбия қилиб, камолга етиштириш демакдир. Яъни уларни уриниш ва тиришиш саҳросига, яъни ҳаёт-мамот майдонига кучли бадан, соғлом фикр ва яхши ахлоқ билан қуроллантириб юбориш демакдир. Маълумки, инглизлар ҳинд ва мисрликлардан, японлар Чин ҳалқидан жисмонан, фикран ва ахлоқан анча комилдирлар. Уларнинг бу камолотлари тарбия натижасидир.

Энди келинглар, кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан, туркистонликлар ўз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жа-

воб бўла олади, яъни «йўқ!» Мен буни шундай исбот қила-ман. Биз туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамиз деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва азиз. Лекин баҳтимизга қарши шуни эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрға қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан ҳайрон бўлманг, сабр қилинг, даъвоимни исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга етиштиришдир. Назаримизда қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, қўзи ёки хўтиқ сотиб олиб уйга келтирасиз. Диққат билан уларга қараб, бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват ва йўрга қиласиз, яъни уларни тарбиялаб, камолга етиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласиз-ки, болангиз ҳам камолга етишган. Эътиroz қилишингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча ҳаракат қилсанак, фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиласиз деб.

Бу даъвоингиз маълум бўлса-да, аммо тўғри эмас. Да-лил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам ка-сал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хас-таликка чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши моли-нинг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвоимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг соғлигига эътибор бериш ҳам фар-занд тарбияси билан шуғулланишни билдиrmайди. Ҳақиқатан агар одам қўй ва эшакка ўхшаб камол топиши соғлиқ, билакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганда эди, биз ҳам фарзанд соғлифи учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси деб атардик. Тану тўшли ва соғлом болани камолга етишган деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақдан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз ман-

фаатини ўйлаб, ҳам яқинларини баҳтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу мантиқий олишувларга нима ҳожат бор? Агарда кўзингизни хурофот ва манманлик пардаси тўсмаган бўлса, Бухоро ва Бухоро аҳлига назар ташланг! Ҳамма нарса кундек равшандир. Ўрнингиздан турингда, ҳикмат камарини белингизга боғлаб, ақл ва ҳикмат мезони билан жисмоний, фикрий ва ахлоқий аҳволларингизни текширинг. Аксар бунга ҳафсаламиз етмайди. Шундай бўлса менга ҳамроҳлик қилсангиз, мен шу хусусда ҳам сизга ёрдам бераман.

Бисмиллоҳ! Уйдан чиқиб катта йўл билан Девонбеги ҳовузининг лабига бориб, бошқа йўл билан уйга қайтиб келдик. Бу саёҳатимиз бир соат давом этди. Ана шу саёҳатимиз давомида диққат қилган бўлсангиз, йўл-йўлакай ўттиз-қирқта сил касал, йигирма-ўттизта тепакал, ўн-ўн битта кўр, соқов, шунча оқсоқ, камида тўрт-беш шол ва песни учратдик. Қолганлар сизнингча соғ-саломат эдилар, яъни ҳар қандай хасталикдан озод эдилар. Лекин менинг назаримда улар ҳам ҳар хил касалликларга чалинган эдилар. Ранглари ўчган, қоматлари эгик. Таналари нотавон, икки юз қадам йўлни оҳ-воҳ билан босардилар. Узоққа бормайлик, иккаламиз ҳам бир соатлик саёҳатимиз чоғида анча чарчадик. Ҳозир аъзои баданларимиз оғримоқда. Хуллас, ҳалқимизнинг соғлиги шу даражада.

Энди уларнинг фикрий аҳволларини тадқиқ этайлик. Бухоро аҳолиси турли тоифа ва гуруҳлардан иборат. Баъзилари мулла, баъзилари сипоҳи. Бир гуруҳ тижоратчи, бир тоифа косиблар ва тўда деҳқонлардан иборат. Ана шу гуруҳларнинг фикрий аҳволини бирма-бир тадқиқ қилишимизга тўғри келади. Бошида бу тоифалар орасида муллаларнинг фикрий тарбиялари яхшидек кўринади, яъни уларнинг ақлий қобилияtlари бошқаларницидан ўткирроқ ва фикрлари бошқаларницидан соғломроқдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири йигирма-ўттиз йил умрларини мадрасаларда таҳсил билан ўтказадилар, лекин ўқиганларини сизларга тушунтириб бера олмайдилар. Мабодо бирор нарсани тушунтироқчи бўлсалар ҳам арабча сўзлардан нутқларини шундай тўлдириб ташлайдиларки, омма бу нутқни тушунмайди. Уларнинг сўзларини рад этсангиз, дарров таҳқир ва ҳақоратга ўтадилар, жоҳил ва коғирликда айблайдилар. Бу жанобларнинг ишлари муддао-

ларини исботлашдан нарига ўтмайди, ваҳоланки, умрларининг ярми мантиқ илмини ўрганишда ўтади.

Маълумки, даъвони исботлаш учун ақл ва мантиқдан бошқа восита йўқ. Уларнинг қўлларидан келганда эди, ўз муддаоларини ақл ва мантиқ ёрдамида тушунтириб бе-пардилар. Лекин бу иш қўлларидан келмайди, яъни улар ақлли тарбия қила олмайдилар. Ақл ва мантиқ ўрнига эса жоҳилликда айблаб, таҳқир ва сўкишни ишга соладилар. Бу жамоанинг казо-казолари дунёвий ва майший ишлардан ҳеч хабарлари йўқдир. Улар бу жаҳолатни фазилат деб биладилар.

Авом тоифасининг хоҳ тижоратчи бўлсин, хоҳ сипоҳи, ё косиб, дехқон бўлсин ўз касб-корлари ҳақида маслаклари ҳақида бир фикр ва маълумотлари йўқ. Қилаётган ишларидан мақсад нималигини билмайдилар. Қайси восита ва усуллар фойда келтиришини тушунмайдилар. Аксарлари ҳали ҳам Япония императорини Бухоро амирининг амакивачаси деб биладилар. Мавқеини йўқотган Чин давлатини жаҳонгир бир давлат деб биладилар. Ўтмиш ва ҳозирни солиштириб, ҳароб бўлган бўлса, сабабини излаб топиб бартараф қилиш, обод ва ривож топган бўлса, негизини яна равожлантириш биронтасининг қўлидан келмайди, мияларига бундай фикрнинг ўзи келмайди.

Рус ва фаранг (Оврўпо) мамлакатида ҳар бир сипоҳ ўз амал ва мансабига мувофиқ илм соҳибиdir ва фойдасини ҳам билади. Ўзининг мартаба ва даражасини илмининг натижаси ва иқтидоридан деб билади. Шу ҳам аниқки, агар ўз мулки ва давлатига хиёнат этса, мансаби ва унвонидан маҳрум бўлади. Сабаби у ўз мансаби ва марта-басини илмнинг баракати ва иқтидори туфайли қўлга киритгандир. Шундай қилиб ривожланган мамлакатларнинг сипоҳлари шу ишонч ва шу фикр билан иш кўриб, холисона амал қилиб тараққий топадилар ва ўзлари хоҳлаган вақтда вазифаларини тарк этадилар.

Аммо бизнинг сипоҳиларимиз-чи? Улар бирон нарсани билмайдилар, ўз мансаб ва мартабаларига ишонч ва эътиборлари йўқ. Зотан ҳукуматимизнинг мансаб ва унвонларида бир муайян шарт (ва тартиб) ҳам йўқдир. Бу жамоа қайси мансабга кўтарилсалар ва қайси мансабдан тушсалар илму иқтидорларининг бунга дахли йўқ, балки

ҳаммасини тасодифдан, омаддан ва тақдирдан деб биладилар. Бинобарин, уларнинг аксари бир-икки дуохону жодугарлар билан ҳамкорлик қилиб, уларга сифиниб юрадилар. Улардан энг катталари ва казо-казолари ҳам мансаб умидидан бир даста чиркин, пашша босган эзиз ички қофозни ичадилар. Қайсиларининг уйларига кирсангиз, устун ва айвонларида дуолар осилганини кўрасиз.

Муболагасиз айтаманки, Бухоро ҳукуматининг ярим маблағи шундай бемаъни ишларга сарф бўлади. Мансабни амирдан оладилар, вазирдан меҳрибонлик кўрадилар, нонларини раис беради, пулларини эса дуохонга берадилар, бу ишларининг маъносиз ва бефойдалиги ҳақида, умуман, ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Тижоратчиларимиз ва косибларимиз ҳам қайси бир ишга қўл урмасинлар, унинг фойдаси ва заарлари ҳақида фикр қилмайдилар. Натижада рақобат майдонида ажнабий савдогар ва хунармандлардан мағлуб бўладилар. Тижоратчиликнинг энг буюк мартабаларидан, то энг паст дўкондорлик даражасигача олиб тадқиқ қилсангиз, кўрасизки, бир армани, бир яхудий ёки оврўполик ва ўрус савдогари биздан яхшироқ ишлаб, кўпроқ фойда олади. Битта яхудий савдогар қанча туркистонлик савдогарларнинг кўзини бойлаб қўяди ёки бир армани дурадгори қанча бухоролик дурадгорни қойил қилиб қўяди. Нимага шундай? Чунки улар билағон; муҳокама, мулоҳаза ва тафаккур қиласиганлардир. Булар эса на биладилар, на муҳокама қиласидилар ва на ўйлашга қодирлар. Ҳамма ишни фалак гардишига, тақдир тақозосига ҳавола этиб, чордана куриб ўтира берадилар. Ҳар бир ишни толе ва фалак гардишидан деб билиш заифлик ва нодонликдан бўлади. Чунки одамзот манфаатга чанқоқдир. Инсон ҳар бир фойдали ишни ўзи бажармоқчи бўлади, бошқага ишониб топшира олмайди. Аммо бирон ишдан хабар топса, уни бошқага топшириб, у берган фойдани (кам ёки кўп) олиб шукур қиласиди. Шундай қилиб, ҳар бир ишни фалакка ҳавола этиш заифлик ва иш билмаслик сабабидан бўлади. Алҳосил, ана шу ожизлик ва иш билмаслигимииздан аксар ишлар ҳам кўлимиздан кетди.

Энди мамлакатимизда миллий саноат ва тижоратдан асар қолмаслиги аниқдир. Лекин тижоратчи ва косибларимиз ҳалигача ҳалокат келтирувчи бу хатарни кўрмаяп-

тилар. Баъзилари бу аҳволни кўрсалар ҳам бу хатарни йўқотиши учун бирор-бир чора қилмайдилар. Агар бирор чора топмоқчи бўлса ҳам ҳаракатлари бир кунга етади холос. Бунинг ҳаммаси ақлсизлик, фикрий тарбиясизликнинг оқибатидир. Бу халқнинг ахлоқий аҳволларини мен бу ерда ёзмайман, чунки қалам ва қоғоздан уяламан.

Энди айтингчи, шу каби жисмоний, ақлий ва ахлоқий нуқсонларимиз билан қандай хаёллардами? Нимани орзу қиласиз?

Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқdir. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... Ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталиқ, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усулларини билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим.

Бу ерда бир эски эътиroz бор. Уни одамларимиз хотириларидан ҳеч ҳам чиқармоқчи эмаслар. Қаерда бир ислоҳ этувчи одамни кўрсалар, шу эътиrozларини баён қиладилар. «Сизларнинг бундай усул ва тарбияларингиз ўтмиш замонида йўқ эди», – деб айтадилар. Улар ота-боболаримиздан далил келтирадилар.

Ажиб! Уларнинг қадим замонлари қайси давр ва отоналари қайси аждод экан. Агар уларнинг қадим замонидан мурод ислом тарақкий топган давр, ота-боболардан мақсад ўша замондаги мусулмонлар бўлса, жавоб берамизки, уларга беҳуда тухмат қилманг. Ҳеч қачон улар сизларга ўхшамаганлар. Улар ўз фарзандларига замона талабларидан ҳам кўра кўпроқ тарбия берардилар. Бугунги кунда уларнинг мингдан бир ҳисса тарбияси ҳам сизларда йўқ. Ўша замондаги мусулмонларнинг ўрталарида минглаб ижодкор, юзлаб аллома ва мутафаккир, гуруҳ-гуруҳ аҳли санъат, жамоа-жамоа мулкдорлар етишиб чиққанлар. Ҳар бир муаллиф юзтадан ортиқ китоб ёзганки, бугун уларнинг соялари ҳам бизнинг ўртамизда топилмайди.

Ҳозирги ҳолатингизга назар ташлангу, озгина уларнинг ҳолатини мулоҳаза қилинг. Улар билан ўзларингизни солиштирманг! Тарбиянгиз даражасини уларники би-

лан тенглаштирманг! Бундай тенглаштиришдан уялинг! Улар уриниб ва интилиб фидокорлик камоли билан саодатимиз асбобини ҳозир қилиб кетганлар. Биз эса қобиляйтсизлигимиздан улардан қолган меросни зое қилдик, қароқчиларга топширдик. Қайси юз билан ўзимизни уларга тенглаштирамиз?

Аммо «қадим замон» деганда биз юз йил олдин ўтган ота-боболарни назарда тутган бўлсак жавоб берамизки, ҳа, юз йил, балки икки юз йил олдин ота-боболаримиз ўз фарзандларини шу тариқа тарбият қиласдилар. Ўша тарбиянинг натижаси сиз билан биз бўламизки, жисмонан, ақлан ва ахлоқан камчилик дарёсида гарқ бўлганимиз ва юқорида шарҳлаб берганимиздек ҳеч қачон саодатга лойик ва ҳаётга мустаҳиқ эмасмиз.

Уларнинг тарбиялари яхши бўлганда эди, бизлар бундай ожизлик ва нобудлик мақомига тушмасдик. Ҳа, бугунги кундаги тарбия усусларимиз юз йил олдинги тарбиядан фарқи йўқ. Лекин бундай тарбия усули бизни ҳаёт мушкулотига ҳозир қилиб қуроллантира олмайди, бизга мадад ва осойишталиқ саодатини таъминлай олмайди. Чунки, ҳозиргacha амалга ошмаган бугунги ҳолатимизни «саодат ва осойишталиқ даври» деганлар ақлий ва ахлоқий тарбиядан маҳрум қолганлардир.

Саодат ва баҳтсизлик, ранж ва роҳатни бир-биридан фарқ қилиш, бирига эришиб иккинчисидан қочиш кўлларидан келмайди. Шундай беақдлик ва ахлоқсизлик дараҷасига тушганларга гапириш, уларнинг эътиrozига аҳамият бериш беҳуда азоб тортиш демакдир. Агарда оталаримиз фарзандларини замона талабларига мувофиқ тарбия қилганларида эди, бугун шундай қийин аҳволга тушмас эдик. Бу аҳволга тушган эканмиз, унинг сабаби ўша тарбиядадир, яъни ота-онамиздан олган тарбиямиз ёки тарбиясизлигимиздир. Шундай экан чорамиз нимада?

Бу саволнинг жавоби маълумдир. Модомики, дунё кураш майдони экан, модомики, миллатимиз бошқа миллатлар билан бирга ҳаётининг ҳимояси ва саодатига эришиш учун курашар экан, бу майдонда ғалабага эришган ва зафар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозим экан. Қандай курол билан улар голиб бўлиб, саодатга эришган бўлсалар, биз ҳам ҳаракат қилиб ва интилиб, ўз фарзандларимизни шундай қуроллар билан қуролланти-

риб, майдонга туширишимиз керак. Бундан бошқа чора йўқдир ва бўлмайди ҳам.

Мен юқорида арз қилдимки, оврўполиклар ўз фарзандларини яхши тарбия қилганлар ва шундай шавкат ва даражага етганлар. Яна шуни ҳам айтадимки, фарзандни жисман, ақлан ва ахлоқан камолга етиштириб ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши ахлоқ билан чиқариш зарур. Шуни эътиборга олиб олимлар тарбияни уч қисмдан иборат деб биладилар. Булар: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Лекин бу уч қисмни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирларига шундай боғлиқ ва яқинки, бирига зарар тегса, бошқаларида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Бирига фойда тегса, бошқалари ҳам ундан баҳраманд бўладилар. Масалан, бирорнинг бадани беморлик натижасида заиф бўлса, аксаран фикри ҳам заиф бўлади, ҳар ишда чуқур андишага бора олмайди, бирор чора қилмоқчи бўлса ҳам дарров кўнгли совийди. Ахлоқан ҳам ўзгариб ўз фазилатларини йўқотади, тез ранжидиган муросасиз ва айб қидирувчи бўлади. Фикри заиф бўлган одам ўз ишлари устида ўйламайди, зарар ва фойдасини андиша назаридан ўтказа олмайди, ҳиссиётга асир ва шаҳвоний лаззатга тобе бўлиб, жисми заиф ва ахлоқи вайрон бўлади. Ахлоқи бузук бўлган одам баданига ва фикрига зарар келтирадиган ишларга қўл уради. Бинобарин, унинг жисми ва фикри ҳам тезда ишдан чиқади. Кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса, фарзандларининг жисми, ақли ва ахлоқини бир даражада тарбиялайди. Интизом ва тартибга риоя қиласди.

Тарбиянинг ҳар бир қисми туғилишдан етти ёшгача аввал ота-она зиммасига тушади. Саккиз ёшдан йигирма ёшгача мактаб ва мадраса зиммасига, кейин умрининг охиригача одамнинг ўз бошига тушади.

Энди биз тарбиянинг шу уч хили устида имкон қадар сухбат қиласми.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Боланинг бадан тарбияси етти ёшгача ота-онанинг вазифаси саналади. Юқорида айтганимиздек, бундай тарбиянинг маъноси гўдакнинг жисмини ҳар хил одатлардан сақлаб, аста-секин камолотга етиштириш демакдир. Бола соғлигининг қанчалик нозик эканини билган мамлакат-

ларда янги туғилган боланинг соғлиғини сақлаш учун илм ва тиббий қоидаларни амалда қўллайдилар. Шундай мамлакатларнинг одамлари боланинг ювинтирилиши, йўргакланиши, ейиш-ичиши ва ухлашига катта эътибор берадилар. Лекин бизнинг бу нарсалардан ҳеч хабаримиз йўқ. Ҳатто, бу қоидаларни бажариш учун бизда имконият ҳам топилмайди, чунки унинг асблолари бизда йўқ. Шундан келиб чиқиб, мен бу ерда соғлиқни сақлаш қоидалари ҳақида муҳтасар маълумот бераман.

Бола оламга келган заҳотиёқ киндиғи кесилади. Ундан кейин бола тоза тоғорада қайнатилган иссиқ сувда майин совун билан ювилади. Биринчи чўмилтириш муддати биринчи дақиқа бўлади. Кейин аста-секин вақт қўпайтириб борилади. Бола чўмилиб бўлгач, жуда ҳам майин, патли тоза сочиқ билан баданини артадилар. Сочиқнинг покизалиигига ва тоғоранинг тозалиигига жуда катта аҳамият бериш керак, чунки ҳар қандай маразнинг онаси ўша чирк ва кир саналади. Қайнамаган сув ҳам тоза эмас. Унинг таркибида ҳар хил касалликларнинг тухуми мавжуд. Бинобарин, қайнаган сувдан фойдаланиш лозим. Қайнатилгандан сўнг илиқ ҳолатида ишлатиш яхши. Совуқ сув болани касал қиласи, терисини қуритади. Боланинг бадани ҳамиша иссиқ ва қуруқ бўлиши шарт.

Маълумки, сув иссиқликда ва шамолда буғланади ва табиийки, буғланиш жараёнида атрофини салқин қиласи. Чўмилтиргандан сўнг боланинг бадани ҳўл бўлса, намлик қолса шамол текканда болага совуқ тегади ва тумов бўлиши аниқ. Болани артиб баданини қурутгандан кейин уни йўргаклайдилар. Лекин болани қаттиқ боғламайдилар, қўлларини йўргак ичидаги қолдириш ҳам тўғри эмас, балки болани сустроқ боғлаш лозим, токи бадани табиий ҳаракатдан қолмасин. Маълумки, нафас олиш жараёнида одамнинг кўкраги кўтарилиб тушади. Агар шу ҳаракатни ман этсан, нафас олиши қийин бўлади. Шунинг учун болани йўргакда қаттиқ боғласак, боланинг нафас олиб чиқарishi қийин бўлади, кўкраги сиқилади.

Бошқа томондан янги оламга келган бола ниҳолга ўхшайди. Қаттиқ боғлашда бирон аъзоси озор топиб, майиб бўлиши мумкин. Йўргакни қаттиқ боғлаш гўдакнинг қорнини сиқади ва ҳазм аъзоларига ўз вазифаларини бажариш учун халал беради. Бинобарин, бечора гўдак эмган

сутини ҳазм қила олмай, ичкетар касаллигига мубтало бўлиши мумкин. Ич кетиш, хусусан, болалар учун хатарлидир. Бугунги кунда тиб илми исботлаганки, одам ҳаётининг асосини қон ва қон ҳаракати ташкил қиласди. Агарда қон ҳаракати катта ва кичик томирлар орқали етарли дарражада бўлмаса, яшаш учун хавфлидир. Гўдакни қаттиқ боғлаш, ана шу қон ҳаракатини қийинлаштиради. Шу сабабдан бола баъзи касалликларга чалинади.

Дунёга энди қадам қўйган бегуноҳ гўдакнинг қўл-оёғини боғлаш ва шу билан азоб бериш инсофизлиkdir. Табиийки, ушбу парваришга гўдак тоқат қила олмайди. Ночор кучи борича йиғлайди. Бизнинг нодон ва бемаъни аёлларимиз эса боланинг азобидан бехабар дуохон ва фолбин олдига югурадилар. Дуохон ҳам ҳолатни худодан тилаб тумтароқ қилиб: «Бу болага «Ум ус-сибён» таъсир қилган», – деб айтади. «Ум ус-сибён» гўдакка таъсир қилганмиш. Дунёда бундай маҳлуқ йўқ...

«Ум ус-сибён» арабча сўз бўлиб, маъноси «болалар онаси (париси)» демакдир. Бошқа тарафдан қараса, дуохоннинг сўзи тўғри, чунки боланинг йиғлаши онасининг қўлидандир. Лекин бу йиғлашнинг иложи дуо ва жоду эмас. Балки йўргакни қаттиқ боғламасдан гўдак қўлларини очиб қўйиш лозим. Бешиклари ҳам зиндонда, қолишимайди. Бешикда боланинг қўл-оёғини шундай боғлаймизки, бечора гўдак қимиirlай олмайди. Сўнгра устини қалин.govrapўшлар билан ёпамиз. Хулоса: жигарпорамизни ҳаракат, ёруглик ва ҳаводан, яъни инсон ҳаёти учун зарур бўлган учта асосий нарсадан маҳрум қиласмиз. Ҳаракат баданга роҳат беради, ҳазм аъзоларига куч бағишлиайди. Ҳаракатсиз одамлар кўп ўтириб ишлайдиган шахслар заиф бўлиб, ҳазм аъзолари ҳам яхши ишламайди. Улар камқон бўладилар.

Ер атрофини бир қават ҳаво қатлами ўраб олган. Ҳамма ҳайвонот ва ўсимлик ана шу қатлам ичиди яшайди. Ҳавонинг бир қисми муваллид ул-хумуз (кислород) дан иборат. У одам ва аксар ҳайвонот учун энг зарур бўлган нарсадир. Қайси ҳавода шу кислород бўлмаса у ерда яшаб бўлмайди. Нафас олганимизда биз ҳавони ичимизга тортамиз. Ўпка кислородни сарфлайди-да ўрнига карбон газини чиқарадики, у заарли бир газдир. Нафас чиқаришимиш билан шу газ ташқарига чиқиб ҳавода аралашиб

кетади. Фараз қилингки, сиз бир хонада ўтирибсиз. Унинг эшиклари ва ҳамма тешикларини беркитдилар. Бошида яхши нафас оласиз. Лекин юқорида айтганимиздек, кислороддан нафас олиб карбон гази чиқаргандан сўнг хонада заҳарли газ кўпайиб бир муддатдан кейин уй ҳавоси оғирлашиб, бошингиз оғрийди. Яна кўпроқ қолиб кетсангиз, албатта, bemor бўласиз: Шуни ҳам эътиборга олмасангиз, заҳарли ҳаво сизни ҳалокатга келтиради. Зиё, яъни ёруғлик, қуёш нури ҳам ҳар бир жонзотга зарурдир. Ёруғ жойларда яшаётган одамларнинг ранг-рўйлари тоза, куч-куватлари жойида бўлади. Қоронги жойларда ўтирган одамлар кучсиз ва ранглари синиқсан. Улар кейинчалик хафақон хасталигига чалиниб нобуд бўладилар.

Шу муқаддимадан маълум бўлдики, одамга ҳаракат, ҳаво ва зиё, ёруғлик керак экан. Улар бўлмаса инсон нобуд бўлар экан. Янги туғилган бола эса катталардан минг маротаба нозикдир ва ҳар хил касалликларга чалиниши осондир. Уларнинг қўл-оёқларини боғлаш, бешиклари устини қалин говрапўшлар билан ёпиш, яъни уларни ҳаракат, ҳаво ва нурдан маҳрум этиш, албатта, зарар.

Бешик устини очиб қўйиш ҳам яхшимас, чунки чивин ва пашша гўдакка тинчлик бермайди. Бинобарин, оналаримиз бола устини тўр ёки ҳарир билан ёпишлари лозим. Агарда болага қоронги ёки иссиқлик зарур бўлса, бешикни эмас, уйни қоронги қилиш ва иситиш лозим. Баъзи нодон оналар болаларини бешикка маҳкам боғлаб, қалин говрапўшлар билан ёпиб кўядилар. Бегуноҳ гўдакнинг тили йўқ, фарёд чекиб онасини бу ишдан қайтара олмайди. Ухлай олмайди, исиб кетиб терлайди, бадани қичииди. Мажбур – йиглайди. Она жаноблари ҳам уйқудан қоладилар. Хаёлларига келган ягона бир чоралари кўкнор бўлади. Ҳеч мулоҳаза ва андиша қилмай ҳимматлари етганча янги туғилган болага кўкнор берадилар.

Ахир инсоф қилинг! Кўкнор заҳар-ку! Катта одамниям йиқитади! Гўдак онаси қўлидан заҳар ичиб, қандай тирик қолиши мумкин?

Гўдакларга кўп зарар етказадиган касалликлардан бири чечакдир. Бу юқумли касаллик башарият бошига тушган энг оғир балолардан ҳисобланади. Касални ё ўлдиради, ё кўр қиласи, ё юз-чехрасини ўзгартираади. Бу эса, хусусан, қизлар учун катта баҳтсизликдир. Бир жойда пайдо бўлса,

сон-саноқсиз гўдакларни йўқ қиласди. Чечакка чалинган бола билан қирқ кунгача даволовчидан бўлак ҳеч ким мулоқотда бўлмаслиги керак. Лекин ҳакимлар бу маразга қарши яхши чора топғанлар. Бунинг чораси эмлашдир. Эмлаш усулини исломнинг буюк табиби Абу Бакр Розий (хижрий 321 йили вафот қилган)⁴⁸ кашф қилиб башари-ятга ҳадя этган. Абу Бакр Розийнинг эмлаш усули қуидагича: чечакка чалинган боланинг чечак сувидан, агар аҳволи жуда оғир бўлмаса, олиб соғлом боланинг териси остига юборадилар. Эмланган бола касал бўлса ҳам уни енгил, зарарсиз ўтказади. Лекин бу усул ҳам хавфу хатардан бутунлай холи эмас, бу бола ҳам ҳалок бўлиши мумкин.

Милодий 1797 йили Жаннэр⁴⁹ деган инглиз дўхтири янги усулни кашф қилди. Сигирларнинг елини атрофида хуснбузарга ўхшаб доначалар чиқади. Уни «сигир чечаклари» дейдилар. Сигир соғадиган одамларга соғиш вақтида ўтиб, қўлларига шундай доначалар чиқади. Масаланинг моҳияти шундаки, қўлларига сигирдан доначалар ўтган шахс бошқа чечакка чалинмайди. Жаннэр бунга аҳамият бериб, тажрибадан ўтказиб, «кимнинг терисига сигир чечагининг сувидан эмласа, у одам чечакка мубтало бўлмайди», – деб эълон қилди. Бу усул тезлик билан ҳар томонга машҳур бўлиб кетди ва маъқул тушди. Бу усулнинг ҳеч қандай зарари йўқ. Ўз жигарпоралари соғлигини ўйлаётгандар ҳеч истиҳола қилмасдан боланинг биринчи йилидаёқ чечакка қарши эмлашлари лозим. Шу билан улар кўз қорачиқларини ўлимдан, кўр бўлишдан, ҳеч бўлмаса чўтирилиқдан халос қилган бўладилар. Шуни ҳам айтиш зарурки, эмлаш бир марта эмас, балки беш йил давомида бир мартадан бўлиши керак.

Ҳар бир жонзот яшапи учун кундалик озиқ-овқатга муҳтоҷ. Янги туғилган бола учун энг яхши овқат сутдир. Гўдак биринчи кунлари фақат сутни ҳазм қиласди холос. Баъзи нодон кампирларимиз биринчи кунданоқ қанд, ёғ, арпабодиён ва яна қандайдир нарсаларни аралаштириб, чиркин бармоқлари билан болага ялатадилар. Шу сабабдан гўдакнинг меъдаси ишдан чиқиб, ичкетар касаллиги-га чалинади. Жигарпорам касал бўлмасин деган ота-оналар, бундай ношойиста ишлардан ҳазар қилишлари лозим ва гўдакларига сутдан бошқа нарса бермасликлари керак.

Болага уч хил сут берилади: она, сути, доя сути, си-гир сути. Табиат тақозоси билан бўлган ҳар бир ишдан, яъни илоҳий ирода билан бўлган юмушдан яхшиси йўқ. Модомики, илоҳий ҳикмат ила она кўкрагида сут пайдо бўлар экан, бола учун она сутидан яхшироқ таом бўлмайди. Она сутининг таркиби ва сифати гўдак мижозига му-вофиқдир. Шунинг учун она сутини эмаётган бола тез ва яхши ўсади. Она сути фақат болага эмас, балки онанинг ўзига ҳам фойдалидир. Эмизиш жараёнида она кўп касал-ликлардан халос бўлади. Эмизишидан олдин она кўкраги-ни қайнаган сув билан ювиб, кейин болага бериши ло-зим. Болага бир тартиб ва низом билан сут берилади, акс ҳолда боланинг меъдаси ишдан чиқади. Биринчи ойдан тўртингчий ойгача кундузи саккиз марта, кечаси икки марта сут эмизиш керак. Бир кеча-кундузда ўн марта сут эмизиш яхши. Кўп ейиш катталарнинг ҳам меъдасини бузади-ку, мижозлари нозик бўлган гўдаклар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бола меъёридан ортиқ еб касал бўлмаслиги учун овқатланиш вақти ва овқат миқдорини белгилаш зарур-лиги, оналар учун овқатланиш меъёри ва миқдорини билиш учун мен қуидаги жадвални туздим:

Бир суткада берадиган ҳажми	Неча марта	Қанчадан	Сут бериш даври
5 қошиқ	10 марта	ярим қошиқ	. биринчи кун
15 қошиқ	10 марта	1,5 қошиқ	иккинчи кун
40 қошиқ	10 марта	4 қошиқ	учинчи кун
55 қошиқ	10 марта	5,5 қошиқ	тўртингчий ва бешинчи кун
60 қошиқ	10 марта	6 қошиқ	олтинчи кундан иккинчи ойгача
70 қошиқ	10 марта	7 қошиқ	иккинчи ойдан тўртингчий ойгача
80 қошиқ	8 марта	10 қошиқ	тўртингчий ойдан 5,6-чи ойгача
90 қошиқ	6 марта	15 қошиқ	еттинчи ойдан ўнинчи ойгача

Жадвалда темир қошиқнинг ҳажми назарда тутилади. Шўрва ичадиган, катта ёғоч қошиқ эмас.

Сутни кўкракдан соғиб қошиқ билан ўлчаш ҳам тўғри-
мас, балки таҳминан олса бўлади. Эмизгандан сўнг ҳам
она кўкрагини қайнаган сув билан ювишлари лозим. Боланинг
лабларини ҳам юмшоқ ва покиза сочиқ билан ар-
тиш керак.

Юқорида айтганимиздек, ёш гўдак учун она сутидан
яҳши ва мувофиқ овқат йўқ. Лекин она бирор юқумли
касалга чалинган бўлсагина бу ҳукм нотўғридир. Боланинг
онаси эмизикли вақтида касал бўлиб қолса, дарров ўткир
дўхтирларга кўрсатиш лозим. Бу ишда, умуман, сустлик-
ка йўл қўйиш мумкин эмас. Қайси она шу мавриданда
касал бўлса-ю, табиб ҳузурига бормаса, ўзини ҳам, фар-
зандини ҳам хатарга қўяди. Лекин дўхтирга бориб, унинг
маслаҳатини олиб касали сут орқали боласига ўтишини
билса, дарров фарзанди учун доя топиши зарур бўлади.

Болани дояга бериш икки тартибда бўлади: ё дояни
уйга чақирадилар ёки болани доянинг уйига юборадилар.
Имкон бўлса болани бошқа жойга юбормасдан дояни уйга
олиб келиш яхшироқdir. Болаларига доя олаётган ота-она
унинг қуидаги сифатларига аҳамият беришлари мақсад-
га мувофиқ бўлади. Биринчидан, доянинг ёши ўттиздан
ошмаслиги лозим, чунки ўттиздан ўтган аёлнинг сути кам
бўлиши ва болага етмаслиги, натижада ота-она ҳам қийин
ахволда қолишлари мумкин. Иккинчидан, доя ҳеч қандай
юқумли касалликларга гирифтор бўлмаган бўлиши керак.
Буни билиш учун дояни дўхтирларга кўрсатиш лозим.
Учинчидан, доя энди биринчи фарзанд кўрган аёл бўлма-
син, чунки бундай оналар сут эмизиш ва тарбия ишлари-
да анча тажрибасиз ва кўп нарсадан бехабар бўладилар.
Бинобарин, болани нодонлик билан тарбия қилиб, гўдак-
ка зарар етказишлари мумкин. Тўргинчидан, доя яҳши хулқ
ва ахлоқ эгаси бўлиши лозим. Бадаҳлоқ ва ноинсоф доя-
лар баъзан бола тарбиясига ва ўсишига салбий таъсир
қиласидилар. Аммо дояни уйга олиб келишнинг иложи бўлма-
са, болани доя уйига юборадилар.

Бу ҳолатда юқорида баён этган доя сифатларининг
охиргисига маҳсус аҳамият бериш лозим. Агарда шу шарт-
лар билан доя топилмаса, у ҳолатда болани ҳайвон сути
билан ўстирадилар. Лекин бирорта ҳайвоннинг сути она
сутига ўхшамайди. Шунга қарамасдан олимлар она сутига
яқинроқ келадиган баъзи ҳайвонлар сутини баён қилган-

лар. Она сутига яқини аввал эшак сути, кейин сигир, кейин эчки ва қўйнинг сути турар экан. Булардан энг яхшиси эшак сути бўлса ҳам жуда камёб ва қимматдир. Шу учун ҳам сигир сутини болага муносиб деб қабул қилгандар. Мен ҳам шу рисолада бошқа сутлардан қатъи назар сигир сути ҳақида сўзлайман.

Бошқа ҳайвонларга кўра сигир кўпроқ ўпка касаллиги, яъни сил касаллигига мубтало бўлади. Хусусан, шаҳар ичидаги тор ва қоронғи молхоналарда боқилаётган моллар аксар силга чалинади. Шундай сигирларнинг сутини ичиш одам учун хавфлидир. Бу хатарлардан халос бўлиш учун сутни қайнатиш лозим. Сутни бир тоза идишга солиб ўн дақиқа қайнатилади. Кейин бир тоза шишага солиб қўядилар. Эмизиш вақтида эмизгични қайнаган сувда ювиб гўдакка берадилар. Бола тўйғандан кейин қолган сутни тўкиб ташлаб, эмизгични қайнатилган сув билан яна ювиб қўйилади.

Сигирнинг сути она сутига қараганда камшакар ва ҳазм бўлиши қийиндир. Шунинг учун озгина қанд солиб болага бериш лозим, токи она сутидек лаззатли бўлиб гўдак оғзига ёқсин. Гўдак меъдасида сут яхши ҳазм бўлиши учун унга кам-кам сув қўйиш керак. Ҳакимлар сутга сув қўшиш меъёрини белгилаганлар. Агарда яна боланинг меъдасига сут оғирлик қилса, сув микдорини кўпайтириш керак. Сутга қўшиладиган сув қайнатилган бўлиши лозим. Қайнамаган сувни ичганда сувдаги микроб одам ичига тушиб, ривожланиб, одамни турли касалликларга гирифтади. Хусусан, гўдаклар ҳар хил хасталикка дарров чалинишлари мумкин. Қайнамаган сувдан эҳтиёт этиш лозим.

Табиблар гўдакни эмизишдан қачон чиқариш масаласида бир қарорга келмаганлар. Баъзилар саккиз ойлигига, баъзилари ўн ойликда, баъзилари ўн саккиз ойлигига эмизишдан ажратишни муносиб кўрадилар. Ҳақиқатан, болани эмизишдан ажратиш ҳақида бир муайян вақт бўлмайди ва бу боланинг соғлиғига қараб чўзилиши ёки тўхташи мумкин. Болани эмизишдан ажратгандан сўнг болага ҳазм қилиниши оғир бўлган нарсалар берилмайди. Балки сигир сути ва тухумнинг сарифи, шунга ўхшаш енгил таомлар берадилар. Токи меъдаси бузилиб бола қийналмасин. Бола икки ёшга тўлмагунча, шу қоидага риоя

этиш мақсадга мувофиқдир. Бола йиғласа дарров қўлига бир бурда нон ёки ҳолва бериш ҳам тўғри эмас.

Боланинг меъдаси касал бўлиши мумкин. Бола учун ҳаракат ва тоза ҳавода бўлиш фойдалидир. Буни юқорида ҳам айтдик. Болаларни тоза ва ҳавоси яхши жойларда олиб юриш лозимдир. Лекин ёзда чақалоқ ўн беш кунлик бўлмагунча, қишида эса эллик кунлик бўлмагунча уйдан чиқармаслик зарур. Янги туғилган бола ҳаводан тез таъсиранади. Тозалик ҳам одамнинг энг муҳим вазифаларидандир.

Темир йўли қурилмагунча одамлар дунёning кўп ишларидан бехабар эдилар. Ўз мамлакатларидан бўлак бошқа шаҳар ва миллатни кўрмагандилар. Ҳатто, баъзилар дунё фақат уларнинг юртларидан иборат деб ўйлардилар. Худога шукур, жаҳолат ва нодонлик даври ўтди. Йўллар яқинлашди. Энди орамиздан одамлар ҳар томонга бориб келяптилар. Улар озода шаҳар, кўча, уйларни, одамларни кўриб бундай шаҳарларда касалликлар ҳам кам эканлигини билмоқдалар. Аксинча, қайси шаҳар ифлос ва аҳолисининг табиати ярамас бўлса, у ерда касаллик кўпроқдир. Туркистонимизда, хусусан, ёз пайтларида касалликлар авж олади. Бунинг сабаби ифлосликдир.

Кимки саломат яшашни хоҳласа, ўзини ва аҳли оиласини доим тоза тутмоғи зарур. Мусулмонлар учун поклик диний амрлардан саналади. Шу бобда кўп оят ва ҳадислар мавжуд. Бу масалани биз «Раҳбари нажот»⁵⁰ номли китобимизда муфассал ёзганмиз. Азиз ўқувчиларга иккинчи марта азият бермасдан айтамизки, ифлослик ва бефаросатлик кишини турли касалликларга гирифтор қиласди ва ёш болаларга кўпроқ таъсири қиласди. Ўша бегуноҳ навниҳолларни, ҳаётимиз меваларини, чирк, ифлослик ва бепарволикдан муҳофаза қилиш бизнинг бурчимиздир.

Боланинг баданини, йўргаку кийимларини сийдик ва ахлатлари билан ифлос қилган бўлса, совун билан ювиб тозалашимиз лозим. Баъзи оналар, фарзандлари кийимиға сийган бўлса ювмай, қайта қуритиб яна кийдирадилар. Сийдик ва ахлат заҳардир. Шунинг учун ҳам заҳарни бола баданига кийдириш, албатта, заарлидир. Бундай ҳолатларда ҳам кийимни, ҳам болани ювиб тозалаш зарурдир. Йўргак, қўлбоғ, боланинг кийимлари доим пок бўлиб, умуман, чирк ва ифлослик тушмаслиги керак. Баъзи одамлар кийимнинг покизалиги ва тозалиги унинг қимматига

боғлиқ деб ўйлайдилар. Шунинг учун улар фарзандларига қимматбаҳо кийим кийдириб қўядилар. Бунинг натижасида болалар бора-бора ўзбилармон, молнараст ва мағур бўлиб ўсадилар. Покизалиқдан мақсад бу эмас. Гўдак либоси қандай матодан бўлмасин, тоза ва пок бўлса бўлади.

Маълумки, инсон нафас олиш билан тирик. Одам жами аъзолари билан нафас олади. Бундай нафас олишни табиблар ва ҳакимларимиз биладилар. Инсон терисида заррачадек тешиклар мавжуд. Бу тешикларни «масомат» дейдилар. Одам ана шу терисининг тешикларидан ҳам нафас олади. Агарда бу тешиклар чиркдан ёпилиб қолса, ўша жой одамнинг нафаси қайтганига ўхшаб нафас ололмайди ва ҳалок бўлади. Лекин бундай ҳаво йўлларининг сиқилиши ва ўлиши доимий бўлмай, балки вақтинча бўлади. Еган ва ичган нарсаларимизнинг ҳаммаси баданимизда турмайди, балки бир қисми қон ва гўштга айланиб, бир қисми заҳарли ва заарли бўлганидан чиқиб кетади. Чиқариш йўллари ҳам ёпилиб қолса, одам ҳалок бўлади. Бизнинг табиатимиз заарли нарсаларни сийдик ва чиқариш йўллари билан даф қиласи деб ўйламанг. Бу чиқиндиларнинг бир қисми ўша теримизнинг тешикларидан тер орқали чиқиб кетади. Шунинг учун чангу губор баданимизга ёпишиб қотиб қолса, теримиз нафас ололмай қолади. Заҳарли нарса бўлган тер ҳам бадандан чиқмайди. Бу ҳолат одамни тез ишдан чиқариб ҳалок қиласи. Хусусан, жуда нозик бўлган бола нобуд бўлади. Бу балони даф этиш чораси баданни ювмоқликдан иборат. Оналар ўз болаларини тез-тез чўмилтиришлари, бола баданини ифлос қолдирмасликлари лозим.

Мамлакатимизда чақалоқнинг бошидан жуда қўрқадилар. Бундай қўрқувда маъно ва асос ҳам йўқ. Янги туғилган боланинг бошига бодом ёғини суртиб кейин тозалаб ювиш фойдали, мой боланинг бошидаги қазғоқ ва чиркни йўқ қиласи. Фақат болани тўқлик пайтида чўмилтиридилар. Овқатланишдан бир-икки соат кейин чўмилтириш яхшироқ. Чўмилиб бўлгач, болани шамолламаслигига ва тумов бўлмаслигига ҳаракат қилиш лозим.

Юқорида арз қиласи эдимки, тарбия уч хил бўлади деб: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Боланинг туғилган вақтидан то эмизищдан чиққунича бадан тарбиясининг даври бўлади. Бу даврда ақлий ва ахлоқий

тарбия биринчи даражали эмас. Аммо эмишиш даври тамом бўлгандан сўнг ҳар қандай тарбиянинг даври бошланади. Ота-она эмишидан чиққан даврдан бошлаб ҳам бадан, ҳам ақл, ҳам ахлоқ тарбияси билан машғул бўладилар.

Бу қисмда боланинг туғилишидан сутдан ажратишга-ча бўлган даврда лозим бўлган қоидаларни бақадри ҳол ёздик. Энди эмишиш давридан чиққандан кейинги давр хақида сұхбат қиласиз.

Эмишиш давридан кейин бола саккиз ёшга киргунга қадар унинг тарбияси ота-онанинг вазифалари ҳисобла-нали. Шу даврда ота-она аҳамият берадиган жиҳатлар бу — овқатланиш, ухлаш, поклик, ҳаракат, муҳокама ва ах-лоқ саналади.

Овқатланиш. Юқорида айтганимиздек, бола сутдан ажрагач, унга тез ҳазм бўладиган овқат берамиз. Икки ёшга тўлмагунча унга гўшт бермаймиз. Айтишингиз мумкин:

- Ажабо! Шунча эҳтиёт ва таъкидлашнинг боиси нима?
- Гўдакнинг ҳар хил касалликдан муҳофаза этиш.
- Агар биз сенинг насиҳатларингга қулоқ солсак, болаларимиз касалликлардан халос бўладиларми ёки йўқ?
- Ҳам ҳа, ҳам йўқ.

Бу саволнинг жавоби ҳам ижобий, ҳам салбийдир. Яъни шунча эҳтиёткорликдан сўнг болангиз касалликлардан бир даражада халос бўлади, лекин бошқа бир ишлар туфайли касаликка дуч келади.

— Жуда яхши, фарзандимизни касал қиласиган ишлар нима экан? — деб сўрарсиз.

— Энг асосий сабаблардан бири, сизларга айтсан бу овқатдир.

— Ажабо, ҳозир айтдингки, овқат одамнинг тирик қолиши учун лозим, энди касалликнинг сабаби дейсан. Сенинг қайси сўзларингни қабул қиласлик?

— Менинг айтганларимга диққат билан қулоқ солинг. Ақлу ҳикматга нимаики мувофиқ бўлмаса, уни қўйиб, фойдали томонни қабул қилинг. Ҳақиқатда ҳам овқат одам учун зарур, овқат емаслик ўлимга олиб келади. Лекин овқатланишда тарбия ва маҳсус интизом бўлмаса, бунинг оқибати ёмон бўлади. Зотан ҳамма нарсада шундай. Коинотда фақат зарари бўлган нарса йўқ. Нимада бир фойда бўлса-ю, билмасдан уни истеъмол қилсангиз, албатта зарар кўрасиз. Овқат ҳам шу тарздаги нарсалардан бўлади.

Овқатланиш зарур, фойдаси кўпdir. Яхши истеъмол қилиш шарти билан бўлса ҳеч зарари бўлмайди. Овқатла-нишнинг яхши тартиби қандай?

Болангизни овқатлантиришда икки жиҳатни эсингиздан чиқарманг. Аввал интизом ва иккйинчиси кифоя. Худованди карим одам жисмини бир улкан фабрикага ўхшатиб яратган, ҳар бир иш учун бир қанча машина ва гидриакларни ясаган. Масалан, баҳсимизнинг мавзуси бўлган овқатланишни оламиз. Болангиз бир луқмани идишдан олиб оғзига солиши билан биринчидан тишлари хизматни бошлаб луқмани майдалаб ташлайди. Луқмани чайнаш жараёнида оғиздаги безлардан биридан сув чиқиб, луқмага аралашади ва кимё қоидаларига биноан уни ҳал бўлишига ёрдам беради. Бу дорини луоб ёки тупук дейсизлар. Тил бу луқмани йиғиб олиб ошқозонга юборади. Ошқозонда ҳам унинг деворларидан бошқача сув чиқиб аралашади. Бу сувни тиббий тилда ошқозон ишқори дейдилар. Бу сув таомни кимё қоидасига биноан батамом ўзгартиради. Кейин ошқозондан таом ичакларга ўтади. Баданга керак бўлмаган бир қисм таом чиқиш йўллари билан бадандан чиқиб кетади. Баданга зарур бўлган бир қисм таом қонга ўтади. Нафас йўллари билан кирган ҳавога аралашиб ҳароратни ташкил қиласди. Тоза бўлиб ингичка томирлар билан гўштлар таркибиغا ўтади ва гўштга айланади. Шу тафсилот сизларга овқатнинг фойдаси ҳақида маълумот берди, яъни овқат кўп ўзгариш ва ҳазм бўлиши натижасида қонга аралашиб яшашга лозим бўлган энергияни ҳосил қиласди ва ҳам гўштга айланади. Таомнинг майдаланишига тиш, тил, сўлак безлари, сўлак, балғам, ошқозон, меъда ва ичак иштирок этиб, хизмат қилас экан. Шуларнинг ҳаммаси ҳазм асбоблари деб айтилади.

Тартиб ва интизомсиз овқат ейиш, бир овқат ҳазм бўлмай кетидан бошқа овқатни истеъмол қилиш ҳазм асбобларининг ҳаракат тартибини бузади. Бир овқат ҳазм бўлмасдан бу асбоблар устига кетма-кет вазифалар тушади. Шу сабабдан ҳазм асбоблари интизом ва тинчлик юзини кўрмай, бора-бора чарчаб қоладилар ва вазифа ҳамда хизматларини ҳал қилолмай ожиз қоладилар. Бинобарин, фарзандингиз аста-секин овқатланишдан қолади, таомни ҳазм қилолмай иштаҳасиз бўлади. Кўнгли ҳеч нарса тусамайди. Зўрлаб овқат берсангиз ҳазм қилолмайди. Бориб-бориб кам

еийишдан баданидаги ёғни сарфлайди-да, куч-қуввати камайиб касал бўлади. Бундай хасталикнинг олдини олиш учун овқатланишдаги интизом ва тартиб лозимдир.

Болангиз истеъмол қиласиган бир суткалик овқатни тўртга бўлинглар: бир қисмини эрталаб унга беринг, яъни қуёш чиққандан сўнг жигарпорангизга бир бурда нон билан сут ёки чой беринг. Икки бўлагини кундуз куни беринг. Кундузги овқат кечки овқатдан кучли бўлиши лозим, яъни ёғли кабоб, палов ёки бошқа тансиқ таом бўлиши яхши. Тунда ҳам енгилгина овқат бериш мумкин. Имкон бўлса суюқ овқат, мева, нон билан чой кифоя қиласи. Шу ерда шуни ҳам айтайки, жигарпорангиз кам ейишга ҳам, кўп ейишга ҳам одат қиласин. Ҳамма овқатнинг кам ёки ҳаддан кўп бўлишига йўл берманг, бунга диққат қилинг, овқат кифоя қиласиган даражада бўлсин. Оврўпо табиблари бир хил хulosага келганлар: кам ейиш одамни кучсиз қилса, кўп ейиш кишини заиф ва танбал қиласи. Боланинг таом вақтида, таомдан кейин сув ичишга майли кўп бўлади. Бола қанча сув ичса беринг, лекин унга зарар етказмасликни ҳам ўйланг.

— Ажойиб-ку! Қандай зарар қиласи? — дерсиз.

— Ана холос! Яна сўзимни эсингиздан чиқардингизми? Нотўғри истеъмол қилинган нарса, албатта, зарар қиласи, хусусан сув... Ҳозирги табобат илми ҳар бир касалнинг уруғи мавжудлигини исбот қилган, бу тухумларни микроскопсиз кўриб бўлмайди. Ана шу зарраларни табиблар тилида «микроб» дейдилар. Бу микробларнинг аксари сувда яшайди. Агарда шундай микробли сувни фарзандингизга берсангиз уни касал қиласи. Бу масалани мен «Раҳбари нажот» номли китобимда ёзган эдим. Бу ерда шуни эслатиб ўтмоқчиманки, бу балонинг иложи сувни қайнатишдадир. Мен қайта-қайта шуни такрорлайманки, мамлакатимизнинг сувлари ичишга ярамайди, чунки улар микроб билан тўла. Қабристон ва ҳожатхоналардан узоқда бўлган сувлардан ёки қудуқлардан сув олиб, аввал уни қайнатиб, кейин истеъмол қилинг. Бу қайнатилган сувни ҳам эскиртирмасдан ҳар кунгисини шу куни ишлатиш лозим.

Ўйку. Юқорида айтганимиздек, инсоннинг танаси бир фабрикага ўхшайди. Ҳар томонида машина ва чархларга ўхшаган аъзолари бор. Бу аъзоларнинг ҳар бири муайян

вазифа ва хизматларни бажаради. Шунинг ўчун ҳам бир кеча-кундузда шу аъзолар бир муддат дам олмасалар, се-кин-аста ишдан чиқади. Улар учун энг яхши истироҳат тури уйқудир. Инсоннинг ақли, мияси, асосан, ухлаганда дам оладилар. Уйқусизлик ва кам ухлаш одамни заиф ва иштаҳасиз қиласи. Мияни ҳолсизлантириб жиннилилкка гирифтор қиласи. Фарзандингиз тўққиз ёки тўққиз ярим соат ухлаши шарт. Шунга дикқат қилингки, кечани уйқусизлик ва кундузни уйқу билан ўтказмасин. Бола вақтли ухлаб, барвақт туриши лозим.

Поклик. Дунёда ҳеч бир дин ислом динидек тозаликка амр қилмаган. Ислом тозаликни имоннинг бир қисми деб қарайди. «Ан-назофату мин ал-имони» – «Поклик имондандир» деган оят бунга далиллар. Тиб илмининг одамлари тозаликка даъват этади. Юқорида айтилган микроблар чиркин ва ифлос жойларда жам бўлиб яшайдилар. Агарда уларни микроскоп орқали кўрсангиз, айнан ифлос жойда микробларни кўрасиз. Бола кийим-кечакларининг тозалигига аҳамият беринг, ювилмаган ва ифлос идишларда уларга овқат берманг. Касал жойга уларни олиб кирманг. Бола беморнинг пиёла ва косаларидан овқат емасин. Хусусан, қизамиқ, чечак, дифтерия, сил касалликларига чалинган беморлар олдига олиб борманг. Бола касалланса, тезлик билан дўхтирга кўрсатиб даволанг. Пайғамбар ҳазратлари буюрадиларки: «Ҳафтада бир маротаба гусул қилиш ҳар бир мусулмон учун фарздор», – деб. Сиз мусулмонсиз, фарзандингизнинг ҳам Аллоҳ томонидан фарз бўлган амрини бажаришига ҳаракат қилинг, яъни ҳафта-да бир марта ҳаммомга юборинг ёки уйда чўмилтиринг. Агарда бола ёшлигидан бундай ишларга ўрганиб қолса, улгайгандан кейин ҳам озодалиги ва поклиги билан одамлар ичida эътибори ошади.

Ҳаракат. Баъзилар фарзандларини зўрлик билан, жаҳлу ҳақорат билан уйдан кўчага, ҳатто ўйнашга ҳам чиқармайдилар. Бола бу амрга итоат қилиб, уйдан чиқмай юрса, «одобли бола» дейдилар. Бундай одамларнинг ҳаракати хатодир. Ҳавоси оғир бўлган уйларда узоқ вақт бўлиш, ҳаракат қилмаслик, ҳатто ўйнамаслик кўп касалликларга сабаб бўлади. Бола дангаса ва ишбильмас бўлиб ўсади. Хилватга ўргангандан бола улгайгандан кейин ҳам хонадан чиқмайди, одамларга қўшила олмайди. Бир жойда камҳара-

кат бўлиб ўтириш одамни ҳам заифлаштиради. Ваҳоланки, баданинг роҳати ҳаракат саналади. Диққат қилган бўлсангиз, саҳрода ўсган одамлар сизлардан кучли, темирчининг кўкраги сизникидан катта ва бакувватдир. Уларнинг аъзолари сизларницидан кўп ҳаракат қиласиди. Боланинг югур-югуришида, ўйнашида ҳеч қандай зарар йўқ. Бир жойда ҳаракат қилмасликда кўпроқ зарар бор. Ҳаракат вақтида танада қон югуради, иштаҳа очилади, баданга қувват кириб қалбни очади. Оврўпо мактабларида болаларнинг ҳаракати дарслардан кам эмас. Бинобарин, Оврўпо одамлари биз мусулмонлардан анча чақон ва ишга яроқлироқдирлар.

Шу ергача мен ота-оналарнинг вазифаларига кирган фарзанд бадантарбияси ҳақида муҳтасар баён қилдим. Дар-ҳақиқат, агарда одамзотнинг аксар ҳайвондан фарқи бўлмаганида, унинг камол топиши фақат бадантарбияси билан чегараланиб қоларди. Мен ҳам бола тарбияси ҳақида-ги баҳсни шу ерда тутгатардим. Лекин одам ақли ва фикрлаши билан бошқа жонзотлардан ажралиб туради. Одамнинг камол топиши учун бадантарбия билан бир қаторда ақлий ва ахлоқий тарбия ҳам шартдир.

АҚЛИЙ ТАРБИЯ

Ақлий тарбия, яъни одам ақлини тарбиялаш бу одам зеҳни, ақл-идроқини камолга етказишидир. Одам ақлининг камоли нимада? Яхши билмоқ, яхши ўрганмоқ ва мукаммал фикр қилмоқдир. Одам иш қилишдан олдин уни хаёлига келтиради, ўйлади, фикр этиб кейин амал қиласиди. Ана шу тафаккурни, зеҳн ҳаракатини «муҳокама» дейдилар. Одам ақлининг кучи ва заковати билан то муҳокама этиб қарор қилмаса, бир ишни бошлаб ёки бирор ишни тўхтата олмайди.

Бу масалани бир-икки мисол билан тушунтириб бераман. Мана ҳозиргача мен жойимда ўтириб ёзиш билан машғул эдим. Лекин бирдан туриб дастурхон устига келдим. Нима учун? Менинг ичимда бир майл пайдо бўлди. Бу ҳолатнинг «очлик» эканлиги менга олдиндан таниш эди. Миямга «мен очман» деган фикр келди. «Ҳар бир оч одам овқатланиши лозим», — деган қарордан сўнг «мен бирон нарса ейишим даркор», — деган хуносага келаман.

Иккинчи мисол. Фалон дўстимнинг уйига бориб сух-

бат қилмоқчи бўлдим. Борсам эшиги очиқ. Кириб дўстимни ухлаган ҳолатда кўрдим. Уни чақирсан турмади. Яқинлашиб қарасам, ранги рўйи оқарган, нафас олмаяпти, қон томири ҳаракатсиз. Олдиндан менга бу ҳолатнинг ўлим ҳолатлиги маълум эди. Мен ҳам шундай холосага келаман, яъни дўстим ўлган экан.

Учинчи мисол. Ярим кечада уйда китоб мутолааси билан машғул эдингиз. Бирдан «ўғри келди» деб, тўппончани олиб чиқасиз. Шунда том устида бир бегона одамни кўриб унга ҳамла қиласиз, у кимса қочиб кетади. Сиз уйда ўтирган эдингиз. Ҳеч кимни кўрмадингиз-ку, қандай қилиб «ўғри келди» деган қарорга келдингиз? Чунки қулоғингизга томдан бир овоз эшитилди. Сизга одамнинг қадам ташлаш овози маълум эди. Бу товуш шунга ўхшаганидан «томда одам юрибди» деган қарор келди. Шунингдек, ярим тунда фақат ўгрининг томда юриши сизга маълум эди. Бинобарин сиз дарров, «бу одам ўғри» деб қуролингизни олиб ташқарига чиқасиз.

Ана шу уч мисол хаёлимизда муҳокама бўлди. Шу учала муҳокамани мантиқ асосида қисмларга ажратиб тадқиқ қиласиз. 1. «Мен очман». «Ҳар бир оч қолган одам таом ейиши керак». «Мен овқатланишим лозим». 2. «Бу дўстимнинг ранги ўчган, нафас олмайди, ҳаракати йўқ». «Ким шундай ҳолатда бўлса, у ўлгандир». «Бу дўстим ўлибди». 3. «Бир одам томда оёқ учida юрибди». «Кимки шундай юрса ўгридир». «Бу одам ўғри экан».

Кўраяпсизки, бу уч мисолнинг ҳар бири уч гапдан иборат. Бу гапларнинг ҳар бири ҳукм дейилади. Бир қарорга келишдан олдин биринчи ва иккинчи ҳукм бизга маълум эди. Энди қарорга келишимиз учун онгимиз биринчи ва иккинчи ҳукмни маҳсус тартибга солиб, кейин учинчи қарорга ўтади. Ана шу учинчи холоса бизнинг қароримиздир. Тўғри ҳукм чиқариш учун учта шарт мавжуд. Биринчиси – иккита тўғри ҳукм, иккинчиси – тартиб, учинчи иккала маълум ҳукмдан учинчи тўғри қарорга ўтиш. Биринчи шарт исбот, иккинчиси фикрнинг тўғри келиши ва учинчиси қарор дейилади.

Ташқи маълумот манбалари. Менинг баёнотимдан шу маълум бўлдики, исбот, яъни маълум ва тўғри ҳукмларни билмоқ демакдир. Одам ўз маълумотларини қаердан ва қайси воситалар билан олади? Энг кўп маълумотларни

одам ташқаридан ўзининг бешта асосий аъзолари орқали олади. Буларни беш ҳис аъзолари деб айтилади. Улар: кўз, қулоқ, тил, бурун ва тери. Нарсанинг рангларини, ҳажмини, яқин-узоқлигини, яхши-ёмонлигини кўз билан кўриб биламиз. Овознинг паст ва баландлиги, йўғон ва майнинлигини қулоқ билан, ҳидни бурун, мазани тил орқали, қаттиқ, юмшоқ, иссиқ, совуқни тери аъзоларимиз орқали билиб оламиз.

Лекин бу ҳиссий аъзоларимиз бир қисм маълумотни бизга берса ҳам, ҳар доим тўғри ва аниқ маълумот бермайди. Баъзан ҳиссий органларимизнинг бири касаллик натижасида ўз хизматини бажара олмай қолади ёки хато қиласди. Масалан, кўз кўр бўлади ёки нарсанни иккита кўрсатди ва ҳоказо. Бинобарин ана шу бешта ҳиссий аъзоларни яхши тарбия этиб, уларни ҳар хил касалликлардан сақлаб камолга етказиш лозим. Бола кўзларини ҳар хил чангубурдан тозалashi, уларни кучли ёруғлардан эҳтиёт қилиши лозим. Баъзан болалар ўйин учун кўзларининг милкини тескари қилиб қайилтирадилар, бунга йўл бермаслик керак. Баъзи ўйинлар эса боланинг кўриш қобилиятини оширади (нишонга олиш ва бошқа ўйинлар). Бола қулоғини ҳам ювига, тозалаб туриши керак. Баъзан ўхлик қиласман деб боланинг қулоғига бақириш зарар. Бундай ишларни уларга ман этиш шарт. Боланинг таъм ҳиссинг соғлиги учун тамаки чекишини қатъян ман этиш зарур. Шундай қилиб, боланинг ҳар бир ҳиссий аъзоларини соғлом сақлаш лозим. Лекин шу аъзоларни камолга этиштириш мактабнинг вазифасидир. Бинобарин, бу рисолада мен бу ҳақда ёзишни муносиб кўрмадим.

Энди яна бир масала қолди. Демак, одам бир қисм маълумотни ташқаридан ўзининг бешта ҳиссий аъзолари орқали олар экан. Лекин қандай кайфият билан олишимизни билмаймиз. Мен ана шу ҳақда баён қиласман. Худованди карим одам жисмида шундай томирларни яратганки, уларни асаб толалалари деб атайдилар. Бу асаб толалалари кўздан, қулоқдан, оғиз ва бурундан, териларимиздан ҳиссиётимизнинг маркази, яъни мияга боради. Бир жойдан овоз чиқса, ҳаво орқали у келиб ўша ҳиссиётимизнинг толаларига таъсир қиласди. Бу садо таъсири асаб толалари орқали мияга этиб унга ҳам таъсир қиласди. Натижада садони эшитамиз. Энди келинг, «чойнак» деган

сўзни олиб бу маънони шарҳлаймиз. Масалан, сизга бирор «чойнак» деган сўзни айтди. Шу овоз қулогингизга чалинганда таъсири мияга ҳам етиб боради. Биринчидан, сиз бу одам «чойнак» деган сўзни айтганини билдингиз. Лекин сизнинг билимингиз бу билан чегараланиб қолмайди. Чойнак сўзини эшитганданоқ, унинг нималигини ҳам тасаввур қиласиз. Ўша заҳоти, «доира шакл дастаси бўлган ва жўмракли нарса, ичига чой солиб ичадиган идиш» кўз олдингизга келади. Бу холосага қандай келаcиз? Ўша садодан билдингизми? Йўқ, балки бу маъно сизга бошқа жойдан маълум эди, сиз чойнакни кўрган эдингиз. Сиз шу идишни кўрганда, унинг сурати кўз томирлари орқали миянгизга етиб боради. Кўл билан ҳам чойнакни ушласангиз қаттиқлиги ҳақида ҳам миянгизда маълумот бор. Шу сўзнинг садоси қулогингизга чалинар экан, унинг сурати, қаттиқлиги, талаффузи бир вақтнинг ўзида миянгизга етиб боради. Учала маълумотни бир вақтнинг ўзида оласиз.

Шундай қилиб, бу маъно учта ҳиссий аъзоларингизга такрор таъсир қиладики, энди биттасини эшитсангиз қолган иккаласи ҳам сизга аён бўлади. Шунинг учун чойнак номини эшитганда унинг шаклу шамойили ҳам кўзингиз олдига келади. Лекин одам шу ерда ҳам хато қилади. Масалан, сиз бир дўстингизнинг келишини билиб, уни уйингизда кутиб ўтирибсиз. Ташқаридан келган ҳар қандай товуш гўёки дўстингизнинг товушидек туюлади. Бир оз ўтмасдан бу садо бошқанинг овози эканини билиб оласиз. Ёки бирор кечаси чўлдан ўтаётир. Унинг хаёлига кўпроқ ўғрилар келади. Бу ҳолда дарахтнинг сояси ҳам унинг на-зарида қуролланган қароқчилик кўринади.

Бошқа киши эса, кечаси уйқусидан уйғониб тепасида бир оқ ва жунли нарсани кўради-да, уни жин ёки пари деб гумон қилади. Агарда журъатсиз бўлмаса, жойидан туриб, ақлу ҳушини йиғиб, у нарсанинг фойиб бўлишини кўради, яъни ҳеч нарса йўқлиги унга маълум бўлади. Аммо журъатсиз одам бўлса, қўрқиб касал бўлиши ҳам эҳти-молдан холи эмас. Ана шу учта ҳодисада баён қилган хато маълумотлар «хатои ҳусн» (яъни суратнинг хато кўриниши)дир. Мен учинчи мисолдаги хатони тушунтиурсам-да биринчи ва иккинчи гумонларни ўзингиз қиёс қилиб билиб оласиз. Киши уйқудан уйғониб бир оқ нарсани кўра-

ди. У олдин ҳам батъзан кечалари жин ва парилар одам кўзига шу шаклда намоён бўлишини эшитган эди. Уйқудан уйғонган одам девор сояси ёки шаклни, ой шуъласи таъсиридаги суратларни дарров пайқай олмайди. Натижада унинг зеҳнида хато тасаввур пайдо бўлади. Нима нарса эканини билолмай жин ва пари деб қабул қиласди. Агарда ақлу ҳушини йиғиб аҳамият берса, ҳеч нарса бўлмаганини кўради. Болангизнинг ақли шундай хатолардан холи бўлиши учун уларнинг диққатлари ва зеҳнларини чуқур ва жиддий бўлишига ўргатинг. Яъни болаларга шундай тарбия берингки, кўрган, эшитган, нарсалари устидан тез хулоса чиқармай, балки бир оз ақл юргизиб ва диққат қилсинлар. Шундай қилиб, ҳиссий аъзоларингиз орқали атрофдан оладиган маълумотларни ташқи маълумотлар дер эканмиз.

Ички маълумотлар. Бизнинг маълумотларимиз фақат ташқаридан бўлмай, балки ичкаридан оладиган маълумотлардан ҳам иборат. Масалан, биз оч қоламиз, фамтин бўламиз ва ҳоказо. Лекин бу ҳолатларни биз кўриб, эшитмаймиз. Уларни ичдан ҳис ва идрок қиласмиз. Ҳар бир ташқи маълумотга бир ички маълумот, яъни идрок лозимdir, бўлмаса ташқи маълумотдан ҳеч қандай фойда бўлмайди. Масалан, сиз овозингизни баланд қилиб менга бир нарса дейсиз. Овоз менинг қулогимдаги томирларга таъсир қилганда мияга боради. Мен бу садони эшитганимда ўзимни идрок қилиб, борлиғимни ҳис қиласман. Аммо ўзимни идрок этмасам сизнинг сўзингиз менга бир пул! Бу масалани бир-икки мисол билан шарҳлаб бераман.

Баъзи котиблар ёзиш вақтида қаламни оғизларида тишлаб олиб бошқа иш билан машғул бўладилар-да, кейин яна ёзмоқчи бўлганда, қалам қидиришга тушадилар, жойларидан туриб ҳамма томонга қараб қаламни тополмай жаҳдолари чиқади... Бир вақт оғизларидан қалам ерга тушади... Қалам тишлиланганда қалам лабларидаги ҳиссий томирларга таъсир қилиб, мияга ҳам етиб борган эди. Лекин бу таъсирни котиб идрок қилмасди. Шунинг учун ҳам қаламнинг таъсирида фойда йўқ эди. Ажабо, нима учун бундай. Чунки қаламни оғзига олганда диққат қилмаган эдилар.

Бозор ўртасидан бирор хаёл билан ўтсангиз, у ердаги ҳамма нарсани кўрасиз. Лекин қайтиб келиб ўйлаб кўрсан-

гиз, бирон нарса ёки бирор кишини эслолмайсиз. Нимага шундай? Чунки бозордан ўтаетганда назарингиз диққатсиз эди, атрофга диққат ва аҳамият бермасдан келгансиз.

Ана шундай ички маълумот «файриихтиёрий диққат» деб айтилади, яъни бу маълумот бўлса ҳам идрок доира-сига кирмаган саналади. Маълумот идрок доирасига ки-риши учун маълумот олиш жараёнида диққат қилиш лозим. Олдинроқ айтганимдек, бола эшитган ва кўрган нар-саларига диққат қилишга аҳамият бериш лозим. Аммо фай-риихтиёрий идрокни батамом йўқ қилиб бўлмайди.

Бундай хусусият ҳар бир одамда ҳар хил даражада мав-жуд бўлиб унинг феълу авторига катта таъсир қиласди. Масалан, сиз бировнинг муруватсизлиги, инсофисизли-ги ва хиёнатлари ҳақида кўп эшитасиз. Бу одам ҳақидаги салбий хабарлар, албатта, хотирингизда бир из қолдира-ди. Энди унинг номини эшитсангиз ёки ўзини кўрсангиз, нафратланиб унинг ёмонлиги ҳақида ҳукм чиқарасиз. Кўпинча бундай холосанинг сабабини билмайсиз, чунки у ҳақда эшитган ҳикоялар эсингиздан чиққан бўлади. Лекин уларнинг таъсири (яъни файриихтиёрий идрок) миянгиз-да қолган бўлиб, шундай ҳукм чиқаришга сабабчи бўлади.

Бола тарбияси жараёнида шу хусусиятни ҳисобга олиб, эртак орқали бўлса ҳам уларга доим фидокор одамлар ҳақида, муруватли шахсларнинг феъллари ҳақида, мўмин ва Аллоҳдан кўркувчи одамлар ҳақида ҳикоя қилиб, яхши амалларнинг фойдасини эслатиб ўтиш лозим. Деву пари, жин ва чўлу биёбон алвастилари ҳақидаги қиссаларни болаларга айтманглар. Ёмон хулқ ва ишёқмасликнинг зарарлари ҳақида болаларга айтиб бериш ва зеҳнига буни жойлаш ота-она учун вожибдур. Бундай қисса ва ҳикоя-лар вақт ўтиши билан эсларидан чиқса, таъсири зеҳнла-рида қолади ва ҳаётларига катта таъсир кўрсатади.

Мактаб болаларига ишқий ва майнни мақтайдиган ки-тобларни тавсия қилмаслик тўғридир. Модомики, гайри-ихтиёрий идрок сизнинг ҳаракат ва хулқ-авторингизга таъсир қилар экан, баъзан сизни ҳато йўлга солиб зарар етказиши мумкин.

Бу масалани бир мисол билан тушунтираман. Падари бузрукворингиз пахта тижоратининг зарари ҳақида сиз билан суҳбат қилиб, ҳар замон фалон нодон, писмадон аҳмоқ бўлиб бор-йўғини пахта савдоси йўлида йўқ қилди,

деган. Албатта, отангизнинг сўзлари зеҳнингизга таъсир қиласди. Бугунги кунда бу ҳикоялар эсингиздан чиққандир. Мен қатъий далиллар билан бу йили пахта савдоси сизга фойда келтиради десам, рад қилмайсиз ҳам, қабул ҳам қилмайсиз. Бунинг сабабини сўрасам айттолмайсиз ва шу фикр билан пахта тижоратидан қолиб, катта даромаддан маҳрум бўласиз. Аммо нафс ва зеҳнингизга бир оз аҳамият бериб тадқиқ қилсангиз, бу ищингизнинг сабаби ўша қиблагоҳингизнинг сўзларидан келиб чиқишини билib оласиз. Шу билан гаплар энди қолиб кетганига ишониб, пахта тижоратига ўтасиз ва фойда ҳам оласиз.

Болани ҳам ёшлигидан ўзининг шахсияти ва зеҳнига дикқат беришга ўргатиш керак. Бола қандай иш қилмасин «нима иш қилдинг?», «нима иш қиласан?», «нимага қилдинг?», «нимага қиласан?», «қайси мақсадда қилдинг?», «қайси мақсад учун қиласан?» деб ширин сўзлар ва очиқ чехра билан сўраш уларни нафс тадқиқига ўргатади.

Эсда сақлаш ва хотира. Маълумотларимиз хоҳ ташқи, хоҳ ички бўлсин миямизга таъсир қилгандан сўнг анча муддат сақланиб қолади. Масалан, мен кеча сизнинг сўзларингизни эшитган эдим. Яъни гап қулоғим ва кўзим орқали миямга таъсир қилган эди. Бугун сизни кўрмасам ва сўзларингизни эшитмасам ҳам, кечаги таъсиридан уни идрок қиламан. Кўринадики, миям сизнинг сўзларингизни ёдлаб олган экан. Бугун эса мен уларни хотирамга, хаёлимга келтираман. Одамнинг ана шу иккала қобилиятини «эсда сақлаш» ва «хотира» деб атайдилар. Эсда сақлаш ва хотира одам ҳаётида ўта зарурдир. Шоҳдан гадогача, олимдан бир мактаб боласигача эсда сақлаш ва хотирага муҳтоҷдирлар ва уларнинг ёрдамида ишларини бажарадилар. Агар мен кеча ўқиган китобим, қилган ишларим, кўрган нарсаларим, эрталаб қилган муомалаларими, бир муддат олдин эшитган сўзларни ҳозир эслай олмасам аниқки, ҳолимвойдир!

Хотиранинг қай даражада муҳим эканини шу баёнимдан билдингиз. Лекин ана шу қобилият – эсда сақлаш ва хотирлаш қобилияти ҳар доим бир хил даражада зоҳир бўлмайди, баъзан нуқсонли бўлади. Баъзи одамларга иш буюриб, минг таъкид қилсангиз ҳам, бажариш икки соат ўтмасдан хотираларидан кўтарилади. Уларнинг шу ҳолатлари хотираларининг нуқсонидандир. Болалар ҳофизала-

ри ва хотираларини ёшлигидан тарбиялаш, уларни камолотга етказиш жуда ҳам зарурдир. Лекин бу вазифа, асосан, мактаб муаллимлари зиммасига тушади. Ота-оналар болаларга кайф берадиган нарсаларни тамоман ман этишлари, болалар турган хоналарни назорат қилишлари лозим. Бундан ташқари одам руҳини тарбиялаш учун кўп имкониятлар мавжуд. Уни ҳам тарбиялаш лозим. Лекин буларнинг ҳаммаси мактаб ва ўқитувчилар вазифаси бўлгани учун бу ерда зикр қилинмади.

Муҳокама. Одам ташқи, ички маълумотларни йиғиб олиб, ёд олиб, хотирасига келтиришга қодир бўлади, яъни бошлангич маълумотга эга бўлади. Уни биз ҳукм чиқариш учун лозим бўлган биринчи шартнинг соҳиби деб айтамиз. У хоҳлаган вақтда маълумотини муайян тартибга солиб, янги маълумотни қўлга киритади. Масалани имкон қадар тушунтириб берай. Бир одам тарих илмига жуда майли бор ва тарихий китобларни кўп мутолаа қиласди. Шу сабабдан у фалон ва фалон миллат бир муддат саодат ва баҳтга эришиб, жаҳолат ва ўзаро адоват сабабларидан тарқалиб кетгандарини кўради. Аммо фалон ва фалон халқ ва миллат илм ва бирлик билан инқироз ва тарқоқликдан нажот топганлар. Шу билимлардан у икки асосий хulosага келади: биринчиси, «қайси миллат жаҳолат ва адоватга мубтало бўлса, ўлиб нест-нобуд бўлади». Иккинчиси, «қайси миллат ҳалоқат ва тарқоқликдан халос бўлмоқчи бўлса, унга илм ва бирлик лозим». Шундан сўнг у бизнинг миллатимиз аҳволини текшириб кўрадики, «миллат жаҳолат ва ўзаро адоватга мубтало бўлган». Бу ҳукмини юқоридаги хulosалари билан солиштириб, жамлаб: «Миллатимиз жаҳолату нифоққа гирифткор бўлган», – деган қарорга келади. Қайси миллат жаҳолатга мубтало бўлса, тарқоқликка учраб ҳалок бўлади. Бу иккала ҳукмдан олдин билмаган хulosага келади: «миллатимиз тарқоқ ва ҳалок бўлаётир». Ва бундай ҳукмдан тарихчи жуда хафа бўлиб, агар миллатпарвар бўлса, жасорати етса, миллатига нажот бериш чораларини қидиради. У, «миллатимиз нажотга талабгор», деган хulosага келади.

Бу ҳукмни хulosага қўшиб, «миллатимиз нажотга талабгор», «қайси миллат нажот истаса, унга илм ва бирлик лозим», деган ҳукмга келади. Кўрганингиздек, иккита маълум ҳукмни тартиб билан жойлаштириб янги ҳукм

чиқарамиз. Ана шу муҳокама дейилади. Олдинроқ айтганимдек, шу муҳокамани бехато ва бенуқсон бўлиши учун учта шарт бажарилиши лозим. Булар: исбот, муҳокама ва қарор. Исбот қандай ҳосил бўлишини ҳали баён этдим, яъни боланинг тўғри мальумот олиши ва шу жараёнда ота-онанинг вазифаларини ёздим. Аммо бола улгайгандан сўнг тўғри муҳокама ва қарорга эга бўлиши учун нима қилиш керак, уларни қандай тарбиялаш лозим? Бу муҳим вазифалар, тамоман, мактаб ва ўқитувчилар зиммарида бўлса-да, ота-оналар ҳам бунга аралашишлари зарур. Ота-она болага бир ишда тўғри йўл кўрсатмоқчи бўлсалар ҳам, бир ишни ман қилсалар ҳам далил ва сабаблар билан тушунтирусинлар.

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

Зикр қилинган учта тарбиянинг энг муҳими ахлоқий тарбия ҳисобланади. Ўзингиз хоҳлаганингизча болангиззинг ақлий ва бадан тарбияси билан машғул бўлишингиз мумкин ва қўлингиздан келгунча уни доно ва бақувват қилинг. Лекин ахлоқий тарбия талаб даражасида бўлмаса, акли ҳамда жисмоний кучини ўзи ёки атрофдагилар зарарига ишлатади. Бинобарин, боланинг ақлий ва жисмоний тарбияси самарасиз қолмаслиги учун фарзанднинг ахлоқий тарбияси билан жиддий шуғулланиб кўп ҳаракат қилиш лозим.

Ахлоқий тарбия – одам ахлоқини камолга етказиш демакдир, яъни одамни шундай тарбия қилиш керакки, феъли ва амали ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойдали ва манфаат келтирадиган бўлсин.

Бошқача айтганда, одамнинг феълу хўйи ва ҳаракатида яхши фазилатларни тарбиялаш демакдир.

Ихтиёрий феъл ва ҳаракатлар. Одам томонидан содир бўладиган амал ва ҳаракат икки қисмга бўлинади: ихтиёрий ва ғайриихтиёрий. Масалан, ғазабланган ҳолда бирорвни сўксангиз, уриб майиб қилсангиз, кейин жаҳлдан тушиб, қилган ёмон ишингизни тушуниб: «Нима қиласай? Беихтиёр мен шу ишни қилдим?!» – дейсиз. Лекин бу тарриқа ишлар ҳам ихтиёрий бўлади ва уларни ҳиссиятга асосланган амаллар деб атайдилар. Табиий амаллар деган ғайриихтиёрий амаллар ҳам мавжуд, лекин у бизнинг мавзуимизга алоқаси йўқ.

Ихтиёрий амал ва ҳаракатлар шундай ишларки, уларни қилишга ихтиёrimiz ва иқтидоримиз етади, фойда ёки зарарини билиб қиласмиш ёки қилмаймиз. Биз қилаётган кўп ишлар ва ҳаракатлар, менинг назаримда, ҳатто, ўша эҳтиросли амаллар ҳам оз бўлса-да ихтиёрдан холи эмас (бунга ҳали мен кейинроқ изоҳ бераман). Ана шу ихтиёрий феълларимиз сабаб баъзиларимиз салоҳиятлилик сифатига, баъзиларимиз бузғунчилик сифатларига эга бўлиб қоламиз. Ҳар томондан бошимизга тушадиган жазо, мукофот, таҳсин ва танбеҳ ихтиёрий ишларимизнинг натижасидир. Фалон одам яхши одам, яъни ўзига ва ўзгага фойда келтирадиган ишларни ихтиёрий равишда қилади. Писмадон эса ёмондир, чунки ўзига ва бошқаларга зарар келтирадиган амалларни қилади. Одамни яхши одам қилиб тарбиялаш, яъни уни яхши ахлоқ эгасига айлантириш ихтиёрий феълларини тузатиб фойда келтиришга айлантириш демакдир.

Мен энди ихтиёрий амалларни тузатиш сабаблари ва йўлларини тадқиқ этиб баён қиласман. Ҳар қандай ихтиёрий ҳаракатимизни аввал тасаввур қиласмиш, фойда ва зарарларини ўйлаб қилиш ёки қилмаслик қарорига келамиз. Агарда фойдаси зараридан кўп бўлса, қилишга, лекин зарари фойдасидан ошса қилмасликка қатъий қарор қиласмиш. Демак, иродамиз ва ихтиёrimiz беш ҳолатнинг натижасидир: тасаввур, муҳокама солиштириш, қарор ва ижро. Шундай қилиб, одамнинг феъли ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳимизнинг беш ҳолати мавжуд ва биз уларни тарбиялашимиз лозим экан. Буларни қандай тарбиялашимиз керак? Мен буни тушунтираман.

Феълларнинг тамойиллари ва тарбияси. Баъзи одамлар ҳамиша ўзларига ва бошқаларга фойда ва манфаат келтирадиган ишлар (масалан, илм олиш, ёрдам бериш)ни тасаввур қилиб ўйлаб юрадилар. Миялари зарарли ишлардан ҳам холи эмас. Лекин зеҳнларида бу ишлар хусусида муҳокама қилиб, зарарли ва фойдали ишларни солиштириб зарарлигини қилмайдилар. Баъзилар бутунлай аксинча ҳаракат қиладилар. Улар ҳамиша ёмон ва зарарли ишларни тасаввур қилиб, муҳокама жараёнида фойдали ишлар зарарли, зарарли ишлар фойдали бўлиб туюлади-да ва яхши ишларни қилмай ёмон ишни қилишга қарор қиладилар. Ажабо, иккала гуруҳда ҳам тасаввур, муҳокама ва

солишириш ҳолатлари мавжуд, бироқ негадир бири яхши ишларни, бошқаси ёмон ишларни қилишга қарор қила-дилар? Масалан, икки кишидан бири шароб ичади, иккинчиси ичмайди. Шубҳа йўқки, булар шароб ичмоқнинг амалини тасаввур қилиб, муҳокама қилиб, бири ичишга, иккинчиси ичмасликка қарор қилган. Иккаласининг руҳий ҳолатларини ҳис қилсангиз, бири «ёқутранг шароб томчиларини оби ҳаётдан ҳам фойдали ва яхшироқ, одамни бир неча соат бўлса ҳам кулфатлардан қутқарди» дея ишонишини билиб оласиз, Шунинг учун ҳам унинг хотирида май ичмоқ учун майли пайдо бўлади. Аммо иккинчи шахснинг тасаввур этишича, шароб бир заҳарли сувдир, одамзотнинг Ҳақни ақл билан идрок этиши, маърифатга монелик қиласи. Шунинг учун бу одамнинг кўнгли шароб ичмасликка майл қилган. Лекин ана шу майллар тақозоси билан бири ичкиликка, иккинчиси ичмасликка қарор қиласи. Шу майл ва истакнинг тасаввурда, муҳокамада қарор қилиб амал этишда катта таъсири мавжуд. Фақат уч ихтиёрий феългина эмас, балки эътиrozий феъл ҳам шу майлларнинг кўпайиши ва фалаённинг натижасидир. Масалан, одамнинг бир майли худбинлиқдир. Кимнинг худбинлиги кучли ва юқори даражада бўлса, агар бирор унинг номус ва шарафига тажовуз қилса, шу нафс фалаба қиласи-да, ўша тажовузкор кишидан қасд олмоқчи бўлади. Онгининг муҳокамаси ҳам ўч олишнинг зарарларини эмас, фойдасини кўрсатади. Натижада ўртада жиноят содир бўлади.

Юқорида, эҳтиросий феъл ҳам бир оз бўлса-да, ихтиёрий холи эмас деб айтган эдим, модомики, майл ихтиёрий феълга таъсири этар экан, эҳтиросий феълга ҳам таъсири ўтадир. Бас, ахлоқий тарбия учун майл ва истакларининг тарбияси билан машғул бўлиш лозим. Олимлар одам руҳининг майлларини уч қисмга бўлганлар: шахсий майл, ижтимоий майл ва олий майл. Шахсий майл ҳам уч қисмдир: баҳт майли, фаолият майли, иззат майли.

Баҳт майли. Ўзига таалкуқли бўлган ишлар натижасида одам ё мамнун бўлади, ё фамгин. Шу мамнуниятни «баҳт» ва фамгинликни «алам» дейдилар. Киши қайси иш натижасидан мамнун бўлса, баҳт кўрган бўлади ва шу ишни қайта тақорланишини истайди. Ана шу истак «баҳт-

га майл» бўлади. Бахтли бўлишга ҳар кимнинг ҳаққи ва майли бор. Қайси ишни бошласак, сабаби шу мамнунлик майли бўлади. Рұхнинг шу ҳолатини яна бир ҳолат қувиб юради. Бу – «аламга нафрат» майли. Ҳар бир одамнинг бахтга майли қанча бўлса, аламга ҳам нафроти шунча бўлади. Болаларни шундай тарбия этиш лозимки, бахтга бўлган интилишлари ҳеч қачон хазон бўлмасин, сўнмасин, балки кўкарсинг. Ота-она болага мамнунлик ва хурсандчилик қилишни ман этмасликлари, балки ахлоққа зид бўлмаган ишлар билан мамнун ва хурсанд бўлишини қўллаб-куватлашлари керак. Боладан бирор яхши иш содир бўлса уни мақташлари, мақтаб мукофот беришлари яхши. Фарзанд ҳам ишнинг натижасини кўриб, шундай бахтли ва мамнунлик ишларини орзу қиласи. Агарда фарзанд ёмон иш қиласа, шу қилмишнинг қабоқати ва аламини унга тушунириш лозим, токи у, бу ишдан нафратланиб ўзини кейинги сафар тийсин. Лекин баъзан «баҳт майли» одамни зарарли ва ҳалокат келтирувчи жарликка олиб келиши ҳам мумкин. Масалан, қимор ўйнаш, шароб ичиш, ахлоқсиз ўйинларни қилиш ва кайф берувчи нарсаларни истеъмол этиш ўз эгаларига бир қисқа муддат баҳт ва баҳра келтирса ҳам. Бориб-бориб кўп қайғу аламларга сабаб бўлади. Ота-она болаларига бундай тез «баҳт келтирувчи» амаллар йўлини тўсиб, унинг зарарларини яққол мисоллар ва ширин сўзлар билан тушунириб беришлари зарур. Бугун мاشаққат, лекин келажакда баҳт келтирадиган ишлар (масалан, дарс ва илм мутолааси)ни болаларга буюришлари, бу ишда уларга чидам, файрат ва журъат талаб этилишини, эртага бахтга эришгандан сўнг, бу баҳт кечаги заҳмат ва машаққат натижасида юзага келганлигини тушуниришлари лозим, шунда болалар баҳт сиридан хабардор бўладилар.

Фаолият майли. Бу истак болаларда таваллуд топганларидан пайдо бўлади. Гўдак шу чоғдан ҳаракат ва фаолият орзусида бўлади. Қўл-оёқ силкитади, «мени кўтариб юргин», деб отасининг елкасига ўзини ташлайди. Юриб кетгандан сўнг хурсанд бўлиб тўрт томонга югуряди ва имкон бўлса, умуман тинчимайди. Агарда боладаги шу истакка қарши чиқиб, уни «қимирилмай ўтиришга» ўргатсангиз, катта бўлиб ҳафсаласиз, дангаса, ишбilmас бўлиб вояга етади.

Иzzat-naфс. Ҳар бир одам озми-кўпми ўзини севиб манфаатини ўйлайди. Шу ҳолат иззат-нафс дейилади. Бу табиий ҳолат болаларда ҳам мавжуд. Сиз бозордан биронта сурат ёки соат сотиб олиб, уни фарзандларингизнинг бирига берасиз. Шунда бошқа болангиз муросасиз йифисиғини бошлайди. Чунки у ҳам ўзини яхши кўради ва сизнинг ҳадянгиздан маҳрум бўлмасликни хоҳлади. Иззат-нафсни сўндирмай уни ривожлантириш керак. Кимда шу нафс бўлмаса, яъни ўз манфаатини ўйламаса, ўзига ишонмайди, иззат-нафсининг талабида бўлмайди. Бундай одамдан бирор-бир яхшилик, фойда, фазилат кутиб бўлмайди. Болаларга «аҳмоқ», «эшак», «жувонмарг», «номаъқул қилибсан», «б... ебсан», «ўлдираман сени», «сенга гапиришни ким қўйибди?» деб қарғаш, дўппослаш, кўча-кўйда болани уриш иззат-нафсига тегиб, уни йўқ қиласди. Гўдак шундай таҳқир кўриб, яхши-ёмон одамлар олдида ҳақорат эшитиб, ўзига меҳр ва ишончини йўқотади, нафсонияти хор бўлиб, беиззат ва эътиборсиз бўлиб қолади. Бундай одамларни ахлоқ уламолари «эшак ҳалимлиги эгалари» деб атаб, улардан файрат, ор-номус, ҳамият кутмайдилар. Баҳтга қарши бугун биз бухороликлар шундай ҳолатга тушганмизки, манфаатимизни йўқотсак ҳам пайдидан бўлмаймиз, нимаики бўлса қаноат қиласмиз. Икки-учта одам олдида сўзлолмаймиз, даъвоимиз исботида ожиз қоламиз, ғанимлардан бизга етадиган зулму ситамларига тоқат қиласмиз, қутулишимиз ва најжотимиз ҳақида ўйламаймиз. Буларнинг сабаби, болалигимиздан ота-она, муаллимларимиздан ҳақорат эшитиб, таҳқир кўрганимиздандир. Бола баъзан ноўрин ҳаракат қилса, «Қадр-қимматинг, иззат-нафсинг борми? Хайф сенга, номуносиб иш қилдинг!» – деб насиҳат қилсалар бўларди-ку?! Уриб, ҳақорат қилиш шартми?! Оқибат одамнинг иззат-нафси бир заарли шаклга киради, ўз эгасини ёмон ишларга бошлайди. Масалан, баъзи одамлар заиф ва паст хислатларга мубтало бўладилар. Бу йўлда бошқаларнинг молу жонини, номусини ҳам қурбон қилишга ҳақлиман деб биладилар. Баъзи одамларда интиқом – ўч олиш майли, иззат-нафсининг бир бўлаги бўлиб сингиб кетганки, афв этиш ва раҳм қилишни унуганлар. Ҳатто, ўч олганда ҳам адолат, инсоф доирасидан чиқиб кетадилар. Бир гуруҳ одамларнинг эса, иззат-нафслари такаббурлик ва фуур даражасига шунчалик кўтарили-

ганки, бошқалар билан мумомалада уларни одам ўрнида кўрмайдилар. Булар ҳеч ким билан маслаҳатлашмайдилар, ўзларини шунга лойиқ деб биладилар. Иззат-нафсни бу даражага етказмаслик лозим. Оқибат шундай бўлмаслиги учун болага хасислик, баҳиллик, кибру гуур заарлари-ни тушунтириш зарур. Бундай хислатларнинг заарини тасвир ва баён этиб, фазилатнинг доимий хайрли манфа-атларини тушунтириш, бошқаларнинг иззат-нафсига тег-масликни, одамларга дикқат-эътиборда бўлишни, ишлар-нинг асл моҳиятини, билимга рафбатли бўлишни ўрга-тиш керакки, болаларнинг ижтимоий ва олий майллари-ни тарбия этиш муҳим аҳамият касб этсин. Бу тарбия қанақа бўлади?

Ижтимоий майллар ҳам уч хил: алоқа майли, ўзгалар-га нисбатан меҳр-муҳаббат майли ва ибрат олиб эътибор-да бўлиш майли.

Алоқа майли. Одам ўз яқинларига қалбан боғланган ва уларнинг ўз шодлиги ва қайгуларига шерик бўлишларини хоҳлади. Агарда одам фамгинлик вақтида яна яқинлари-дан икки-уч кишини ўзига ҳамдард кўrsa, анча тасалли топади, шодлик ва хурсандчилигига ҳам шериклари бўлса, шодлиги анча ошади. Ўзи ҳам бошқаларнинг фами ва хур-сандчилигига шерик бўлади. Одамда бу ҳолат табиийдир. Гўдак ҳали тил чиқармасдан, фикрлаш ва муҳокамага кучи етмай туриб атрофидаги кулги ва хурсандчиликка қўшил-моқчи бўлади. Сабабларини билмай, у ҳам кулиб хурсанд бўлади. Атрофидаги икки-уч одамни йиғлаганини кўrsa, бола ҳам йиғлайди. Шу ҳолат алоқа майли дейилади. Шаф-қат, марҳамат, кўнгил овлаш, тасалли бериш, бироннинг додига этиш шу майл натижасидир. Бунинг устига ким-нинг шу майли кучайиб борса, унинг атвори ва феъли бошқаларга оғир ботмаса, унга таъна қилмасалар, у доимо яхши ишларга қўл уради. Болаларга мазлумлар, ҳеч кими йўқ бечора ва бевалар аҳволини тушунтириш, уларга ёрдам бериш фикрини болалар онгига сингдириш фойдалидир. Бола атрофдагилар аҳволидан ачиниб фамгин бўлса-ю, унга эса «сенга нима? ўзингни ўйла» дейиш, ундаги алоқага бўлган майл, интилишга зарба бериш демакдир.

Бошқаларга меҳр-муҳаббат майли. Алоқа майли бориб-бориб атрофдагиларга бўлган меҳр-муҳаббатга айланади. Одам бошқалар унинг аҳволидан таъсиrlаниб кетганла-

рини билса, у ҳам атрофдагиларнинг ҳолатларидан таъсирланади. Бу алоқа кейинчалик меҳр-муҳаббатга айланади. Баъзан бу меҳр-муҳаббат шу даражага етадики, одам бошқаларнинг нажоти ва саодатлари учун ўзининг ҳаёти ва баҳтини қурбон қиласди. Руҳнинг шу ҳолатини кучайтириш лозим. Болаларда ўзгаларга муҳаббат аввал оиласида, оила аъзоларига нисбатан пайдо бўлади. Яъни гўдак аввал ота-онаси, акалари ва опаларига меҳр қўяди. Ота-она унинг бу майлига тўсқинлик қилмасликлари керак, яъни бола ота-онаси ва акаларидан нафратланмаслиги лозим. Фарзандни доим сўкиш ҳам ота-онага обрў ва хурмат келтирмайди. Бир фарзандни бошқасидан кўпроқ севмоқ, эркалатмоқ болалар ўртасида адоват уйғотади. Бу эса ўзаро меҳру муҳаббатни заифлаштиради.

Ибрат олиб эътиборда бўлиш майли. Одам бирорни дўст тутса ва ўзидан улуғларни хурмат қиласа, улардан ибрат олиб, ўзини уларга ўхшатмоқчи бўлади, улардек саъй-ҳаракат, юриш-туриш қилмоқчи бўлади. Бу майлни йўқотмай, уни кучайтириб, ундан фойдаланиш лозим. Аждодларимиз ва диний раҳнамоларимиз ҳиммат-ҳамият, адолат, инсоф ва одамгарчиликнинг энг баланд поғоналарига чиққан эдилар. Ана шу маъқул сифатлар билан қанча эътибор, шараф, иззат ва баланд мартабага кўтарилиганлар. Ота-она шуларни болага муносиб тил билан тушунтириб, болаларини аждодларидан ибрат олишга, фууруланиб уларга ўхшашликни орзу қилиб яшашга даъват этишлари зарур. Ота-она ўз фарзандларини яхши кўрсалар, уларни катта деб билиб, ўз қилмишларига аҳамият берсинлар. Фарзанд ҳузурида ахлоққа қарши ишларни қилмасинлар. Акс ҳолда бола кўр-кўрона тақлидга ўтади. Бундай майлда катта зарап бор. Саодат раҳбари бўлган ақлу муҳокамани эсидан чиқаради. Гўдакни шундай тарбия этиш лозимки, бирорнинг ишига билиб-билмасдан тақлид этмасин, балки ҳар бир ишнинг сабаб ва фойдаларини аввал мулоҳаза этиб, мақбул бўлса қилсин, бўлмаса қилмасин.

Олий майл ҳам уч хил бўлади: билиш истаги, гўзалликка майл, фазилатга муҳаббат.

Билиш майли. Оламга одам синчковлик билан назар ташлайди, билимга интилади ва баъзан маъқул нарсаларни билиш учун саъй-ҳаракат қиласди. Шу ҳолат «билиш майли» дейилади. Бу майл ривожланиши лозим. Лекин бу

майл баъзиларда гап териш ва сир-асорни билишда кўри-нади ва бундай одамлар халқ ичида гап пойлаб юрадилар. Хабардор бўлишнинг бу йўли жуда заарлидир. Аммо баъзи одамларда бу майл ҳақиқатпарамастлик ва илм истаги шаклида пайдо бўлади ва уларни ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билишга ундейди. Хабардор бўлишнинг бу қисмини «ҳақиқатсеварлик» ва «ilmsevarlik» дейдилар. Ота-она боланинг шу майлидан хабардор бўлишлари шарт. Агарда бола гап ташиса, унинг заарини тушунтириб, ман этишлари зарур. Бу майл ҳақиқатни билмоқ, илм олмоқ шаклида пайдо бўлса, таҳсин ва мақтовлар билан шу ис-такни ривожлантирсинглар.

Гўзалликка майл. Ҳар бир шахс тарбия, интизом ва тозаликка интилади. Бу майлга куч бериш боланинг паришонҳоллигини йўқ қиласди, ифлос юришдан ва интизом-сизлиқдан кутқаради. Шу майл ривожланган бола улгай-гандан сўнг зиммасига тушган ишни яхши бажариб турибсиз ва чала қолдирмайди.

Фазилатта муҳаббат. Одам бошқаларнинг ишини яхши-ёмонга ажратиб яхшисига тақдид, ёмонидан нафрат қиласди. Шу ҳолатни «фазилатта муҳаббат» дейдилар. Болалар олдида одамларнинг ишларини яхши ёки ёмонга ажратиш, яхши ишларнинг фойдаларини тушунтириш, ёмон ишларнинг заарларини эслатиш фазилат муҳаббатига куч-кувват беради. Шундай қилиб, майллар мақсадга мувофиқ тарбияланса, фарзандингиз ҳам шу майллар ёрдамида яхши амаларни ўйлаб, онгларидаги муҳокама пайтида фойдали ишларни кўпроқ ўйлайдилар ва хайрли иш қилишга қарор қиласдилар. Шу билан ирода ва ихтиёрнинг бешта таянчидан учтаси яхшиланиб фойдали шаклга киради.

Ирода ва ихтиёр. Арз этган эдимки, ирода ва ихтиёри-миз беш ҳолат — тасаввур, муҳокама, солишириш, қарор ва ижронинг натижасидир. Аввалги учта ҳолатни кўриб чиққанимиздан сўнг охирги иккита ҳолат: қарор ва ижро қолади. Ирода ва ихтиёр шу икки ҳолатда ўз аксини топади. Фарзандингизнинг ахлоқий тарбиясини ниҳояга етказмоқчи бўлсак, ана шу икки ҳолатни тарбия этиб яхшилашимиз даркор. Энди ирода ва ихтиёрнинг асл сифатини ажратиб, унинг камоли ва камчиликларини кўрсатамиз, токи, муҳтарам ўқувчиларда ирода тарбияси хусусида ҳам фикр ҳосил бўлсин. Одамнинг руҳий майллари

тарбия кўриб камолга етгандан сўнг хайрли ишларни тасаввур, мұҳокама қиладилар ва солиширадилар. Лекин қарор ва ижросига келганды, ҳаммалари бир хил натижага келмайдилар. Баъзилари жиддий ишларда ҳам тез қарорга келиб, зудлик билан ижрога киришадилар. Уларнинг иродалари тез ва қатъийдир. Баъзи одамлар жуда майда, кундалик ишларда ҳам фикр қилмайдилар. Буларнинг иродалари бўш, қатъий эмасдир. Баъзилари фойдали ишни қилишга қарор қилсалар, бажариши қийин бўлса ҳам уни қиладилар. Булар ташаббусли, жасур ва шиддатли одамлардир. Иродаларида қаттиқ шиддат бор. Бошқа гуруҳдаги одамлар бирор ишнинг фойдасига имонлари комил бўлса-ю, лекин таҳликали бўлса бажара олмайдилар. Булар кўрқоқ, камҳаракат, азмлари бўш кишилар бўладилар. Яна бир «заиф жамоа» гуруҳи бордир. Булар мушкул ва хавфли ишларни ҳам қилишга қарор берадилар, ижросини ҳам қонуний деб билиб қўл урадилару андак мушкилот ва хавфу хатарга дуч келсалар, дарров ўз қарорларидан қайтадилар. Буларнинг саботи йўқ, иродалари заифдир. Бошқа жамоат эса қарор қабул қилгандан сўнг таҳлика ва хавфу хатарга тушсалар ҳам орқага қайтмайдилар. Булар саботли, иродалари қатъийдир. Бас, ироданинг сифатлари олтитадир. Булар: суръат, иккиланиш, шиддат, заифлик, матонат ва матонатсизлик. Ироданинг камоли учта, яъни суръат, шиддат, матонат бўлса, иккиланиш, заифлик ва матонатсизлик ироданинг нуқсонидир. Боланинг иродасини шу нуқсонлардан сақлаб, камолот аломатларига етказиш ироданинг тарбияси бўлади. Ота-она фарзандларини тарбия этиб, бир комил инсон қилмоқчи бўлсалар, майл тарбиясидан кейин қуидагиларга ҳам аҳамият берсинлар:

1. Боланинг бадан ва фикрий тарбиясида ҳеч қандай сусткашликка йўл бермасинлар, чунки қайси инсон соғлом тан ва ақлдан маҳрум бўлса, азм ва иродаси ҳам нуқсонларга фарқ бўлган бўлади.

2. Болаларнинг ҳузурларида ота-она ўз азму саботларини заиф, иродаларини нуқсонли қилиб кўрсатмасинлар, токи гўдак буни кўриб ибрат учун тақлид қилмасин.

3. Болаларга буюк ва ақлли, иродали инсонлар ҳақида эртак ва афсоналарни ибрат учун кўпроқ айтиб бериш лозим.

4. Фарзанд ўз ирода ва азмига қараб ҳаракат қилиши зарур. Агарда бола ҳар қандай ишни ота-онасининг зўри билан қўлса, иродаси заиф ва нуқсонли бўлади. Улгай-гандан кейин ҳам бола ўзича ирода билан бирон ишни бажара олмайди. Ҳақиқатан, боланинг ҳаракат ва феълидан хабардор бўлиб туриб, беҳуда ишлардан қайтариш керак. Лекин буни боланинг азму иродасига зарар етказ-масдан қилиш дуруст, яъни ширин сўзлар ва пандлар биланки, ҳақорат ва уриш билан эмас.

Ота-она вазифасига кирган ахлоқ тарбияси ҳақида нимаики бўлса ёздим. Аммо юқорида ёзганимдек ақлий ва ахлоқий тарбиянинг энг муҳим ва энг мушкул вазифалари мактаб ва муаллимлар зиммаларига тушади. Лекин бу рисолада улар ҳақида тўлиқ ёзиб бўлмайди.

МАКТАБ

Шундай қилиб, ёзганларим асосида кўз қорачигингизни тарбия қиласиз ва иншооллоҳ, шу оқилона тарбия-тингиз соясида фарзандингиз ўткир ақл ва соғлом баданга соҳиб бўлиб, яхши камол топиб, етиг ёшни ҳам тўлдиради. Лекин бу билан вазифам ва бурчим тамом бўлди деб ўйламанг. Жигарбандингиз саккиз ёшга киргандан сўнг бўйнингизга яна бир катта вазифа тушади. Бироқ бизнинг мамлакатимизда бу вазифани бажариш мушкулдир. «Бу қандай вазифа экан?» – дерсиз. Бу – болани мактабга бериш. «Бир товоқ ис чиқариб, бир лаган ҳолвайтар олиб, боламнинг қўлидан етаклаб фалон маҳалланинг мактабига олиб бориб қўяман, мавриди келганда бир-бир ҳолвайтар қиласман, йилида тўрт марта «байрам пули», ҳафтада бир марта пайшанбалик бериб туриш қийинми?» – дейишингиз мумкин. Албаттга, бу ерда ҳеч қандай қийинчилик йўқ, «бўйра пули» ва «кўмир пули» бериш ҳам муаммо эмас.

Менга буларнинг дахли йўқ. Хоҳласангиз йилида тўрт минг марта «байрам пули», ҳар ҳафтада етмиш марта пайшанбалик беринг, менинг нима ишим бор?!

Лекин асли мақсад фарзандингиз тарбиясидир. Бу эса анча мураккаб иш! Тушунтириброқ баён қиласман. Сиз жигарбандингизни таваллуд топиши билан эмизишдан ажратгунгача, кейин саккиз ёшгача мен айтганимдек тарбия этасиз. Энди, саккиз ёшга тўлгач, мактабга бериб,

шундай муаллимга топширмоқчи бўласизки, у болангизни ўзингизга ўхшаб, яъни мен айтган йўл билан тарбия этсин, ҳатто, сиздан ҳам кўпроқ заҳмат чексин. Энди юртимиздаги мактабларни кўз олдингизга келтириб, инсоф юзасидан мулоҳаза қилинг, бу мактаблар жигарбандингизнинг тозалиги, бадан ва ақдий тарбияси ҳамда ахлоқи ҳақида мен ёзганимдек ҳаракат қиласидарми-йўқми? Бу мактаблар мен айтган вазифаларнинг биронтасини бажара оладими? Индамайсиз?

Модомики, саволларимга жавоб бера олмайсизми, мактабларимиз аҳволини қалам кучи билан тасвирлаб бераман, балки шундан кейин саволларимга жавоб берарсиз. Жигарбандингизни етти йил тарбиялаб, қўлидан ушлаб мактабга олиб борасиз. Мактаб дегани қандай жой? Бир қоронғи, ҳавоси оғир бўлган жой. Оврўполиклар ва русларнинг отхоналари бундай бинолардан покизароқ ва ҳавоси тозароқдир. Томи йўқ, деворлари фақат шувоқланган. Ўтирган ўттизистча боланинг орасида кал ҳам, кўр ҳам, мажруҳу сил касал ҳам бор. Жигарпорангизни шу (одам ўтириш учун) лойиқ бўлмаган жойга олиб кириб муаллимга топширасиз. Хўш, бу муаллим қаерда таҳсил кўрган? Таълим услуби қанақа? Болалар тарбиясидан хабари борми? Болаларга ўргатмоқчи бўлган нарсаларни ўзи биладими? Шу саволларнинг жавоби сизга жуда зарур бўлса ҳам, хаёлингизга уларни келтирмайсиз, яъни муаллим аҳволини текширмайсиз. Шундай қилиб, дилбандингиз шу хонада, жоҳил бир муаллим қўлида эртадан кечгача қолиб, алифбе, абжад ва ҳафтиякни навбат билан ўқийди. Кеинчалик Қуръон ва «Чоркитоб»га ўтади. Таҳсил усулига кўра болалар иккита вазифа оладилар. Лекин «Чоркитоб» маъносини на шогирд, на муаллим тушунади. Қуръон қироатида ҳам шундай. Қироат қоидаларига шогирд ҳам, ўқитувчи ҳам риоя қилмайдилар. Икки соат давомида бола сабоғини олиб, олти-етти соатида ухлайдилар, сухбат қиласидар, пашша тутадилар ва уятли ишлар билан машғул бўладиларки, баён этишга уяламан. Сизлар эса уни биласизлар. «Чоркитоб» хатмидан кейин ошиқона ва орифона мазмундаги Ҳофиз, Бедил, Навоий асарлари, ҳатто, Юсуф ва Зулайҳодек китобларни ўқиб, мазмунини тушунмайдилар. Шунча вақтларини бехуда ўтказишлари устуга нодон муаллимларидан калтак ҳам еб турадилар. Бал-

ки сиз, «калтаклаб туришнинг нима зарари бор», дерсиз? «Ахир калтак зарбидан айиқ мулла бўлган!» деб айтурсиз?! Баъзан бу мисолингизга мен ҳам қўшиламан, ҳақиқатда, айиқ калтак зарбидан мулла бўлади. Лекин одам эса айикка айланади! Чўп зарбидан боладаги ҳамма инсоний фазилат йўқолади. Бинобарин мактабларда калтак ва «фалақ»⁵¹ йўл бериш нодонлик ва андишасизлик дарајасини кўрсатади.

Сўзларимга ҳайрон бўлманг. Бу янги фикр (яъни қоидаи жадид) эмас. Балки олдинги олимлар ҳам бу фикрни таъкидлаганлар. Ислом олими ва араб файласуфи Абдураҳмон ибн Халдун (832 йили таваллуд топган)⁵² ўзининг машҳур «Муқаддима» асарида шу ҳақда ёзган. Хотиржам бўлишингиз учун бу мусулмон олимнинг сўзини араб тилидан таржима қилиб келтиришни рано кўрдим. Ибн Халдун ёzáди: «Таълим ва тарбия жараёнида сиз боланинг ҳаракатларини қатъий чегараламанг, уларга жаҳл ва зулм қилманг. Қайси шогирд зулм ва қаҳр билан тарбия топса, хотираси тарқоқ бўлиб, шодлиги ва сурури йўқолади, хотира паришонлиги ва фамгин қалби туфайли билим миясига ҳам кирмайди. Фамгин, ҳафсаласиз одам, заиф, суст бўлади. Ўз муаллимидан зарап ва жабр кўрган шогирд ёлғончи, риёкор, ҳийлагар ва фикри бузуқ бўлади. Чунки муаллимидан қўрқиб, юрагида аланг қолмайди. Натижада мактабдан қочади. Халос бўлиш учун минг баҳона топади. Баъзан мактабга келса ҳам, ўқитувчи назаридан ўзининг ёмонлигини яшириш учун иккюзламачилик қиласи. Тўғрисини айтмасдан қилмишини яшириш учун ёлғон ишлатади. Бориб-бориб у ёлғони, найранглари, риёкорлиги табиатига сингиб, болани ахлоқий фазилатлардан маҳрум этади. Ўз устозидан лат еган, зулм кўрган шогирд қўрқоқ ва журъатсиз бўлади, мазлумликка ўрганиб, ўзини ҳимоя қила олмайди, одамнинг олий фазилатларидан бири бўлган ҳиммат таянчидан маҳрум бўлади!» Ана шу пурмаъно сўзлар аллома Ибн Халдун фармойишларидан бўлади. Бунга қўшимча қилишни мен хоҳламайман.

Тарбиянинг қандай бўлиши, мактабларимизнинг ҳозирги аҳволи қандайлигини маълум қилганимдан сўнг, сизлардан сўрай: «Айтингчи, шундай мактабларда болангиз нима фойда олади? Сиз қандай манфаатдан умид қиласиз?»

Шу ерда бола тарбияси ҳақидағи баҳсга нұқта қўймоқчи әдим, аммо мамлакатимиз учун муҳим бўлган масала хаёлimga келди ва уни ҳам айтиб ўтишни муносиб кўрдим. Сезган бўлсангиз, шу жойгача айтганларим умумий тарзда бўлиб, фарзандингиз хоҳ ўғил, хоҳ қиз бўлсин шу тариқа тарбият қилиб, мактабга қўйинглар дедик. Бироқ бизларнинг одатимиз бошқача, биз қизларни ўғил болалар қатори тарбия қилмаймиз, уларга илм олиш зарур деб қарамаймиз. Бинобарин, қизларга илм бериш зарурлиги ҳақида ёзиб, бу масалани ҳам сизларга тушунтириб бермоқчиман.

ҚИЗЛАР ҲАМ ИЛМ ОЛИШЛАРИ КЕРАКМИ?

Бу саволнинг жавоби жуда қисқа ва осондир. Бахтимизга қарши биз туркистонликлар, хусусан, биз бухороликлар бу маънени тушунишга ҳаракат қилмаймиз. Маълумки, одамзот диний ва дунёвий меҳнатлар юки остида қолиб кетган ва умр давомида, асосан, дунёвий ишларни бажариб юришга мажбур бўлади. Дунёвий иш масалан, одамнинг еб-ичиши, кийиниши, уй қуриши, уйланиши, болалик бўлиши, унинг тарбияси, уй-рўзгорини тартибга келтириши ва ҳоказолардир. Бу ишларни бажариш учун пул керак бўлади. Пул ишлаш учун одам бирор касбу кор билан машғул бўлади, шу аснода бошқалар билан муомалага киришади, муомала вақтида алоқа, кенгаш, суҳбат, баҳсга киришиб, гоҳ жанжал қиласи, гоҳ сулҳ тузиб мурросага келади. Шундай қилиб, одам боласи қизми ёки ўғилми, балофат ёшига етиб, шу муносабатлар доирасига киргани сари, юқоридаги муомалаларни қилишга мажбур бўлади. Фақат бир одам бу ишларни бажара олмайди. Шунинг учун одамлар бу ишларни ўзаро, бирлашиб бажарадилар. Дунёнинг баъзи бир ишларини аҳли аёл бажарса, баъзиларини эркак ўз зиммасига олади. Шунинг учун у кўчага чиқади, касб ўрганади, одамлар билан муомалага киришади. Кўчада бажариладиган ишларни эркак ўзи қиласи. Бир қисм ишлар ва мажбуриятлар, уй ишлари (озиқовқат сарфи ва иқтисоди, болаларни боқиш ва тарбиялаш) аёл бўйнига тушади. Шу муқаддимадан маълум бўладики, эркак дунёвий ишларнинг бир қисмини бажаришга қанчалик масъул бўлса, аёл ҳам бир қисм ишларни

бажариши шунчалик зарур экан. Бошқача қилиб айтгандар, дунёвий ишларни бажаришда эркак ва аёл ўрталаридар, умуман, фарқ бўлмайди.

Энди масаланинг диний томонларини тадқиқ қилиб, аёл ва эркак аҳволларини таҳлил қиласиз. Биз мусулмонларнинг диний вазифаларимизни Куръони карим баён қиласиди. Агарда Куръони каримга мурожаат қилсангиз қўрасизки, икки-учта хусусий ҳукмлардан ташқари барча ишда аёлу эркакка бир хил хитоб қилинган. Яъни диний ҳукмларни баён қилиб аёлу эркак фарқини ажратмайди, балки ҳаммани «аюҳаллазин» ва «аюҳан-нос» хитоби остида бирлаштиради. Масалан, «Эй, имон келтиинглар, Аллоҳдан қўрқингиз!», «Эй одамлар, ўз парвардигорингизга сиғининглар!» ва ҳоказо. Бас, маълум бўладики, диний мажбуриятлар ҳамма мусулмонларга бир хил ва тенгдир. Эркагу аёл бу ҳукмларни бир хил қабул қилиб адo этишлари лозим экан. Энди, мактабга бориб илм олиш нима учун лозим экан? Биз аввал савод ва ҳисобни, кейин диний илмларни ўрганамиз. Илоҳий амрлардан маҳрум ва бехабар қолмаслигимиз лозим. Ундан кейин олий илмлардан бирини, яъни табобат, ҳикмат, ҳандаси (геометрия), тижорат, тарбия, зироат, ҳуқуқ ёки диний илмларни чуқур ва яхши ўрганиб табиб, тижоратчи, деҳқон, мураббий, муфти ёки руҳоний (мулла) бўламиз. Яъни шу илмлардан бирининг соясида бирор қасбни ихтиёр этиб ҳаёт кечирашимиз. Демак, илм диний-дунёвий ишларни бажариш учун зарур экан. Энди менинг сўзларимга диққат қилиб уни қабул қилган бўлсангиз, аёлларнинг илм олишлари зарурлиги ҳақида далиллар келтириб исботлайман. Модомики, илм олиш ҳар бир одам учун диний ва дунёвий мажбуриятларига кирап экан, аёллар ҳам илм ўрганишлари шартдир. Менинг бу далилим шундай қатъий ва мантиқан тўғрики, ақл ва инсоф арбоблари ҳеч қачон унга қарши чиқиш учун жасорат қилолмайдилар. Хотин-қизлар илм олишларининг яхши томонларини ҳам ёзиб сизга кўрсатайин. Биринчидан, эркак аҳли аёлинни боқиши учун ҳар куни эртадан кечгача хизматга боради. Таниган-танимаганлар билан мулоқот қиласиди, кун давомида бир неча марта фамга ботади. У уйига қайтганда уйининг саранжомлигини, болаларининг тинчлигини, озиқ-овқати тежоғлигини, овқати муҳайё бўлишини орзу қиласиди. Хотини

очиқ кўнгил билан уни кутиб олиб, одамлар муомаласи, ишхонасининг ранжу кулфатидан орттирган қайғу ала-мини кўнглидан кўтаришини кутади. Зотан, юқорида айтганимдек, аёлнинг вазифаларидан бири шудир. Илмли ва тарбия кўрган аёллар бу ишларни ортиғи билан бажариб, эрларини мамнун қиласидилар. Аммо тарбия кўрмаган, билимсиз аёлларга уйланган эркаклар бундай илоҳий неъматдан ажраб қоладилар. Кўпинча эр уйга қайтиб дарвозала-ридан кирмасдан, ичкарида дод-вой ва жанжал овозини эшигадилар. «Ажабо, нима бўлди экан?» – дея ваҳима билан ичкарига кирсалар, хотини бола-чақа ёки қўшни аёллар билан жанжаллашаётганини кўрадилар. Баъзан уйи-ни ифлос, болаларини касал, гўштни эса мушук олиб кетган, ошхонада бирор таом йўқ, уй-ҳовлини бесаран-жом кўради. Бунинг устига яна хотинларини қидириб то-полмайдилар ҳам. Биласизми хотин уйни шу аҳволда таш-лаб қаерга кетган? Дуохон эшон уйига кетган! Кўпчилик эрлар ишдан чарчаб қайтсалар, тарбиясиз ва жоҳил хотин-лари ёқаларидан ушлаб: «Нимага фаранг рўмол, зарли паранжи олиб келмадинг?» – деб жанжал кўтарадилар.

Иккинчидан ислом оламининг ҳозирги аҳволини бир неча бор сизларга баён қилиб айтган эдимки, бу улкан олам ҳалокатга яқин келган. Агарда ишбилармон мусул-монлар ҳиммат камарини белларига боғлаб, миллатлари аҳволини ислоҳ этмасалар, аҳли исломнинг шу қолган шарафу эътибори исломни ва мусулмончиликни нобуд қиласиди. Ислом олами аҳволини ислоҳ этишда битта йўл бор. Бу ҳам ислом миллатининг умумий аҳлоқини ислоҳ этиш. Барчага маълумки, мамлакатимиз ҳоли хароб, истиқболимиз ҳам хатарда. Тутган йўлимиз нобудликка олиб боришини ҳар бир киши тушунса керак. Бугун ё эрта биз ўтиб кетамиз. Лекин орамизда ҳолимизни ислоҳ қилиш учун ҳиммат камарини боғлаган одам йўқдир. Бу майли-ку-я, «ҳозир аҳволимизни ислоҳ этса бўлади» деган одам топилмаслиги аниқ! Нимага? Чунки, биз аҳли мусулмон қалб қуввати, истиқбол умиди, маданият жасорати, фидо-корлик ҳисси ва диний ғайратдан, миллат иззати ва суру-ридан батамом маҳрум бўлганмиз. На саботимиз ва азми-миз, на имонимиз ва умидимиз бор. Хуллас, миллий азму жасоратимиз, диний аҳлоқимиз бутунлай хароб бўлган.

Ажиб, жуда ажиб! Бу дарднинг чораси нимада? Бу

дарднинг иложи бўлганда ҳам давоси унча осон эмас, анча фурсат, вақт талаб қиласди. Бунинг чораси биз фарзандларимизни яхши хулқ эгалари этиб тарбиялашимиз лозим, яъни шундай қилишимиз лозимки, фарзандларимиз имонли, фидокор, гайратли бўлиб улғайиб, ўз болаларини ислом тараққиётига мувофиқ тарбиялаб, дин ва диндошларини ҳалокат ва харобалик жарлигидан қутқарсинглар.

Бу матлабга эришиш учун хотинларимиз ва қизларимиз — миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етаазишлари зарур. Акс ҳолда хотинларимиз эркаклардан ҳам қўрқоқроқ, заифроқ ва гайратсиз бўлганларидан болаларимиз ҳам уларга ўхшаб кетадилар. Мана шу ояти карима ҳам шу маънога ишора қиласди: «Покиза ердан тоза ва фойдали ўсимлик осон ўсади ва покиза бўлмаган ердан хор-хасдан бошқа нарса чиқмайди»⁵³.

Учинчидан, мен юқорида болаларни тарбиялаш ва ўстириш ҳақида бир қанча қоидаларни ёздим. Ва агарда она соғлиқни сақлаш ва болалар тарбиясидан хабардор бўлмаса, бу қоидаларни бажара олмайди. Бу жоҳиллик ва нодонликнинг натижасида мамлакатимиз болаларининг ярмидан кўпроги нобуд бўладилар, қолганлари эса ахлоқи ёмон ва ишёқмас бўладилар. Баъзи эҳтиёткор замондошларимиз айтадиларки: «Аёлларга хату савод бериш дурустмас, зеро аёллар саводли бўлиб номаҳрам ва бегоналарга хату хабар ёзиб, муносабат ўрнатадилар...» Агарда сиз «Аллазина»⁵⁴ ояти карима башоратидан бехабар бўлсангиз, агар сиз бизнинг ҳайвонлардан ажратиб турадиган фикрлаш ва ақлу идрок фазилатимиздан бебаҳра бўлсангиз ва Аллоҳнинг энг буюк неъматларидан бўлган ақлга ношукурлик қилсангиз, уни ишлатмасангиз, албатта, бу далил ва муддаони қабул қиласиз.

Аммо бу масалани бошқа муаммолар қатори соғлом ақл назаридан ўтказсангиз, осонлик билан бу эҳтиёткор жамоанинг далиллари қанча заифлигини тушунасиз. Менинг далилларимга эса улар, умуман, тоб беролмайдилар. Шунга қарамасдан мен бу ерда ҳар бир масалани баҳоли қудрат, қўлимдан келганича тадқиқ қилиб ва шу мавзуни арзимаган ва заиф бўлса ҳам жавобсиз қолдирмайман. Бу масаланинг жавоби икки хил бўлади: бири таслимий, иккинчиси маънавий. Биринчи жавоб шундай:

ҳа, биз сизнинг далилларингизга таслим бўлиб айтамиз-ки, хату савод чиқарган баъзи хотинлар, қизлар ўз билимларини суистеъмол қилиб, бегоналар билан яширин мактублар орқали муносабат ўрнатадилар. Лекин бу далил дъявлоларингиз исботига кифоя бўлмайди. Иккинчи жавоб: юқорида мен аёлларни ҳам илм олишлари зарарлигини қатъий далиллар билан исботлаб бердим. Дунёда шундай буюк ва савобли ишлар борки, ичи қора одамлар доим уларни суистеъмол қиласидилар, Лекин уларнинг ишлари ўша амалларнинг савобига, умуман, халал етказмайди. Масалан, фикҳ илми олий ва буюк бир илмдир, уни ўрганиш ҳам зарур, ҳам савобдир. Лекин баъзи жоҳил муфтийлар ва золим қозилар бу илмни пора олиш ва хонадонларни бузиш йўлида қурбон қиласидилар. Аммо уларнинг бу ишлари фикҳ илми шарофатига ва ўрганилиши лозимлигига, умуман, зарар етказа олмайди. Келинг, мавзудан узоқлашмайлик. Сиз хату саводни эркакларга зарур эканини қабул қиласиз. Аммо эркаклар ҳам ўз хату савод ва билимларини зулм ва фисқ йўлида ишлатишлари мумкин. Лекин ҳалигача мен эркакларни хату савод ва билим олишдан ман этиш лозимлигини эшитмадим. Шундай қилиб аёлларнинг ҳам хату савод чиқаришларини шунга қиёсласа бўлади.

Одамнинг феъл ва ҳаракатлари икки қисмга бўлинади. Биринчи қисм, шундай феъл ва ҳаракатларким, бир шахс ёки бир неча одамга (яъни миллатнинг бир жамоасига) фойда ва манфаат келтиради. Шу феълу ҳаракат «савоб иш» дейилади. Самовий дин шундай ишларни ўз тобела-рига кўрсатиб амр қиласиди. Худованди карим шундай ишларни ихтиёр этганларга бу дунёда ва охиратда улуг ажр ваъдасини бериб каромат қиласидир. Иккинчи қисм, бир шахс ёки бир неча одамга зарар ва зиён келтирадиган иш ва ҳаракатлар, уларни «гуноҳ» дейдилар. Худованди таоло бундай ишларни қиласидир. Демак, гуноҳ қиласлик учун иккита асосий шарт лозим экан, биринчидан, Худодан қўрқиш ва фойдани заардан фарқ этиш.

Энди кўрамиз бу иккала асосий шарт олимларда борми ёки жоҳиллардами? Биринчи шарт, яъни Худодан қўрқиш жоҳилларда мавжуд эмас, олим эса Аллоҳнинг ягоналиги, адолатлилиги, дўстлиги ва жамолини илму

ақли билан билиб тасдиқлайди. Худонинг ҳукмларига ишониб ундан қўрқади. Аммо, буларнинг ҳаммасини билмаганлар кимдан қўрқадилар? Нимага қўрқишилари лозим? Қуръони карим ҳам тасдиқлайди: «Олим бўлган бандалар Худодан қўрқадилар».

Иккинчи шарт, фойдани заардан фарқ этиш ҳам шубҳасиз олимларда мавжуд. Зеро, тамоман жоҳил бўлган одам ўнг қўлинни чап қўлидан фарқ қилолмаса, фойдаси ва заарини қаердан билсин? Модомики, гуноҳ қилмаслик учун икки шарт лозим экан ва бу иккала шарт олимларда мавжуд экан, бас аёлларни «агарда хату савод чиқариб илм олсалар гуноҳ қиладилар» дейиш, хато ва қабул қилиб бўлмайдиган хуносадир.

Шу жойгача ота-она тарбиялари ҳақида бақадри ҳол қўлимдан келганича ёзdim. Энди фарзанднинг ота-онасига нисбатан бирор вазифа ёки бурчи бормикан ёки йўқ?

ОТА-ОННИНГ ҲАҚ-ХУҚУҚЛАРИ

Аҳд-паймон қоидасига биноан ҳар бир ҳақ-хуқуқнинг вазифаси ва ҳар бир вазифанинг бурчи мавжуд. Оламнинг интизоми ва тартиби шуни тақозо этади, шу бўлинниш бўлмаганда оламда биронта низом ҳам қолмайди. Шунга қиёсан, ота-она фарзандларига нисбатан шунча вазифаларни бажариб кулфат тортар эканлар, эвазига фарзандларининг бўйнига ҳақлари ҳам тушади. Масаланинг асли моҳияти шундаки, ота-онанинг фарзандлари устига тушадиган хуқуқлари нималардан иборат? Ҳадди ва меъёри борми унинг?

Қадим замонларда, яъни исломдан олдин одамлар орасида ота-онанинг ҳақ-хуқуқлари аниқ эмас эди. Бино-барин, аксар одамлар адолат ҳаддидан ошиб, ваҳшат ва жаҳолат доирасига кирадилар. Масалан, ота ўз болаларини ўзининг молу мулкига teng биларди ва хоҳлаган пайтида ўз фарзандини ўлдириши мумкин эди. Ислом тарихидан хабардор бўлганлар билардиларки, ислом дини пайдо бўлишидан олдин араблар ўғил бола туғилишига хурсанд бўлиб, қиз оламга келса, тирик ерга кўмардилар. Пайғамбаримизнинг боболари Абдулмутталиб Замзам қудуғининг қазилиши муносабати билан хурсандчилигига фарзандларидан энг суюклиси Абдуллоҳ (Пайғамбар отаси)-ни қурбон қилмоқчи бўлган. Ана шундай одатлар ибтидо-

ий одамлар ўртасида мавжуд бўлиб, ўша замонда яхши одатлар тусига кирган эди. Ислом дини шундай бераҳмлик ва хароблик келтирадиган нарсаларни башарият оламига раво кўрмай, фарзанд ўлдиришни ман этди. Қуръонда: «Ўз болаларингизни фақирлик хавфидан ўлдирмангиз», – деб айтилган⁵⁵. Аньом сурасида эса: «Уларким фарзандларини ўлдирибдилар, албатта зарар кўрадилар», – деб ҳукм қилинган⁵⁶.

Энди фарзанднинг вазифаси Қуръонда ушбу тарзда тайин этилган: «Худога ибодат қилинг, ўзгани унга шерик қилманг ва ота-она ҳақларига меҳрибонлик ва яхшилик қилинг»⁵⁷.

Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) ривоят қиладилар: Набий (с. а. в.) айтганлар: «Сизларни энг оғир гуноҳдан хабардор қилишимни хоҳлайсизларми?» (Саҳобалар) «Ҳа, эй худо пайғамбари», – дея жавоб бердилар. Пайғамбар буюрдилар: «Энг оғир гуноҳ бу Аллоҳга шак келтириш ва ота-онага озор бериш» (Бухорий ва Муслимдан). Шу оят ва ҳадисдан маълум бўладики, ота-она ҳаққига яхшилик қилиш ва уларга озор бермаслик ҳар бир мусулмон учун вожиб экан. Лекин сўзни шу ерда тўхтатиб, баҳсга нуқта қўйишга ҳали эрта. Зеро одам табиатан золимдир, инсофисизлик сари майли бордир. Пайғамбар айтадилар: «Зулм одамларнинг табиий одатларидандир. Одамзот бир фурсат топса ёки бирорни қўл остида кўрса, «инсон ҳақиқатда исён қилгувчидир» (деган ояти карима) мазмунига кўра, тортиниш йўлидан чиқади, адолат ва мурувват майдонини пайҳон қиласди». Биз одамнинг золимона табиатига қараб, шу биргина оят ва ҳадисга аҳамият бермай, фарзандни қўл-оёғини боғлаб, бутунлай ота-онага топширсак, шубҳасиз, олам низомининг асоси бўлган адолат ва инсоф биносини бузган бўламиз. Ҳа, ҳозирги даврда фарзандлари ҳаққига зулм қилмаган ота-она йўқдир. Ҳатто, аксар фарзандлар ҳам айнан ота-она ризолигини ўйлаб, кўр-кўрони ўзларини курбон қиласди.

Энди мамлакатимизда ҳар куни содир бўладиган иккичу воқеани арз қиласман. Фалон одам фойдаси кам бўлган бир касбга машғул. Дастмояси кам, оиласининг сарфу харражати эса унинг зиммасидадир. Онаси бу бечорани мажбур қилиб, фалончининг қизига фалон маҳр бериб никоҳига олишини хоҳлаб, шунга муносиб дабдабали никоҳ

тўй қилишни, қиз уйига шунча пахта ва гуруч, мунча қўй ва аллақанча либослик матолар юборишни талаб қиласди. Ваҳоланки, бу бечора аввало, уйланиш қудратига эга эмас. Иккинчидан, онаси таклиф этаётган тўй икки минг сўмдан арзонига тушмайди. Шу икки минг сўм ҳам йигитда йўқдир. У чорасиз қолиб, бу муаммони ҳал этиш учун онасига қайта-қайта уни уйлантириш орзусидан воз кечишини сўрайди. Онаси қабул қилмайди. «Уйланишингни ва тўйингни кўрмай ўлиш мен учун бахтсизликдир. Оқ қила-ман, оқ сутимга розимасман», — деб ўз фарзандини қийнайди.

Фалон кишининг иккита хотини бор эди. Иккинчи хотинининг ифволари билан олдинги хотинидан ажрашибди, болаларини меросдан маҳрум этди. Шунча инсофсизлик билан болаларини ўз уйида ушлаб, улардан овқатлари эвазига ўзи ва хотинига хизмат қилишларини талаб қиласди. Бунга бўйсунмасалар, уларни «оқ» қиласди.

Писмадон кишининг онаси, хотини икки-уч фарзанди бор. Хотини пок ва ёмонликлардан йироқ бўлиб, эрининг муҳаббати ва розилигига муваффақ бўлган. Лекин қайнона жаноблари косаларига шолғомни келинлари кам солганини пеш қилиб, келин билан уришиб душманлик қиласдилар. Фарзанд ҳолини шундай танг қиласдики, ўғли хотинини ҳайдаб, болаларини етим қилиб, яна кўп пул сарфлаб, фалончининг хунарманд, қўли гул қизини ни-коҳига олиши лозим бўлади. Ўша қиз чиройли бўлмаса ҳам бир камбағалнинг фарзанди, қайнона хизматини яхши бажо келтиради. Агарда ўғил онасининг таклифини қабул қиласа, она «берган сутимга рози эмасман» деб аразлайди. Хулоса қилиб айтганда, ота-она фарзандларини диний ва дунёвий ишларда ҳам, умумий ва хусусий ишларда ҳам уларга тобе бўлишларини ҳамиша орзу қиласдилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдир!

Ота-онага эҳсон этишга амр қиласдиган оят ва ҳадисларни қандай тафсир қилиш керак? Шу савол анча муддат менинг хаёлимдан ўтар эди. Мен мударрис устозлардан саволларимга жавоб беришларини истадим, лекин улар ҳам қийналиб қониқарли жавоб беролмадилар. Ҳатто, «бу ишларнинг кетидан овора бўлма, нимаики китобларда ёзилган бўлса ўшани қабул этгин. Зоро, сен бораётган йўл кулфат келтиради» деб, мени ҳақиқат излашдан ман этар-

дилар. Мен ҳам отасининг пўстинидан кўрқкан ёш болага ўхшаб кулфат номини эшитганим заҳоти жим бўлиб қолардим. Лекин асли фикрим хотирамда қоларди. Чунки тафаккурни ислом кучи ва кўрқитиш билан хотирадан чиқариб бўлмайди. Куръон ва ҳадис мутолаасига мушарраф бўлдим, наф келтирувчи илмлардан баҳраманд бўлдим. Ҳақиқат жаҳолат қўли билан ёпилган зулмат пардасидан очилди, шу жумладан, ота-онанинг ҳақ-хуқуқлари ҳам яхшигина равshan ва аниқ бўлди. Энди шуни баён қиламан. «Одамзотга амр қилдикки, отангта яхшилик қил. Агарда улар сенга буюрсалар ва ул иш сенинг ширк ва куфрингта сабаб бўлса, итоат қилмагин. Сизлар мен томон қайтасизлар, ўшанда дунёда нима иш билан машгул бўлганларингни айтаман»⁵⁸. «Агарда ота-онанг сени мушрик бўлишинг учун ҳаракат қилсалар, уларга итоат этмагин. Шунга қарамасдан бу дунёда улар билан яхши яшагин»⁵⁹. Мана шу иккита ояти карима баён қиласиди, отона фарзандларини ширк ва куфрга далолат этсалар, фарзандлар уларга итоат қилмасликлари лозим. Агар фарзанд ота-онасини хато йўлида кўрса, уларни тўғри йўлга чақириш мумкинми? Бу саволга қўйидаги ояти карима жавоб беради. Куръонда рост сўзлагувчи ва пайгамбар бўлган Иброҳим ҳикояти зикр этилган⁶⁰. У отасига деди: «Эй ота, кўрмайдиган, эшитмайдиган, сенга наф бермайдиган бу бутларга нима учун сиғинасан? Эй ота, менда шундай илм ҳосил бўлганки, у сенда йўқ. Бас, менга эргашгин, мен сенга тўғри йўлни кўрсатайин. Эй ота, шайтонга ибодат қилмагин, у ҳазрати Раҳмонга исён қилибдир. Эй ота, Аллоҳ томонидан сенга азоб тегишидан қўрқаман, унда шайтонга дўст ва ҳамроҳ бўласан». Иброҳимнинг отаси дедики: «Эй Иброҳим, агарда бу фикрингдан қайтмасанг, сени дуоибад қиласман, йўқол кўзимдан, ҳаҳримга гирифтор бўлма». Иброҳим деди: «У (Аллоҳ)нинг ме-ning ҳаққимга лутфу марҳамати бордир». Шубҳасиз, Куръони карим Худонинг тўғри йўлидир. Унинг ояtlари қайси мавзуда бўлмасин, ҳаммаси бандаларга йўл кўрсатиш учун нозил бўлгандир. Жумладан, ҳазрати Иброҳим қиссалари бўлган ояtlар ҳам бизларга бир нечта маъноларни тушунтиради. Биринчидан, агарда ота хато йўлга кирган бўлса, фарзанд отасига эътиroz қилиб, уни хато йўлидан қайтариши тўғридир. Лекин фарзанд ота хато-

сини илиқ сўзлар билан ва равшан далиллар билан тушунтиromoфи лозим. Масалан, Иброҳим деганки, «Эй ота, шайтонга сифинмагин».

Иккинчидан, агарда ўғил отаси билмаган нарсани билб олса ва шу маънони отасига тушунтиromoфи лозим бўлса, ўзига эргаштириш учун уни даъват қилсан.

Учинчидан, агарда ота фарзандининг бу ҳаракатларидан хафа бўлиб ман этса, ўғли отасининг тўсқинлик қилишларига эътибор қилмасин. Лекин отасига дагал муносабатда бўлмасин, балки мулоийм ва ширин сўзлар билан норозилигини билдирсин. Агар фарзанд зиммасига тушган ҳақ ва шаръий бўлган дин ривожига ҳаракат қилиш, мулку миллат учун хизмат этиш, илм олиш каби ишлардан бирига бел боғламоқчи бўлса ва унинг ишидан ота-онасига бирор зарар етадиган бўлса, шу ишларга ота-онам қарши деб воз кечиши тўғрими? Бу саволга ҳам жавобини қўйидаги ояти каримадан оламиз. «Эй мўминлар, ҳар бир ишнинг ижросида адолат қилинг, холисанлиллоҳ шаҳодат беринглар. Ҳатто, бу амалингиз ўзингизга, ота-онангиз ёки уруф-қариндошларингизга зарар келтирса ҳам»⁶¹. Бу оят шуни далолат қиласдики, мўмин одамлар адолат ижроси ва ҳақ изҳори учун доим ҳаракат қилишлари лозим. Бу йўлда ўзларига ёки ота-оналарига зарар тегишидан андиша қилмасликлари лозим.

Ажабо, агарда ота-она бизларни адолат ўрнатишда ҳар бир мусулмон учун бажарилиши шаръий бўлган ҳақ сўзни айтишни ман этсалар, уни қабул қиласликми? Бу саволга қўйидаги ҳадисдан жавоб оламиз. Али (к. в.)⁶² ривоят қиласдики, «Набий (с. а. в.) деганлар: «Яқинларинг ношаръий ишга буюрса қилишинг нотўғридир, шаръий ишларга буюрса қилишинг тўғридир».

Жуда яхши, бу масала тамом бўлди, лекин яна бир муаммо қолди. Масалан, бир одамга отаси ширкка сабаб бўладиган бир ишни буюради, фалон одам эса дин ривожи ва ҳақ йўлини ихтиёр этган, отаси уни бу ишдан ман этади. Писмадон одамга эса онаси хотинини талоқ беришга мажбур қиласди. Хулоса: баъзи ота-оналар фарзандларига шаръян тўғри бўлмаган зарарли ишларни таклиф қиласдилар. Фарзандлар эса, шу ояти карима фойдасига амал қилиб, бу таклифларни ширин ва оқилона сўзлар билан рад этиб, ўз ишлари билан машғул бўлсинлар. Агар бола-

лардан бир хато содир бўлса, ота-она бу хатодан хафа бўлиб, кечирим ва узрларини қабул қилмайдилар. Ушбу ҳолатда фарзанд гуноҳкор бўладими? Бу саволга қуйидаги оятлар жавоб беради: «Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг бирори ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг сўзларини қайтарма! Уларга доимо яхши сўз айт! Улар учун меҳрибонлик билан хорлик қанотини паст тут – хоксор бўл ва «Парвардигорим, мени (улар) гўдаклик чофимдан тарбиялаб ўсттирғанларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгин» деб ҳақларига дуо қил»⁶³. Аллоҳ таоло бу ояти каримада, аввали, ота-она ҳақларини бизга тушунтирган.

ЕТИМЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Сағир (ота-онасиз) болаларни етим дейдилар. Ҳамма биладики, бир боланинг отаси бўлмаса, шариат ҳукми билан қозилар бу гўдакни биронта қариндошларига беришади. Агарда ул шахс ишончли одам бўлса, боланинг пулини ҳам унга берадилар, акс ҳолда ўша одам ўз ҳисобидан етимни таъмин қиласди. Етимларнинг бу масалалари баҳсимиз доирасидан чиқади. Бу рисолада мен фақат етимлар тарбиясининг ахлоқий жиҳатларини баён этаман. Маълумки, етим тарбиясини бўйнига олмоқ, унинг жисмоний ва руҳий камолотига ҳаракат этмоқ, етимга, умуман ва ҳеч қандай заарар етказмасдан, озор бермасдан ўз болалари қаторида қабул қилиб, отасизлигини эслатмаслик инсонийлик нуқтаи назаридан ҳар бир кимсага шартдир. Инсон раҳмдил ва мурувватли бўлиши лозим. Раҳмдил ва мурувватли одам етимлар ҳаққига яхшилик қиласди. Лекин ҳақиқатни яшириш инсонгарчилик шаънидан эмас, шу боис баланд овоз билан айтаманки, мамлакатимизда етимларнинг ҳақ-ҳуқуқлари бажарилмайди. Кўпларимиз бирор етим тарбиясини ўз зиммамизга олсан, унинг пулини зўравонлик билан бирор ҳожатимизга сарф қиласмиз. Шу ният билан етимнинг пулини олиш Худога асло хуш келмайди. «Етим молига яқинлашманг. Агарда етим учун энг яхши восита бўлмаса»⁶⁴, – дейилади Куръонда. Яъни етим молига қўл чўзаётган бўлсангиз, нияtingиз тижорат қилиб етим бойлигини қўпайтириш бўлса майли, фақат етим бало-

ғатга етгунча. Етим пулларини қўлга олиб, бир хазина топган одамга ўхшаб, ундан фойдаланамиз ва довдираб сарф қиласмиз, асл эгасини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Улар балоғатга етгач, минг ҳисоб-китоб билан ҳақларини зўрға оладилар. Худо ҳомийлар ва васийларга бундай ишларни қилмасликни буюрган.

«Етим молини болалигида ўзларига сарф қилинглар, улғайгандан сўнг ўзларига (меросларини) топширинг. Улар молини сарф қилган бўлсангиз, етимлар моли сизга ҳаром бўлади, ундан харж қилманг, уларнинг молини ўзлаштирунган. Бундай ишларингизни ҳар бири катта гуноҳдир»⁶⁵.

Аллоҳнинг шундай танбеҳини инобатга олмай, ўз қилмишларини давом эттираётган васийларга Худо буюради: «Ким етимлар молини еркан, улар олов ейишларига шубҳа йўқдир ва яқинда жаҳаннам (дўзах)га тушадилар»⁶⁶. Баъзи одамлар борки (кам бўлса ҳам), ҳақиқатан, Худодан кўрқиб, буюрган амрларига итоат қилиб, на етимлар молига ва на ўзларига яқин келадилар. Улар етимнинг моли уларга фалокат ва баҳтсизлик келтиради, деб ўйлайдилар. Етимлар тарбияси ва молларининг ҳимоясини ўз зиммаларига олмайдилар. Мен уларнинг бу ҳаракатларини етимлар ҳолига зарар, деб биламан. Чунки шундай инсоф эгалиари етимларнинг моллари ва ўзларини ҳимояларига олмасалар, улар беинсофлар қўлида қолиб кетадилар, бинобарин, мен уларга: «Агарда ҳақиқатан ҳам етимларга нисбатан ниятларингиз пок бўлса, адолат фикрида бўлсангиз ҳеч хавфсираманг. Етимлар молларининг ҳимояси ва тарбияларини ўз зиммангизга олинг. Уларнинг моллари ва пойқадамлари жуда шарофатли ва муборакдир»,— дейман. Шайх ул-муфассир Муҳаммад ибн Жариф Табарий ибн Аббосдан ривоят қиласди: «Ва ло тақрабу мол ал-ятима⁶⁷...» ва «иналлазина якуна амвола ал-ятима»⁶⁸ оятлари нозил бўлганда етимларга жавобгар ва васий бўлганлар кўрқиб қолдилар. Етимлар овқатини ўзларининг овқатларидан ажратдилар. Ҳатто, уларнинг таомларини алоҳида қозонда пишириб, алоҳида лаганга солиб едирдилар, қолган овқатларини эртасига қолдирдилар. Эртаси агар етимлар истеъмол қилмасалар, олиб кетгунча сақлаб, кейин тўкиб ташладилар. Бу масала араблар учун мушкул бўлди. Воқеани пайғамбарга арз қилдилар. Куйидаги оят нозил бўлди: «Эй Муҳаммад! Сендан етимлар

масаласини сўрайдилар. Айтгин уларга, етимларнинг манфаати йўлида ҳаракат этиш уларга ҳам, сизларга ҳам яхшидир. Агарда уларни ўз уйларингизга олиб келсангиз, улар биродарингиз бўладилар. Улардан қочманг, ҳақдариға яхшилик қилинг. Худо бузгунчи ва солиҳни билади. Агарда етимларга нисбатан ниятингиз ёмон бўлса, сизларга азоб, аксинча бўлса, савоб беради. Агарда Худо хоҳласа эди, сизларни қийин аҳволга соларди, яъни етимлар билан сизларнинг муомалангизни осон қилмас эди. Аллоҳ азиз ва ҳакимдир»⁶⁹.

Етимни уйга олиб келсангиз фарзандингиз билан бир хил кўринг, фарзандингизга тенг муомалада бўлингиз, бу ҳам инсофдан ва ҳам шариатда лозимдир.

Имом Бухорий Саҳл ибн Саъд ва Имом Муслим Абу Ҳурайрадан ривоят қиласидилар: «Пайғамбаримиз (с. а. в.) икки бармоқларини бирлаштириб айтадилар: «Кимки етимлар саодатини ўз зиммасига олса, иккаламиз ана шу икки бармоқдек у билан бир-бирингизга яқин бўламиз». Набий (с. а. в.) айтган эканлар: «Қайси хонада бирор-бир етим ҳурматли ва азиз бўлса, ўша оилани Худо севади, аммо етимга хизматкордек муомала қилиб, уни уриб, сўкиб хорзор қилганлар илоҳий амру фармонга қарши иш тутадилар».

«Бас, энди инсон қачон Парвардигори уни имтиҳон қилиб, азиз қилиб қўйса ва унга неъмат ато этса, дарҳол: «Парвардигорим мени азиз қилди», — дер. Энди қачон (Парвардигори) уни имтиҳон қилиб, ризқини танг қилиб қўйса, дарҳол: «Парвардигорим мени хор қилди», — дер. Йўқ (камбағаллигинги шунданки), сизлар етимни иззатикром қилмассизлар! Мискин бечорага таом беришга ҳам бир-бирларингни тарғиб қилмассизлар», — дейилган Вал-Фажр сурасида⁷⁰. «Сен динни, яъни илоҳий ҳукмларни ёлғонга чиқарганларни кўрганмисан? Ул шахс етимни газаб билан олдидан ҳайдаган ва бошқаларни мискинларга таом беришга даъват этмаётган кишидир», — дейилади Моъун сурасида⁷¹.

ХИЗМАТКОРЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Бир оиласидаги охирги муносабатлардан бири уй эгаларининг хизматкорлар билан бўлган муносабатлари бўлади. Худо расулидан хизматкорларга нисбатан бўлган амрларини ёзиб, мен бу рисоламга нуқта қўяман. Имом Бухо-

рий ва Имом Муслим Абу ЗарFaффарийдан⁷² ишончли ривоят қиласидилар: «Абу Зар айтади: «Бир куни фуломимнинг онасини сўқдим. Пайғамбар эшитиб, менга шундай хитоб қиласидилар: «Эй, Абу Зар! Сен фуломингнинг онасини сўқдингми? Сенда жоҳилияйтдан қолган асар бор экан. Кулларингиз ва хизматкорларингиз биродарларингиз бўладилар (чунки улар ҳам одам) ва Худо уларни сизга тобе этган. Кимки ўз диндошига хизмат этса, хўжайини ўзи еганидан унга едириши, ўзи кийинадиган кийимдан унга бериши лозимдир. Хизматкорларга оғир хизмат буюрсангиз, ўзларингиз ҳам уларга мадад беринг».

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиласидилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қачон хизматкор олсангиз, у билан бирга овқатланинг, бўлмаса ўзингиз ейдиган таомдан унга беринг».

Т а м о м.

«ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ»

Мақола 1919 йилда «Чифатой гурунги» дастури йўналишида ёзилган бўлиб, дастлаб «Иштирокион» газетасида (1919 й., 24, 25, 26 октябрь) эълон қилинган. Қайта нашрлар («Туркистон». 1993, 1 июль: «Мулоқот», 1996, 4-сон) айрим қисқартиришлар билан амалга оширилган. Ушбу китобда мақоланинг илк нашри асос қилиб олинди.

¹ **Наврас** — ўспирин.

² **Ияручилик** — тақлидчилик.

³ **Сингирлар** — пайлар; асаб толалари.

⁴ **Жоҳилият шоирлари** — исломгача ўтган араб шоирлари.

⁵ **Ифрот** — чегарадан чиқиш, ҳаддан ошиш.

⁶ Мақоланинг I қисми шу ерда тугайди (қайта нашрларда қисқартириш туфайли қисмлар ўртасидаги айрма бузилган).

⁷ **Рамида** — хурккан, чўчиган.

⁸ Немис генерали, усмонли турклар орасида узоқ ишлаган Фундиргоревич назарда тутилган. Унинг шарқшунос сифатида ҳам ишлари бор.

⁹ Таассуфки, Фитратнинг ушбу мавзудаги бошқа мақолалари нашр қилинмаган.

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»

Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» қўлланмаси 1926 йил ислоҳ қилинган араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган. Муаллиф тил ва услубини тўла сақлаш ниятида қўлланма аслича қолдирилди. Айрим ўринлардагина (сўзнинг маъносига кескин таъсир этиши мумкин бўлган ҳолларда) жузъий ўзгартиришлар киритилди.

¹ **Тобоқчилик** — кулолчилик.

² **«Ироқ» қуи** — шашмақом тизимидағи олти мақомнинг номидир. У қуидаги шўйбачаларни ўз ичига олади: Мухайири сафти; Талқин; Қашқарча; Соқинома; Уфор; Ироқ катта уфори.

³ **Муға ҳаракатлари** — имо, қош ва кўз ҳаракатлари, мимика: Муқом қилмоқ шу сўздан олинган.

⁴ Сенинг ақиданг: бўшлиғу ёрга яқинлашмоқ.

⁵ Матндаги тартиб, сонларни ифода этувчи араб ҳарфлари билан берилган. «Ж» ҳарфи З рақамини билдиради.

⁶ «аммор уйёни ахбор ав ноқилони осор андоқ ривоят қилурларким» – анъанавий Шарқ насирида (асосан, форсларда) ҳикоя қилишнинг бошланмаси. «Хабар берувчиларнинг ундаши билан асар ривоят қилувчилари (айтувчилари) шундай айтадиларки...» – деб таржима қилиш мумкин.

⁷ **Хисрав** – форсигўй турк шоири Амир Хисрав Деҳлавий.

⁸ **Таржиъ** – қайтариш, такрорлаш, қайтариқ.

⁹ Фитрат «Навоий» эмас, балки «Навойи» тарзизда беради.

¹⁰ **«Мажолис»** – Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари назарда тутилган.

¹¹ **Сочим-тизим** – назм ва наср.

¹² «Ҳижрий тўртинчи аср» – милодий X–XI асрлар.

¹³ «Ҳижрий тўққизинчи аср» – милодий XIV асрдир.

¹⁴ Бу мисра Навоий асарларининг кейинги нашрларида «Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургисин» деб берилган. (Қиёслаш учун қаранг: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. Тошкент, 1959, 610-бет; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4-жилд. Тошкент, 1989, 437-бет). Бироқ Фитратда ушбу байтдан кейинги

*«Китоба сунъи қилки сувраи шамс тафсири,
Фалак тоқи ҳавошисида зарҳалдин рақам чекти»*

байти тушиб қолган.

¹⁵ Келтирилган бу наср парчаси Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан олинган. Қаранг: Навоий. Асарлар. XV жилдлик. 13-жилд, 23-бет.

¹⁶ Бобурнинг бу fazали кейинги нашрлар (қиёслаш учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 120-бет)да айrim ўзгаришларга учраган.

¹⁷ Фитрат келтирган

«Ким: «Сенга Лавлидин айру тушкани жон қолдуму?»

мисраси кейинги нашрда (Амирий. Девон, Тошкент, «Фан», 1972.) шундай берилган:

«Ким менго лавлидин айру тушгали жон қолдуму?»

¹⁸ Шеър «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил, 5–6-сонларида босилган.

¹⁹ Бу насрый парча Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» ҳикоясидан олингандир.

²⁰ **Ўрнаклар** – намуналар.

²¹ Бу парча ҳам Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола» ҳикоясидан олинган.

²² Бизнингча, Фитратнинг бу фикрида бир оз янгилиш бор. Чунки, ҳар қандай икки мисрани ҳам байт деб бўлмайди, асар-

да уларнинг ўзаро фикрий боғлиқлиги, қофияси (шаклан) ва ритмикаси бўлади. Ботунинг бу шеъри «учлик» тарзида ёзилган, шунинг учун ҳам Фитрат домланинг «Олти мисрада уч байт бор» дейиши умуман тўғри бўлса ҳам бу шеърга нисбатан тўғри айтилмаган.

²³ **Босим** – ургу.

²⁴ **Мадд** – чўзиқлик.

²⁵ **Эл сўзи** – мақол ёки ҳикматли сўзлар шундай ном билан аталади. Ўз навбатида ҳалқ оғзаки адабиётига ҳам эл адабиёти, омма адабиёти номлари берилган.

²⁶ Муаллифи номаълум асарларга Фитрат шундай белги қўйган.

²⁷ (Ф.) белгиси остида Фитратнинг ўз шеърлари берилган. Айрим парчаларда ҳеч қандай белги учрамайди. Бизнингча имзосиз келтирилган бу сатрлар айрим назарий тушунчаларнинг ифодаси учун шу ўринда мисол тариқасида ўйлаб топилган.

²⁸ (Ф.) белгисини биз қўйдик. Парча Фитратнинг «Миррих юлдузига» шеъридан олинган.

²⁹ «Адабиёт қоидалари» китобининг ниҳоясида янгилиш ёзилган сўзларнинг жадвали берилган бўлиб, унга кўра, бу сўз «мағоғийлун» деб тўғриланган. Биз бу ўринда муҳояса учун (бундан кейин ҳам) ҳар икки сўзни келтиришни лозим кўрдик.

³⁰ Бу парча Бобурнинг «Гаҳи соғин не бўлди зорларни...» деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. Ғазалнинг тўла матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 51-бет.

³¹ Бобур «Яна икки баҳрким, арид ва амиқдур, тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул айри машҳурдир. Бу баҳрлар билан жамъ бўлур, йигирма бир бўлгай» деб, яна ҳам чуқурроқ тушунтиради. Қаранг: Бобур, Мухтасар. Тошкент, 1971, 24-бет.

³² Ҳусайн Бойқаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 17-бет.

³³ Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 58-бет.

³⁴ Ғазалнинг тўла матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар, 18-бет.

³⁵ Бу парча Бобурнинг «Олғали кўнглумни ул юз била ул гису» деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. 2-мисрадаги «юз тутсам» сўзи кейинги нашрларда «юзлансам» деб берилган. Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. 122-бет.

³⁶ Рубоийнинг кейинги нашрларида 3-мисрадаги «ҳеч» сўзи «оҳ» деб ўзгарилилган. Бобур. Танланган асарлар, 130-бет; Бобур. Рубоийлар. Тошкент, 1961, 6-бет.

³⁷ Бу парчанинг тўла матни ушбу манбада келтирилган: Бобур. Танланган асарлар. 66-бет.

³⁸ Қаранг: Амирий. Девон. Тошкент, 1972, 303-бет.

³⁹ Бобурнинг ушбу ғазали Фитратда тўла ҳолда келтирилма-

ган. «Орзу...» деб бошланувчи 4-байти тушиб қолган. *Қаранг*: Бобур. Танланган асарлар. 55-бет.

⁴⁰ Бу сўзлар радиф эмас, қофиядир. Радиф «яна» сўзиидир.

⁴¹ Навоийдан келтирилган бу фазалнинг давомини ушбу манбадан кўриш мумкин: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 5-жилд, Тошкент, 1990, 307-бет.

⁴² *Қаранг*: Бобур. Танланган асарлар. 148-бет.

⁴³ **Тажнис** – ҳамжинс қилиш, шаклдош сўзларни қўллаш.

⁴⁴ Мусаддасни ушбу манбадан тўла ўқиш мумкин: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 5-жилд, 453-бет.

⁴⁵ Бу мухаммаснинг давомини шу манбада ўқинг: Ҳусайн Бойкаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 149-бет.

⁴⁶ **Таржиъбанд** – муайян байтнинг бир хилда такрорланишидир.

⁴⁷ *Қаранг*: Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 3-жилд, 513-бет.

⁴⁸ **Матлуб** – талаб қилинган.

⁴⁹ Элбек. Гўзал ёзғичлар. Туркистон давлат нашриёти, Тошкент, 1924, 75-бет.

⁵⁰ **Қараш белгиси** – қаратқич келишигининг қўшимчаси.

⁵¹ **Очиқлиқ** – аниқлик маъносида.

⁵² Парча Фитратнинг «Қор» шеъридан олинган. Шеър илк бор «Учкун» журналининг 1923 йил 2-сонида эълон қилинган.

⁵³ Фитрат томонидан нозиклик билан кузатилган бу «тўрт унсур» ўзбек адабиётшунослигида кўп қўлланилган бўлса ҳам муаллифларнинг ҳеч бири унинг Фитрат асаридан олинганини қайд этмаган.

⁵⁴ Қараш истиораси форсий тилда изофанинг вазифаларидан бири – қаратқич билан қаралмишни ўзаро боғлашдир. Тилшунослиқдаги вазифасига кўра сифатловчи-аниқловчидир.

⁵⁵ **Таъриз** – намойиш этиш, кўрсатишдир.

⁵⁶ Бу мисра «Шайбонийнома»нинг бизга маълум нашрида шундай берилган:

Отларнинг семизин сайладилар.

Қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Тошкент, 1980, нашрга тайёрловчи Э. Шодиев, 289–290-бетлар.

⁵⁷ Бу парча «Бибихоним мадрасаси» шеъридан олинган. Асар дастлаб «Маориф ва ўқитгувчи»нинг 1925 йил, 4-сонида босилган.

⁵⁸ Бу матлаънинг давоми учун *қаранг*: Бобур. Танланган асарлар. 46-бет.

⁵⁹ **Лаффу нашр** – сўзма-сўз таржимаси: ўраб ёймоқ.

⁶⁰ Амир Умархондан келтирилган парча жузъий ўзгартириш билан берилган. Солишириш учун *қаранг*: Амирий. Девон, 149-бет.

⁶¹ Амирий «Девон»нинг дебочасидан олинган бу парча кейинги нашрда хато босилган, яъни «... муфлислар фами» бирикмаси тушиб қолган (қаранг: Амирий. Девон, 19-бет). Ҳолбуки, Фитрат сажъга мисол тариқасида «фами» ва «кафи» сўзларини келтирмоқда.

⁶² Алишер Навоийнинг «Муфрадот» асари назарда тутильяпти.

⁶³ В. Маҳмуднинг бу ва матнадаги кейинги сўзлари унинг «Навоийгача бўлган турк адабиёти» мақоласидан олинган. Мақола «В. М.» имзоси билан «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1926 йил 1-сонида босилган.

⁶⁴ Зумра — тўда, гуруҳ.

⁶⁵ Шеърий ижод — бу ерда назм маъносида эмас, умуман, поэтик ижод маъносида ишлатилган. Фитрат «назм» ўрнига «тизим» ишлатаетганини унутманг.

⁶⁶ «Воқеадаги хаёлдан» эмас, «хаёлдаги воқеадан» деса тўғрироқ бўлади.

⁶⁷ Ёй ишорати аталған ишоратлар орасида — қавс ичидан демоқчи.

⁶⁸ Бирлик — яхлитлик, бадиий бутунлик маъносида қўлланилган.

⁶⁹ Туб тилак — асардаги асосий ёки бош фоя.

⁷⁰ Ҳафт манзар — «Сабъаи сайёр».

⁷¹ Искандарнома — «Садди Искандарий».

⁷² Арастунинг «Шеър санъати» асари назарда тутилган.

«ЎҚУВ»

«Ўқув» Фитратнинг илк дарслиги бўлиб, 1917 йили Бокуда нашр этилган. Китоб муқовасида «Туркистон мактабларинда қабул ўлса икинжи бўлаки дахи чиқар», деб ёзиб қўйилган.

«Ўқув» китобидан айрим лавҳалар «Ватан» газетасида қайта нашр (нашрга тайёрловчи У. Жўрақулов) этилган. Ушбу нашрда илк таянч нусха асосида солиштирилиб тузатилди.

¹ Копчиқ — пул сақлаш учун чармдан тикилган идиш.

² Ўрам — кўча.

³ Ожурғанмоқ — ачинмоқ, раҳми келмоқ.

⁴ Оқча — пул.

⁵ Бурж бермоқ — фойдасиз қарз бермоқ.

⁶ Сотун олмоқ — сотиб олмоқ.

⁷ Фўза — пилла дейилмоқчи.

⁸ Тамрин — савол ва топшириқлар.

⁹ Товушқон — қуён.

¹⁰ Кент — шаҳар, қишлоқ.

¹¹ Денилган — деб танилган, деган.

- ¹² **Оғоч** — дарахт.
- ¹³ **Ёғмур** — ёмғир.
- ¹⁴ **Дахи** — ҳам, яна.
- ¹⁵ **Сурмоқ** — ер ҳайдамоқ.
- ¹⁶ **Экинчи** — дәҳқон.
- ¹⁷ **Имом Фаззолий** — «Ҳужжат ул-ислом» нисбаси билан машхур мутасаввуф. 1111 йилда вафот этган.
- ¹⁸ **Қизуб кетмоқ** — қизишишмоқ, жаҳли чиқмоқ.
- ¹⁹ **Хурус** — хўроз.
- ²⁰ **Ёзиқ** — гуноҳ.
- ²¹ **Явошгина** — секингина.
- ²² **Лўнда** — думалоқ.
- ²³ **Баҳри муҳит** — океан.
- ²⁴ **Наҳр** — дарё.
- ²⁵ **Қўноқ** — меҳмон.
- ²⁶ **Экинчилик мактаби** — қишлоқ хўжалиги ўқув юрти.
- ²⁷ **Ер ёғи** — нефть.
- ²⁸ **Йўқсук** — заиф, аянчлик.
- ²⁹ **Учук тусли** — ранги оқариб кетган.
- ³⁰ **Офарин** — «аъло» баҳо.
- ³¹ **Пўртқиз** — Португалия.
- ³² **Лизбун** — Лиссабон.
- ³³ **Белжиқо** — Бельгия.
- ³⁴ **Фламанд** — Голландия.
- ³⁵ **Данимарқо** — Дания.
- ³⁶ **Купехоф** — Копенгаген.
- ³⁷ **Исвич** — Швеция.
- ³⁸ **Исвичра** — Швейцария.
- ³⁹ **Бикраш** — Бухарест (Руминия пойтахти).
- ⁴⁰ **Гўпалак** — капалак, парвона.
- ⁴¹ **Ёзгуч** — қалам.
- ⁴² **Осиг** — фойда.
- ⁴³ **Чўт** — ҳисоб.
- ⁴⁴ **Олдай** — илгарилаб, олдин.
- ⁴⁵ **Синоғ** — синов, имтиҳон.
- ⁴⁶ **Кучлик чекмоқ** — урунмоқ, қийналмоқ.
- ⁴⁷ **Бўлмамоқ** — бўлмаслик.
- ⁴⁸ **Орқадош** — ўртоқ.
- ⁴⁹ **Ангал** — шайдо.
- ⁵⁰ **Гўзламоқ** — тўйламоқ; кутмоқ.
- ⁵¹ **Пинаймоқ** — мудрамоқ.
- ⁵² **Ўсонди** — зерикди; уялди.
- ⁵³ **Чорак** — оғирлик ўлчови, бир чорак 2,5 кг.
- ⁵⁴ **Ужуз** — арzon.

⁵⁵ **Юкчи** — ҳаммол.

⁵⁶ **Кишиликсиз** — бахил; хасис.

⁵⁷ **Хуркмоқ** — сесканмоқ.

⁵⁸ **Ёй** — ёз.

⁵⁹ **Құлала** — соя.

⁶⁰ **Ұмуз** — тизза.

⁶¹ **Боқир** — руҳ (металл).

⁶² **Ура** — у ер.

⁶³ **Билгу** — билим, илм.

⁶⁴ **Құлумб** — Христофор Колумб.

⁶⁵ **Ҳайъат илми** — астрономия.

⁶⁶ **Қылғырлық** — ўжар, қайсар.

«ЭНГ ЭСКИ ТУРК АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИ»

Фитратнинг «Энг эски турк адабиёти намуналари» мажмуаси 1927 йили (Самарқанд – Тошкент) ислоҳ қилинган араб ёзувида чоп қилинган. Бунда Фитрат Маҳмуд Кошгариининг «Девони лугатит-турк»идаги манзум ва мансур парчаларни шунчаки йиғибгина нашр этмаган, балки уларни мазмун жиҳатдан ўзаро боғлаган, адабий тур ва жанрларга кўра таснифини ҳам берган эди. Ушбу тўпламда асарнинг тўла матни эмас, балки Фитратнинг сўз бошиси берилиши лозим кўрилди.

¹ **Қўма** — туркум, гуруҳ.

² Бу ҳақда қаранг: Radloff W. Phonetik der nordischen turk sprechen. – Leipzig; 1882. – Pp. 8–19.

³ **Қўл** — шохобча.

⁴ **Хоқоний туркчаси** — Турк хоқонлиги давридаги туркий тил назарда тутилган.

⁵ **Ал-Муктадий Биамириллоҳ** — аббосий халифаларидан.

⁶ Нажиб Осимбекнинг бу ҳақдаги маҳсус асарини топа олмадик. Бироқ унинг фикрлари «Девони лугатит-турк»нинг Истанбул нашрида акс этган. Кейинчалик олимнинг бу фикридан ушбу манбада ҳам фойдаланилган: Atalay B. Divanu Lugatit Turk tercimesi. I–III cild. Ankara: 1939–41.

⁷ **Ибриқ** — кўза; чойнак.

⁸ **Ёй** — қавс.

⁹ Фитрат айрим намуналарга ўзи исм бермай матннаги номни сақлаган. Шундай номланишлар қўштириноқ билан берилди.

«ТИЛИМИЗ» – I

Ушбу мақола 1919 йили ёзилган бўлиб, Фитратнинг кейинроқ тилшунослик соҳасида яратилган тадқиқот ва қўлланмалари учун ўзига хос дебоча вазифасини ҳам ўтаган.

«Тилимиз» дастлаб «Иштирокиён» газетасининг 1919 йил 12 июль (132) сонида эълон қилинган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигига (1990 йил 4 май), «Ёшлик» журнали (1990, 5 сон, 65–67-бетлар)да ва «Фитна санъати» номли адабий тўпламда (Т., Fafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993) қайта нашр қилинган.

¹ **Худ** – яна; ўша.

² Бу ўринда Фитрат «советлар ҳуқумати»ни ёқламоқчи эмас, аксинча, турк тилининг ташқи таъсирлар асоратига тушиши совет даврида бошланмади демоқчи. Бунга қадар тилимиз араб ва форс тилларининг асоратида яшаганлиги маълум.

³ **Касрати калимат** – тилнинг луғат қатлами, унинг бойлиги.

⁴ **Вусъати иштиқоқ** – сўз ясалиши.

⁵ **Мукаммалияти қавойид** – тил грамматик қоидаларининг мукаммаллиги.

⁶ **Ундирилган** – ясалган.

⁷ **Бўлиши** – феълнинг бўлишлилиги.

⁸ **Ҳоли** – равишдош.

⁹ **Келажаги** – феълнинг замон категорияси назарда тутилган.

¹⁰ **Шарт** – феълнинг шарт майли.

¹¹ **Қўзғави** – феъл нисбати, орттирма нисбат назарда тутилган.

¹² **Уфт** – ҳолатни ифодаловчи феъллар.

¹³ **Вақт** – феълларда ифодаланадиган давомийлик назарда тутилган. Масалан, ўтган замон давом феъли каби.

¹⁴ **Сабаб** – сабаб феъллари, яъни сабаб ҳоллари ўрнида келган феъл шакллари назарда тутилган.

¹⁵ **Исл** – араб грамматикасида айни шу номли сўз туркуми остида нафақат отлар, балки сифат, олмош ва сонлар ҳам назарда тутилади. Бу ерда «отлашган» сўзлар, яъни от ўрнида келган феъл шакллари назарда тутилган. Масалан, ҳаракат номи каби.

¹⁶ **Сифат ёзилган** – сифат ўрнида келиб, унинг қўшимчаларини қабул қилиши назарда тутилган.

¹⁷ **Сўз толуғи** – негиз маъноси.

¹⁸ **Сарф** – морфология.

¹⁹ Бу ерда юқорида ўрганганимиз каби истисно ҳолатлар назарда тутилган. Айни шу нуқтаи назарда ҳам турк тилининг бойлиги, тугаллиги исботланган.

²⁰ Эронда дастлаб Уммавийлар истилосидан кейин, асосан араб тили расмий тилга айланган эди. Шу давр назарда тутилган.

²¹ **Эмкайдим** – қийналдим, ранж чекдим.

²² **Кумруқлар** – забт этилиш, исканжага олинниш маъносида.

²³ **Жавҳарий** – тўла номи: Абу Наср Исломил ибн Ҳаммар ал-

Форобий. Х асрнинг филолог олими. Бу ерда Фитрат улуг тилшунос олимнинг «Тож ал-лугат ва сиҳат ал-арабий» асарини назарда туттган. Бу ҳақда қаранг: Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т., «Фан», 1994, 56-бет.

²⁴ **Ваҳдати вужуд** – Аллоҳнинг ягоналиги ҳақида таълимот.

²⁵ «Ики турк улуси» деганда Усмонли (Туркия) турклари ва Озарбойжон турклари назарда тутилади.

²⁶ Бу ўринда Усмонли сultonлигига форс тилининг нуфузи юқори бўлиб, сарой мажлислари ва айрим номалари ҳам форсча битилишига ишора. Бу ҳақда қаранг: Абдураҳмон Гўзал. Девон шеърияти. Анқара, 1989 (Туркия туркчасида).

²⁷ **Қабо** – тўмтотк.

²⁸ **Даққи** – қўпол.

²⁹ **Кумуч** – ёлғон, асоссиз.

«ТИЛИМИЗ» – II

Фитратнинг юқоридаги «Тилимиз» мақоласи босилгандан кейин «Иштирокиён» таҳририятига қатор хатлар, саволлар ёғилган. Айрим «тилшунос»лар мақолани нотўғри талқин қила бошлаганлар. Шу вақтда айни сарлавҳа билан «Иштирокиён»-нинг 1919 йил 23 августида (144 сон) ушбу мақола эълон қилинган.

¹ «Тилимиз» – I мақоласига берилган изоҳ қисмига қаранг.

² **Тонуқ** – далил, ҳужжат.

³ Сўзни ўқиб бўлмади.

⁴ **Франса** – Франция.

⁵ **Бўлундиги** – бўлгани ҳолда.

⁶ **Мунтафий** – ўчган, сўнган.

⁷ **Сойиллиғ** – сўровчи, тиланчи.

⁸ **Қиласонлари** – қилган ишлари, қилгуликлари.

⁹ **Сила** – яхшилик. Бу ерда: яхшилик билан.

¹⁰ **Турум** – ўрин.

¹¹ **Лаблундай** – лўнда қилиб ёки қофозга ўраб.

¹² **Хўён ху** – тўппа-тўғриси, индаллоси.

¹³ **Инмади** – ўрнашмади, қўнмади. Бу ерда: тушмади.

«ТИЛИМИЗНИНГ АДАБИЙЛИГИ...»

Ушбу шартли ном остида эълон қилинаётган бу мақола Фитратнинг 1921 йилги Тил ва имло қурултойида сўзлаган нутқидир. Ушбу қурултой 1921 йилнинг январь ойида ўтказилган бўлиб, Фитрат ушбу нутқидан ташқари имло масалаларининг муҳокамасида ҳам сўзга чиққан. Бу нутқ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетининг 1997 йил 24 январь сонида «Тилимизнинг адабийлиги... ўзидадир» сарлавҳаси билан қайта нашр этилган.

Сарлавҳанинг асосий қисмини биз ҳам сақладик. Нутқнинг асл манбаси: 1921 йил Тил ва имло қурилтойининг чиқарған қарорлари. Т., 1922, 35–40-бетлар.

¹ **Фазлий** – бу ва бошқа ўринларда «Ф» товуши туркий тиллар учун ёт ҳисоблангани учун у «П» товуши билан алмаштирилиб нашрга тайёрланган. Биз аслидагидай «ф» шаклини сақладик.

² **Лугати Чигатой** – тўла номи: «Лугати чигатои ва туркий усмоний». Луғат Шайх Сулаймон Бухорий (1820–1880) томонидан тузилган.

³ **Лугати Навоий** – «Лугати Амир Навоий» назарда тутилган бўлиши мумкин. У ЎЭРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 9954 рақами билан сақланади. Бундан ташқари «Дар баёни лугати Навоий» – ўша ерда 3324 рақами билан, «Ҳалли лугати чигатои Ҳамсайи Навоий» – 5197 рақами билан, «Ҳалли лугати Ҳамсайи Навоий» – 6803 рақами билан сақланадиган лугатлар ҳам бор.

⁴ **Лугати Хоразмшоҳий** – «Муқаддимат ул-адаб» («Адаб илмлари муқаддимаси») номи билан машҳур. Асар Алоуддавла Абдулмузаффар Отсиз (Хоразм шоҳи)га бағишлиланган бўлиб, 1137 йили Замахшарий томонидан ёзил тугалланган.

⁵ **Ингичлари** – қонуниятлари, хусусиятлари.

⁶ **Заҳириддин Форёбий** – Заҳириддин Абу Фазл Форёбий (1156–1201). Эрон манбаларида Нишопур яқинидаги Фарёбдан деб кўрсатилади. Озарбайжонда яшаган бу шоирни Фитрат «туркистонли» деб атайди.

⁷ **Ёғиқди** – ёвлашди, қарши чиқди.

⁸ **Маориф шўросининг бир мажлиси** – Туркистон жумҳурияти Ҳалқ Маориф Комиссарлиги ўзбек маорифчиларининг 1918 йил августда бўлиб ўтган Биринчи қурултойи назарда тутилади.

«МУҚАДДИМАТ УЛ-АДАБ»

Фитратнинг бу мақоласи машҳур тилшунос олим Замахшарийнинг шу номдаги асарини Бухорода топилиши муносабати билан ёзилган. Асарнинг номланишини ҳозирги ўзбек тилига «Адабиётга кириш» (У. Уватов) ва «Нафис адабиёт муқаддимаси» (Х. Ҳомидов) деб таржима қилинган. Фитратнинг аниқлашича, бу тарихий манба «Лугати Хоразмшоҳий» номи билан машҳур бўлган тўрт тилли лугатdir. Шундан келиб чиқсан ҳолда уни «Адаб илмлари муқаддимаси» деб таржима этсак, китобнинг табиатига ва муаллифнинг илмий мақсадига яқин келган бўламиз. Мақола «Маориф ва ўқитғучи» журналининг 1925 йил 7–8-сонларида (38–40-бетлар) илк бор эълон қилинган.

¹ **Хижрий 538 да...** – милодий 1144 йил. Абу-л-Қосим бинни Умар аз-Замахшарий 1074 йилда Хоразмда туғилган. Макка, Бағлод, Дамашқ шаҳарларида бўлиб, арабшунос олим ва файласуфлар билан мубоҳасалар қиласан. «Ал-Кашишоф» («Ошкор қилувчи»), «Ал-фойик фи гариф ил-ҳадис» («Ҳадисдаги нотаниш сўзларни ўзлаштирувчи») каби илмий филологик асарлари муаллифи. Бадиий адабиёт соҳасида «Навобиг ул-калим» («Ҳикматли сўзлар»), «Мақомоти Замахшарий», «Атвоқ уз-заҳаб фи маъвъиз ва-л-хуттом» («Насиҳатларнинг олтин мунчоқлари») каби асарлари шуҳрат топган. Бу ҳақда қаранг: А. Рустамов, Маҳмуд Замахшарий. Т., «Фан», 1971.

² **Котиб Чалабий** – турк олими ва адаби (1609–1657), машхур изоҳли лугат «Кашф уз-зунун» муаллифи. Изоҳли лугат тарзида араб тилида ёзилган бу китобда илм дунёсидаги 15 мингдан ортиқ китобларга шарҳ ва аннотациялар берилган.

³ **Исмлар** – араб грамматикасида «исм» номи остида феълдан бошқа сўз туркумларнинг ҳаммаси умумлаштирилади.

⁴ **Ҳарфлар** – ёрдамчи сўзлар.

⁵ **Ислам ўзгаришлари** – от, сифат, сон, олмошларнинг турланиси, ясалиши ва бошқа хусусиятлари.

⁶ **Феъл ўзгаришлари** – феълнинг замонда тусланиши ва шахсон ҳамда бошқа қўшимчалар ёрдамида ўзгариши.

⁷ Бу ўринда Фитрат «Муқаддимат ул-адаб»нинг Париж, Лейпциг, Вена, Лейден, Қозон, Норвегия, Миср ва Ҳиндистондаги нашрлари асосида олмон олими Ватзастайн томонидан 1850 йилда танқидий матни босиб чиқарилганини эслатмоқчи.

⁸ Фитрат бу ўринда Хўжа Исҳоқ Афандини котиб сифатида тилга олган. Туркиядаги манбаларда эса асар 1706 йили ушбу муаллиф томонидан усмонли турк тилига таржима қилингани айтилади.

⁹ **Хижрий 705** – 1305–1306 йиллар.

¹⁰ **Хижрий 898** – 1492 милодий санага тўғри келади.

¹¹ Байтнинг мазмуни: бу нусха Абдуллоҳоннинг беги Қулбобо Кўкалтош томонидан вақф қилиб топширилган.

¹² Бу ўринда Фитрат С. Айний томонидан 1921 йилда Самарқандда чиқадиган «Меҳнаткашлар товуши» газетида эълон қилинган мақолани назарда тутади.

¹³ **Ондан тубан** – ундан кейин, қўйироқда.

¹⁴ Фитратнинг синглиси Маҳбуба Раҳим қизининг хотирлашича, у бир неча йилда бу нотаниш тилни ўрганиб, 30-йилларнинг ўрталарида «Эски мўғул тили лугати»ни тузган. Бу асар бизгача етиб келмаган.

¹⁵ «Оро» дир – ҳижрий-қамарий йил ҳисобидаги 11-ойнинг номи Зулқаъда бўлиб, у туркий халқлар орасида шу кунгача «Ора ойи» ёки қисқача «Орайи» деб юритилади.

¹⁶ **Магора** — гор. Бу сўз Фитратнинг асарларида ҳам, жумладан «Ҳинд ихтилочилари»да кенг кўлланилган.

¹⁷ Мақоланинг сўнгида «Муқаддимат ул-адаб» асарининг бир муқоваси илова қилинган. Айни саҳифанинг фотонусхаси «Ўзбек Совет энциклопедияси»нинг «Замахшарий» мақоласида берилган. *Қаранг: ЎзСЭ*, 4-том, Т., 1973, 427-бет.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Биринчи китоб: Сарф»

Фитратнинг олти марта қайта нашр этилган (1924—1930) тил дарслиги «Ўзбек тили қоидалари тўғрусида бир тажриба. Биринчи китоб: Сарф» дастлаб ислоҳ қилинган араб ёзувида, сўнгра эса лотин ёзувида чоп этилган. Табиийки, биринчи ва олтинчи нашрлар ўртасида анчагина фарқлар мавжуд. Лотин ёзувидаги сўнгти 1930 йил нашрини асос қилиб олган ҳолда аввалги нашрлар билан солиштирилиб қайта нашрга тайёрланди.

Асарни нашрга тайёrlашда бугунги матбаа белгиларидан фойдаланилди. Ўринисиз қўштироқлар, ажратишлар ўrniga курсив ва ажратмаларнинг бошқа турларидан фойдаланилди. Ингичкалик ва ўйгонлик хусусиятлари акс этган сўзларга «а-а» тарзida фарқлаш қабул қилинди. Тилшуносликка оид истилоҳ ва атамалар муаллиф талқинича қолдирилди. Муаллиф изоҳлари саҳифа остида берилади.

¹ **Қаранглиқ** — туссиз, нурсиз.

² Таниқли тилшунос олим Ашурали Зоҳирийнинг «Имлога оид» китоби назарда тутилган.

³ Иккинчи Тил ва имло қурултойи 1921 йилда Тошкентда, Учинчи қурултой эса 1926 йили Бокуда чақирилган эди.

⁴ **Чўзги** — унли товуш. Бу ерда чўзғи ўринлари — артикуляция ўрни.

⁵ **Мир Ҳайдар** — Ҳайдар Хоразмий назарда тутилган.

⁶ **Қулхоний** — Умархоннинг ўғли Хон тахаллуси билан машхур бўлган Муҳаммад Алихон назарда тутилган.

⁷ **Текли** — тўғри, аниқ.

⁸ **Таълиф** — ижод қилинган, яратилган.

⁹ **Тажвид** — сўзларни араб фонетикасига мос равишда ўқиш ёки талаффуз қилиш илми.

¹⁰ **Нучуклик** — отнинг белгиси, қандай, қанақа.

¹¹ **Турлий** — турлик.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Иккинчи китоб: Наҳъв»

Фитратнинг бу асари беш марта қайта нашр этилган бўлиб, биринчи нашри 1924 йилда амалга оширилган. Нисбатан тўла бўлган учинчи босма (Самарқанд – Тошкент. Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1927) асосида нашрга тайёрланди. Маълумки, асарнинг сўнгги бешинчи нашри лотин ёзувида чоп этилган эди. Базъи маълумот ва сўзларни аниқлаштириш учун шу сўнгти нашри билан ҳам қиёслаб чиқилди.

¹ Тилшунос олим ва журналист Шорасул Зуннун ва унинг 1927 йилда нашр этилган тилшуносликка доир китоби назарда тутилади.

² Фитратнинг тилшуносликдаги «кичик тажрибалари», бизнингча, 1918 йили Қаюм Рамазон ва Шокиржон Раҳимий билан ҳаммуаллифликда тартиб берилган «Она тили» дарслиги, 1926 йилги «Муқаддимат ул-адаб», «Ўзбекча тил сабоқлиги» мақолалари ва 1927 йилдаги «Имло конференцияси муносабати ила» чиқишидир.

³ **Мұҳаррір** – биз билган «редактор» маъносида эмас, Фитрат даврида бу сўз «муаллиф» маъносида қўлланилган.

⁴ **Туриш белгилари** – ҳозирги истилоҳга кўра «тиниш белгилари».

⁵ **Тўрткул** – тўртбурчак.

⁶ **Ҳ. Б.** – Ҳаниф Бурнаш назарда тутилади.

⁷ **Мантиқларча** – бугунги кунда мантиқчиларча. Бундан кейин қавс ичиди асосий матнда бўлмаган, бироқ бугунги имло талабидан келиб чиқсан ҳолда нашрга тайёрловчи томонидан қўшилган сўз, ибора ва қўшимчалар берилади.

⁸ **Маҳмул** – тушунарсиз.

⁹ **Қатъ** – кесиш.

¹⁰ **(Амирий)** – Бу мисрав асли Навоий газалидан олинган, Амирий унга тахмис боғлаган. Фитрат мисолни Амирий девонидан олгани учун (Амирий) деб берган бўлиши мумкин.

¹¹ **Печу тоб** – «печ»: ўралиш, эшилиш; «тоб»: қайрилма.

¹² **Келишканлик** – бу категория замонавий тилшуносликда «мослашув» деб юритилади.

¹³ **Аниқланган** – ҳозирги истилоҳга кўра «аниқланмиш».

¹⁴ **Олмош изи** – эгалик қўшимчаси.

¹⁵ **Эксик гап** – атов гап.

¹⁶ Матнда 5 дан 9 гача тартиб рақами қўйилмаган, матбаа хатоси бўлса керак деган гумон билан тартиб рақами ўрнига қўйилди.

¹⁷ **Мұттариза** – кирилма.

¹⁸ Матнда 6 ва 7 рақамлар қўйилмаганлиги учун қўйилди.

¹⁹ **Нисф** – ярим.

²⁰ **Маънои фарз амри илоҳий** – фарзниң маъноси илоҳий амр демакдир.

ОИЛА ЁКИ ОИЛА БОШҚАРИШ ТАРТИБЛАРИ

¹ Маорифпарвар, шоир ва журналист, 1877 йили Бухорода туғилган. 1934 йили 5 март куни оламдан ўтган.

² Лут қавмининг амали... Лут пайғамбар ва қавмининг тағсилоти Куръонда келтирилган. Лут алайҳиссалом ҳукм ва илм соҳиби бўлиб, ўз қавми томонидан тан олинмаган пайғамбар эди. Лут қавми баччабозлик билан шуғулланганлар. Лут уларни бу амалдан қайтармоқчи бўлгандা, уни сургун қилмоқчи бўлдилар. Аллоҳ уларни шу гуноҳлари учун йўқ қилган. Муғассал қаранг: Куръони карим, Аъроф сураси, 78–80-, 82–84–; Худ сураси, 70–73-, 82–84–; Ҳижр сураси, 57–77–; Шуаро сураси, 160–173–; Ва-з-зориёт сураси, 33–38-оятлар ва бошқалар.

³ Нафсини ўзи қондирса... Ҳозирги тиб илмida онанизм.

⁴ Куръони карим, Бақара сураси, 223-оят.

⁵ Анас разийаллоҳу анху... Анас ибн Молик. Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан, лақаби Абу Ҳамза. Тахминан 710 йили 100 ёшда вафот этган.

⁶ Абу Ҳурайра разийаллоҳу анху... Тўлиқ исми Абдураҳмон ибн Саҳр Аздий. Саҳоба, 676 йилда 78 ёшида вафот этган.

⁷ Зино. Шариат ҳукми бўйича никоҳсиз, номаҳрам аёл билан жинсий алоқада бўлиш. Исломда зино оғир гуноҳлардан ҳисобланади.

⁸ Абдулло ибн Масъуд. Саҳоба, 652 йили вафот этган.

⁹ Пол Демар – француз социологи ва иқтисодчиси.

¹⁰ Саид Абу Ҳилол. Пайғамбар саҳобаларидан.

¹¹ Аёз ибн Фаним. Пайғамбар саҳобаларидан.

¹² Абдуллоҳ ибн Амру. Саҳобалардан.

¹³ Куръони карим, Нисо сураси, 3-оят.

¹⁴ «Тафсироти аҳмадия», Бомбай, 1876, 226-бет.

¹⁵ «Ал-жомиъ ус-сағир». Муҳаммад ат-Термизий (892 йили вафот этган)нинг «Ал-жомиъ ал-кабир» номли ҳадислар тўпламининг муҳтасар нусхаси.

¹⁶ «Бадоеъ ус-саноеъ фи тартиби-ш-шароэъ», 2-ж., 333-бет. Фиқҳ илмига оид асар.

¹⁷ Ойша разийаллоҳ анҳо бинти Абу Бақр. Муҳаммад пайғамбарнинг хотинлари. 676 йили 65 ёшда вафот этган.

¹⁸ «Тафсири Табарий», 5-ж., 182-бет. Асарнинг асл номи «Жомиъ ул-баён ан таъвал ал-Қуръон» бўлиб, муаллифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жаррир ат-Табарийдир. У 923 йили Бағдодда вафот этган. Арабча матни 1903 йили Қоҳирада нашр этилган. Сомоний амири Солиҳ Мансур бинни Нух фармони билан араб тилидаги матни Бухорода форс тилига ўтирилди. «Тафсири Табарий» шу таржима орқали Марказий Осиёда шуҳрат топган. Муфассал қаранг: И. А. Стори. Персидская литература. Биобиблиографический обзор. Переработано и дополнено Ю. Э. Брегель, — М., 1972, II том, 99–102-бетлар.

¹⁹ Ал-Магират ибн Шаъба. Саҳобалардан, 660 йилда вафот этган.

²⁰ Саҳл бинни Саъд. Асл номи Саҳл ибн Саъд ас-Соъидий, ҳижрий 88 йили 96 ёшда вафот этган.

²¹ Имом Фаззолий. Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Тусий. 1058–1111 йилларда яшаган. Буюк ислом олим, файласуф ва фақиҳ, Шофиъий мазҳабида бўлган.

²² Сайд ибн ал-Мусиб ибн Мусайиб. Машхур фақиҳ. 712 йил вафот этган.

²³ Абу Довуд. Тўлиқ номи Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас ас-Сижистоний. Машхур муҳаддис, 817–888 йиллари яшаган.

²⁴ Қуръони карим, Нисо сураси, 4-оят.

²⁵ Шайхул ул-муфассир – тафсирчилар пири.

²⁶ 18-изоҳга қаранг.

²⁷ Қози Байзавий. Носируддин Абу Саъд Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байзавий. Шерозда қози бўлган, 1286 йили Шерозда вафот этган. Замахшарийнинг «Кашшоф» асарига асосланиб ёзилган «Анвар ут-танзил ва асрор ут-таъвил» номли асари мавжуд.

²⁸ Имом Бухорий Муҳаммад ибн Исмоил Абу Абдуллоҳ ал-Жуғфи. 810–870 йилларда яшаган. Машхур муҳаддис. «Жомиъ ус-Саҳиҳ» асарининг муаллифи.

²⁹ Имом Муслим. Тўлиқ номи Муслим ибн ал-Ҳажжож Абдул Ҳусайн ал-Кушайри ан-Нисобурий. 817 йилларда яшаган. Буюк муҳаддис олим. «Ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тўпламиининг муаллифи.

³⁰ Ҳазрати Умар. Умар ибн ал-Хаттоб. Ҳулафои рошидининг иккинчиси. 634–644 йилларда халифа бўлган.

³¹ Уқия – 12 дирҳамга teng пул бирлиги (14 дирҳам – 3,12 гр. кумуш танга).

³² Анас ибн Молик. 5-изоҳга қаранг.

³³ Ибн Маъсуд, яъни Абдуллоҳ ибн Масъуд. 8-изоҳга қаранг.

³⁴ Қуръони карим, Бақара сураси, 228-оят.

³⁵ Қуръони карим, Рум сураси, 21-оят.

³⁶ Куръони карим, Нисо сураси, 128-оят.

³⁷ Ҳазрати Усмон. Усмон ибн Аффон. Мұхаммад пайғамбарнинг чаҳорёларидан. Улардан кейинги халифалардан. 655 йили вафот этган.

³⁸ Бадр уруши (жанг). Мұхаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам раҳбарликларидағи Мадина мусулмонларининг Макка мушриклари билан 624 йили март ойида қылған жанг.

³⁹ Саъд бин Абу Ваққос. Саҳоба, лашкарбоши. 670 йилда вафот этган.

⁴⁰ Куръони карим, Анъом сураси, 128-оят, Худ сураси, 106—107-оятларнинг мазмуни келтирилган.

⁴¹ Куръони карим, Нисо сураси, 34-оят.

⁴² Куръони карим, Нур сураси 30—31-оятлар.

⁴³ Милодий 652/53 йил.

⁴⁴ Куръони карим, Бақара сураси, 222-оят.

⁴⁵ Куръони карим, Нисо сураси, 19-оят.

⁴⁶ Куръони карим, Нисо сураси, 34—35-оятлар. Фитрат шархида келған.

⁴⁷ Куръони карим, Нисо сураси, 130-оят.

⁴⁸ Абу Бакр Розий. Шарқнинг буюк табиби ва файласуфи.

⁴⁹ Жаннэр. 1796 йили Е. Жаннэр чечакка қарши сигирнинг вирусидан фойдаланған.

⁵⁰ «Раҳбари нажот» («Нажот раҳбари»). Фитратнинг бу асари Бухорода ҳижрий 1332 йили шаъбон ойи, милодий 1914 йили июнь ойида нашр этилған.

⁵¹ Фалақ — ўртасига ҳалқасимон тасма ўтказилған ёғоч. Эски мактабларда болаларни жазолаш қуроли.

⁵² Абдураҳмон ибн Халдун. Сайёҳ ва файласуф. Араб тилида ижод қылған. Асар ва муаллиф ҳақида кенгрөқ маълумот учун «Ўзбекистонда ижтимоий фикр» журналининг 1998 йил 1-сонига қаранг.

⁵³ Куръони карим, Аъроф сураси, 58-оят.

⁵⁴ Оятнинг тұла маъноси: «Кім сүзни әшитса ва яхши қабул қылса, улар Ҳақ томонға йўл топғанлардан дандирлар», — Фитрат.

⁵⁵ Куръони карим, Анъом сураси, 151-оят.

⁵⁶ Куръони карим, Анъом сураси, 140-оят.

⁵⁷ Куръони карим, Ал-исро сураси, 24—25-оятлар.

⁵⁸ Куръони карим, Анқабут сураси, 8-оят.

⁵⁹ Куръони карим, Луқмон сураси 15-оят.

⁶⁰ Куръони карим, Марям сураси, 42—49-оятлар.

⁶¹ Куръони карим, Нисо сураси, 135-оят.

⁶² Али карамуллоҳ важҳаху. Али ибн Абу Толиб. Тўртинги халифаи рошидин. Расулуллоҳнинг амакиваччалари, қызлари Фотиманинг эри 656—661 йилларда халифалик қылған. 661 йили ўлдирилған.

- ⁶³ Қуръони карим, Ал-исро сураси, 23–25-оятлар.
- ⁶⁴ Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.
- ⁶⁵ Қуръони карим, Нисо сураси, 6–7-оятлар.
- ⁶⁶ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.
- ⁶⁷ Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.
- ⁶⁸ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.
- ⁶⁹ Қуръони карим, Бақара сураси, 219–220-оятлар.
- ⁷⁰ Қуръони карим, Вал-ғажр сураси. 15–18-оятлар.
- ⁷¹ Қуръони карим, Моъун сураси, 1-оят.
- ⁷² Абу Зар Faффарий. Исломнинг илк тарғиботчиларидан. 635
йили вафот этган.

МУНДАРИЖА

Адабиётшунослик

Шеър ва шоирлиқ	5
Адабиёт қоидалари	11
Ўқув	88
Энг эски турк адабиёти намуналари	117

Тилшунослик

Тилимиз –I	124
Тилимиз –II	128
Тилимизнинг адабийлиги.....	131
Муқаддимат ул-адаб	135
Ўзбек тили қоидалари тўгрусида бир тажриба Биринчи китоб: Сарф	140
Ўзбек тили қоидалари тўгрусида бир тажриба Икинчи китоб: Наҳв	175
Оила ёки оила бошқариш тартиблари	214
Изоҳлар	317

Адабий-бадиий нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

IV жилд

Тошкент «Маънавият» 2006

Муҳаррир З. Абдурашидов
Рассом Г. Шоабдураҳимова
Техн. муҳаррир Т. Золотилова
Мусаҳҳиҳ О. Бозорова
Компьютерда тайёрловчи Ш. Соҳибов

Теришга 19. 10. 2005 й. да берилди. Босишга 10. 08. 2006 й. да рухсат этилди.
Бичими 84x108/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 15,96. Шартли кр.-отт. 16,38. Нашр т. 14,78. 5000 нусха. Буюргма № 2822.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-үй. Шартнома 21-06.
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида чоп этилди. 700083.
Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-үй. 2006.

Ф 71

Фитрат, Абдурауф.

Танланган асарлар: Ж. IV. Дарслик ва ўқув
қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар/
Абдурауф Фитрат; [Таҳрир ҳайъати: Т. Мирзаев,
Н. Каримов, Д. Алимова ва бошқ.; Масъул муз-
харрир Б. Қосимов; Нашрга тайёрловчи ва изоҳ-
лар муаллифи Ҳ. Болтабоев.] – Т.: «Маънави-
ят», 2006. – 336 б. – (Истиқлол қаҳрамонлари.)

ББК 83.3(5Ў)